De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 20. Brieven 2987-3141

Desiderius Erasmus

Vertaald door: Frans Slits en Rob Tuizenga

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 20. Brieven 2987-3141* (verts. Frans Slits en Rob Tuizenga). Ad. Donker, Rotterdam 2019

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr21_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

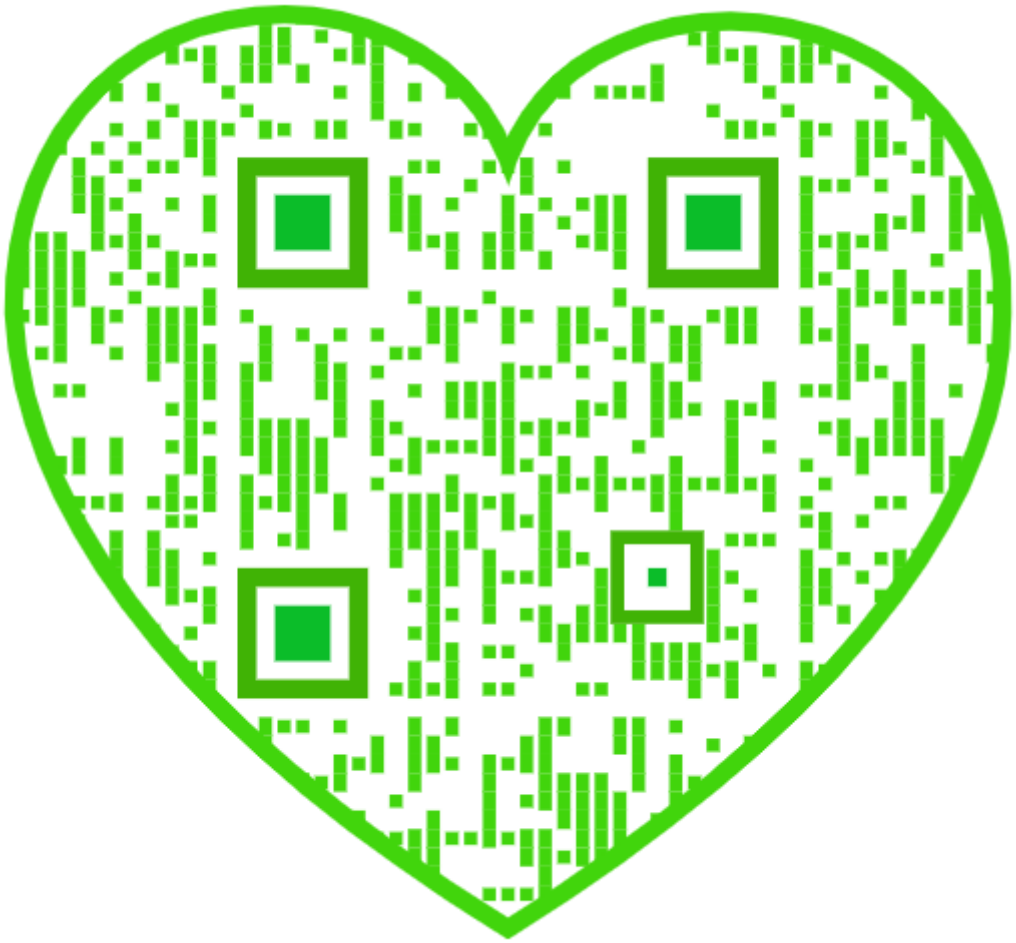

Inleiding

Erasmus van januari 1535 tot zijn dood in 1536

De situatie in Europa is in de periode 1535-1536 nagenoeg dezelfde als in de tien jaren daarvoor. De grote politieke macht is het rijk van keizer Karel v. Op gepaste afstand volgen het Frankrijk van koning Frans, het Engeland van Hendrik VIII en de politieke invloed van de paus van Rome. De sultan van Turkije speelt een dreigende rol op en rond de Middellandse Zee.

Op cultureel gebied bloeien humanisme, wetenschap en boekdrukkunst, maar op godsdienstig terrein duurt de onrust van de hervorming voort. Vooral de wederdopers of anabaptisten veroorzaken in deze periode ophef, wat culmineert in het langdurige beleg en de verovering van hun 'nieuwe Jeruzalem', de stad Münster. Erasmus wordt van verschillende kanten op de hoogte gehouden van de details van het regime in Münster, van de belegering en van de afloop. Een heel andere tragedie speelt zich intussen in Londen af. Hendrik VIII botste met de regels en wetten van de katholieke Kerk in zijn streven een wettige zoon als potentiële troonopvolger te krijgen. Twee goede vrienden van Erasmus, Thomas More en bisschop John Fisher, weigerden de eed van de 'Akte van Successie' van 1534 af te leggen, werden gevangengenomen, beschuldigd van verraad en in 1535 onthoofd. Deze botsing liep uit op een scheiding: de anglicaanse Kerk maakte zich los van de katholieke. Hoofd van de anglicaanse Kerk was de vorst van Engeland. De bevestiging van de terechtstelling en de gruwelijke details bereikten Erasmus met vertraging via verschillende omwegen, vanwege de Engelse briefcensuur.

Wat de lichamelijke conditie van Erasmus betreft, die laat te wensen over. In brieven klaagt hij over jicht, nierstenen en een zwakke spijsvertering; de mensen die hem schrijven, vragen naar zijn gezondheid en spreken de hoop uit dat hij nog lang mag blijven leven. Zelf is hij ook met zijn levenseinde bezig. Hij verkoopt zijn huis in Freiburg, logeert bij Froben in Bazel om het drukken van zijn *Prediker* te begeleiden en kan niet besluiten of hij nog naar Bourgondië of naar Brabant wil verhuizen. Op 12 februari 1536 heeft hij een nieuw testament gemaakt, zodat hij vanaf dat moment helemaal voorbereid is. Op 28 juni 1536 schrijft hij de laatste brief die van hem overgeleverd is: aan Conrad Goclenius (brief 3130).

Wie de correspondentie van Erasmus leest zou daaruit kunnen opmaken dat hij het financieel niet al te breed had. Menigmaal beklaagt hij zich over het uitblijven van de betaling van jaargelden (brieven 3058, 3090 en 3107). In brief 3062 spreekt hij over zijn 'financiële middelen, hoe bescheiden die ook zijn'. In werkelijkheid kon Erasmus zich permitteren om een woonhuis in Freiburg te kopen, dat hij een jaar voor zijn overlijden voor een acceptabele prijs ook weer van de hand wist te doen (brieven 3059 en 3067a). Uit het op 12 februari 1536 door Erasmus gewijzigde testament, dat aan het eind van dit deel van de correspondentie is opgenomen, blijkt dat hij helemaal niet zo onbemiddeld was als hij vaak had doen voorkomen. Ook Erasmus was niets menselijks vreemd.

In de ruim 150 hier in vertaling gepresenteerde brieven staan verwijzingen naar meer dan 126 brieven van de hand van Erasmus of gericht aan Erasmus die uit dezelfde periode stammen maar die niet bewaard zijn gebleven. Aangezien het onwaarschijnlijk is dat alle verloren gegane brieven genoemd worden in de groep die bewaard gebleven is, zal het aantal niet bewaard gebleven brieven veel groter zijn dan 126. Daaruit kunnen we concluderen dat we ook uit deze periode slechts de helft of nog minder van de correspondentie van Erasmus kennen.

Naast alle correspondentie werkte Erasmus in deze periode ook nog aan een zevental publicaties. De belangrijkste hiervan zijn *Prediker* (*Ecclesiastes*, brief 3036) en het pamflet *Antwoord aan Pietro Corsi* (*Responsio ad Petri Cursi defensionem*, brief 3032). In totaal gaat het om vier nieuwe werken of werkjes: behalve de zojuist genoemde ook nog *Nieuwe gebeden* (*Precationes aliquot novae*, tweedelig, brieven 2994 en 2995) en *Over de zuiverheid van de christenkerk* (*De Puritate ecclesiae christianae*, brief 3086). De drie andere zijn nieuwe edities, aangevuld of gecorrigeerd: van de *Adagia* (brief 3092), van het *Compendium* (brief 3099) en van het *Fragmentum commentariorum Origenis* (brief 3131). Maar van de nieuwe publicaties wordt het lang verwachte boek *Prediker* uit 1535 in de briefwisseling het meest genoemd; een goede tweede is het pamflet over Corsi.

In de correspondentie van de laatste levensjaren van Erasmus en van de periode die aansluit op zijn overlijden blijkt eens te meer hoe groot zijn aanzien was op het gebied van de letteren en de theologie. Ook eerder al was de bewondering voor zijn brede kennis, zijn grote belezenheid en zijn wetenschappelijke prestaties aanzienlijk, maar wanneer zijn levenseinde nadert lijkt die bewondering soms aan adoratie te grenzen. Een opmerkelijk, bijna onwaarachtig voorbeeld is brief 3002, waarin de Italiaan Giovanni Angelo Odoni bijna smeekt of hij samen met Fileno Lunardi met Pasen Erasmus zou

mogen bezoeken. De brief telt niet minder dan 24 pagina's in de tekst van Allen en wordt opgeluisterd door een Erasmus verheerlijkend gedicht van bijna 140 versregels. Waarschijnlijk heeft Erasmus deze lofzang met verbazing gelezen. Zelf heeft hij namelijk meermalen verklaard niet uit te zijn op populariteit en al te grote complimenten. Wanneer Erasmus in de nacht van 11 op 12 juli 1536 is overleden, is dat voor bekenden van hem aanleiding om elkaar daarover per brief te berichten. Zo schrijft Tielmann Gravius op 1 augustus 1536 aan Erasmus Schets dat ‘Duitsland nooit iets prominenters en voortreffelijkers heeft gehad dan Erasmus en dat misschien ook nooit meer zal krijgen’ (brief 3136). De enorme bewondering voor Erasmus blijkt ten slotte uit de inscriptie die zijn erfgenaam en zijn executeurs-testamentair hebben laten aanbrengen op zijn grafmonument in de kathedraal van Bazel (opgenomen na brief 3141).

Voor de vertaling van de brieven is de editie van Erasmus' correspondentie door P.S. Allen gebruikt (voor dit deel: *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, deel 11, Oxford 1947), aangevuld met een in 1950 ontdekte brief. Voor de voetnoten en voor de herdatering (en soms hernummering) van sommige brieven is daarnaast gebruik gemaakt van deel 11 van *La Correspondance d'Érasme*, vertaald door Marie Delcourt en Hendrik Vannerom, onder hoofdredactie van Aloïs Gerlo, in 1982 uitgegeven door de University Press Bruxelles.

Dit deel omvat de brieven 2987 tot en met 3141, van begin 1535 tot augustus 1536. De brieven zijn alle in het Latijn geschreven. Een gedeelte van een brief, door Allen opgenomen in de addenda van deel 11, is hier op zijn juiste plaats gezet (bij het fragment 3015). Het in 1950 ontdekte fragment van een brief aan Bonifacius Amerbach is als 3067a opgenomen; de Latijnse tekst is te vinden in Alfred Hartmann, *Die Amerbachkorrespondenz IV*, Bazel 1953. Er zijn nog twee brieven meer opgenomen die slechts fragmentarisch overgeleverd zijn.

Aangezien deel 11 van Allen voor 1535-1536 naast brief 3031 ook een brief 3031a bevat, en er inmiddels een fragment van een nieuwe brief is ontdekt, en een viertal brieven opnieuw gedateerd is in 1535 in plaats van 1534, telt de vertaling 154 brieven die strikt tot de correspondentie van Erasmus behoren: 62 van Erasmus' hand en 92 gericht aan Erasmus. Daaraan zijn door Allen enkele andere brieven toegevoegd. Ten eerste een brief van paus Paulus III aan Maria van Hongarije, omdat Erasmus daarvan een officieel afschrift ontving (brief 3034). Ten tweede een brief van een anonieme Engelsman aan Damiaan van Goes, met details over de veroordeling en terechtstelling van bisschop John Fisher, Erasmus' vriend (brief 3079). Het is goed mogelijk dat Damiaans verzoek om nadere informatie uiteindelijk van Erasmus

zelf afkomstig was. De anonimiteit zal de schrijver hebben moeten beschermen.

Verder heeft Allen vijf brieven opgenomen van verschillende auteurs die het levenseinde en de uitvaart van Erasmus beschrijven en de overledene met lof overladen (brieven 3134-3136 en 3139-3140). Ten slotte is de opdrachtbrief van Bonifacius Amerbach toegevoegd die deze op 1 februari 1537 schreef voor de herdruk van de *Catalogus omnium Erasmi Lucubrationum*, de lijst van alle publicaties van Erasmus (brief 3141). De herdruk, onder de verkorte titel *Catalogi duo operum Des. Erasmi Roterodami ab ipso conscripti et digesti*, is door Amerbach aangevuld met de lijst van de publicaties uit de periode 1524-1536, en is in 1537 verschenen bij Froben in Bazel. Amerbach heeft twintig jaren brieven gewisseld met Erasmus en vaak hebben zij elkaar gesproken; ze zijn intieme vrienden geworden en Erasmus heeft zijn vriend tot zijn wettige erfgenaam benoemd. Amerbach kon met recht in deze opdrachtbrief schrijven dat Erasmus ondanks zijn hoge leeftijd en ondanks zijn slechte gezondheidstoestand zich zo onvermoeibaar inzette voor de letteren en voor het christendom, ‘dat hij, levendig van geest, helder van geheugen en vol werklust, als oudere de jongeren de baas was en als zieke de gezonden’.

Achter deze brieven zijn ter afsluiting het grafschrift voor Erasmus en zijn laatste wil opgenomen.

Frans Slits en Rob Tuizenga

2987 *Aan Damiaan van Goes*
Freiburg 11 januari [1535]

Na een verblijf van drie maanden in Freiburg, als gast van Erasmus, is Damiaan van Goes in augustus 1534 naar Padua vertrokken om daar zijn studies te vervolgen.

Erasmus van Rotterdam groet hartelijk de Portugese edelman heer Damiaan van Goes

Drie brieven heb ik van jou ontvangen, via Lukas Rem;[1] als jij daar niet op gewezen had zou ik dat overigens niet geweten hebben. Wat er gebeurd is met de brieven die ik jou bij je vertrek had meegegeven, weet ik niet precies: Botzheim heeft de zijne ontvangen, maar hoe het zit met Primo de' Conti en met Alciati weet ik niet. Ik ben verbaasd dat er uit Portugal helemaal geen antwoord komt.[2]

Ik weet niet of het verstandig is om Lazzaro, een bejaarde van groot gezag, te vragen voor privé-onderricht bij jou thuis.[3] Een jongeman lijkt me beter op die plaats: die kan jou thuis laten oefenen en ook je geschriften corrigeren. Je moet de studies in ere houden opdat zij op hun beurt jou tot eer strekken. In Italië is het heel normaal dat ook ouderen als toehoorder openbare colleges volgen.

Als je mijn doodsvijand was, zou het verschrikkelijkste zijn wat je kon doen als je liet passeren dat de voorlopige versie, die ik alleen aan jou gege-

1. Een van deze brieven was waarschijnlijk aan Erasmus zelf gericht; die brief is niet overgeleverd. De andere zal Erasmus verder hebben moeten geleiden naar Damiaans vrienden in de Lage Landen. Lukas Rem, een koopman uit Augsburg, had zijn vak geleerd in Venetië en verbleef ook later vaak in het buitenland.
2. In 1527 had Erasmus zijn *Chrysostomi Lucubrationes* opgedragen aan koning Johan III van Portugal. Het voorwoord (brief 1800) viel daar niet in goede aarde.
3. Lazzaro Buonamico (1477/8-1552), sedert 1527 hoogleraar Grieks en Latijn te Padua.

ven heb,[4.] in druk verschijnt. Dus zorg ervoor dat dit niet gebeurt: het zou ernstig afbreuk doen aan mijn naam. Doe de hartelijke groeten aan Pietro Bembo; ik ben blij dat hij jou zo graag mag.

Al vanaf Kerstmis lig ik ernstig ziek in bed, en door het onbarmhartige weer kan ik niet op adem komen. Dit heb ik allemaal op papier gezet in bed, met pijn en moeite, halfdood.

Freiburg, 11 januari

2988 *Aan Paulus III*
Freiburg, 23 januari 1535

Allerheiligste Vader, die grijsaard uit het evangelie, Simeon,[1.] ijselijk oud maar vol vurige liefde tot God, hield het leven alleen maar vol om de Gezalfde van de Heer te zien; hoewel ik met hem slechts aftakeling gemeen heb, voel ik me toch in een bepaald opzicht net als hij. Want ik denk dat ik in alle gemoedsrust uit deze wereld zal vertrekken als ik gezien heb dat aan de Kerk van godswege rust is teruggegeven, na al die grote stormen in de samenleving en die orkanen van scheuring. Want sinds duidelijk zichtbaar is dat de zaak de mensen uit handen is geglipt, zie ik geen hoop meer tenzij God door middel van de spreekwoordelijke toneelmachine zelf op het podium verschijnt en deze verwarring tot eendracht brengt.

Overigens heeft uw naam, Paulus III, een zoete geur, die zich in de kortste tijd over de wereld heeft verbreid; die heeft bij allen de hoop gewekt dat hij die eens in een kleine boot de winden en de golven tot bedaren bracht toen schipbreuk dreigde,[2.] eindelijk ingrijpt en nu het schip van zijn Kerk naar rustig water loodst. Want niemand twijfelt eraan dat dit een godswonder is: met algemene stemmen en zonder dat er enige sprake was van een campagne of van omkoperij, bent u aan het roer gezet van heel de christelijke wereld, als man die, afgezien van de faam van zijn voorouders, afgezien van zijn solide eruditie en uitzonderlijke vroomheid, ook veel praktijkervaring heeft opgedaan wat betreft kerkelijke aangelegenheden, en die alleen al door zijn hoge leeftijd eerbiedwaardig is.

Uw vroomheid zorgt dat u in de eerste plaats de publieke zaak wilt dienen; uw wijsheid draagt ertoe bij dat niemand scherper dan u overziet op welke manier deze troebelen geklaard kunnen worden; uw autoriteit en de

4. De voorlopige versie van *Compendium Rhetorices.*
1. Lucas 2, 25-30.
2. Mattheus 8, 26.

gunst van Gods genade zullen zorgen dat u onder luid applaus van alle mensen van goede wil datgene tot een gelukkig einde zult brengen wat u en allen met het hart op de goede plaats samen zo vurig wensen. Deze wereldwijd gekoesterde hoop wordt geschraagd door het feit dat u al veertig jaar en langer de waardigheid van Rome en die van kardinaal onberispelijk heeft gediend:[3] zelfs het geruchtencircuit (dat nergens luider gonst dan in de Stad, om niet te zeggen: dat nergens brutaler is) zou zich schamen kwaad te spreken van Alexander Farnese. Want zoals buitengewone roem afgunst de baas is, zo schrikt voorbeeldige, alleszins volmaakte deugdzaamheid ongefundeerde kritiek af.[4]

Ik vind het echt een zeer verheugend voorteken: de wonderlijke eensgezindheid van allen die u uit één mond met één stem gelukwensen, of niet alleen u gelukwensen maar ook de gehele wereld feliciteren. Een zo grote eensgezindheid onder mensen is niet zomaar een ijdel voorteken. Dat u de naam Paulus heeft aangenomen is eveneens een teken dat geluk voorspelt: in het Grieks is dat een woord voor rust en kalmte, bij ons voor bescheidenheid. Paulus van Tarsus heeft volkeren met uiteenlopende opvattingen, die in talloze scholen hun meningsverschillen uitvochten, tot de eendracht van één godsdienst gebracht; wij hopen dat Paulus van Rome deze ruzies over opvattingen en het strijdgewoel van scheuringen weet te bedaren, namelijk doordat dezelfde kracht aan het werk is in de vorst van de gehele Kerk als die eens gewerkt heeft in de uitverkoren apostel. Uw vroomheid zal u tot actie aanzetten, uw wakkerheid van geest zal zorgen voor een plan, en de uitkomst zal het geschenk zijn van hem door wiens wil u de positie heeft bereikt die in menselijke aangelegenheden de absolute top is. Kon ik tot deze prachtige activiteiten maar iets anders bijdragen dan mooie wensen en grote bereidwilligheid! In elk geval heb ik tot nu toe gedaan wat ik kon, standvastig volhardend in het gezelschap van de Kerk, bereid alles te ondergaan, zelfs de dood, liever dan mijn naam te lenen aan welke groepering ook. Van deze houding heb ik nog steeds geen spijt, ook al heeft deze berg aan gevaren en overlast, naast het verlies van mijn energie, ervoor gezorgd dat ik volgens mij bijna beter dood kon zijn. Maar ik heb een bonafide geldschieter, aan wie ik dit rijkelijk vergoed.

Het zij echter verre van mij om in blinde onbesuisdheid advies te gaan geven aan u, wiens wijsheid de hele wereld overziet. Toch zult u in uw uitzonderlijke mildheid mij deze overijverige opmerkingen niet euvel duiden, aan-

3. Alexander Farnese (1468-1549), later paus Paulus III, werd in 1493 kardinaal en in 1534 paus.
4. Alexander Farnese had in zijn jonge jaren vier onwettige kinderen verwekt, hetgeen aan zijn deugdzaamheid blijkbaar geen afbreuk deed.

gezien bij vliegende storm op zee zelfs ervaren kapiteins zich waarschuingen laten welgevallen van iedereen aan boord. Volgens mij zal het allereerst een flinke bijdrage leveren om deze taak te volbrengen als de hoogste priester - immers de aartsvader van alle koningen en volkeren - zich niet bij iemands groepering in het bijzonder aansluit[5.] maar tegenover allen onpartijdig is: hij heeft iemand juist dan liever als bondgenoot naarmate die meer aandacht heeft voor zijn plichten jegens God. Zo doende zal hij zijn eigen gezag bij allen onverkort weten te behouden en minder haatgevoelens wekken. Vervolgens is het wenselijk dat koningen en vorsten in eensgezindheid hiernaar streven; ook al zijn zij allemaal verplicht aan Christus, koning der koningen, zich hiervoor in te zetten (want ze hebben hun eed afgelegd volgens Christus' formule), toch is zulks ook voor henzelf van groot belang. Want als die willekeur van hen niet ingetoomd wordt, bestaat het gevaar dat de vorsten uiteindelijk niet langer zullen zijn wat ze zo graag willen zijn. Maar als er op enigerlei wijze onenigheid ontstaat onder de machthebbers, zal het nuttig zijn die te bevriezen met een wapenstilstand van zes of zeven jaar. Met vereende krachten van deze vorsten zijn diegenen dan wel in het gareel te dwingen die voortdurend nieuwe moeilijkheden blijven veroorzaken en deze ellende steeds verder voort laten woekeren en uitdijen.

De exacte omschrijving van dogma's moet voorbehouden zijn aan de synode. Ik acht het echter niet nodig dat de synode uitspraken doet over alle opvattingen, maar slechts over de kernpunten waar de christelijke leer om draait. Want er zijn zaken waarvan de apostel Paulus wil dat eenieder de interpretatie accepteert die de apostel zelf geeft, en er zijn zaken waarover hij schrijft: *Als jullie er op enig punt anders over denken*, *zal de Heer het jullie wel openbaren.*[6.] Zoals variatie van ceremonies de eensgezindheid van de Kerk geenszins tenietdoet, zo zijn er opvattingen waarbij men een andere mening kan hebben zonder zo de christelijke vrede te verbreken. Ook zal het helpen als men de aanhangers van de partijen de hoop biedt, zo zij iets eisen wat billijk is, dat die eis ook ingewilligd wordt. Bovendien zal het niet onnuttig zijn om volgend op een uitspraak van de synode amnestie te beloven aan wie die uitspraak voortaan accepteert: anders wordt een tijdelijke dwaling gezien als een levenslange besmettingshaard. Maar het allerbelangrijkste vind ik als allen tegelijk hun eigen emoties terzijde schuiven en het oog alleen richten op Christus' glorie en het succes van het christelijk geloof. Zo zal God zelf voor hen die op zoek zijn naar het rijk Gods en zijn rechtvaardigheid, zeker

5. De pro-Franse partij en de aanhangers van het keizerrijk van Karel V zijn bedoeld. Ook het college van kardinalen was verdeeld in die stromingen.
6. Filippenzen 3, 15.

hun inspanningen zegenen en zullen alle voordelen die zij persoonlijk zo vurig verlangen hun dubbel en dwars toegeworpen worden. Verder, hoewel deze besmettelijke pest zich helaas erg wijd verbreid heeft, moeten we toch niet wanhopen aan een goede afloop. Het merendeel van de mensen is nog niet besmet, speciaal niet de mensen van hoge rang en grote geleerdheid: de meesten van degenen die ermee in aanraking gekomen zijn, walgen inmiddels van wat er nu van geworden is en hebben heimwee naar wat ze achter zich hadden gelaten.

Was het mij ondanks zwakte van lijf en leden maar mogelijk om Uwe Heiligheid een kleine dienst of mijn vurige wensen hoogstpersoonlijk aan te bieden. Maar omdat dit mij niet vergund is, doe ik dat nu via degene die u deze brief bezorgt, Ludwig Baer, een man die de gunst van Uwe Heiligheid volledig waard is; van zijn excellente kwaliteiten kunt u beter hoogte krijgen uit informatie van mensen die hem door en door kennen, zoals de eerwaarde heer Antonio Puccio en de eerwaarde vaders Ennio bisschop van Veroli en Girolamo Aleandro aartsbisschop van Brindisi.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 23 januari in het jaar 1535 na Christus' geboorte

Ik, Erasmus van Rotterdam, heb de brief eigenhandig ondertekend

2989 *Van Christoph Gering*
Augsburg, 29 januari 1535

Roemvolle hooggeleerde Erasmus, voerman Konrad Tanmair uit Munderichingen moet bij u een pakket bezorgen dat gewikkeld is in een lap stof en dichtgebonden met touw; daarin treft u twee kruikjes aan, het grootste met Gattanarische wijn, het andere gevuld met Malvasische. Aanvaard die alstublieft met dezelfde vriendelijkheid waarmee ze u cadeau gedaan worden. Aan de voerman hoeft u niets te betalen, want hij heeft bij ons voor alle vervoerskosten een ruimschoots passend bedrag ontvangen. Hoewel ik niet twijfel aan zijn betrouwbaarheid kunt u toch, als u even tijd heeft, in een briefje laten weten hoe stipt de man mijn opdracht heeft uitgevoerd. Het ga u intussen heel goed, en beschouw mij als voor altijd aan u aanbevolen.

Gegeven te Augsburg, op 29 januari (XXVIIII) in het jaar 1535 na Christus' geboorte

De secretaris van de dienstwillige dienaar van Uwe Hoogheid, de heer Johannes Paumgartner van Paumgarten etc.,

Christoph Gering

Aan de in wijsheid en welsprekendheid onvergelijkelijke Erasmus van Rotterdam, de hoogste theoloog van onze tijd, aan zijn zeer eerbiedwaardige heer, te Freiburg im Breisgau

2989a *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, tegen 4 februari 1535]

In de uitgave van Allen is dit brief 2902, gedateerd in het jaar 1534. Volgens de uitgave van de correspondentie van Amerbach moet de brief van februari 1535 zijn.[1] De raad van Straatsburg had Amerbach de functie van raadsadviseur juridische zaken aangeboden.

Hartelijk gegroet. Met de functie die mij al een tijd geleden aangeboden is en waarover ik je de afgelopen maanden geschreven heb[2] zit het uiteindelijk zo dat ik ginds uitgenodigd word om in een gesprek te onderhandelen over het bedrag van driehonderd goudstukken dat ik gevraagd heb als jaarlijks honorarium. Maar mijn eigen stadsbestuur heeft ergens lucht van gekregen en spant zich zo serieus en met zo veel sympathie in om mij te behouden dat het mij niet gaat lukken, vrees ik, om hier goedschiks weg te gaan. Want naast de hoogleraarsfunctie die ik nu bekleed, biedt het bestuur mij de taak aan van lid van zijn juridische raad, zodat ik dan adviseur juridische zaken word, en het belooft mijn honorarium, dat tot nu toe honderd goudgulden per jaar bedroeg, met zestig gulden te verhogen. Weliswaar heb ik voor mezelf nog niet besloten wat ik zal doen, maar ik kan niet ontkennen dat ik het beste voor heb met mijn geboortestad, die toch de eerste is waaraan men iets verschuldigd is, als ik tenminste naar Cicero luister,[3] die ons leert dat wij niet alleen voor onszelf op de wereld zijn maar ook voor het vaderland. Daar komt bij dat ook degenen die naar mijn gunst dingen, meteen vanaf het begin de instemming en steun van mijn stadsbestuur als voorwaarde gesteld hebben,[4]

1. Volgens Alfred Hartmann, *Die Amerbachkorrespondenz IV* (Bazel 1953) nr. 1904, moet dit begin februari 1535 zijn. In het kielzog hiervan dateert Hartmann drie met deze brief samenhangende brieven ook in het jaar 1535. Hier zijn zowel de nieuwe dateringen als de weinige tekstcorrecties ten opzichte van de tekst van Allen steeds gevolgd.
2. Zie de brieven 2259, 2901 en 2946.
3. Cicero, *De Finibus* 2, 14, 15.
4. De Raad van Straatsburg had dit in januari 1534 reeds als voorwaarde gesteld.

vanwege de goede verstandhouding die zij daarmee hebben: dus op voorwaarde dat ik goedschiks mag vertrekken. Ten slotte ben ik een beetje huiverig dat ik beticht zal worden van hebzucht of gierigheid, alsof ik, weliswaar niet uitzonderlijk rijk maar toch ook niet aan de bedelstaf, door mijn vertrek laat zien dat ik geld verkies boven mijn vaderland. Daarom, aangezien ik altijd gewoon was al mijn beslommeringen voor te leggen aan jou, mijn in alle opzichten belangrijkste beschermheer, vraag ik je met klem zo vriendelijk te zijn om mij ook nu aangaande die overstap richting te geven en mij je mening hierover in een paar woorden kenbaar te maken (als je dat met jouw gezondheid en al je bezigheden tenminste kunt).

Jouw slechter wordende gezondheid zou mij uitermate pijn doen als Hieronymus me niet had opgedragen goede hoop te houden; hem heb je pas nog geschreven.[5.] Moge Christus zorgen dat je elk uur weer een beetje beter wordt en dat je zo lang mogelijk blijft leven, voor ons en om de studies der letteren en theologie vooruit te helpen. Wat mijn hoogachting voor jou betreft, je kent mijn oude liedje 'Ik hoor bij jou, ik wil aan jou toebehoren' (er is niets dat ik niet omwille van jou bereid ben te doen). Dit al vaak herhaalde liedje moet je niet zo vervelend in de oren klinken omdat het waar is en afkomstig van degene die van alle levenden (als ik het zo mag zeggen) jouw grootste vriend is. Want (God zegene mij!) zo is het net of ik een weldaad ontvang, en zelfs een niet geringe, telkens wanneer jij gebruik maakt van mijn kleine moeite.

Nogmaals vaarwel, roemrijke Erasmus, mijn onvergelijkelijke meester en beschermheer.

2990 *Van Tielmann Gravius*
Keulen, 3 februari 1535

Hartelijk gegroet. Vrienden hebben mij brieven gegeven om bij jou te laten bezorgen;[1.] die komen nu mee met deze brief van mij. Als ik ze iets eerder gekregen had, zou ik ze doorgestuurd hebben via de stadsbode van Keulen; ik hoop dat die mijn brief inmiddels bij jou afgeleverd heeft. Toen die kans verkeken was moest ik op een nieuwe gelegenheid wachten, die mij nu pas ten deel gevallen is door een andere bode, die zich naar Speyer moest haasten. Daar ken ik namelijk mensen die door nauwe familiebanden aan mij verwant zijn

5. Deze brief aan Hieronymus Froben is niet bewaard gebleven.
1. Het is niet bekend om welke brieven het gaat. De brief van Gravius zelf van een paar dagen eerder is niet overgeleverd.

en die mijn brieven altijd met plezier naar de juiste bestemming brengen. De koerier die ik heb gestuurd, verwacht ik elk uur terug en wel met grotere spanning naarmate ik vuriger ga hopen dat je mij nauwgezet schrijft over je algemene beslommeringen en ook hoe het met je leven staat.

Als er over *De Predikant* niets te lezen is in jouw brief die bovengenoemde koerier meebrengt, smeek ik je om mij op de kortst mogelijke termijn met enkele woorden duidelijk te maken wat er nu te verwachten is over dat boek waar alle geletterde mensen al zo veel jaren naar uitkijken.[2.]

In de stad Wesel in het hertogdom Kleef was de sekte der wederdopers weer enigszins op krachten gekomen. Toen de belijders van de oude godsdienst hier lucht van kregen, hebben zij met grote overmacht er een stuk of vijftien gearresteerd. Meteen berichtten ze de vorst wat er gebeurd was; die stuurde op staande voet zijn raadsheren erheen. In Friesland is iemand gevangen genomen die zichzelf liet aanbidden als Christus onze redder[3.] en die een vrouw bij zich had die hij volgens verklaringen van velen meetroonde als heilige maagd Maria, maar die volgens anderen als zijn echtgenote optrad. Wat een wereld! Op 1 februari, de dag voor Maria Lichtmis, is een van de frontsoldaten van de Münsterse wederdopers op gezag van onze aartsbisschop levend verbrand hier in de buurt van Keulen.[4.] Toen hij door de beul naar de brandstapel geleid werd zei hij: ‘Ik dank u, hemelse Vader, dat voor mij de dag is aangebroken waarop ik uit liefde tot u deze foltering, deze doodstraf mag ondergaan.’ Toen de brandstapel aangestoken was riep hij luid: ‘Vader, in uw handen...’ enzovoorts.[5.] De rest ken je. Het ga je goed.

In alle onrust vanuit Keulen, in het jaar des Heren 1535 op de dag na Maria Lichtmis

Tielmann Gravius, nederig dienaar van Uwe Waardigheid

Aan Erasmus van Rotterdam, de absolute kampioen in de theologie en in alle letteren, mijn heer en mijn beschermer, aan mij van alle mensen verreweg de dierbaarste etc.

Te Freiburg im Breisgau

2. Dit boek is in 1535 bij Froben in Bazel verschenen onder de titel *Ecclesiastae libri IV sive de ratione concionandi.* Zie brief 3036.
3. Harmen Schoenmaker (volgens anderen: Peter), afkomstig uit de omgeving van Appingedam, provincie Groningen. Hij stierf in 1535 in gevangenschap, voordat hij voor de rechter was verschenen.
4. Johann Klopreis uit Bottrop bij Essen (Ruhrgebied) stierf op 1 februari 1535 te Brühl op de brandstapel.
5. Lucas 3, 46.

2991 *Van Bonifacius Amerbach*

Deze brief, door Allen gedateerd op 5 februari 1535, is verplaatst naar 21 februari 1535 en draagt nu nummer 2997b. Het is een antwoord op brief 2989a.

2992 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 6 februari 1535

Hartelijk gegroet. Dierbare Erasmus, in de maand januari heb ik je voor het laatst geschreven.[1] Mijn brief heb ik gestuurd naar Konrad Joham in Straatsburg. Er zat ook een pakketje brieven bij dat mij was bezorgd om het naar jou door te sluizen; het was afkomstig van 's keizers ambassadeur bij de Engelse koning.[2] Ik hoop dat je alles in goede orde ontvangen hebt. Van tevoren had ik je in de maand december geschreven over de wederwaardigheden en de dood van je dienaar Clauthus. Behalve de brief die deze man me bezorgd had, heb ik geen brief van jou gezien.[3] Jouw zwijgzaamheid verwondert niet alleen mij maar jouw gehele vriendenwereld. Nagenoeg elke dag krijg ik van alle kanten klaagbrieven met vragen om informatie: of ik nog nieuws over jou heb, hoe het met je gezondheid is, of je nog leeft of al dood bent, sinds hoeveel maanden ik al geen brieven van jou heb ontvangen. Ten slotte heeft Lieven Algoet mij aangekondigd dat hij een eigen bode naar jou toe zou sturen. Wat het ook zij, ik stel mijn vertrouwen in de Heer dat je gezond bent en het goed maakt.

Akelig benauwd krijgen wij het hier in deze provincies, vooral in Holland, en wel vanwege de opruiende brandstichting door de wederdopers. Want die praktijk steekt de kop op als een vuur. Er is volgens mij nauwelijks nog een dorp of stadje waar geen fakkel schuilt. Terwijl zij gemeenschap van goederen prediken, leven ze rijkelijk van alles wat voorhanden is in het gebied van die mensen aan wie zij totaal geen boodschap hebben. Als God het niet afwendt en het ontblote zwaard der gerechtigheid het niet met geweld

1. Deze brief is niet bewaard gebleven. Zelfs is geen enkele brief van Schets tussen maart 1532 (brief 2625) en brief 2992 bewaard. Ook de brieven uit het pakketje zijn niet overgeleverd.
2. Ambassadeur van keizer Karel V bij de Engelse koning was Eustache Chapuys (Eustathius Chapusius).
3. Erasmus' brief van 6 december 1534 (brief 2981) was blijkbaar nog niet bij Schets gearriveerd.

tegenhoudt, valt te vrezen dat er iets gaat gebeuren wat nog erger wordt dan de wreedheid van de Goten van weleer. Wat deze tekenen voorspellen, samen met vele andere tekens die deze tijd geeft, weet alleen God. Zij lijken wel sprekend, zou je kunnen zeggen, op de signalen die volgens het getuigenis van de Schrift vooraf zullen gaan aan de laatste dag. Vaarwel, mijn dierbare Erasmus.

Uit Antwerpen, 6 februari 1535

Je oprechte vriend Erasmus Schets

2992a *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg] 8 februari [1535]

In de uitgave van Allen is dit brief 2903, gedateerd in 1534. Maar deze brief is een antwoord op brief 2989a. Dus het jaar moet 1535 zijn.

Gegroet. Wat jij de afgelopen maanden geschreven hebt kan ik me alleen nog als in een droom herinneren. Ik ben wel blij dat jouw vaderland erkent welke kostbare schat het in huis heeft, en dat verscheidene steden zo naar jouw gunst dingen; toch, voor zover ik kijk heb op wat jij denkt, vertrek je niet. Gezond verstand zal je een gelukkig advies geven. Ik bid wel dat wat je ook besluit, ten goede komt aan jouzelf en aan de jouwen. Ik weet niet hoeveel werk juridisch advies met zich meebrengt of wat het salaris bedraagt. Bij jouw karakter past een baan die naast een ruim salaris een minimum aan ergernissen oplevert. Je moet tijdig beslissen, want van twijfel word je niet gelukkig.

Hieronymus heeft met jou gesproken. Ik had hem geschreven[1] dat ik zaterdag een week geleden weer een beetje op adem begon te komen, allicht met dat zachte weer, maar dat de volgende nacht een opgestoken storm me weer helemaal ziek had gemaakt. Nu gaat het al een dag of drie wat beter, maar ik durf er nog niet gerust op te zijn, want één nacht kan de hele tragedie opnieuw laten beginnen.

Laat me alsjeblieft weten wat ik de apotheek schuldig ben. Vaak heb ik hulp van vrienden nodig, maar geld nog niet. Als je weigert mij te laten betalen, durf ik je nooit meer iets te laten aanschaffen.

Ik heb geen schrijfrieten meer. Als jij er een paar over hebt, stuur ze me dan. Ik heb er twee die ik van jou cadeau heb gekregen, maar die zijn te smal.

Dat je bij mij hoort en aan mij wilt toebehoren, beste man, dat doe je (echt waar) wederzijds. Ik beschouw Bonifacius als de vriend die een belangrijk

1. Erasmus' brief aan Hieronymus Froben is niet bewaard gebleven.

deelgenoot van mijn geluk is. Het ga je goed, samen met al je dierbaarsten. Doe je broer Basilius heel veel groeten.

De achtste dag van februari

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de roemrijke heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2993 *Van Johann Koler*
Augsburg, 8 februari 1535

Erasmus' voorgaande brief aan Koler is niet bewaard gebleven.

Hartelijk gegroet. Toen ik mijn vorige brief stuurde,[1] had ik zo'n voorgevoel dat jij een vervelende ziekte onder de leden had. Ook Paumgartner was hier al bang voor, zoals je uit mijn brief eveneens kon opmaken. Hij was net als ik vreselijk ongerust omdat hij maar geen nieuws over je kreeg. Zo heeft hij natuurlijk aan Zasius stof geleverd voor de brief waarvan jij me een afschrift hebt gestuurd,[2] want ongetwijfeld had hij al eerder aan Zasius iets laten doorschemeren van deze ongerustheid; dat blijkt mij ook uit diens brief.

Overigens is jouw wens dat ik je bij Fugger en Paumgartner aanbeveel volstrekt overbodig, want zij zijn jou ook zonder dat welgezind (een verdienste van jouw kwaliteiten); ze strijden zo fanatiek om de eer jouw grootste vriend te zijn, dat onbeslist blijft wie het standvastigst en vurigst is. Wel laat de royale inborst van Paumgartner zich overal nadrukkelijker zien; want bij elke gelegenheid strooit hij geschenken rond ter ere van zijn vrienden, een man dus die het beslist verdient onsterfelijk te zijn, zoals ook Zasius kan bevestigen. Maar deze twee heren zijn niet je enige supporters hier: er zijn er nog veel meer die je kunt rekenen tot je echte, onbetwijfelde, standvastige eersterangsvrienden, zelfs mensen die jij niet kent. Want onze eerwaarde bisschop[3] noem ik hier niet eens: zijn welwillendheid, zijn uitzonderlijke genegenheid en zijn eerbied voor jou kunnen heel goed zonder mijn getuigenis, want je hebt die zelf al eens ervaren. Daarom, wees ervan overtuigd dat Fugger en Paumgartner niets liever willen dan jou een keer een welkome dienst bewijzen; maar dan moet jij wel laten weten wat je graag gedaan of voor je geregeld zou zien.

1. Bedoeld is brief 2983.
2. Deze brief is niet overgeleverd.
3. Christoph van Stadion, bisschop van Augsburg.

Desgevraagd heb ik Lukas Rem[4.] uit jouw naam keurig bedankt en hem je brief met bestemming Padua meegegeven. Hij beloofde alle moeite voor jou te doen, in alle aangelegenheden. Een broer van hem is bisschop van Chiemsee, een geleerde en een echte heer, die erg enthousiast over jou is; voor mij is hij een zeldzaam goede vriend en een unieke patroon.

De eerwaarde bisschop van Augsburg heeft een vergadering in het Zwabische stadje Donauwerth; hij is voorzitter, mede namens de keizer. Er wordt steeds onderhandeld over een nieuw verdrag, maar volgens mij vordert het niet erg vanwege de arrogantie of liever de brutaliteit van de vrije steden, die ervan overtuigd zijn dat er zonder hun jawoord geen verdrag aangegaan kan worden. Maar volgens mij krijgen we wel een stevig verdrag, minstens tussen veel vorsten, edelen en zogeheten prelaten van de kerk, ook als er geen steden toetreden; of dit ook de rust in de Kerk bevordert is me nog onduidelijk. Wel is het volgende bekend geworden: koning Ferdinand, de hertogen van Beieren, de paltsgraven en de markies van Brandenburg hebben samen met de aartsbisschop van Salzburg en de bisschoppen van Bamberg, Eichstätt en Augsburg onderling inmiddels een verdrag gesloten; de graven, baronnen en de verdere adel van die gebieden en ook de kerkelijke prelaten kunnen daarin wel meegaan; deze partijen steken nu opzichtig hun middelvinger op naar de steden, ook al gaat het gerucht dat enkele steden zullen toetreden die tot nu toe geen partij hebben gekozen. Deze tegenstrijdige verlangens en uiteenlopende passies kunnen enorm grote facties voortbrengen, hetgeen te zijner tijd zal leiden tot een heftige, rampzalige uitbarsting.

Over Nachtigall hoef je je helemaal geen zorgen te maken: volgens mij gedraagt hij zich jegens jou zodanig dat je niets te klagen hebt; wat ik je over hem heb geschreven, schreef ik alleen omdat ik dacht dat hij verhuisd was, want ik had lange tijd niets over hem vernomen.[5.]

Maar dat jij denkt dat ik jouw soms tamelijk vrij moedig geschreven brieven aan vrienden laat lezen, daarin vergis je je deerlijk! Ik vind het ook niet aardig als je mij inschat op grond van de mentaliteit van anderen: meteen wanneer die ook maar één brief van jou mogen ontvangen, maken ze deze publiek omdat dan een beetje roem op henzelf afstraalt. Zoiets haal ik absoluut niet in mijn hoofd, want ik kan me niet herinneren dat ik ooit één sterveling een brief van jou heb laten lezen behalve misschien onze eerwaarde bisschop of Paumgartner, als er tenminste niets in stond wat tussen ons twee- en moet blijven; aan Anton Fugger heb ik wel eens wat voorgelezen als hij hier was, maar alleen kleine stukjes - enkele passages, geen hele brieven, en

4. Zie brief 2987.
5. Koler vermoedde dat Nachtigall noch Erasmus noch hemzelf goedgezind was. Zie brief 2983.

niet zozeer opgelezen als wel samengevat; maar verder echt aan niemand. Natuurlijk heb ik hier wel meer bekenden en kennissen, maar vertrouwde vrienden heel weinig. Want als ooit de ene mens voor de andere mens een wolf was,[6.] dan toch zeker in dit tijdsgewricht, zo is mijn ervaring: ja, door schade en schande wijs geworden. Ook ik gooi altijd, althans in jouw gezelschap, alles eruit wat mij in de mond komt zonder iets binnen te houden, want ik ga blind uit van jouw voorzichtigheid en je trouw; maar bij anderen zou ik dit nooit durven. Daarom hoef je niet bang te zijn dat ik jouw brieven verspreid; mij kun je minstens evenzeer vertrouwen als de godin Fides,[7.] dus je kunt mij veilig alles in bewaring geven.

Ik hoor dat de koning van Frankrijk opnieuw veel onderdanen de doodstraf heeft opgelegd; zij waren ervan beschuldigd aanhangers van de leer van Luther te zijn. Nog veel meer zijn er ontsnapt en nu op weg naar verschillende gebieden. Misschien zijn er ook in Bazel en Straatsburg aangekomen: dat moet jij dan toch merken. Als onze Augsburgers niet aan het verdrag met de andere Zwaben deelnemen, kunnen wij hier niet in veiligheid verkeren, vrees ik, ook al beseffen ze op grond van betrouwbare berichten dat van de kant van de keizer gruwelijke maatregelen ophanden zijn en dat die ook ons kort geleden vanuit Spanje bereikt hebben.

Op jouw verzoek heb ik je bij Ambrosius van Gumppenberg verontschuldigd omdat je niet aan de paus hebt kunnen schrijven; ik heb gezegd dat je die brief zult schrijven zodra je weer beter bent en voldoende aangesterkt.

Tegelijk met deze brief stuur ik je een bagatel van een zekere Corvinus, die volgens mij meer de rol van raaf speelt voor zover dat aan één, twee velletjes te zien was: meer mocht ik niet lezen van de gehaaste bode en ik heb deze dialoog pas in handen gekregen toen ik mijn brief al wilde afsluiten.[8.] Misschien ken je dit geschriftje al, maar voor mij maakt het gemis van zo'n klein pakketje niet veel uit, of jij het nu wel of niet gezien hebt; toch is het volgens mij in jouw belang dat je het ziet, wat het ook waard is.

Ten slotte zeg je in je brief nog dat je mij overlaadt met opdrachten; dat moet je niet denken, want wat jij me opdraagt bezwaart mij helemaal niet: het vervult mij juist van vreugde als ik uit jouw naam iets mag regelen. Niets vind ik fijner dan de kans te krijgen me op enige manier verdienstelijk te maken voor mijn vriend Erasmus.

6. Plautus, *Asinaria* 495; ook in Erasmus, *Adagia* 70.
7. De Romeinse godin Fides is de personificatie van het gegeven woord.
8. Antonius Corvinus (1501-1553), in het Duits Anton Rabe. Het Latijnse woord voor raaf is *corvus* (andere betekenis: koevoet). Als antwoord op Erasmus' *De Concordia* van 1532 schreef hij een dialoog die in 1534 in Wittenberg verscheen met een voorwoord van Luther.

Ik maak me zorgen dat Gumppenberg onder hoede van jouw naam in Rome op jacht is: dat hij op grond van jouw brief bij paus en kardinalen toegang weet te krijgen en in de gunst tracht te komen. Want ik ken hem: vaak probeert hij zich onder andermans naam te verkopen en dan bij iemand in de gratie te geraken en zo zijn voordeel te doen. Dit schrijf ik je wat vrijpostig, met de bedoeling dat je beter notie krijgt van mensen die je zelf niet kent.

En verder: blijf gezond! Moge God je ongedeerd bewaren, uniek sieraad van de wereld.

Gegeven te Augsburg, 8 februari 1535

Koler, van harte je vriend

Aan de zeergeleerde en onberispelijke heer Erasmus van Rotterdam... voornaamste... onvergelijkelijke vriend.[9] Te Freiburg

2994 *Aan David Paumgartner*
Freiburg, 13 februari 1535

Het voorwoord bij *Precationes aliquot novae*, Bazel augustus 1535.

Desiderius Erasmus groet de veelbelovende jongeling David, zoon van de roemrijke Johann Paumgartner van Paumgarten

Wat het belangrijkste is moet men ook het eerst leren! Voor een mens is godsvrucht het belangrijkste, en daarom stelt je vader, een buitengewoon wijs man, op de eerste plaats dat hij zijn kinderen van jongs af aan opleidt tot godsvrucht, uiteraard om zich voor jullie een echte goede vader te tonen; want hij zag natuurlijk wel in dat dit bezit hem veel gelukkiger maakte dan zijn rijkdommen, die hij heeft bij de vleet en die hij zonder bedrog verworven heeft, en dat het hem veel aanzienlijker maakte dan de oude adel van zijn afstamming, vriendschap met koningen, toejuiching door massa's mensen, invloed in het buitenland of alle verdere tekenen van eer. Grote eerbewijzen heeft hij verworven, nog grotere heeft hij verdiend. Deze dingen geven hem bij de mensen wel aanzien en populariteit, maar alleen godsvrucht beveelt hem bij God aan. Maar om nu in overeenstemming met mijn welwillendheid jegens hem zowel aan zijn gebeden als aan jouw inspanningen enige hulp te bieden, stuur ik jou een collectie preken, om je er nu al aan te wennen een gesprek te voeren met God, die zich zal verwaardigen om de studies van je jonge jaren met zijn steun te laten slagen.

9. Bij het openen van de brief is een deel van het adres afgescheurd; vandaar de lacunes.

Vaarwel.
Freiburg im Breisgau, 13 februari van het jaar 1535 na Christus' geboorte

2995 *Aan David Paumgartner*
Circa 13 februari 1535

Het voorwoord van het tweede deel van *Precationes*, dat bestaat uit korte gebeden en dat getiteld is *Eiaculationes*.

Voorwoord bij de volgende gebeden, aan David Paumgartner

Beste jongeman, ik heb hier enkele gebeden toegevoegd die ik uit de boeken van de Heilige Schrift heb samengesteld: want juist in de woorden die door de Heilige Geest overgeleverd zijn, schuilt een mysterieuze geestkracht. Ik heb ze *Eiaculationes* genoemd: ze zijn weliswaar kort maar omdat ze tevoorschijn schieten uit een brandend verlangen dringen ze heel snel tot in de hemel door. De heilige Augustinus was een grootvoorstander van dit soort gebedjes, misschien omdat het zwakke mensenhart het niet lang kan uithouden onder hoogspanning ofwel omdat dit type gebed overal bruikbaar is, ook temidden van dagelijkse bezigheden. Maar ik heb deze gebeden slechts als proeve gegeven, als voorbeeld; want de Heilige Schrift biedt in alle boeken ontelbare gebedjes als deze.

2995a *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, tegen 18 februari 1535]

In de uitgave van Allen is dit brief 2907. Maar de brief is een antwoord op 2992a; daarom is deze eveneens van 1535. Erasmus geeft zijn antwoordbrief de datum 21 februari.

Hartelijk gegroet. Jij wilt graag weten wat voor werk mijn functie van juridisch adviseur met zich meebrengt en wat voor salaris eraan vastzit. Roemrijke Erasmus, het werk houdt alleen in dat ik het stadsbestuur in juridische zaken van advies dien en antwoord geef wanneer mijn mening gevraagd wordt over iets juridisch. Hoewel ik als mijn hulp ingeroepen werd nog nooit geaarzeld heb die gratis te verlenen, heeft het bestuur nu besloten deze vriendelijk-

heid van mij - dat is het in mijn ogen - te belonen met zestig goudstukken; dit betekent dat het mij voor mijn werk als gewoon hoogleraar en voor de functie van juridisch adviseur honderdzestig goudstukken per jaar aanbiedt en ernaar streeft dat ik voor de duur van een aantal jaren in dienst zal blijven.

Met betrekking tot je gezondheidstoestand wens ik je altijd het allerbeste toe en steeds weer wil ik een beloning geven aan wie mij de aangename goede boodschap verkondigen dat jouw herstel vordert. Maar wat betreft je herhaalde opmerking over de toezending van dat poeder door de apotheker: alsjeblieft, laat mij je nu maar deze kleine dienst bewijzen, want ik zou die nog wel aan een vreemde spontaan bewijzen. Laat me alsjeblieft jouw verdiensten jegens mij beantwoorden met kleinigheden, want van grote wederdiensten wil jij niets weten; aan jou ben ik echt alles verschuldigd: zo buitengewoon vriendelijk ben jij voor mij. Altijd als je vriendenhulp nodig hebt, hoe vaak dat ook is, reken dan op mij voor onmiddellijke bijstand die met liefde verleend wordt. Voor Erasmus zorgen vind ik een voorrecht, zelfs een zeldzaam voorrecht.

Ik kan me niet herinneren dat ik ooit rieten pennen heb gebruikt om te schrijven. Terwijl ik daarom overal navraag deed, waar ze die zouden hebben en waar ze te koop zijn (want hier hebben ze die niet), liep ik toevallig de Zwitser Hieronymus Rhetius tegen het lijf.[1] Die vertelde dat hij er nog wel een paar over had: jij had hem namelijk lang geleden eens zulke pennen cadeau gedaan. Hij stuurt ze jou terug: dan kun jij ze gebruiken. Zo geeft hij je een cadeau uit jouw eigen doos.

Het ga je goed.

2996 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg] 18 februari [1535]

Het jaar kan afgeleid worden uit het bericht over More's gevangenschap in de Tower.

Hartelijk gegroet. Een paar dagen geleden heb ik je een brief gestuurd via een betrouwbare bode. Als je me iets wilt laten weten, kun je dat aan hem meegeven, want hij is door mij gehuurd.

Hier zijn veel zieken en er sterven ook mensen; in Engeland voeren enkele vrienden ziekte aan als verontschuldiging. Want ik heb vandaar een pakket

1. Hieronymus Rhetius is de Zwitser Hieronymus Artolf, vriend van Amerbach.

brieven ontvangen die me zekerheid geven over mijn belangen.[1.] More bevindt zich nog steeds in de Tower, maar nu onder een minder hard regime: de koning staat bezoek toe van vrouw en kinderen. De bisschop van Rochester[2.] zit in een kleine ruimte en beschikt over slechts één bediende.

Wat de betalingen betreft ontkent de ene dat hij me geld verschuldigd is en heeft de andere maar de helft betaald, omdat zijn goederen door de koning geconfisqueerd zouden zijn.[3.]

Het ga je goed.

De achttiende dag van februari

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de roemrijke heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2997 *Aan Erasmus Schets*
[Freiburg] 18 februari [1535]

> Het jaar kan afgeleid worden uit het bericht over More's gevangenschap in de Tower. Deze brief is een antwoord op een brief van Schets die niet is overgeleverd, waarschijnlijk van januari 1535, waarnaar ook brief 2992 verwijst.

Het was mij heel welkom, mijn beste, dat ik door jouw zorgvuldigheid de brieven uit Engeland vóór de boekenmarkt heb ontvangen. Jouw brief over de dood van Clauthus[1.] had ik tevoren al gekregen: maar daarvan had ik veel eerder al vernomen uit een brief van een zekere Reyner, uit Engeland verstuurd naar Simon Grynaeus.[2.]

1. Deze brieven zijn niet overgeleverd.
2. John Fisher (1469-1535), bisschop van Rochester, is op 22 juni 1535 terechtgesteld. Tijdens zijn gevangenschap in de Tower werd hij nog tot kardinaal benoemd, op 31 mei 1535.
3. Erasmus had recht op jaargelden uit Engeland, afkomstig uit twee verschillende kerkelijke bronnen.
1. Deze brief is niet overgeleverd. Zie over Clauthus brief 2955.
2. Reyner Wolfe († eind 1573), afkomstig uit Druten in Gelderland (Land van Maas en Waal). Sedert 1530 gevestigd als boekhandelaar in Londen, begon hij daar in 1542 ook een drukkerij; in 1547 werd hij benoemd tot King's Printer voor Latijn, Grieks en Hebreeuws. Als boekhandelaar bezocht hij jaarlijks het vasteland voor de boekenbeurs in Frankfurt. Van de jaren vóór 1530 is met betrekking tot hem niets overgeleverd.

Dat Clauthus is overleden is geen ramp; ik betreur het wel dat zijn dood mij overlast bezorgt. Die man was een en al bedrog, hij was absoluut niet van plan mijn dienaar te zijn. Hij was alleen maar uit op buit. Meteen toen hij hier gearriveerd was, vroeg hij of ik wel van plan was iemand naar Engeland te sturen. Ik had Grapheus[3.] drie eisen doorgegeven: dat hij iemand moest sturen die er geen bezwaar tegen had te dienen bij een zieke, ten tweede dat die persoon een goede gezondheid moest genieten en ten slotte dat hij niets te maken mocht hebben met ketters; hij ontkende ook niet dat Grapheus hem vooraf hier uitdrukkelijk op gewezen had. Ernstig verzwakt van de reis kwam hij hier aan. Ik was zelf ook ziek. Daarom liet ik hem aan tafel de plaats innemen van Damiaan van Goes, voor enkele dagen. Want Damiaan woonde wel in hetzelfde huis maar was alleen mijn tafelgenoot als ik hem dat dringend verzocht. Toen Clauthus opgeknapt was, nodigde ik hem uit voor een gesprek en heb ter inleiding heel vriendelijk benadrukt dat hij vrijuit met mij moest spreken om een vriendschappelijke relatie te kunnen vestigen. Ik zei: ‘Je ziet hoe ik leef; je ziet wat er van je verlangd wordt als mijn huidige dienaar me verlaat. Misschien is deze baan te min voor jouw niveau omdat jij werk zou kunnen krijgen waarmee je meer eer inlegt.’ Hij antwoordde dat hij bereid was me in alles te gehoorzamen en dat Grapheus hem hier vooraf uitdrukkelijk op gewezen had. Ten tweede heb ik gevraagd of hij goed gezond was. Hij antwoordde bevestigend, behalve dat hij vanwege een voorhoofdsholteontsteking niet zo goed geuren kon onderscheiden. Ik zei: ‘Maar ik zie vaak trillingen van je kaak, die gepaard gaan met tandengeklapper.’ Hij zei dat het niets ernstigs was. Zo kwamen we bij het derde punt, of hij niet iets van doen had met ketters. Helemaal niets, beweerde hij. Zo heb ik hem laten gaan om nog een paar dagen bij Damiaan te verblijven. Later heb ik hem aan mijn tafel genood. Onder het eten bij Damiaan sprak hij alleen als hem iets gevraagd werd, en ook toen antwoordde hij maar met een paar woorden, en hij piepte zo dat ik hem niet eens verstond. Toen ik hem naar Engeland wilde sturen, heb ik hem weer opgeroepen, voor een gesprek onder vier ogen, en heb ik nauwkeuriger uitgeweid over mijn drie eisen. Toen hij op alles een gepast antwoord had gegeven, heb ik gevraagd of hij zin had om naar Engeland te gaan. Toen lachte hij. Ik schreef enkele brieven, ik gaf hem reisgeld. Tegen mij zei hij dat hij zijn spaargeld in bewaring zou geven bij mijn dienaar, om te voorkomen dat het onderweg verloren ging. Bij het avondeten heb ik hem nog twaalf batzen extra toegestopt, en evenveel had Damiaan hem gegeven. Vanaf dat diner bemerkte ik de bedrieglijkheid van die vent. Hij is naar mijn dienaar toe gegaan en loog tegen hem dat ik gezegd had dat hij

3. Zie Erasmus' brief 2916. Grapheus is de humanistennaam van Cornelis Schrijvers, lange tijd secretaris van de stad Antwerpen.

dat geld moest omwisselen in gouden munten. Mijn dienaar geloofde dat en wisselde het om. Toen ik 's mans onbetrouwbaarheid ontdekt had (daar had hij niet op gerekend), werd ik ziedend: hij, met trillende kaak, schreeuwde boos dat hij geen jongetje meer was en dat hij best zijn eigen geld kon bewaren. Mij ging het natuurlijk niet om dat geld, maar om zijn schaamteloze leugen. Boos vertrok ik naar mijn eigen kamer; hij, bang dat ik mijn brieven zou terugpakken, maakte zich de volgende morgen vroeg uit de voeten, terwijl ik nog sliep, zonder mij te groeten.

Jij hebt hem drie kronen gegeven, maar ik had hem verboden iets van jou aan te nemen. Van mij heeft hij ruim vijftien gouden florijnen gehad, en ik had je geschreven dat jij hem op zijn terugreis reisgeld moest geven als hij van niemand anders iets gekregen had.[4.] Geen snipper van zijn eigendommen heeft hij hier achtergelaten: voor mij het bewijs dat hij niet van plan was hier terug te keren. Hij pakte zijn buit, en die is tijdens de jacht verloren gegaan.

Hij perste jou het originele diploma af; dat had ik hem niet opgedragen, want ik had hem een exemplaar gegeven dat getekend was met de handtekening van een officiële notaris. Nu zijn beide documenten verloren. Ik had jou geschreven wat ik gedaan wilde hebben en ik had hem die kopie meegegeven. Ik vraag me af met welke truc hij jou, een zeer voorzichtig iemand, heeft kunnen beetnemen. Hij was door en door ziek; wanneer hij alleen was, tandenknarste hij als een bezetene. Soms deed hij zijn deur op slot. 's Morgens gaf hij bloed op en meteen daarna moest hij zich volstoppen met eten. Met alle ketterijen was hij besmet, maar hij voelde het meest voor de wederdopers. In mijn gezelschap zei hij normale dingen, tegen mijn bediende flapte hij er heel wat anders uit. Ik heb wel een vermoeden wie mij met dat monster opgezadeld heeft en ik zal hem passende dank betuigen als ik de kans krijg.[5.] Maar vaarwel aan Clauthus en dat hij moge rusten in vrede. Jou vraag ik, beste Schets, om aan niemand ook maar iets van mijn spullen af te geven tenzij je het in mijn eigen handschrift hebt gezien. Er zijn te veel harpijen.

Alle brieven die ik uit Engeland heb ontvangen waren oud, geschreven in juni en juli, behalve de laatste van Eustache, de ambassadeur van de keizer. In zijn eerdere brief schrijft hij uitgebreid over de toestand in Engeland.[6.] De brieven die ik aan Clauthus had meegegeven, bevatten geen lettergreep die voor wie dan ook beledigend zou kunnen zijn. Noch aan More noch aan Fisher van Rochester heb ik geschreven toen ik eenmaal vernomen had dat zij in het huis van bewaring zitten. Trouwens, ook anders ben ik niet ge-

4. Deze brief is niet bewaard gebleven.
5. Erasmus doelt op Lieven Algoet. Grapheus pleitte later Clauthus, Algoet en zichzelf vrij (brief 3053 en 3028).
6. Geen van beide brieven van Eustache Chapuys is bewaard gebleven.

woon mijn Engelse vrienden iets te schrijven wat niet door iedereen gelezen mag worden. Dus je hoeft niet zo ongerust te zijn.

Over Luis en Alvaro verbaas ik me niet. Over die boekjes kon helemaal geen probleem ontstaan.[7] Het feit dat ze me niet geretourneerd zijn betekende voor mij een aanzienlijke strop, want nu is iemand anders met de buit gaan strijken, en ik had al zo'n vermoeden. Vanaf nu zal ik het aan Eustache toevertrouwen als ik in Engeland iets geregeld wil hebben. Die man is echt supervriendelijk voor mij. Degene die mij het ene jaargeld moet betalen is in levensgevaar en daarom heeft hij maar de helft betaald voor afgelopen jaar. De ander beweert mij niets schuldig te zijn.

Barbier spreekt nu van een gift, hoewel hij in zo veel brieven bekent schuld bij mij te hebben en die te willen betalen.[8] Ik veronderstel dat de volmacht voor altijd is. Het zint die man niet dat ik zo lang blijf leven.

> Jij dwingt het mensenhart werkelijk tot alles,
> vervloekte gouddorst![9]

Wat vreselijk dat je zoontje last heeft van de derdedaagse koorts. Die heeft mij ooit langer dan een jaar gepijnigd, toen ik een jongeman van zestien was en nog niet wist wat ziek zijn was. Vanaf Kerstmis ben ik gedurende de hele maand januari wreed gefolterd door de jicht. Ik ben er nog niet helemaal van verlost, want het weer werkt niet mee. Meer mensen hier zijn bedlegerig wegens soortgelijke klachten; er sterven er zelfs aan. Dit hele jaar lijkt bezoedeld te zullen worden door ziekten en oorlogen. Hier vindt een grote lichting van militairen plaats; zij vermoeden dat Ferdinand met hen Hongarije gaat bezetten. De keizer tuigt zich op tegen piraten.[10]

Wat jij met betrekking tot de Fransen ook al vermoedt: Frans en Karel zijn het roerend met elkaar eens. De Bourgondiërs klagen dat ze door de belastingheffingen kaalgeplukt worden.

Ik wens je toe dat jij en al degenen die jou dierbaar zijn het uitstekend maken.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 21 februari

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de zeer geachte heer Erasmus Schets, handelaar. Te Antwerpen

7. Zie brief 3028. Luis en Alvaro de Castro zijn Spaanse kooplieden in Engeland.
8. Zie brief 2842 van Barbier.
9. Vergilius, *Aeneis* 3, 56-57.
10. De keizerlijke vloot onder bevel van Doria zal op 30 mei uit de haven van Barcelona uitvaren om Tunis te gaan belegeren.

2997a *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 21 februari [1535]

In de uitgave van Allen is dit brief 2908. Maar deze brief is een antwoord op brief 2995a; daarom is deze eveneens van 1535.

Vooruit dan, ik laat je ook hier de zege behalen, omdat je dat zo graag hebt; maar zo'n kans geef ik je nooit meer. Niemand had hoeven weten dat het poedertje voor mij bereid werd. Zo raken ze van hun verlepte grondstoffen af. Het belangrijkste bestanddeel van dat poedertje, rabarber geloof ik, is gewoon rot. Het poeder dat Ephorinus bereid heeft was perfect. Die was arts.

Fijn dat die pennen opgestuurd zijn. Ik heb de Zwitser Artolf bedankt, en jij laat mijn brief wel bij hem bezorgen.[1.]

Ik ben blij dat met je hoge functie ook je voorspoed is toegenomen. Ik wens dat jij het heel voorspoedig maakt, samen met allen die jou zo dierbaar zijn.

Freiburg, 21 februari

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de roemrijke heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2997b *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, [21] februari [1535]

Deze brief droeg nummer 2991, met datum 5 februari 1535. De nieuwe datering volgt de uitgave van de correspondentie van Amerbach.[1.]

Hartelijk gegroet. Even voordat ik jouw brief ontving,[2.] roemrijke Erasmus, heb ik aan een Bourgondiër die van hier vertrok een paar pennen meegegeven in een doosje, tegelijk met een briefje van mij.[3.] Ik heb daar eigenlijk slechts aan toe te voegen dat wij hier blootgesteld worden aan dezelfde dobbelsteen van ziekten, maar de beginnende lente verwelkomt ons met even

1. Deze brief aan Artolf is niet overgeleverd.
1. De herdatering stoelt op de volgende argumenten: in het handschrift is de datum eigenlijk niet te ontcijferen; de brief is een antwoord op brief 2996 van 18 februari 1535; de in de brief genoemde beginnende lente past beter iets later dan begin februari.
2. Bedoeld is brief 2996.
3. Deze brief aan Erasmus is niet overgeleverd.

wisselvallig weer. Wat mijzelf betreft zorgt de ziekte van mijn zoontje Basilius ervoor dat ik niet vrij kan zijn van dergelijk geklaag; maar ik vertrouw erop dat het elke dag weer een beetje beter met hem zal gaan dankzij de onvergelijkelijke barmhartigheid van Christus onze redder.

De rampzalige situatie van More doet me pijn. Die beroemde man wordt nu getroffen door hetzelfde lot dat altijd al veel befaamde mensen trof die grote verdiensten hadden voor de staat, het lot namelijk dat weldaden vergoedt met wandaden. Moge voor hem wel uiteindelijk Achilles' gebed in vervulling gaan,[4.] dat zijn vaderland spijt gaat krijgen van zo'n ondankbaarheid. Zorg goed voor je gezondheid, beste Erasmus, houd in gedachten dat er niets is waarin ik jou niet van ganser harte wens te plezieren en van dienst wil zijn.

Bazel, [21?] februari

2998 *Van Conradus Goclenius*
Leuven, 25 februari 1535

Hartelijk gegroet. Sinds de vorige boekenmarkt in Frankfurt heb ik je niet meer geschreven, omdat ik al vóór de markt en ook tijdens de markt steeds aan het wachten was op de terugkeer van jouw dienaar Clauthus uit Engeland. Wat hem in Engeland overkomen is - hij is daar overleden - zou ik je nu geschreven hebben (en hiervoor ook een koerier ingeschakeld hebben) als Erasmus Schets me niet had laten weten dat jij door zijn toedoen alles al meteen vernomen had.[1.] Toen wij met grote vreze intussen vreesden dat de brieven vanwege Clauthus' dood in verkeerde handen zouden zijn gevallen en jouw belangen ernstig zouden schaden, kwam er gelukkig binnen een paar dagen bericht van een secretaris van de keizer die in Engeland samenwerkt met de ambassadeur[2.] van de keizer: hij liet ons weten dat de dood van Clauthus geen schade had gedaan aan jouw belangen. Dit was het plezierigste bericht dat we konden krijgen in alle ellende die ons voortdurend omgeeft en hier paniek zaait. Duitsland heeft veel geluk gehad: in de Boerenoorlog woedde de furie alleen op het platteland. Het kwaad dat hier woedt zit in het vlees en bloed.

4. Homerus, *Ilias* 1, 233-244.
1. Uit Erasmus' vorige brief (brief 2997, aan Schets) blijkt dat het nieuws van het overlijden van Clauthus hem eerder al bereikt had via Grynaeus, die een brief met dit bericht had ontvangen van Reyner Wolfe.
2. Eustache Chapuys was ambassadeur van de keizer; zijn secretaris was Monteza.

Er is nauwelijks een stadje waar niet de wind waait van Münsterse bezieling; die wind is aangegroeid tot een razende storm, waarin ieder ten dode is opgeschreven die zich verbonden had om het met zijn leven te bekopen. Overal wordt voortdurend wacht gehouden, maar het gif is al zo ver verspreid dat de steden inmiddels hun eigen wachters niet meer durven te vertrouwen. Daarom is er in Holland een leger gerekruteerd om alle welgestelden te beschermen, want daar dijt deze pest uit tot een flink gevaar, hoewel ook Antwerpen en Maastricht ternauwernood ontkomen zijn aan een grote ramp: door Gods uitzonderlijke genade zijn de plannen van de schurken bekend geworden voordat ze hun voornemens ten uitvoer konden brengen. Hun bedoeling was om alle heilige voorwerpen en meteen ook alle priesters af te schaffen en door moord en brand iedereen te dwingen zich opnieuw te laten dopen, maar eerst een gelijke verdeling van goederen en straffeloosheid voor alle misdaden in te voeren. Het merkwaardigste van alles was intussen dat dit gif alleen afnam zoals het aantal koppen van de Hydra,[3.] zo volkomen heeft die razernij hun harten omwonden met slangen.

Maar het lijkt erop dat er binnen afzienbare tijd opklaringen zullen komen na deze grote storm. Want vorsten en gezagsdragers, die tot voor kort dachten dat het slechts ging om de goederen van de priesters, krijgen nu in feite door dat zij zich evengoed binnen het bereik van het scheermes bevinden en dat hun leven het grootste gevaar loopt. Moge God alles ten goede keren!

Wij maken het hier goed: er is nog steeds geen plaats waar minder hectiek en paniek geweest is. Maar eerlijk gezegd, niemand geeft garanties voor de toekomst. De nieuwe paus leek enige hoop te bieden: meteen na zijn verkiezing nodigde hij spontaan monarchen en vorsten uit voor een concilie, het oude middeltje van de Kerk als zij in nood verkeert. Sommigen profeteren dat hij meer zal lijken op Paulus II dan op de eerste Paulus, maar ik hoop dat hun voorspelling niet uit zal komen.[4.] Men zegt dat hij een oorlog tegen Urbino overweegt: dat hij immers twee nog niet volwassen jongens uit zijn eigen familie kardinaal heeft gemaakt.[5.] Zo versterkt hij dat eerbiedwaardige

3. Het gif neemt dus toe door bestrijding. Hydra is een mythische slang, veelkoppig, met giftig bloed, verslagen door Hercules met behulp van Iolaus: na het afhakken van een kop werd de wond dichtgeschroeid om te voorkomen dat daar twee nieuwe koppen zouden groeien.
4. Met de eerste Paulus is de apostel Paulus bedoeld, de tweede verwijst naar Paulus II (Pietro Barbo), paus van 1464-1471.
5. Op 18 december 1534 maakte Paulus III twee verwanten, Alexander Farnese, geboren 7 oktober 1520, en Guido Ascanio Sforza, geboren 25 november 1518, tot kardinaal. De paus wilde de hereniging van de hertogdommen Urbino en Camerino verhinderen.

college en beschermt hij met staalharde versterkingen de Kerk van Rome. Er is sprake van dat hij ook jou naar Rome heeft ontboden. Dat verbaast me niets: ik zou me eerder verbazen als jij ook gaat, vooral in deze tijd, die meer om wapens vraagt dan om een pen, nu het leven van de kerkdienaren hun voornaamste overtuigingsmiddel ondermijnd heeft: ik bedoel het voorbeeld geven van leven op het rechte pad. Zelfs onze vriend Jan van Campen is opgeroepen om in Rome de studie van het Hebreeuws op te zetten, maar Hieronymus Aleander (bij wie hij in Venetië verblijft) schijnt hem dat te ontraden, vermoedelijk omdat hij boos is op de paus: die heeft hem ontheven van zijn functie van gezant in Venetië, die hij dankzij Clemens vervulde.

Hier zijn van onze gemeenschappelijke vrienden twee kerngezonde mannen ons voorgegaan, in Brussel Maarten Davidts, in Doornik Melchior van Vianden: de eerste ons ontrukt door een attaque, de andere door de pest. Verder Frans van der Dilft: die leeft weliswaar nog, maar niet lang meer; alle hoop is opgegeven. Zo snel is hij van dag tot dag weggekwijnd van verdriet over de dood van zijn vrouw, die afgelopen september overleden is. Als er toch weer een sprankje hoop gloort, laat ik het je meteen weten.[6.] Aan jouw belangen zal ik alle zorg en alle nauwgezetheid besteden, zoals ik je verschuldigd ben, totdat je me anders opdraagt.

Vaarwel, steun der letteren en uniek sieraad der wereld
Leuven, 25 februari in het jaar 1535
Je vriend, hoe onbeduidend ook, Conradus Goclenius
Aan de roemrijke heer Erasmus van Rotterdam

2999 *Van Wigle van Zwichem*
Dulmen, 26 februari 1535

Aan Erasmus van Rotterdam

Natuurlijk heb jij weet, zeergeleerde Erasmus, van de noodlottige ongeregeldheden hier in onze Lage Landen, die de vrucht zijn van de leer van de wederdopers, over wie ik je in mijn vorige brieven ook al geschreven heb.[1.] Dagelijks komen er berichten binnen dat er overal zoveel ongehoorde, verbazingwekkende en gruwelijke dingen voorvallen dat een brief daar veel te

6. Op 10 augustus 1535 schreef Goclenius aan Erasmus dat Frans van der Dilft tegen alle verwachting in hersteld was en dat hij opnieuw gehuwd was: brief 3037.
1. Brieven 2957 en 2962.

kort voor is. Toch zou ik je hierover vaker geschreven hebben als ik maar de hand kon leggen op brievenbestellers, om zo in elk geval bij zo'n gelegenheid mijn plicht tegenover jou te vervullen en onze oude vriendschap in stand te houden. Maar ik hoop dat ik hiervoor nog eens een grotere kans krijg: want het is toch ondenkbaar dat de goede almachtige God toestaat dat deze storm steeds maar door blijft razen en dat de geesten der mensen door zulke krasse dwalingen tekeer blijven gaan.

Zeker, we zouden al een groot deel van dit probleem opgelost hebben als we Münster weer in onze macht hadden gekregen, dat uitstekend versterkt toevluchtsoord van de wederdopers. Maar die stad is gewapenderhand praktisch niet in te nemen; wat rest is enige hoop dat honger binnenkort een einde maakt aan hun onhandelbaarheid. Ondanks de belegering houden de mensen daar zich zeker niet gedeisd: hun verspieders plegen elke dag gruweldaden, vooral in Holland en in Friesland, waar alles door deze sekten in ellendige verwarring is geraakt. Ook in Wesel en in Deventer hadden de daar ondergedoken wederdopers wrede plannen beraamd[2.] tegen clerus, gezagsdragers en adel; maar dankzij de goddelijke voorzienigheid zijn deze plannen bijtijds ontdekt.

Begin dit jaar was er in het Groningse land een wederdoper, zonder veel opleiding maar, zo geloofde men, van godswege begiftigd met de gave der talen en volgens de boerenbevolking uitermate welbespraakt en goed thuis in de Heilige Schrift.[3.] Nadat hij veel mensen tot zijn opvatting had bekeerd en hen opnieuw had gedoopt, groeide zijn zelfvertrouwen en nam hij een afslag naar een ongehoord vreemd soort opvatting: hij ontkende dat Christus de echte Messias was geweest en beweerde dat deze slechts de voorloper was. Aangezien de Messias nog steeds niet gekomen was en nu zeker binnenkort zou komen, moest de weg bereid worden. Vaak zag deze man zich omringd door vurige stralen en dan werd hij volgens zijn eigen woorden ten hemel gevoerd, zelfs naar de derde hemel: soms uitte hij dan wonderlijke klanken, soms ook deed hij wonderlijke dingen. Maar hij heeft ook enkele mannen besneden, wat levensgevaarlijk was, en hij begon joodse brandoffers te brengen: op den duur is hij zo ver gekomen dat hij beweerde zelf de Messias te zijn die al zoveel eeuwen beloofd en verwacht was, en nu wilde hij ook aanbeden worden. Toen is zijn bedrog doorzien, zijn duivelse leugen. De burgers van Groningen zijn in groten getale eropuit getrokken om die Messias te grijpen en hebben de hele goddeloze bende uiteengedreven. Maar terwijl ze de nieuwe Messias gevangen namen, in de boeien sloegen en met zich meevoerden, was er in de lucht een ijzingwekkend geraas te horen; zo kwam men er uiteindelijk achter dat de man van duivels bezeten was geweest. Niet veel later

2. Zie over Wesel brief 2990.
3. Harmen Schoenmaker; zie brief 2990.

is hij in de kerker gestorven. Het volk verzint van alles over hem, maar wat ik hier heb verteld, heb ik vernomen uit de mond van betrouwbare mensen.

Deze sekte van wederdopers produceert elke dag nieuwe gedrochten van opvattingen. Als die ideeën ingang vinden, is de complete ondergang ophanden van godsdienst, letteren en van de hele beschaving. Maar de vorsten verlenen nog steeds standvastig bijstand aan mijn bisschop.[4] Aangekondigd is een vergadering te Worms na Pasen, vooral belegd om oproer van de wederdopers het hoofd te bieden.[5] Ik geloof dat ik daar uit naam van mijn bisschop ook heen ga, samen met nog meer afgevaardigden. Als dit het geval is zal ik je vandaar een brief schrijven, dat beloof ik; sta mij dan anderzijds toe dat ik zo nu en dan mag genieten van een brief van jou: die heb ik zo lang al moeten ontberen, tot mijn grote zorgen en verdriet.

Het ga je goed!

Dulmen, 26 februari 1535

3000 *Aan Piotr Tomicki*
Freiburg, 28 februari 1535

Hartelijk gegroet. Er was geen speciaal onderwerp om met u te bespreken, eerwaarde bisschop, maar ik wilde vóór mijn sterfdag bewijzen dat ik uw grote genegenheid voor mij nooit vergeet; u heeft die al op veel gebieden duidelijk gemaakt, vooral omdat ik er een vriend bijgekregen heb op wie ik kan rekenen: niet alleen bezorgde u voor mij altijd stipt de aan u toevertrouwde brieven maar ook kon u in uw eigen brieven over veel zaken goed uw zegje doen. De bezorger van deze brief is Sigmund Gelenius, uitstekend thuis in de Griekse en Latijnse letteren, een man die jarenlang veel werk verzet heeft voor Frobens drukkerij door het corrigeren van drukproeven van belangrijke werken; als God het wil zal hij snel weer naar ons terugkeren.

Uit brieven van vrienden begreep ik dat Uwe Verhevenheid ernstig ziek is geweest[1] maar godzijdank weer beter is geworden. Mij overkomt wat normaal is voor mijn leeftijd, waarover David schrijft: ‘Hun rest slechts moeite en leed.’[2] Want ik ben, als ik me niet vergis, al in de zeventig. Tot de echt sterken heb ik ook nooit behoord: als jongeling had ik altijd al een mager en breek-

4. Viglius was sinds 1534 in dienst van de prins-bisschop van Münster, Franz van Waldeck, die tevens bisschop was van Osnabrück en Minden.
5. De vergadering vond plaats in Worms op 4 april 1535.
1. Zie brief 2960.
2. Psalm 89 (Vulgaat), 10.

baar lijf. Maar nu ga ik gebukt onder twee ziekten, allebei ongeneeslijk: want om met de filosofen te spreken, ouderdom is een natuurlijke ziekte en daar is geen kruid tegen gewassen; en Lucianus schrijft dat jicht alle artsen een valstrik bezorgt.[3] Hier worstel ik al twee jaar of langer hevig mee, en de worsteling wordt steeds zwaarder; het is nu geen 'podagra' maar 'holagra', want de jicht belaagt niet alleen mijn voeten maar zwerft overal door al mijn ledematen.[4] Dit laatste jaar viel hij me tegen Kerstmis aan met nog minder mededogen dan gewoonlijk en hield me de hele januari aan bed gekluisterd. Zelfs nu kan hij me nog niet alleen laten: vaak neemt hij toe bij elke weersverandering en vooral als het noordenwind wordt en zeker als het dan stormt. Wij hebben een vreselijk vervelende winter gehad, met als gevolg dat hier meer mensen te lijden hadden van een dergelijke kwaal en er ook enkele aan overleden zijn; ik koester geen illusies dat dit arme lijf, gebroken van ouderdom en van hard werken, nog lang zal blijven leven als het zo geteisterd wordt. Zo heeft de Heer besloten zijn nutteloze dienaar uit te wissen; moge hij zich verwaardigen mij ondanks al mijn geseling in genade aan te nemen.

Wij zijn getuige van een noodlottige wending in de politiek. De hertog van Württemberg[5] heeft de mis uit het hele gebied dat hij onlangs weer verworven heeft, uitgebannen hoewel Luther in de uitgave van zijn uiterst lasterlijke boekje alleen de privémis veroordeeld heeft. In Engeland is het een halsmisdaad de paus te erkennen als hoofd van de Kerk, omdat hij niets anders is dan bisschop van Rome en in Rome evenveel macht heeft als welke andere bisschop in zijn eigen diocees. Ook is het een halsmisdaad om het huwelijk goed te keuren dat met de vorige koningin gesloten was en dat Clemens VII in zijn vonnis goedgekeurd heeft. Wie het met de koning niet eens zijn, verkeren vanwege deze kwesties in levensgevaar. Nog steeds bevinden zich in de kerker de godvruchtige en geleerde bisschop van Rochester John Fisher en de bekende unieke ster van Engeland Thomas More, tot voor kort kanselier van die koning. De koning van Frankrijk daarentegen is plotseling van mening veranderd en gaat nu flink tekeer tegen de sacramentariërs: sommige op de brandstapel gezet, andere verbannen naar de roeibanken van de vloot. Maar zij op hun beurt vormen een strijdlustige bedreiging door krenkende smaadschriften te verspreiden. Voorts de sekte der wederdopers: wonderlijk hoe wijd en zijd die zich heeft verspreid. Ze heeft beslag gelegd op een groot

3. Lucianus, *Tragopodagra*, passim.
4. Deel van *podagra* is de stam *pod-*, die 'voet' betekent; de stam *hol*-betekent 'geheel'.
5. Ulrich van Württemberg, in 1519 van zijn hertogdom beroofd, wist dit in juni 1534 weer in bezit te krijgen. In de tussentijd was hij aanhanger van Luther geworden.

deel van de Lage Landen, vooral op mijn Holland. Het beleg van Münster is nog niet beslecht, maar achtergebleven troepen moeten intussen zorgen dat er geen ontsnappingsmogelijkheid is voor de ingeslotenen. Enkele keurvorsten zijn inmiddels overleg begonnen over de mogelijkheden om hun brutale optreden de kop in te drukken: als het onbestraft blijft is het ongetwijfeld gedaan met het gezag van de vorsten. Want die sekte heeft zich een schoenlapper tot koning gekozen, en ze noemen hem koning van Sion.[6.]

Wat de keizer en de overige monarchen van plan zijn te doen, staat niet vast. Hier vindt een grote rekrutering van soldaten plaats, deels om Ferdinand bij te staan bij het bezetten van Hongarije, deels om de keizer te helpen een eind te maken aan de brutaliteit van piraat Barbarossa.[7.] Maar er bestaan hieromtrent ook heel andere vermoedens.

We hebben een nieuwe paus, Paulus III, voorheen Alexander Farnese, een erudiet man, van Romeinse adel, van goede reputatie aangezien hij meer dan veertig jaar de positie van kardinaal heeft bekleed zonder smet op zijn goede naam. Hij is wel oud, meer dan zeventig jaar.[8.] Mocht hij toch een beetje kunnen zorgen dat de onrust in de Kerk tot bedaren komt. Ik twijfel er niet aan dat hij dat wil. Wij kunnen er alleen het beste van hopen.

Ik heb deze brief gedicteerd omdat mijn rechterhand zo'n last heeft van jicht dat ik nauwelijks een pen in mijn vingers kan houden. U moet aan mij, uw dienaar, opdragen wat u goed dunkt: hij zal alles opgewekt aanpakken wat in zijn vermogen ligt. Moge de Heer Uwe Eerwaarde Verhevenheid nog lang in goede gezondheid voor ons bewaren.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 28 februari 1535.

Vergeef me dat ik geschreven heb met andermans hand: mijn rechterhand had zoveel last van jicht dat ik niet eens een handtekening onder mijn brief kon zetten. In plaats daarvan heb ik hem laten zegelen met Terminus.[9.] Dat ook mijn amanuensis slordig heeft geschreven is te wijten aan de haast van de bode: daardoor was er geen tijd het klad netjes over te schrijven.

Aan de zeer eerwaarde heer Piotr, bisschop van Krakau, mijn bij uitstek eerbiedwaardige patroon. Te Krakau

6. Jan van Leiden (1509-1536), eerder Jan Beukelszoon geheten, was de onwettige zoon van een geestelijke te Leiden en een vrouw uit Münster. Hij was van beroep schoenmaker (volgens deze brief) of kleermaker (volgens brief 2957, van Wigle van Zwichem).
7. Khair Ad-din, admiraal van de Ottomaanse vloot, sinds augustus 1534 machthebber in Tunis.
8. Een vergissing: hij is geboren in 1468 op 29 februari.
9. De brief draagt onderaan een goede afdruk van het Terminus-zegel van Erasmus.

3001 *Aan Johannes Cochlaeus*
[Freiburg, omstreeks maart 1535]

Dit zijn slechts twee passages uit een verder verloren gegane brief van Erasmus aan Cochlaeus; de passages gaan over Cochlaeus' in februari 1535 verschenen boekje waarin hij de Engelse koning Hendrik VIII feliciteert met zijn tweede huwelijk. Voor het begrip is bij deze door Cochlaeus geciteerde fragmenten enige context gevoegd; de passages zijn afgedrukt in *Scopa Ioannis Cochlaei Germani in Araneas Ricardi Morysini Angli*, Leipzig 1538.

Een nog sterker argument is afkomstig van Erasmus van Rotterdam, een zeker zeergeleerd man en heel goed bevriend met zowel de koning als de koningin. Hoewel hem over deze kwestie advies gevraagd is en hoewel hij een geleerd en uitgebreid boek *Over het huwelijk* heeft geschreven, wilde of durfde hij deze knoop over de echtscheiding nooit ontwarren. Toen hij dan mijn boekje *Over het huwelijk van de koning en de koningin* gezien had, heeft hij mij eigenhandig een brief geschreven in de volgende bewoordingen:

Hartelijk gegroet. Oprechte vriend, jouw boek over de echtscheiding heb ik doorgelezen, met genoegen en niet zonder vrucht.[1] Toch behandel je daar wat men een gedane zaak noemt. Als ik opschrijf wat ik daarover vind, vrees ik dat ook ik me met gedane zaken bezig lijk te houden. In het opblazen van de gebeurtenis overdrijf je flink, je steunt in elk geval de koning want je werpt een deel van de schuld op de adviseurs. Tijdens het vertellen geef je toe dat je te weinig informatie tot je beschikking hebt. Nu, de zaak zit zo. Toen zijn vader overleden was &c.

Na veel zaken die Erasmus daar heel anders beschrijft dan jij ze in jouw boek als feit vermeldt, Morison,[2] voegt hij er het volgende aan toe:

Bij het redeneren ga je waakzaam te werk. Maar als ik voorzien was geweest van die volle wapenrusting, zou ik de koning de echtscheiding wel hebben durven afraden. Want toentertijd kende de koning aan mij meer wijsheid toe dan aan iemand anders. Ik heb overleg gepleegd met Ludwig Baer, een theo-

1. De verkorte titel van Cochlaeus' boek is *De Matrimonio... Henrici octavi*, Leipzig februari 1535.
2. Richard Morison, diplomaat en schrijver over politieke zaken; sedert 1534-1535 was hij in dienst van Thomas Cromwell.

loog van Parijs, maar dat leverde niets op. De pamfletten over Witzel heb ik mondjesmaat geproefd &c.

Ik ben niet bang voor valse aanklachten van jou, Morison, als je me over Erasmus' brieven hetzelfde zegt als wat je voorheen zei over de brieven die More me geschreven had, namelijk dat ze gewoon door mij gefingeerd zijn. Want ik heb hier meer autografen van Erasmus' brieven dan van brieven van More; als het nodig is, kan ik die laten zien. Ik denk dat de koning zeker goed bekend is met Erasmus' handschrift, want die heeft hem zo vaak geschreven. Als de koning dat vergeten zou zijn zullen er heel wat bisschoppen te vinden zijn die in zeer veel brieven die hand gezien hebben. Want er bestaat in de christelijke wereld nauwelijks een volk waaraan Erasmus meer brieven heeft gestuurd dan aan de Engelsen.

3002 *Van Giovanni Angelo Odoni*
Straatsburg, [omstreeks maart] 1535

Gewapend met een aanbevelingsbrief van Sinapius aan Erasmus trokken twee vrienden die verlangden naar een ontmoeting met Erasmus, in het voorjaar van 1534 vanuit Bologna naar Straatsburg: Fileno Lunardi, afkomstig uit Bologna, en Giovanni Angelo Odoni, uit Penne in de Abruzzen. In Straatsburg wilden zij onderricht worden in de theologie, Grieks en Hebreeuws door Bucer en Capito. Bijna een jaar later schreef Odoni voor de zekerheid Erasmus deze brief om hun feitelijke komst aan te kondigen: een uitgebreid epistel, met een ellenlange lofzang op Erasmus (inclusief een gedicht van 138 versregels) en een schets van de situatie in Italië wat betreft de kansen voor hervormingen in de katholieke Kerk. De vrienden wilden met Pasen op bezoek komen. Eerste paasdag viel in 1535 op 4 april: vandaar de datering.

Gegroet Erasmus, u die alle mensen onder de zon overstijgt in elk soort voortreffelijkheid, elk soort van kennis, maar die aan mij nog veel dierbaarder is dan mijn eigen ogen (God weet dat ik dit niet lieg) en mijn leven. Luister alstublieft, beminnelijke Erasmus, en leen mij uw oor. Want ik ben niet van plan nu het hele gebied van uw lof te betreden (al is dit onbeschrijflijk aantrekkelijk): dat staat gelijk aan een poging de zeeën in een schelp en de hemelen in een vuist te vatten. Wel zult u hier zo nu en dan wat vonkjes zien op-

spatten uit het grote vuur van mijn liefde voor u: al zeven jaar en langer brandt dat op wonderlijke wijze in mij. Ik besef heel goed mijn eigen nietigheid, Erasmus, en evenzeer uw verhevenheid: volgens eenieder bent u inmiddels uitgestegen boven alle ongewisheid van het menselijk lot. Het ontgaat mij niet hoe overmoedig het is en zelfs beledigend om een zo groot geleerde, die voortdurend zoekt naar wegen om positief bij te dragen tot de christelijke wereld, zijn serieuze inspanningen gewoon te laten onderbreken, al is het maar voor even. Maar wat moet ik dan doen, mijn vriendelijke man, als ik de vurige kracht van mijn liefde die al zo lang naar uitbarsting snakt, niet meer kan bedwingen? Ik moet dus echt mijn hart bij u uitstorten: daarin bent u tot mijn grote genoegen en overeenkomstig mijn vurige wens al lang en breed de koning. Maar u kunt zelf dit wangedrag van mij wel iets draaglijker maken als u een tussenuurtje kiest om dit alles te lezen en te aanhoren; want ik kan die tijd vooraf niet bepalen: volgens mij heeft u geen uurtje vrij, zelfs niet na de middag, om iets te eten of een dutje te doen, maar heeft u alleen tijd voor schriftlezing, overdenking en andere belangrijke zaken.

Nog nooit had ik echt ervaren wat dat was, liefde van mens tot mens, noch waartoe die in staat was: de vurige kracht daarvan, wanneer zij alles meesleurt en je binnenste besluipt, heb ik pas voor het eerst in hart en nieren gevoeld toen ik u en uw edele naam als auteursnaam vermeld zag in boeken over godsdienst. Natuurlijk had ik al wel eerder enigszins kennis met u gemaakt in andere beroemde bewijzen van uw talent en was u mij dierbaar en bewonderde ik u (want afgezien van de grondbeginselen van Latijn uit mijn jeugd, heb ik al wat ik weet van Grieks en Latijn, aan u alleen te danken); toch, zodra mij ook boeken van uw hand over onderwerpen op het gebied van godsdienst in handen waren gekomen, is plotseling (en niet voor de laatste keer) die liefde toegenomen. Zo bleek de bekende uitspraak van Cicero op mij van toepassing: eerst mocht ik u wel, maar toen pas had ik u lief, zag ik. Onmiddellijk ben ik fanatiek uw werk gaan lezen en met onvermoeibare en zoete ijver heb ik het uitgelezen: eerst de *Colloquia Familiaria*, toen het *Enchiridion militis christiani*, samen met de eerste psalm, vervolgens de parafrasen van de apostelen en van de evangelisten, verder de *Methodus Theologiae*, toen uw heldere *Annotationes Novi Testamenti* en dergelijke geschriften, zowel fraai geformuleerd als godvruchtig; het zijn mooie, gewijde sieraden voor onze religie, die uw vruchtbaar en van godswege verlicht vernuft dagelijks voor ons blijft vervaardigen. Van dit alles kan Philaenus bijvoorbeeld voor mij getuige zijn, een man van voortreffelijk karakter en meer dan wie ook uiterst betrouwbaar, en uiteraard ook God zelf, de kenner des harten, die echt weet dat ik niets uit mijn duim zuig. Die werken heb ik, zoals gezegd, zo gretig gezocht en toen gekocht, dat ik heel wat boeken gelezen heb alvorens ze te laten

inbinden, want ik kon niet wachten. Al het andere had ik voor zover mogelijk opzij geschoven en onderbrekingen overdag compenseerde ik 's nachts: zo moeilijk kon ik me losrukken van mijn lectuur, en liefst had ik alles in één adem uitgelezen, in één teug.

Maar mijn lust was niet voor niets zo groot. Want daar kreeg ik voor het eerst weet van mijn heer en mijn God Christus; daaruit heb ik voor het eerst de christelijke godsdienst in me opgenomen, terwijl ik daarvoor bijna zonder Christus en zonder God was (als bijgeloof tenminste geen godsgeloof is). Vandaar heb ik onsterfelijke weldaden ondervonden van mijn heer en beschermer Jezus. Daar heb ik geleerd welke plichten ik heb aan hem en aan mijn naasten. Zo is het gekomen dat sommigen mij erasmiaan gingen noemen (maar ze hadden me eigenlijk christen moeten noemen), want overal zagen ze mij vergezeld van uw boeken, of ik nu uitging of lunchte of dineerde of ten slotte naar bed ging en weer opstond. Moge deze eervolle benaming echt bij mij passen, de benaming die ook de hoogste senatoren, de invloedrijke adviseurs van machtige keizers en ook experts in talen en in vrije kunsten voor zichzelf het meest wenselijk en eervol vonden; ik bedoel, moge ik de grote weldaad van Christus jegens mij even liefdevol beantwoorden, moge ik evenzeer openstaan voor dienstbaarheid aan mijn naasten en moge ik even goed met daden getuigen van de christelijke godsdienst als u in al die dingen mij en uw andere lezers goedgeefs en gul onderricht heeft. Want ik zou nooit zo gek zijn en zo'n Icarus zijn dat ik zou durven wensen, laat staan hopen, de onnavolgbare kracht van uw hoge geleerdheid en van uw briljante schrijfstijl te evenaren.

Maar om nu terug te komen op mijn liefde: alles wat ik bij de schrijvers gelezen heb over de immense vermogens van liefde, is mij vervolgens bij u, beste Erasmus, overkomen ook al had ik u nog nooit gezien. Datzelfde geldt voor alles wat ik daaromtrent gehoord heb van vrienden die het uit eigen ervaring vertelden: het belang van liefde lieten zij niet met schoonschijnende witgepleisterde woorden blijken maar met hun houding en gelaatsuitdrukking. Want bij het horen van uw naam springt meteen mijn hart op en verschiet ik van kleur. Als er over u iets gezegd wordt dat mijn oren treft als niet terecht, vat ik dit veel zwaarder op dan geraakt worden door vuistslag of oorvijg. Ik kan het niet helpen, maar soms moet ik in woord of geschrift een harde hatelijkheid aan de kaak stellen of een uiting van jaloezie of een brutale leugen, een aperte godslastering en een grove belediging van een criticaster, intrigant of nietsnut. Dergelijke wezens zorgen immers voor ruzie bij ons. Anderzijds, wanneer ik hoor dat u in een kring van geleerden eervol aangehaald wordt of dat uw inspanningen naar waarde geprezen worden, ja, dan jubel ik inwendig, juich ik, triomfeer ik: in feite nog uitbundiger dan kinde-

ren blij zijn met overwinningen, roem en aanzien van hun ouders. Wat moet ik zeggen over dromen van minnaars, omdat ik bijna alle nachten achtereen droom dat u er bent, met mij praat, me omhelst? Overdag komt mij geen andere gedachte voor de geest die zaliger is of vaker terugkeert; ook geen andere conversatie of lectuur is me zoeter. Deze emoties zijn bij mij evenveel heviger als de hemelse liefde van mij in oprechtheid en kracht uitsteekt boven de aardse, kranke warrigheid van verliefdheden bij dichters. Want de hemelse liefdesgod, die de geest vervult van liefde voor hemelse dingen, heeft gezorgd (zeg ik nogmaals) dat ik juist het meest uw gaven liefhad, dat ik juist vooral de talenten bewonderde waarmee u van alle kanten door Christus gesierd bent: die zijn zeer zeker niet alledaags, noch vergankelijk of zwak, ze zijn niet onderhevig aan lotswisselingen en staan niet bloot aan kwetsingen van de tand des tijds; maar dat ze groots zijn, dat ze hemels en eeuwig zijn is mij volstrekt duidelijk.

Menigeen zal zeggen: maar over welke dingen heb je het nou? Natuurlijk Erasmus' uitgebreide kennis van de wetenschappen over goddelijke zaken en over mensenzaken, gepaard aan zijn schitterende schrijfstijl en zijn deugdzaamheid; en dat die kennis, in vele boeken gepubliceerd, niet alleen over de hele wereld befaamd is maar ook van het grootste nut voor de talen, voor de wetenschappen en voor de Kerk. Vervolgens in al die grote werken zijn enorme, onvermoeibare enthousiasme voor de christelijke geest, die niet uit is op eerbewijzen voor zichzelf of op rijkdom en die zelfs een kwakkelende gezondheid niet ontziet, maar die voortdurend het oog alleen gericht houdt op Christus' glorie, op het heil der mensen en op wat hun zal baten. Hier komen verder nog de onovertroffen verdraagzaamheid van zijn vriendelijke karakter bij en zijn standvastigheid ook tegenover de ondankbaarste mensen, die als handlangers van de duivel helemaal opgaan in folteringen en zweepslagen. En dan zijn bewonderenswaardige apostolische ijver en mildheid in het bestrijden van de huidige gewelddadige verering van pseudo-apostelen en in het bevorderen van de ware godsvrucht. Ten slotte zijn bescheidenheid, groots en zeldzaam, lang niet meer gesignaleerd, en bijna niet te geloven in iemand met zo excellente gaven. Het gevolg hiervan is dat u met uw talenten als roemrijk toppunt niet alleen de meerdere bent van alle geleerden van deze eeuw (een tijd die zo erudiet is geweest als deze, is in de afgelopen duizend jaar niet te vinden) door uw beoefening van alle wetenschappen en letteren (iets wat zij zelf ook in geschrifte toegeven), maar dat u ook uzelf op gelijke hoogte stelt met en buigt voor de anderen al zijn ze ver uw minderen, zodat u door uw eerbiedwaardige deugd van bescheidenheid, maar ook door andere kwaliteiten, allen op grote achterstand zet.

Deze dingen, beste Erasmus, vormen natuurlijk de reden dat ik dag en

nacht van u houd, aan u denk, u mis, van u droom. Deze dingen hebben u voor mij dierbaarder en beminnelijker gemaakt dan alles wat ik ter wereld aan dierbaars en beminnelijks bezit. Dit alles heeft u boven alle stervelingen voor mij bewonderenswaardig gemaakt. Hierom zou ik er geen bezwaar tegen hebben me in doodsgevaar te begeven om u te redden: graag zou ik dat verdragen. Ik zou zelfs ondankbaar zijn, denk ik, als ik niet spontaan probeerde een dodelijk gevaar voor u af te wenden met gevaar voor eigen leven. Want wanneer zal na uw apotheose het christendom weer een tweede Erasmus krijgen? Wanneer een theoloog van gelijk niveau en een even goede voorvechter van de Kerk? Wanneer zullen taal, letteren en theologie een vernieuwer en beschermer van hetzelfde kaliber treffen? Op zijn vroegst over duizend jaar wordt zo'n Erasmus geboren. Omdat ik het zo zie, Erasmus, snak ik vanzelfsprekend ernaar een zo groot wereldwonder te bezoeken en brand ik van verlangen u te zien en maak ik graag nader kennis, ook aangaande kleine dingen, en wil ik uw hand, uw bibliotheek en uw gewijde pen kussen.

We lezen dat Chrysostomus zo enthousiast was over Paulus dat hij graag zelfs de geringste daden en woorden van die apostel op schrift gesteld wilde hebben. Volgens mij is die wens overigens niet zo verbazingwekkend bij Chrysostomus: hij heeft vooral uit Paulus' brieven zich een hart van goud en een gulden tong verworven; mede voorzien van het arsenaal en de voorraad ammunitie van die uitverkoren gids heeft hij ten eerste zijn drukbezochte kerk van tachtigduizend toehoorders (dit aantal noemt hij zelf) gevoed, gesterkt en tot bloei gebracht, en heeft hij ten tweede zonder één nederlaag standgehouden tegen de listen en lagen van de belegerende ketters en vijanden en daarbij zijn waardigheid behouden, die hij ook nu nog bezit. Daarom mogen wij wel wensen dat uw gewijde inspanningen en uw godvruchtige geschriften in de gehele wereld aan de christenen voorgelezen, aanbevolen en grondig geleerd worden! Want in uw geschriften zijn Paulus en Christus nu pas klare taal gaan spreken tegen allen die Latijn kennen. Daarom is het nu voor iedereen gemakkelijk om die gouden levensleer in te drinken, een hemels leven te leiden, hemelse woorden te spreken. Paulus heeft in die tijd, vechtend bij monde van Chrysostomus, maar één Kerk in veiligheid gebracht: ik geef toe, wel die grote en beroemde, maar toch slechts één. Want dezelfde uitverkoren gids verwierf in ongeveer diezelfde tijd door middel van verschillende gouverneurs (als het ware) verschillende provincies van die wereld: vanuit de sterke en vruchtbare burcht van Bethlehem ondersteunde hij door middel van Hieronymus allerlei gebieden met voldoende koren, als het ware vanuit een onuitputtelijke graansilo; Afrika hield hij binnen het geloof door middel van Augustinus, Frankrijk hield hij op het juiste pad door Hilarius, Italië door Ambrosius en ook vele andere volkeren bestuurde hij door

andere energieke trouwe gezanten. Hij bewaarde hen, beveiligd tegen hun vijanden, voor zijn koning Christus: als gelovigen die naar zijn woord luisterden.

Maar uit de geschriften van u alleen wordt de Kerk, zover als de christenwereld zich uitstrekt, gesterkt in haar heilige leer en blijft zij overeind, onverschrokken en beschermd tegen de samenzwerende divisies van de meer dan ketterse pseudoprofeten. In u alleen huizen de hulptroepen en strategieën tegen de zojuist genoemde oorlogvoerende partijen, maar op een of andere manier heeft u ook Paulus zelf en de overige apostelen en evangelisten weer tot leven gewekt, die bijna al gestorven waren. Alleen door uw werk, uw enthousiasme, uw inspanning en uw waakzaamheid is datgene wat de Geest in deze boeken tot allen gesproken heeft, nu weer te lezen, nu het onder uw toezicht in zijn waardigheid is hersteld. In deze gevaarlijke tijden voor de samenleving, omdat Gods rijk bedreigd werd door veelvuldige, nagenoeg hopeloze tirannie en omdat veel elkaar fanatiek bestrijdende groeperingen hun strijdkrachten en listen vereend hadden in een grote samenzwering tot ondergang van het bolwerk, bent u als dapperste en meest vaderlandslievende door de goede almachtige God uitverkoren om het wapentuig van alle goddelozen te vernietigen, het gewijde volk in zijn vrijheid te herstellen en zijn vroegere ware godsvrucht te waarborgen. Want er was behoefte aan een strijder die zo trouw, zo kundig en zo onoverwinnelijk was: om de ingewortelde dwalingen van het gewijde leger op te heffen, om de gruwelijke gedrochten en tirannen te verslaan, om de jammerlijk verloren gegane zaken weer op te bouwen.

Daarom heeft u op bevel van God die de vruchten van uw eerbiedwaardige arbeid zegent, de volkeren van onze wet, in slaap gesukkeld van peilloos judeïsme, teruggeroepen naar het zuivere christendom. U heeft de besmettelijke en furieuze groeperingen van farizeeërs en betweters, die in wonderlijke eendracht, deels met geweld en deels met list, Gods wijngaard aan het verwoesten waren als darren en everzwijnen, weggejaagd uit de kerktuinen en uit de hoofden van de gelovigen: nu de gist van deze benden weggepoetst is, houdt u Christus' leergierige kudde bijeen voor zijn Heer, opdat hij onderricht en voedsel verstrekt. Dat heeft u gepresteerd, om andere voortbrengselen van uw goddelijk talent maar ongenoemd te laten en maar te zwijgen van uw uitgebreide commentaren op vele psalmen en van de zuiver christelijke lessen en adviezen die u zowel aan de kerkvorst besteed heeft als aan de theoloog, en aan de eendracht, het huwelijk, de weduwe, de catechumeen en tevens aan allen die als soldaat voor Christus strijden of eindelijk hun strijd besluiten met de hoop op de kroon; om ook voorbij te gaan aan de werken van de kerkvaders, door uw naarstige ijver gered van verval en vervuiling of weer

aan het licht gebracht en behoed voor de ondergang, vervolgens aan andere geschriften, prachtig verhelderd met uw aantekeningen, en Griekse teksten, in uw zalige stijl in het Latijn vertaald; en dan wil ik het niet eens hebben over de vele boekwerken waarmee u dapper en gelovig de waarheid van de christelijke leer benadrukt en verdedigt tegen goddeloze en rabiate aanklagers; om maar niet te wijzen op uw vier boeken over *De prediker*, die binnenkort in alle beroemde bibliotheken zullen arriveren en waar alle geleerden met ongelooflijk verlangen naar uitzien en die natuurlijk honderd procent erasmiaans zijn, volgens de woorden van mensen die de tekst gelezen hebben, en dat wil zeggen uitmuntend en goddelijk; laat ik ten slotte maar geen aandacht besteden aan andere religieuze onderwerpen, die nog gepubliceerd zullen worden of al verschenen zijn, naar uw gewoonte uiteraard behandeld met eerbied, uitvoerig en fraai. Over uw wereldse werken zeg ik niets. (Maar onsterfelijke God, wat heb ik hier in één woord samengevat: hulpmiddelen voor studenten, uitmuntende en veelgebruikte boeken, het aantrekkelijkste en rijkste van de Griekse en de Latijnse taal!) Trouwens, wat uit uw pen gevloeid is, hoort helemaal niet werelds genoemd te worden. Want u heeft altijd gelet op het gemeenschappelijke nut voor de letteren en voor de jeugd en alles met kennis en in een pure stijl opgeschreven, zodat alles overal openlijk getuigt van Erasmus als de auteur, dus van een godvruchtige, echt christelijke persoon (dit is iets wat de meeste mensen tegenwoordig vermijden; die zijn veel heidenser dan heidenen en huiveren zelfs voor elk soort religie: dit is minstens even ten onrechte als ongepast). Zelfs uw Zotheid, of zij nu droomt of grapt, wordt als veel wijzer beschouwd dan het ernstige nachtwerk van velen die naar hun eigen oordeel uitermate wijs zijn; om nu verder niet te spreken over deze en andere werken, waarmee u toch de scholen en bibliotheken van alle landstreken opgefleurd, verrijkt en voortgeholpen heeft, u heeft zelf ook nog het tweede werktuig van onze godsdienst, te weten het genoegen van ons aardse leven en het veld van troost, dat voorheen verwaarloosd, niet bebouwd en tot ruigte verworden was, aan ons teruggegeven in zuivere en schitterende staat: alle doornen en doornstruiken heeft u uitgerukt. Eerder was dat veld lang afgesloten en zelfs voor geleerden ontoegankelijk, maar u heeft overal praktische toegangen geopend en alles geëffend; met bekwame zorg, onvermoeibaar en jarenlang heeft u het gehele terrein bewerkt, elk plekje onderzoekend en alles afwegend, met de bedoeling dat het voortaan aan allen toegestaan was en aan eenieder zou behagen te leven in deze allerlieflijkste tuinen en zich te verkwikken in de zoetste geuren van bloemen en vruchten.

Zo heeft u uiteindelijk, toen er overal grote stilte heerste onder de geletterden van Christus, met uw boeken en uw zwoegen (overigens nooit voldoende naar verdienste geprezen) de hele cultuur laten terugkeren naar Christus'

heerlijkheid, waar zij ook hoort. Hoewel zij ook anders al veel aan u verschuldigd is omdat u haar met uw wapens fel en met succes beschermd en geholpen heeft tegen de barbaren, is ze nu van de goddeloze tirannie der heidenen teruggekeerd naar de glorieuze staat van de goede almachtige God en weer aan zijn zoon Christus teruggegeven: hierom is zij eerst en vooral aan u nog veel meer dank verschuldigd, tot haar grote genoegen, en dat zal zij altijd verschuldigd blijven aangezien zij dankbaar is. Inmiddels drommen niet alleen de experts en zij die bij belangrijk onderzoek betrokken zijn rond Christus samen, gehoorzaam aan uw vermaningen, maar ook leken, mannen en evengoed vrouwen van uiteenlopende volkeren en talen, concurreren, wakker geschud door uw overal ter wereld klinkende trompetten met dat signaal, om hun naam op te geven aan hun koning van weleer, Christus, concurreren om na te denken over de wederopbouw van de Kerk en van zichzelf, concurreren om hun Jezus, in aantocht om hen te bezoeken, met hart en ziel toe te zingen 'Red ons toch, Heer!'[1.]

Gegroet dus, eerbiedwaardige belijder van onze God, geleerde en apostel of welke andere nog hogere en heiligere kwalificatie er mogelijk is. Ongetwijfeld heeft diezelfde God u aan de wereld cadeau gegeven die aan de pasgeboren Kerk eerst Paulus heeft geschonken toen hij zich eenmaal afgescheiden had van zijn moeders schoot,[2.] vervolgens Origenes, Hieronymus, Chrysostomus, Augustinus en overige stutten van de Kerk; nu heeft hij onlangs u aan haar cadeau gedaan uit medelijden met het langdurige verval van de godsdienst; want u bent onderricht in zo veel talen en wetenschappen, beroemd om uw godsvrucht en wijsheid, bruisend van enthousiasme voor God, getooid met vele andere gaven van de Heilige Geest, een geschenk aan de wereld: de hersteller van cultuur, theologie en Christenheid.[3.]

Gedicht

Oprecht gegroet, driewerf grootste Erasmus van ons! Gegroet,
sieraad van mensen en van goden, door besluit van de allerhoogste vader

1. Odoni kent een beetje Hebreeuws: daarom gebruikt hij het Hebreeuwse alfabet voor het schrijven van *hosanna*, dat *red ons toch* betekent.
2. Van vervolger van christenen werd Paulus door zijn bekering zelf volgeling van Christus.
3. De laatste zinnen leiden qua sfeer het nu volgende gedicht in, dat culmineert in een soort voortijdige apotheose van Erasmus. Het gedicht telt 138 dactylische hexameters. Hier en daar klinken Vergilius' *Aeneïs* (boeken 4 en 6) en zijn vierde *Ecloga* door, in de vorm van korte citaten.

naar de aarde gezonden om hart en geest van jong en oud op te roepen[4.]
en hen eensgezind naar Christus te begeleiden: opdat de godsdienst gezuiverd verrijst
en eindelijk het gouden geslacht terugkeert op aarde. U moet in goede volgorde
uw belangrijke hulp bieden aan de jongelui wier leergierigheid u heeft gewekt:
door het gebied van de Muzen te verhelderen met de schitterende opbrengst
van uw vruchtbare talent, barbaars taalgebruik ver weg te jagen en aan de raven te voeren.
Doordat u de godinnen, voorheen bijna werelds, van Phoebus
onder applaus van alle goden terughaalt naar de gewijde kunsten
(ze zijn nu lieflijker dan gewoonlijk) en hun leert om overal
in de grootste rijken van Europa Christus te laten weerklinken.
Doordat u als grootste schrijver de auteurs van belangrijke werken terughaalt
uit hun vuile schuilhoek, hen weer siert met hun vroegere schittering
en de lezer over de geopende wegen gidst: u, de succesrijkste gids
die er ooit is geweest of ooit zal zijn, hoeveel eeuwen er ook verlopen,
om Griekse schrijvers fatsoenlijk in het Latijn te vertalen. Zo gemakkelijk
inspireren deze gewoonten onder uw leiding tot nieuwe schoonheid, een nieuw gezicht
en tot nieuw talent, dat de hemelen geen sporen, geen onvolkomenheden
laten terugkeren naar een vreemde aarde, maar dat je zou zweren
dat deze methoden de eigen kinderen zijn van moeder Rome.
Werkelijk waar, de almachtige Vader heeft nu naar de aarde gestuurd
wat hij altijd diep in zijn hart bewaarde. Kijk, hoe velen zich nu al haastig begeven
naar de milde Christus, nadat ze de smet van hun zonden hebben afgelegd. Kijk eens,

4. Erasmus heeft de dichter tijdens hun gesprek gewezen op enkele foutjes tegen het metrum en op een paar ongelukkige formuleringen; het eerste foutje stond in deze versregel. Ook heeft hij Odoni aangeraden zich toe te leggen op verzen die God in de hemel loven, in plaats van gedichten als dit, waarin hij van Erasmus een god op aarde maakt. De foutjes in het gedicht heeft de dichter achteraf rechtgezet.

hoe groot overal het koor der geleerden is dat opkomt, hoe groot de talenkennis is,
hoe ijverig jongeren en ouderen zich erop toeleggen de Griekse en Romeinse zusters,
de Muzen met hun mooie stem, te koppelen aan het heilige Jeruzalem en heilige geboden.
Doordat de jeugd steeds de door u gelegde basis bestudeert en uw fijne boekjes
proeft met tere mond, ontbrandt zelfs de zuivere geest van de jeugd
in enthousiasme hiervoor, door de verheven waarde van rechtvaardigheid,
vroomheid en eer, en daarnaast door de bekoorlijkheid van de Muzen.
Nu hangen zij in de wieg nog blij aan de moederborst;
na ons zullen er in gelukkige jaren anderen komen,
mensen die door uw uitgelezen godsvrucht zich aangetrokken voelen
tot de koninklijke vaandels van Christus en die u vergoddelijkt zullen noemen,
als erenaam. Zalige zielen, breng ons snel die gelukzalige eeuwen!
Intussen vergroten de geleerde aanzienlijken die met uw leger zijn meegetrokken,
de invloed van de religie; zij juichen wanneer de vijand gedood is of verjaagd;
zij verdubbelen de verdiende eerbewijzen van uw loffelijk leven, en uit dankbaarheid
vergezellen ze hun vader, hun gids, met blij gezang op zijn tocht naar de hemelingen.
Niet alleen deze mensen, als deelnemers, hebben de goddelijke kracht opgemerkt
die u vanuit de hoge hemel vervuld heeft; maar ook de hoogste heren
die de teugels van de macht in handen hebben, kijken op, vanuit alle landstreken.
Graven en hertogen vechten erom uw verdiende lof aan u te doen toekomen,
en voorop streven de alleenheersers vol vreugde hiernaar. Scepters, kroon en gezag
bewaren de koningen voor u en ook de hoogste priesters, in macht de gelijken van koningen
maar door hun heilig ambt van hoger niveau. Voor u stapelen allen koninklijke taken op

en dankbaar getuigen ze van hun liefdevolle genegenheid en koesteren u
met hun goddelijke macht over de volkeren: u bent de sluitsteen.
Daarentegen, zoals het lot dat herculische helden nu eenmaal toebedeelt,
huivert alle onderwereldpest voor u, rennen woeste roedels wolven voor u weg
hoewel ze gewapend zijn op honderd manieren en met honderd vlekken besmeurd:
ze verstoppen zich in donkere schuilhoeken, en huilend in hun afgesloten grotten
om uw herculische kracht forceren ze vergeefs hun woeste muilen met hun gegrom.
Maar ze zijn niet sterk genoeg om de kracht en wonden van uw machtige pen te verdragen:
toen ze ontdekt waren, zijn hun vette buiken gepijnigd door spiezen,
die heel diep binnendrongen en met vaste hand geworpen waren;
en nu liggen ze daar, met hun goddeloze levenswijze; terwijl de ware godsvrucht
als winnares de bekende vormen van bedrog overal vandaan wegjaagt,
herleeft zij overal ter wereld en verheft zich met de kracht van weleer.
Hier zie je ook de vrucht van een uitmuntende, gewoonweg koninklijke mentaliteit:
de goddeloze dolheid of dolle goddeloosheid van woeste schurken
heeft u nooit zó bang gemaakt dat u, zich gewonnen gevend,
die weldaden verving door wandaden; maar u volhardt met oneindige moed
en gaat maar door de afgunst van de kwaden te overwinnen door goed te doen.
Lompe hatelijkheden pareert u medemenselijk met het vuur van de liefde.
Voorts beschermt u het recht en het geloof van de voorvaderen
met adviezen en geschriften over godsdienst, steeds vurig in gebed:
u weert de wolven af van de heilige schaapskooien.
Daarna staan de schapen, veilig naar de welige weiden gedreven
van Christus hun herder, opgewekt met volle uiers
te luisteren naar zijn stem die door uw mond spreekt.
Inmiddels komen alle volkeren aangerend en ze bekijken uw geschriften:

alle talen, man en vrouw, jong en oud, leert van u,
leest u en laaft zich aan u, tot in merg en been.
Niet ieder voor zich slechts wil u een krans van eikenloof geven, maar kijk,
alle mensen komen tesamen om u te bedanken als na een belegering,
om met gezang u als beloning de beroemde kroon van gras te bezorgen.[5.]
Nu hangen ze u goud en ongewone juwelen om uw zoete hals:
ze versieren voor u uw overwinning met goud, als een blij cohort soldaten,
en strooien purperen bloemen en witte lelies uit volle korven,
violen en rozen, narcissen en wilde kaneel,
en alwat het Tmolosgebergte verder voortbrengt aan geuren
en de wierookbrandende Arabieren en het land Panchaia.
Dan verheffen ze hun blijde stemmen, zeggen gedichten op
en verwelkomen u telkens weer als vader des vaderlands.
U, allergrootste, redt net als Fabius Maximus de zaak voor ons: door te schrijven.
Ik houd het kort. Uit hun hemelse verblijf is hier neergedaald
een omvangrijke groep van het engelenkoor, beschermgeesten die stralen
in het licht van boven; zij strelen de lucht rondom
met hun lieflijke gezang en ongewone poëzie, en kijk,
zij omhangen uw schouders met een statiekleed dat schittert in het zonlicht.
Dan sieren zij uw grijzende slapen met sterren die prachtig flikkeren.
Allen kijken gespannen toe en zijn vervuld van gebed.
Zij echter vormen nu een stoet en voeren u vol enthousiame mee omhoog
naar de sterren. Gegroet, sterkste krijger van Christus
en machtige overwinnaar! Gegroet, roemrijke geleerde,
belijder van God, groot sieraad aan de wereld geschonken. Wees ons genadig,
wees zo vriendelijk om van verre het leger van de Heer, aan u toevertrouwd,

5. Wanneer een groep belegerde burgers of soldaten door een legermacht ontzet wordt, ontvangt de generaal als dank hiervoor een kroon van gras dat geplukt was op het belegerde terrein. Het beroemdste voorbeeld is Fabius Maximus, die in de tweede Punische Oorlog de stad Rome ontzet had: Gellius, *Noctes Atticae V*, 6, 8-10.

te koesteren en ook de landen die blij zijn met uw helpende ster.
Maar wanneer zullen de goden mij uw hart gunnen om aan mijn borst te drukken,
wanneer zal ik uw gezicht en uw handen mogen beroeren
met mijn mond en mijn handen, wanneer uw heldere ogen aanschouwen?
Wanneer zal het mij vergund zijn, beste Erasmus, wanneer,
om u helemaal te omhelzen en eerbiedig te kussen
en vriendelijke zinnen op te vangen uit uw honingzoete mond?
Niemand zal van mij winnen wat vreugde betreft, niet die gedienstige man
die op latere leeftijd onder loofrijke schaduw een oude man zag staan,
gehuld in palmbladeren, toen hij de poort ontgrendelde,
vervolgens Paulus omhelsde, hem begroette en antwoord van hem kreeg.[6.]
Ook niet de mensen die uit Italië naar Davids koninkrijk vertrokken
en daar een merkwaardige grijsaard zagen, geboren in Stridon,
die ook een vijfde hart bezat: die evenzoveel talen kende en ze vloeiend sprak.[7.]
Zelfs de beroemde aartsvader-atleet zal niet meer vreugde gevoeld hebben dan ik,
toen hij na twintig jaren tot zijn grote blijdschap zijn zoon weer zag
(een wonderlijk verhaal, maar de almachtige Schepper had hem dat opgedragen)
die inmiddels meester geworden was van het rijk van de Nijl en van de koningsmacht.[8.]
Voor geen van hen zal ik onderdoen. Oppergod van de Olympus, geef mij alstublieft
één ding, mijn grote Schepper, geef mij dat ik Erasmus van dichtbij
mag omarmen en hem eerbiedig mag kussen.
Dan zend mij maar heen, als het u belieft, te ruste,

6. De kluizenaar Antonius ontmoet Paulus de eremiet: de scène is beschreven door Hieronymus in zijn *Vita Pauli Eremitae.*
7. Wie vijf talen spreekt heeft vijf levens: vijf harten. Hieronymus, geboren in Stridon in Dalmatië, kende zijn moedertaal en Latijn, Grieks, Hebreeuws en Aramees. Na zijn veertigste jaar woonde hij in Bethlehem.
8. Met de aartsvader-atleet is aartsvader Jakob bedoeld. De benaming ‘atleet’ stamt van zijn gevecht met de engel: Genesis 32, 24-28 en Hosea 12, 3-4. Een van zijn zonen. Joseph, is hoofdpersoon van een bekend bijbelverhaal: Joseph in Egypte.

want er is niets belangrijkers op aarde te aanschouwen dan Erasmus.
Wij vragen u daarom, beste koning Christus, om hem, deze man, te bewaren
voor uw onderdanen; opnieuw en steeds weer opnieuw smeken wij u dat.
Christus, wees een steun van uw Erasmus, tevens onze Erasmus.
Christus, houd uw en ons sieraad Erasmus steeds overeind.
Christus, God van leven, moge de zalige Erasmus voor u leven.
Christus God, geef u zelf aan Erasmus als geschenk voor eeuwig.
Christus, bewaar tot in alle eeuwen uw en onze Erasmus.

Zo doorgaan met dichten zou voor mij het hoogste genot zijn, of liever voor ons beiden: want ik verzeker u dat dit alles zowel in mijn naam als in naam van Fileno geschreven wordt. Maar een gesprek met God voeren en tegelijk een beetje uw lof zingen acht ik beter passend bij een verheven geest, een geest die zich niet een halsstarrig werktuig betoont wanneer God komt aankloppen. Ik vraag u echter, ingetogen Erasmus: welke verblinding verwijt u ons dan bij het lezen? Van welke herder laat u aan onze liefde vaak een halve versregel horen, zoals: liefde, waaraan ‘schoon schijnt wat verre van mooi is’?[9] Alsof wij de eersten zijn of de enigen die zo over u denken, of alsof hij blind moet heten die vindt dat het zonlicht alle lichten samen overtreft en die zegt dat het groter is dan het menselijk gezichtsvermogen, groter dan onze woorden. Nee, diegene is het meest verblind die niet ziet wat iedereen wel ziet. Want dergelijke getuigenissen, en zelfs nog uitgebreidere, zijn overal te horen van alle geleerden en welwillende leken.

Maar ook hier herkennen wij uw levende godvruchtigheid: terwijl u belijdt dat u maar een eenvoudig mens en een zondaar bent, brengt u voor al uw goede dingen dank aan Christus, waar die dingen ook vandaan zijn gekomen. Die zaken herkennen wij en wij prijzen u daarom. Maar intussen zouden wij al te ondankbaar jegens God zijn als wij niet de uitstekende gaven van de Geest die ons door uw toedoen in deze tijd geschonken zijn, waarderen en bekend maken en hem dus danken dat hij aan zijn Kerk juist nu een man van dergelijke kwaliteiten geschonken heeft. Want u ziet ook zelf dat de u geschonken genade bepaald niet zinloos is geweest maar overal dagelijks rijkere vrucht draagt: daarom gaat u des te enthousiaster door met uw profetische taak; en zo verdienen wij, die Gods grote weldaden erkennen, door uw toedoen nog grotere weldaden. Dit is iets wat de goede grote Christus zich verwaardigt aan ons te geven doordat hij uw energieke en volijverige ouderdom zegent. Maar als sommigen u en uw geschriften nu met minder eerbied

9. Theocritus, *Idyllia* 6, 19.

bezien, dan mogen die wel weten dat zij behoren tot diegenen die reusachtige grafmonumenten voor profeten oprichten en zich daarbij erop beroemen dat zij bij de moorden op profeten nooit de helpers van hun voorvaderen geweest zouden zijn als ze destijds geleefd hadden.

Echt zielig, die mensen die zo zijn, en driewerf en meer ongeluk brengend! Want zoals vroeger de oude farizeeërs Jesaja, Jeremia, Zacharia en de overige overleden profeten bewonderden en hoog achtten, maar de nog levende profeten en apostelen eerst overladen hebben met allerlei beschimpingen, valse aanklachten en kwetsingen, hen mishandeld hebben met een overdaad aan pijnen en martelingen en hen tot slot verbanden, achtervolgden en vermoordden: op dezelfde wijze noemen die nieuwe farizeeërs Hieronymus, Origenes, Chrysostomus, Cyprianus, Augustinus, Bernardus en andere overledenen nu godvruchtig, orthodox en heilig, belijders, kerkvaders en martelaren, de sterren van de Kerk en haar steunberen, sieraden, lichten en wat al niet? Als een van dezen hier op aarde zou terugkomen, wat zouden allen zich dan haasten (zoals ze gezien willen worden), sprinten en komen aanvliegen om hem te kunnen aanschouwen, aanhoren, aanraken, bijna als God gehoorzamen en offers brengen; maar wanneer ze nu bijna dezelfde grootheden gewoon in leven zien en, nogmaals, door een godsgeschenk ademend, sprekend en schrijvend, dan verroeren ze zich niet eens; om voor echte farizeeërs te spelen, belasteren sommigen hen zelfs en vervolgen hen, om niet te spreken van afkeer en negeren. Dus driewerf, vierwerf ‘Wee die ongelukkigen!’ van de kant van dat trefzekere, bliksemende ‘Wee’ des Heren, indien zij doorgaan de maat van hun voorvaderen helemaal vol te maken. Moge de Heer aan de zijnen geven zo ver mogelijk weg te blijven van het voorbeeld van die lui; moge elke generatie bij zinnen komen door haar eigen profeten en uitgezonden werkers te herkennen en dan terugkeren naar haar zeer genadige Heer, ‘de vader van barmhartigheid en God van alle troost’, zoals de Apostel helder zegt.[10.]

Lieve Erasmus, onderhand is het tijd om niet langer onze neiging te volgen, niet langer, meer dan billijk is, ‘het algemeen welzijn te schaden’[11.] maar om u terug te geven aan uw wetenschappelijk werk, eerbiedwaardig en voor de wereld uiterst nuttig. Dat wij het gewaagd hebben u met deze brief lastig te vallen tijdens uw voortdurende werk op dat gebied, komt deels van onze hoge en bewuste genegenheid voor u - ik noem die nogmaals - deels door uw grote vriendelijkheid tegenover iedereen en uw christelijke naastenliefde voor alle volkeren: wij weten best dat de Italianen bij u op dit brede speelveld niet de slechtste positie bezetten. Toch beweren sommigen dat de Ita-

10. 2 Korintiërs 1, 3.
11. Horatius, *Epistulae* 2, 1, 3.

lianen niet echt tegen u opgewassen zijn en u anderzijds niet tegen de Italianen. Volgens ons kan er in beide richtingen niets gezegd worden wat brutaler is en opschepperiger. Wij zouden echt dwaas zijn als we zoiets met meer woorden willen weerleggen: iedereen met zijn oren en ogen wijd open weet dat dit schaamteloos gezegd is en absoluut in strijd met de werkelijkheid en de ervaring.

Toch dwingt ons het heidendom van sommigen - zo zou ik het noemen - of hun dwaasheid, of nog liever beide tegelijk, om hier niet helemaal over te zwijgen: ik doel op de mensen die heel graag een aanleiding bieden, of die zelf met beide handen aangrijpen, om nepnieuws te verspreiden. Want schaamteloze brutaliteit en godvergeten razernij verdienen tot zwijgen gebracht te worden. Overigens zijn wij van mening dat het noch voor ons uit Italië erg van belang is noch voor u ook maar een beetje, wat een paar aalgladde duisterlingen tegen ons te grommen hebben: want ons beschermt ons zelfbewustzijn tegen elke beschuldiging en ook de feiten zelf, die luid en helder daartegenin klinken, maar bij u steken uw excellente deugdzaamheid en uw vriendelijkheid zo hoog boven alles uit, op een zo schitterende troon, dat zij niet geschokt kunnen worden door geblaf van dergelijke honden of verduisterd door de rook van dergelijke windbuilen en zwartsel van die inktvissen. Want wat heeft het voor zin serieus aandacht te besteden aan die lui, die nu al overal ellendig genoeg verafschuwd worden en veracht en gestraft terwijl ze zichzelf met de dag meer gehaat maken bij God en bij de fatsoenlijke mensen? Daarom moet enkele intriganten de mond gesnoerd worden, met zachte hand (zoals dat heet) maar wel duidelijk, want hun mond is absoluut schaamteloos maar nog veel meer krenkend: vol vreugde wroeten zij en wentelen ze zich altijd in leugens en laster ‘zoals een mestkever altijd in de poep’. Maar wat mompelen die viezerds? Natuurlijk dat de Italianen uw vijand zijn en u die van de Italianen. Welk argument sprokkelen ze hiervoor bijeen? Van armoe trachten ze een leeg visioen voor hun geestesoog te halen, als ze tenminste een geest hebben. Maar daar is natuurlijk niets te vinden. Wij gaan echter iets zeggen waarvan we weten dat het volkomen waar is, sterker nog, waarvan voor iedereen duidelijk is dat het volkomen waar is en wat al uw geschriften, Erasmus, ook uitspreken: dat u, zoals het echte christenen betaamt (om over theologen maar te zwijgen), alle gebieden en alle volkeren van de christenen omarmt met even grote vaderlijke liefde; dat u dit ene doel met uw eerbiedwaardig zwoegen en uw lange avonden altijd nastreeft, om in alle christenen de ware bezieling en de ware godsvrucht te herstellen. Uw geschriften laten dit duidelijk zien, zoals gezegd: daarin behandelt en bevordert u het gemeenschappelijke belang van allen even geleerd als godvruchtig.

Het feit dat u Italië wel speciaal waardeert, bewijzen niet alleen de rijke getuigenissen in uw vele brieven en boeken maar het wordt ook heel duidelijk doordat u, hoewel u op grote afstand woont, toch meer dan eens u verwaardigd heeft het land te bezoeken en verschillende steden glans te verlenen door er een paar dagen of maanden te verblijven:[12] daar heeft u overal enthousiasme gewekt voor kunsten en wetenschappen of dat gekoesterd waar het al bestond. Had u ook maar voet gezet in de Abruzzen (zo heet het tegenwoordig) of in mijn stadje Penne, al was het maar op doorreis! Dan zou ik Penne door uw naam behoorlijk gelukkig en roemrijk achten. Maar bepaalde Italianen (godsdienstige Areopagieten zeggen dit) raken soms flink geërgerd bij het horen van uw naam. Alsof het niet juist de taak is van een liefhebbende en brave vader om zijn zonen aan hun plicht te herinneren; alsof u niet met dezelfde stok fouten van uw eigen Duitsland, van Frankrijk en Engeland corrigeert en verwijdert, landen die u uiterst dierbaar zijn. Maar als iemand kwaadwillig moet heten die gebreken naar vermogen probeert op te heffen, zou niemand voor Korinthiërs, Galaten en Kretenzers een gruwelijker vijand zijn dan de apostel Paulus; niemand een grotere bedreiging voor Jeruzalem en andere steden van Judea dan de profeten en Christus zelf: want van hen hebben die steden openlijk hun eigen wandaden te horen gekregen en met elk middel zijn ze tot berouw opgeroepen. Zeker als die critici de diepe slaap (zo diep als alruinslaap) opmerken die de twee beroemdste dichters bij ons, Petrarca en Ariosto, niet aan enkele Italianen maar aan Italië zelf toeschrijven, zullen zij oordelen dat hier niet zozeer een opmerking of een beschimping nodig is geweest maar eerder een knuppel en de grote gesel van Christus.

Overigens, als u besloten had om overeenkomstig uw verdiensten harder op te treden en hiervoor een aanleiding had gezocht, dan vindt u bij Niccolò Machiavelli precies hoeveel ruimte u had kunnen hebben voor uw woorden; Machiavelli was secretaris van de Florentijnse republiek en had gewoon veel verstand van politiek. Door zijn boeken, die niet zo lang geleden tijdens het pontificaat van Clemens gepubliceerd zijn, en wel in het Toscaans (maar die het waard zijn in alle talen vertaald te worden vanwege de uitstekende bruikbaarheid van de inhoud), heeft hij verzekerd dat ons Italië zich losgemaakt heeft van heel veel dingen, van heel belangrijke dingen maar ook, volkomen zelfs, van alle godsdienstigheid; dit is te wijten aan de Heilige Stoel in Rome. Ook is de stad zelf door Petrarca openlijk Babylon genoemd, slaaf van Bacchus en Venus en tempel van ketterijen, leerschool van dwalingen, een hel voor

12. Erasmus verbleef maar één keer in Italië, drie jaren, van juli 1506 tot juli 1509: in Turijn, Milaan, Bologna, Florence, Padua, Venetië, en twee keer in Rome.

levenden, en ten slotte de werkplaats van alle kwaad en alle misdaden waaronder de huidige wereld bedolven wordt.[13.] Tot zo ver hebben we woorden van Petrarca zelf geciteerd. Het doet ons echt pijn en we schamen ons om de rest aan te halen, die nog afgrijselijker is. Onze vrome kanunnik doet hierover op wel meer plaatsen zijn beklag en zucht daarbij diep en vol vuur, vanwege zijn ijveren voor Christus' bruid. Die verzen dichtte onze ster-poëet meer dan tweehonderd jaar geleden! Wat zou hij zeggen als hij met eigen ogen zag dat met het toenemen der jaren ook de gebreken toegenomen zijn, en even erg, terwijl hij destijds al zei dat deze een steile bergtop bereikt hadden? Daarom smeekte hij de hemelse wraak om nu haast te maken. Overigens ligt het gedicht van onze profeet, dat in de volkstaal geschreven is maar zeer verfijnd, bij ieder van ons voor in de mond. Helaas blijkt zijn getuigenis niet minder waar dan die beroemde uitspraak van Epimenides over zijn Kretenzers, die bij Paulus voorkomt.[14.] Petrarca is trouwens veel belangrijker dan de heiden Epimenides. Want de herinnering aan deze gelovige, waarlijk christelijke dichter is nog steeds omgeven met eerbewijzen en bijna met eerbied, ook in andere landen, niet alleen in zijn Italië, waar hij ook nu nog in aanzien staat, zelfs meer dan ooit. En zo hebben we dan getuigenissen van drie illustere Italianen, maar die kunnen staan voor de opvattingen van velen: daarom zullen we intussen niet uitweiden over Dante en Boccacio, ook Italianen. De een steekt zijn trompet in profetische geestdrift en laat die overal weerklinken over datzelfde Jeruzalem, over de farizeeërs en de vorsten, in een theologisch gedicht, uitermate geleerd en verheven van inhoud. De tweede schrijft weliswaar in proza maar dan verhalen vol satire en in de stijl van Lucianus over dezelfde tempel met zijn tempeldienaren en mysteriepriesters: hij uit vaak kritiek, beschuldigt hen, grijpt hen aan, soms scheldt hij hen uit, uit volle borst, en raast maar door. Er zijn maar weinig woningen in Italië, laat staan de tempels van de Muzen, waar de boeken van deze auteurs, geschreven in een heel verfijnde versie van onze taal, niet op de plank liggen, maar in veel paleizen van machtige personen en mensen van adel, ja ook in bibliotheken van serieuze geleerden, is het niet eens gemakkelijk om een klein bijbeltje te vinden. Nu begrijpt men ook meteen dat de vurige heiligheid van die nabije stad in heel Italië het evangelische vuur ontsteekt!

Maar om op u terug te komen: uw eerbiedwaardige studies in de avonduren, overal met oog voor christelijke zachtheid, altijd gelardeerd met fijne

13. Odoni geeft een vrije vertaling van de beginregels van sonnet 107 van Petrarca, maar ‘Bacchus en Venus’ komt uit sonnet 106. Paus Clemens VI had Petrarca in de periode tussen 1346 en 1349 benoemd tot kanunnik van Modena, van Parma en van Padua.
14. Brief aan Titus 1, 12: ‘De Kretenzers zijn altijd leugenachtig.’

humor zoals de apostel voorschrijft, vormen toch niets minder dan een aansporing van een waakzame, geleerde, verstandige, godvruchtige en zachte herder; een aansporing van iemand voor wie niets belangrijker, niets eerbiedwaardiger, niets dierbaarder is dan Gods glorie en de vrede en het heil van de kudde des Heren en tot slot een aansporing van iemand die vurig ernaar verlangt en alle moeite doet om de letteren, de talen en de wetenschappen, die nu nog in dienst staan van een meer dan heidense eerzucht, terug te leiden naar Christus en ze voor het christendom, dat immers hun oude koningin is, op te eisen als haar hovelingen. Want dit is voor u steeds het enige doel in al uw boeken: dat ziet iedereen. Eisten Christus' vijanden en die van zijn Kerk echt dat u, een zo groot man in de talen en wetenschappen, verder zo godvruchtig en christelijk en daarbij ook nog priester, ten slotte de grootste theoloog van vele eeuwen, in stilte voorbij zou gaan aan de tekortkomingen van onze tijd? Eisten die echt dat u, voorbijgaand aan de voorbeelden van de Heilige Vaders en ingaand tegen het gezag van uw geweten en van Gods uitdrukkelijke wens, geen waarschuwingen zou laten horen hoewel het voor de wankelende Kerk en haar gebied van het grootste belang was dat u gewaarschuwd heeft? Een Kerk vooral die voorop liep als het gaat om goddeloze en evenzeer gevaarlijke handelwijzen, terwijl zij zich erop beroemde het bolwerk te vormen van cultuur en godsdienstigheid?

'Het zou me slecht vergaan als ik niet het evangelie zou verkondigen.', riep Paulus uit.[15.] Want hij was van mening dat hij de taak gekregen had om het evangelie te verkondigen; vroeger had hij al gelezen dat de dood dreigt voor een priester die in een kerk blijft wanneer de belletjes doodstil zijn en alle tongen zwijgen, in een gebouw dat een gewijd heiligdom is en de levende tempel van de levende God. Tegelijk herinnerde de apostel zich hoe zware straffen de dienaar kreeg die het talent van zijn heer goed opgeborgen had.[16.] Maar hoewel de milde Geest van God u taken toebedeeld had voor de nieuwbouw van de Kerk, had u dan soms werkeloos moeten toezien hoe zij tot bouwval verwerd? Moest u niet veeleer met hand en tand daartegen verzet bieden, zoals u ook flink gedaan heeft? Moest u niet de verantwoordelijken voor de bouw, beter gezegd de slopers, met hun nalatige werklui, namelijk de schrijvers die te onpas vrije dagen nemen, laken, bezweren, uitschelden en ze allemaal zo goed mogelijk tot nuchtere bezinning brengen en hen herinneren aan hun taak? Toch pakt u zelfs deze aanmaning altijd aan met wonderlijke en soms overdreven (vinden sommigen) bescheidenheid en met onbeschrijflijk ruimhartige vaderlijke gevoelens; daarentegen vragen onze gedragingen om meer: meer dan de vrijmoedigheid van Hieronymus en Ber-

15. 1 Korintiërs 9, 16.
16. Mattheus 25, 24-30.

nardus, meer dan de strengheid van Elia en Mozes die vuren en zwaarden inzetten.

Dus de goddeloze Achitofel en Simi moeten ophouden de vreedzame David een bloeddorstig iemand te noemen;[17] hij was voor Gods hart juist de beminnelijkste van allemaal, zowel in zijn vechten voor God als in zijn zingen. Lastige, vervelende mensen moeten ophouden uw toegewijde en trouwe zorg bij het weiden en beschermen van de kudde des Heren te haten. De gemeneriken moeten ophouden zich te beklagen over uw eerlijke nauwkeurigheid bij het perfectioneren van uw studies en het verwijderen van fouten; laten ze liever hun eigen wandaden erkennen en bewondering hebben voor uw uiterste matigheid, omdat u de mysteries van ons heidendom en onze ondeugd, inmiddels wereldberoemd, juist niet heeft bespot maar integendeel vele aanzienlijken van Italië onsterfelijk heeft gemaakt door boeken aan hen op te dragen (die opdrachten vormen de ziel van uw stijl). In welk opzicht zouden andere volkeren dan ons de baas zijn en bij u een grotere rol moeten spelen? Volgens ons helemaal geen. Ze moeten zelfs eerder de minderen zijn, aangezien u zo vaak volmondig de literatuur van de Italianen, hun talenten, hun wetenschap, hun opleidingen en ten slotte het klimaat zelf luide looft en aanbeveelt, meer dan het land verdient, maar even elegant als vriendelijk en oprecht gezegd.

Het is overbodig er nu aan te herinneren hoe vurig op hun beurt de Italianen aan wie cultuur en godsvrucht ter harte gaan, u waarderen, respecteren en vereren, omdat dit net zo goed algemeen bekend is en geen bewijzen behoeft. Want om met de geringsten te beginnen, dus met mezelf, ben ik soms geen Italiaan, terwijl ik zoals bekend in de vierde regio van Italië geboren ben?[18] Is mijn Bolognese vriend Fileno hier soms geen Italiaan? Zijn onze verwanten en vrienden geen Italianen, wij die allemaal u in de hoogste mate respecteren en aanbidden? Zijn onze gewijde predikers geen Italianen? Juist de beroemdste predikers hebben wij met een grote groep stadgenoten in Bologna mogen horen: steeds haalden zij u aan met zeer eervolle bewoordingen, zo vaak als dat van pas kwam (maar in de vastentijd kwam het elke dag van pas). Ongetwijfeld doen zij hetzelfde in andere beroemde steden van Italië waar ze op uitnodiging gaan preken. En is Emilio de'Migli niet ook een Italiaan, die zeergeleerde godvrezende man? Hij heeft uw beroemde geschrift *Handboek van de christelijke soldaat* aan Italiaanse oren aangepast. En waren dat geen Italianen, die priesters en monniken, mannen en vrouwen, jong en oud, enzovoorts over wie Emilio zelf u geschreven heeft, zo herin-

17. 2 Samuel 16, 5-8. Alleen Simi scheldt hier David uit, Achitofel niet.
18. Keizer Augustus had Italië verdeeld in elf regio's; Penne (vroeger Pinna) ligt in de vierde regio.

neren we ons, dat zij dat werk voortdurend lazen en dat ze bijna van hem eisten dat hij zijn vertaling zou laten drukken? En zijn het geen Italianen die nu dat werk na publicatie ijverig aanschaffen en aandachtig doorlezen en herlezen? Met alle enthousiasme zouden die ook uw andere boeken van dit type kopen als ze even elegant vertaald waren! Ongetwijfeld zijn geleerde en godvruchtige mensen al met de voorbereidingen hiervan bezig: Emilio, die dit gemakkelijk had gekund, is ons immers door het noodlot ontnomen, zo horen we. Hoewel ik nauwelijks iets presteer wat Latijn betreft en evenmin in mijn moedertaal, heb ik toch voor mijn zusters en hun dochters een vertaling gemaakt van het gesprek *Mempsigamos* en van de *Liturgie van de Maagd van Loreto*, en hun die toegestuurd.[19] Ongelooflijk groot was de toeloop, in eerste instantie van buurvrouwen, toen een van mijn zussen een voorlezing hield van die tekst. Al snel kwam het geschrift ook mannen ter ore. In korte tijd veroverde het de hele stad: op verzoek van ouders werd het ijverig gekopiëerd door kinderen. Dit hebben ooggetuigen ons verteld. Hetzelfde heeft Fileno klaargespeeld met enkele andere teksten, maar met nog meer succes: in heel Bologna worden die druk gelezen door vrienden, ze gaan van hand tot hand. Inmiddels is het in de scholen hier gebruikelijk dat de vruchtbare commentaren in uw *Copia* bijna jaarlijks als lesmateriaal gebruikt worden. Zeker aan veelbelovende leerlingen bevelen de docenten zowel die commentaren aan alsook uw *Proverbia, Colloquia*, *Apophthegmata*, *Parabolae* en de regels van het brieven schrijven enzovoorts.

Waar zijn nu die lawaaierige mestkevers die zeggen dat Italianen Erasmus niet lezen, hem niet respecteren noch hoogachten? We geven nog een paar aanwijzingen, duidelijker en over bekende Italianen. Sadoleto, Bembo, Egnazio, Celio, Manardo en Alciati, de roemrijkste sieraden van ons Italië, voelen grote eerbied en vriendschap voor u en vervuld daarvan schrijven ze over uw vrome geleerdheid en uw geleerde vroomheid. Deze personen hebben we nu weliswaar opgenoemd, maar niet omdat er naast hen geen andere vrienden

19. Van deze vertalingen is verder niets bekend, zelfs geen manuscript. Het genoemde gesprek vindt plaats tussen een echtgenote die klaagt over haar huwelijk (zij is *mempsigamos*) en een vriendin.

van u onder de Italianen zijn die even geleerd en even deugdelijk zijn: bijvoorbeeld de zeer illustere Conti, Battista Fieschi, de ervaren jurist van menselijk en goddelijk recht, van wie wij overigens persoonlijk ook de grote welsprekendheid en diepe godsvrucht kennen; verder nog iemand anders uit Genua, Luigi Spinola, die opvalt door rijke gaven van het lot en door zijn karakter en die meer waardering voor u heeft dan wie ook.[20] Die personen hebben we opgenoemd omdat zij hier het bekendst zijn om hun degelijkheid en hun geleerdheid; om intussen maar te zwijgen van Niccolò Leoniceno, Aldo Manuzio, Ambrogio Leoni, Vincenzo Maggi, Paolo Bombace en anderen, zowel die nog leven als die al overleden zijn, en over hen die wij vanwege onze leeftijd nog niet zo goed kennen of gelezen hebben maar die voor het grootste deel, zeggen wij vol vertrouwen, grote vrienden zijn van uw faam, zowel in Milaan als in Napels, zowel in Venetië als in Rome, kortom in heel Italië, van noord naar zuid en van oost naar west. Want van twee pausen, namelijk Leo X en Clemens VII, is de genegenheid jegens u van alle kanten bevestigd. (Van de huidige Paulus III weten we dat hij in de voorste gelederen ijvert voor cultuur, godsdienst en vrede, en ongetwijfeld heeft hij het beste met u voor omdat u heel uw leven besteed heeft aan het bevorderen en in stand houden van deze dingen: we hebben zelfs al van veel mensen vernomen die uit Rome kwamen, trouwe gelovigen en geleerden, dat hij u meer dan eens het purper dicht bij zijn stoel en een tegemoetkoming overeenkomstig die waardigheid heeft aangeboden.)[21] Dus het is niet zinvol om van deze Italiaanse pausen hun grote welwillendheid tegenover u te vermelden of de overvloedige steun van de belangrijkste kardinalen, want die zaken zijn voor iedereen zonneklaar.

Het valt ons op dat we inmiddels vervallen zijn tot het spreekwoord over hen die ‘midden op de dag hun lantaarn pakken’. Maar de schaamteloosheid van niet weinigen maakte dat nodig. Wie zou het wagen nog iets anders te vragen dat aanzienlijker, vollediger of eervoller is dan deze eerlijke getuigenissen van geleerde en vooraanstaande personen? Echt niemand, tenzij een ongehoord brutale vlerk en schurk! Maar anderen denken daar anders over, zullen ze zeggen. Hoeveel zijn er dat, die anderen, en wie zijn het? Deze en gene Italiaan verschilt van mening met Erasmus. Van scheerling en monnikskap wemelt de tuin: daarom zijn zeker alle kruiden en alle bomen vergiftigd! Catilina is in de senaat en ook Cethegus: zijn er dus geen senatoren die de republiek een goed hart toedragen, noch M. Cato, noch C. Caesar, noch M. Cicero, die consul is, noch anderen? Judas heeft Christus verraden: dus de andere apostelen hebben Christus niet oprecht lief? Zeker die twee driewerf vervloekte personen hebben zichzelf door hun eigen oordeel verraden en onschadelijk ge-

20. Zie voor Primo de'Conti zijn brief aan Erasmus van 20 augustus 1534 (brief 2929). Battista Fieschi (Genua 1471), van een oude, machtige familie in Genua en doctor in het burgerlijk en kerkelijk recht, is misschien degene die schuilgaat achter het pseudoniem Eusebio Renato: voorman van een groep Italiaanse sympathisanten van Erasmus, Luther en de hervormingsbeweging. Luigi Spinola (Genua tussen 1498 en 1508) schrijft op 8 april 1535 een lange brief aan Erasmus (brief 3008).
21. Het is goed mogelijk dat de opmerking tussen haakjes een latere toevoeging is aan deze brief, net zoals de correcties in het gedicht.

maakt, als spitsmuizen.[22.] Want de monnikskap van de een is met wortel en al uitgetrokken, toen verdord en vreselijk weggerot. Of de scheerling van de ander nog leeft, weten we niet; in de tuinen van Italië hebben we die in elk geval niet meer gezien of vernomen. En Catilina was inderdaad een politieke oproerkraaier en een verrader van de elite, vervolgens vermoordde hij een arme slaaf (maar was zelf nog zieliger), daarna is hij uit heel Italië verbannen en ten slotte is hij bedelend en vloekend aan zijn einde gekomen. Moge hij zich dan nu, rijk en in het land van zijn Vader, wel fatsoenlijk uitdrukken. Maar van die andere, die pocht Italiaan te zijn (God weet of dat waar is), weten wij niet in welk hoekje hij zich nu schuilhoudt, als barmhartige - of liever erbarmelijke - adviseur van studerende jeugd, of met welke furiën hij nog te maken krijgt als hij niet bij zinnen komt. Waar hij ook opduikt, hij zal in elk geval luid gelach en gevoelens van haat oogsten van de fatsoenlijke mensen en de geleerden, meer dan hem lief is: dat weten wij wel. Dit zijn pas echt de bastaarden, want we weten best dat er ook van buitenlandse afkomst zijn. Dit zijn de heidense Cyclopen, die deels haat en afkeer voelen van uw welsprekende eerbiedwaardigheid, deels van uw eerbiedwaardige welsprekendheid. Terecht overkomt het hun dat zij door uw kwaliteiten en uw roem gebroken worden en wegteren. Deze mensen zijn niets dan beschimping en leugen, goddeloosheid en onbenul, uiteindelijk ‘een onnutte last op aarde’, ja zelfs de pest voor het christendom, de pest voor de cultuur en de pest voor de vrede onder de christenen;[23.] toch durven zij zich te afficheren als oprecht, geleerd, godvrezend en zelfs, als het de goden belieft, als christenen en als verdedigers van de wetenschap en van het geloof.

O hemel! O aarde! Wat permitteert schaamteloosheid zich niet? Wij zullen u hier naar waarheid ons beider liefde bekennen. Als deze en dergelijke lieden u, Erasmus, niet zouden haten, dan zouden wij u niet zo mateloos liefhebben. Als u die lui niet zo vreselijk zou mishagen, zou u ons niet zo heftig ter harte gaan. Want ongetwijfeld (u zult dit zelf ook wel weten, en alles wijst erop) is voor die mensen niet zozeer uw welsprekendheid iets wat in een kwade reuk staat, maar het christelijke geloof: niet zozeer u bevalt hun niet maar het is Christus zelf die het voorwerp is van hun haat. Maar gelukkig (dank zij Christus) is er goed gezorgd voor de toekomst: in de toekomst zal men hun onnozele en goddeloze larie niet meer kennen en zelfs niet meer weten dat die lieden ooit bestaan hebben tenzij men dat in uw geschrif-

22. Bedoeld zijn waarschijnlijk Alberto Pio (1475-1531; na de Sacco di Roma in 1527 naar Frankrijk gevlucht en drie dagen voor zijn dood nog franciscaan geworden) en Julius Caesar Scaliger (sinds 1524 arts in Agen in Frankrijk en sinds 1528 Frans burger).
23. Het citaat is van Homerus, *Ilias* 18, 104.

ten tegenkomt. Omdat zij, heel zielig in hun dorst naar roem, desnoods roem door criminaliteit, alleen maar bereikt hebben dat ze op enigerlei wijze bekend zijn geworden, zelfs door tempels in brand te steken,[24.] zal aan hen hetzelfde overkomen als aan mensen als Basilides, de ebonieten, Marcion en andere fanatici: hun onheilspellende namen zouden ons niet eens bereikt hebben als ze niet te lezen stonden in eerbiedwaardige boeken van de orthodoxen uit vroegere tijden. Want wat hebben hun kwaadwillendheid en dwaasheid u of het geloof voor schade berokkend? Even weinig in elk geval als de heidense onbezonnenheid van Cerinthus, Pelagius, Mani en anderen de Kerk geschaad heeft; vanwege hun voornamelijk waanzinnige brutaliteit is bereikt dat wij sinds de evangelist een helderder beeld van de goddelijkheid van Christus hebben, dat de overige dogma's van het geloof door de orthodoxen steviger zijn verankerd en dat de herinnering aan de personen die deze monsters tot zwijgen gebracht hebben, voor altijd als heilig in ere blijft. Hierom feliciteren wij u en de Kerk nog meer, beste Erasmus; de Kerk omdat God vanuit zijn bekende wonderlijke wijsheid gebruik gemaakt heeft van de vurige waanzin van veel van die lieden om uw gouden geleerdheid beter te belichten; en u omdat dezelfde God voor uw tarwe en voor uw schip, nadat de tarwe van kaf gezuiverd is door de wind en het schip door stormen met hoge zeeën beproefd, zijn hemelse voorraadschuur bestemd heeft en zijn haven van eeuwig geluk.

Op die manier, Erasmus, troosten wij onszelf zo nu en dan als we bedroefd zijn en uit het diepst van ons hart (God weet dit) zuchten slaken, wanneer we om ons heen mensen zien die tegen u blaffen: ten eerste omdat God tot voordeel van zijn Kerk die dingen in toom houdt, zoals gezegd; ten tweede omdat u zelf nu al veel vrienden heeft die, om het kort te zeggen, heel wijs zijn (want wat de toekomst aangaat, die altijd eerlijker is en die prima kan oordelen, namelijk zonder emoties van afgunst: de toekomst zal ongetwijfeld helemaal van u zijn en u met alle liefde en met beide handen omarmen en met alle eerbied Erasmus' naam bovenaan op de erelijst bewaren); ten slotte omdat u hier de aanklachten tegen de schurken om gerechtigheid gemeenschappelijk heeft met juist heel integere mannen, profeten, apostelen en met Christus zelf, bestaat er naar Christus' uitspraak geen twijfel over, driewerf zalige Erasmus, dat u dezelfde eeuwige glorie te wachten staat waarin die personen nu koning zijn. Het is een christelijke gedachte, zoals u zelf en ook de heilige Augustinus benadrukken, dat alle zondaars ofwel leven om hun leven te beteren ofwel om brave mensen op de proef te stellen. Omdat die mensen deze extreme en duivelse rol al meer dan vol-

24. Ene Herostratus had in 356 v.Chr. de tempel van Artemis in Ephese door brand verwoest: naar hij bekende met het doel beroemd te worden.

doende en onstuimig hebben vervuld, blijft er over dat wij, biddend om rust voor de doden, aan de overlevenden meer gezond verstand toewensen, om te zien of ze ooit Christus kunnen erkennen als onze Heer, die nu met duidelijke en krachtige aanwijzingen zijn kinderen weer bij zich roept, dat wil zeggen bij de weg, de waarheid en het leven van zijn Kerk. Maar mensen die uw eerbiedwaardige vijl stomp willen maken, de vijl van de stijl van een winnaar, waarmee u foutjes wegkrast en literatuur en godsdienst oppoetst, piepen dat niet alleen hun tong hun ontnomen is, zoals bij de wezel in Aesopus,[25.] maar ook hun goede naam, het enige dat zij hongerig nog najagen, en zij zullen vergeefs rouwen dat zelfs hun leven nu totaal losgescheurd is: zo gaat dat meestal. Want we zien dat het uiteindelijk door Gods rechtvaardige vonnis zo geschiedt met barbaren die van elke eerbied voor cultuur en religie vervreemd zijn: het lijkt alsof die alleen in de wieg gelegd zijn om diegenen af te remmen die al hun inspanningen, al hun plannen en alle interessen van hun leven gericht hebben op het bestuderen van de christelijke letteren en zorg dragen voor de godsdienst. Tot deze laatste groep, Erasmus, behoren in elk geval zeker de mensen die proberen hun voordeel te doen met uw studies en uw aanwijzingen.

Maar die gewetenloze en razende lieden, of, zoals David en Hieronymus ze meer naar waarheid noemen, die dolle honden laten wij graag achter als prooi voor hun eigen furieus geruzie. Niet weinig mensen trouwens konden helpen ons te beschermen, bijvoorbeeld natuurlijk Engeland, Spanje, Frankrijk en Duitsland; hoewel daar soms een of twee personen opdoken als lasteraar van uw verfijnde godsvrucht, heeft u toch altijd juist in die landen grote koningen, beroemde kardinalen, machtige en vrome vorsten en bisschoppen, niet te vergeten de keizers zelf, verder ontelbare honderd- en duizendtallen van degelijke en geleerde mensen en ten slotte alle welwillende mensen en enthousiastelingen gehad - en die heeft u nog steeds - die u zeer vriendelijk gezind zijn en u volop steunen. Volstrekt niets hebben de rookgordijnen van praatjesmakers bij ons aan uw schittering kunnen afdoen, noch konden kletsmajoors de genegenheid voor u van de mensen hier een klein beetje verminderen, zodat zij, veeleer zelf gehaat, zich van dag tot dag dieper in hun duisternissen ondergedompeld hebben. U blijft dus hier staan, op uw eigen eenzame hoogte, nog stralender dan eerst, nog altijd heel dierbaar en edelachtbaar voor alle intellectuelen en alle christenen. Iedereen kan toch zien dat men ook over Italië deze mening moet hebben?

Daarom laten we nu mensen als Zoïlus, Cherilus, brallers en godvergeten lui over aan hun eigen haat en eigen ellende en keren we terug naar wat we ons eerst voorgenomen hadden te zeggen. Eerwaarde Erasmus, wij vertrou-

25. Aesopus, *Fabel* 86 (Halm).

wen de openlijke en telkens herhaalde verklaringen en het oordeel van onze Italiaanse vrienden, die van elk bedrog en veinzerij gevrijwaard worden deels door hun streven naar een smetteloos leven, deels door hun grote verlangen de godsdienst te hernieuwen, deels door hun buitengewone eruditie, deels door de voorname schittering van hun adel en hun waardigheid en deels door dit alles tegelijk; maar geleid door de kracht van de goddelijke waarheid, die zij overal in uw glasheldere geschriften zien, worden zij gegrepen door liefde voor u. Voorts vertrouwen wij op ons eigen geweten: wij die in u Christus en zijn gaven aanbidden en met lof overladen, hebben dit alles vrijuit geschreven zoals ons hart het ons dicteerde, zonder enige angst dat brieven van Italianen, met hoeveel respect ook geschreven, bij u verkeerd zouden vallen; want wij geloven echt dat u gelooft dat u eveneens bij hen geliefd bent. Daar komt bij dat wij onszelf de slechtste of zelfs ondankbaarste mensen ter wereld zouden hebben gevonden als wij, hoewel we aan u nagenoeg onze hele cultuur en onze hele godsdienst te danken hebben, geen enkel teken van dankbaarheid hadden laten blijken of een hartelijke groet overgebracht hadden als reactie op uw gift aan ons van vele en grote weldaden: vooral nu de kans zich heeft voorgedaan om u te ontmoeten, iets wat wij wel wensten maar niet durfden hopen. En als uw hoogverheven bescheidenheid een beetje beledigd is wegens de loftuitingen die van hier tot haar gericht zijn, hopen wij dat u ons dit zult vergeven, omdat u elke dag in veel verhevener lofredes opgehemeld wordt door alle vooraanstaande leiders van wereld, wetenschap en godsdienst. Die zijn ten eerste begiftigd met een zodanig scherp oordeel en zo'n prachtig leven dat er zelfs geen schim van vleierij of vergissing aan hen kan kleven; ten tweede hebben zij een beter oog voor uw alles overtreffende kwaliteiten en weten zij die bovendien met hun eigen kleuren te schilderen, zodat alles past bij die vruchtbaarheid van uw genie. Zij, afkomstig uit de hele wereld, dwingen u al langer (of u wilt of niet) te aanhoren dat u niet alleen de allerhoogste bent in elke wetenschap en in deugdzaamheid, dus de top bezet van degelijkheid en geleerdheid, dat u niet alleen de vader van alle geleerden en van deze tijd bent door uw studies om de ware theologie te hernieuwen, maar ook het sieraad van de wereld, de Phoenix, de goddelijke macht, de zon van de beschaafde mensen, de hoogste en enige trots van cultuur en wetenschap, de lieveling van heel de geletterde wereld, de driewerf grootste held, geboren voor het algemeen nut van alle onderzoekers en van de Kerk, opeenhoping, mierennest en zee van alle goeds, iemand zoals het onderwijs al duizend jaren niet heeft gezien en het nageslacht waarschijnlijk ook nooit meer zal zien, glorie en schittering van het mensdom, tegen wiens verdiensten en hoge positie alle rijkdommen en voorraden van de hele wereld slechts met moeite opwegen. Maar wat zit-

ten wij de sterren aan de hemel te tellen of zandkorrels op te meten? Overal zijn voortreffelijke lofzangen van dit type over u te vinden van illustere schrijvers, en die hebben bij ons al vele pagina's gevuld doordat wij heel wat van die ontelbare gegevens noteren: wij weten namelijk graag precies wat er gezegd wordt, door wie en waar.

Van de dingen die wij nu verteld hebben, zijn de meeste al minstens vijftien jaar geleden opgeschreven: toen de goedheid van de hoogste God nog helemaal niet aan de wereld alle gaven ontvouwen had die hij aan u geven zou. Maar wat voor dingen moeten er, vindt men, nu over u geschreven worden of moet ieder nu bij zichzelf denken, in stilte en in dank? Want sinds die tijd heeft u niet alleen die Erasmus overtroffen, die ook toen al alleen door Erasmus zelf overtrefbaar was, maar hem ook nog drie keer zo verheven gemaakt. Trouwens, dat dit gebeurde kon alleen maar ongelooflijk lijken voor wie niet goed beseften dat de vrijgevigheid van de Heer onuitputtelijk is en Gods hand nog steeds groot genoeg voor zijn uitverkorenen.[26.]

Daarom zal uw inschikkelijkheid het ons wel vergeven als we iets fout hebben doordat we uit die zo grote stapel van uw verdiensten dingen slechts *en passant* beroerd hebben of (daar zijn we eerder bang voor) u tekort gedaan hebben: enerzijds de schuld van ons temperament, anderzijds doordat de brief hier eigenlijk ook niet voor bestemd was. Gezien de lengte en de even grote onbeholpenheid van de brief, die wij u bovendien komen aanbieden inclusief een gedichtje, weten wij echt niet hoe we ons daarvoor kunnen verontschuldigen, tenzij u het ons vergeeft vanwege onze genegenheid; maar geen gehoor geven aan het gezag van wie echt alles overwint, is gevaarlijk en slecht, om niet te zeggen een onmogelijkheid. Ondertussen, om uiteindelijk toch het ware goede te verwerven, raakt die winnaar gewoonlijk niet zo van zijn stuk door roddeltjes. Maar om ook het verwijt van brutaliteit en overmoed wat kleiner te maken: ten eerste beloof ik me tot het uiterste in te spannen om niet meer met dergelijke fratsen misbruik te maken van uw zachtzinnigheid en geduld (hoewel ik weet dat ook deze deugden natuurlijk in u te bewonderen zijn en dat ze overal tegen bestand zijn). Maar het moet genoeg zijn dat ik één keer onbeschaamd ben geweest. Het moet genoeg zijn het paard één keer de vrije teugel te hebben gelaten, maar zonder het de sporen te geven. Daarom zal ik alles wat ik u hierna schrijf, alleen voor mezelf schrijven en voor mijn kameraden; die brieven zal ik dan lezen alsof ik ze u ook gestuurd heb, met binnenpretjes zoals ze dat noemen. Maar deze dingen moet ik alleen over mezelf zeggen, want ik weet echt niet wat ik u namens Fileno moet vragen: die lijkt er niet van te weerhouden om zelf met

26. Vergelijk Jesaja 50, 1: ‘De arm van de Heer is niet te kort om te redden.’

een tweede brief naar u toe te vliegen om u nogmaals te omarmen.

Verder vraag ik u met klem, grote Erasmus, om er niet over te peinzen mij te antwoorden, zelfs niet met een kort briefje; niet omdat een brief van u me niet heel zoet zou smaken, maar omdat ik er in Bologna al een heb, geschreven met uw eigen hand: een brief die u naar Anselmus Ephorinus in Padua heeft gestuurd.[27.] Een geleerde monnik heeft hem deze met brutale smeekbeden afhandig gemaakt en hem - een geluk bij een ongeluk - meegenomen naar Bologna om hem aan vrienden te laten zien. Daar heeft hij hem achtergelaten bij Arnoldus Coloniensis, in de zeer fraaie boekhandel van de Duitsers.[28.] Deze Arnoldus, een jongeman kundig in beide talen, had daar blijkbaar de leiding en herkende uw handschrift.[29.] Bewonderaars stroomden enthousiast toe om de brief te zien. Uiteindelijk heb ook ik hem meegenomen om hem thuis over te schrijven. Intussen wachtte de monnik op een betrouwbare bode om de brief weer bij Anselmus te bezorgen (want die had hem onder ede laten beloven dat hij Anselmus' brief nooit aan iemand anders zou afgeven), maar toen werd hij naar een ander klooster overgeplaatst, zoals bij hen gebruikelijk. De brief was bij mij. Ik heb zelf lang uitgekeken naar de mogelijkheid om die brief veilig terug te sturen naar zijn eigenaar, want ik kon me de gevoelens van Ephorinus heel goed voorstellen. Maar ik had het adres van Anselmus in Padua niet; ik wilde deze taak alleen aan betrouwbare mensen toevertrouwen en daarom heb ik besloten dat ik de brief beter bij me kon houden dan iets kostbaars zomaar aan koeriers meegeven. En zo heb ik uw eigenhandig geschreven brief al drie jaar in huis.

Ik bewaar hem in mijn secretaire, opgeborgen tussen mijn dierbaarste kostbaarheden, minstens net zo zorgvuldig maar met groter eerbiedig genot dan mensen die het belletje van Antonius abt bewaren en tentoonstellen om eraan te verdienen, of de lans van monnik Willem of, nog interessanter, de kardinaalshoed van de heilige Hieronymus. Zo nu en dan haal ik hem tevoorschijn voor mezelf of voor mijn vrienden, als een teken van triomf of een lauwerkrans: want het is wonderlijk hoe die brief op eigen kracht stu-

27. Deze brief van Erasmus is niet overgeleverd. Anselmus Ephorinus verbleef in Padua van juni 1532 tot mei-juni 1534.
28. De boekhandel van de Duitsers (ook wel: van de Duitser) in Bologna was van Laurentius Torrentinus (Laurens van den Bleeck, afkomstig uit Gemert in Brabant), die in 1547 in Florence ook nog hertogelijk drukker van Cosimo werd.
29. De jongeman Arnoldus is Arnoldus Peraxylus Arlenius (Arnt van Eyndhouts, afkomstig uit Aarle in Brabant), levenslang vriend en medewerker van Torrentinus. In de matrikels van de universiteit van Bologna is hij afkomstig uit Aken, elders heet hij afkomstig uit Kleef.

denten aanlokt en zijn lezers enthousiast maakt voor de kroon van uw deugden en geschriften. Toen ik hier heen ging heb ik hem bij mijn eigen broer Cesare gelaten - want zulke schatten delen wij - en hem ter lezing aanbevolen.[30.] Wonderlijk genoeg schept ook hij in uw boeken veel genoegen; hij zou nauwelijks voor mij onderdoen in genegenheid voor u als ik u niet al twee jaar eerder had leren kennen en was gaan lezen dan hij.

Dus u hoeft mij nu echt niet terug te schrijven: want wat u anderszins voor uw grote publiek schrijft, lees ik dagelijks alsof het speciaal voor mij geschreven was. Wij zijn al helemaal voldaan als u met uw drukke werkzaamheden bereid bent geweest aan onze brief bij gelegenheid uw oor te lenen en als u ons deze stoutmoedigheid niet euvel wilt duiden. Wat betreft dit ongemak, dit beslag op uw tijd: als wij iets konden doen om dat te compenseren (afgezien van onze genegenheid, die u geldt), dan zouden we u dat zeker graag aanbieden. Trouwens, ook al zijn we nog jong en onervaren, toch streven wij beiden al lang naar uw aandacht in verscheidene kwesties die niet onbelangrijk zijn. Welke kwesties dan, zult u zeggen, want jullie hebben mij toch nooit ontmoet? Dat zal ik u vertellen, beroemde man. Al van jongs af aan had ik mijn zinnen gezet op de geneeskunde, niet zozeer vanwege het geld, waaraan ik om een of andere reden nooit zo veel waarde heb gehecht (ook al riepen bijna alle bekenden tegen mij en mijn broer dat dit toch echt nodig zou zijn; want wij waren vroeg in onze jeugd al wees geworden, daarna waren onze vier zusters bij hun huwelijken het huis uit gegaan en lieten ons thuis alleen achter: hier werden we echt niet gelukkiger van); maar het was vooral omdat ik de herinnering aan mijn veelgeprezen vader, een goede en bekwame arts, in leven wilde houden door zelf even goed te zijn in dezelfde kunde (want mijn broer luisterde naar mensen die hem van alle kanten stimuleerden advocaat te worden, ik naar mensen die me mijn vader wilden laten evenaren); verder wilde ik als arts veel mensen helpen. Maar voorlopig kon ik niet op mijn vermogen teren. Natuurlijk was het niet de bedoeling af te wijken van de adviezen van de beste geneesheren van tegenwoordig (altijd een risico om die in de wind te slaan), die plichtsgetrouw en wijs (zeggen ze luid) niet zozeer met woorden maar met levende voorbeelden de misvatting van artsen uit vroegere tijden bestrijden dat die goddelijke uitvinding, die belangrijke geneeskunde, slechts één doel heeft.[31.] Daarom ben ik dus naar Bologna gegaan, toen zo beroemd vanwege de geneeskunde. Maar mijn vriend Fileno had zich tot doel gesteld het beroep van jurist in beide rechten, een doel passend bij het niveau van zijn ambitie en dat van zijn stad.

30. Cesare Odoni is na een studie medicijnen arts geweest in Bologna.
31. Het andere doel, naast het genezen van zieken, is namelijk veel geld verdienen.

Hij heeft zich met dat streven niet vergist, want hij is heel filosofisch van aard en maalt absoluut niet om dingen die bij de mensen populair zijn. Hij is meer een man die zich wel wat aantrekt van het oordeel van ouderen die van mening zijn dat op basis van de wetten zoals die nu overgeleverd worden, de staten bestaan en voorts ook geschillen tussen burgers beslecht worden, kortom dat alle menselijke en goddelijke zaken deugdelijk bestuurd worden. En zo had hij al zes jaar besteed aan het zorgvuldig bestuderen van de werken van Bartolus en Baldus.[32.]

Intussen lazen wij gretig samen uw boeken, want er ontstond tussen ons als buren toen al een innige omgang en vriendschap, natuurlijk omdat God het zo wilde. Eindelijk gevolg gevend aan uw *Paraclesis* en uw *Methodus*, die goed werkt door de kracht van de overtuiging en van de inspiratie[33.] - wie van de twee als eerste overtuigd was en de ander het werk toen aangeraden heeft, weten we niet meer - begonnen we in elk geval allebei te verlangen naar de studie van de theologie, om veel meer mensen te kunnen helpen, met betere hulp en nog gratis ook. Theologie is van alles, van alle wetenschappen, verreweg het meest nodig, in alle tijden maar vooral in een eeuw barstensvol tierende ketters en vooral in onze landen, waarin men alle andere studies belangrijker vindt dan bestudering van de leer van Christus: hiervoor is weinig belangstelling en er wordt weinig over gepraat. Met uitzondering van een paar monniken, van wie de meeste op dit gebied nagenoeg niets presteren - die lopen meer warm voor logische spitsvondigheden - is er bij andere mensen, geestelijken zowel als leken, absoluut geen sprake van heilige theologie (overfoeilijk heidendom voor een ongelukkig volk!). Dus met achterstelling van alle overige werkzaamheden vanwege deze parel leggen wij ons nu hier heel ijverig toe op de Griekse en Hebreeuwse letteren en terwijl we elke dag college volgen over passages uit de Heilige Schrift en andere stukken lezen, mediteren we naar vermogen over een leven dat Christus waardig is en over zijn leer. Wij denken ons zo ook nog verdienstelijk te hebben gemaakt bij u, en anders wel door uw beroemde *Enchiridion*, een onfeilbare rechter, die de uitspraak doet dat aan heiligen hun verering het dierbaarst is wanneer men ter ere van hen of naar hun voorbeeld zijn naaste bemint en Christus verkiest boven alles.

Ook dit (God moge mijn getuige zijn) speelt een rol, Erasmus: natuurlijk denk ik er vaak over iets te zeggen tot lof van u. Maar dat betekent zoveel als

32. Bartolus en Baldus zijn twee Italiaanse juristen uit de veertiende eeuw, wier geschriften ook in de zestiende eeuw aan de universiteiten nog veelvuldig voorgeschreven en bestudeerd werden.
33. *Paraclesis ad Christianae philosophiae studium* verscheen net als *Ratio seu Methodus* voor het eerst in zijn editie van het Nieuwe Testament in 1516.

een zwijn en een kameel die samen dansen, of (zoals een ander spreekwoord luidt) ‘de offers van de buit van de pygmee aan een reus aanpassen’.[34.] Toch hoor ik dan in mijn hoofd meteen het alom bekende advies ‘Kies een passend onderwerp uit’[35.] en

> Wie kent niet dat eeuwige sieraad, wie niet Erasmus' stad,
> Zijn deugden en boeken en het licht van die grote zon?

en ook aan het volgende, stukjes van beide dichters: wie heeft niet ooit geciteerd ‘het beroemde Rhodus’ of ‘Delus, eiland van Latona’? Wie heeft niet ooit Helena geprezen of Hercules' voortreffelijkheid?[36.] Maar vooral dit andere vers van de wijze dichter is, denk ik, bijna op mij alleen van toepassing: wie zou zo mooi geschreven hebben ‘zoon van Tydeus, met Pallas' hulp tegen de goden opgewassen’?[37.]

> Kleine man, probeer geen grote onderwerpen; anders wek je
> Lachlust bij de mensen en buikpijn bij jezelf van vermoeidheid.[38.]

Toch zie ik gewoonlijk af van een poging omdat ik weet dat het voor mij gemakkelijker is en voor u meer welkom als ik tijd blijf vrijmaken voor de talen, voor de goede wetenschappen en voor de theologie:[39.] want dat is voor mijn medeburgers, aan wie ik verplichtingen heb, het hardst nodig en is nu ook de reden van mijn reis. Het staat natuurlijk vast dat vooruitgang van de christenen veel dierbaarder is aan Erasmus' hoogste (ik zei het al) bescheidenheid en hoogste godsvrucht dan een gedicht dat zegt dat zijn geest de cherubijnse en serafijnse geesten overtroffen heeft. U moet echter niet denken dat mijn studies nu lange tijd onderbroken zijn door deze brief. Iets meer dan één week tijd heb ik in feite besteed aan het schrijven en overschrijven van deze hele brief, terwijl ik anders toch behoorlijk traag ben: de ongepolijstheid maakt sprekend duidelijk dat dit alles niet voortgevloeid is uit lange overweging of uit grote schrijfvaardigheid (die bezit ik niet, al had

34. Zie *Adagia* 41 en 3090.
35. Horatius, *Ars Poetica*, 38. Het citaat dat volgt is een maaksel van Odoni, geïnspireerd op Vergilius, *Aeneis* 1, 565-566.
36. Vergelijk Horatius, *Carmina* 1, 7, 1; Vergilius, *Georgica* 3, 6.
37. Horatius, *Carmina* 1, 6, 15-16.
38. Samengesteld door Odoni met inspiratie van Horatius, *Carmina* 1, 6, 9 en zijn *Epistulae* 1, 9, 9.
39. Dit lijkt aan de brief toegevoegd na het bezoek van Odoni aan Erasmus.

ik dat graag gewild) maar ontsprongen uit een grote overvloed van mijn hart. Waar zijn deze verontschuldigingen trouwens voor nodig, aangezien wij volgens ons in deze dagen geen haarbreed afgeweken zijn van onze bestudering van Christus, als ik moet zeggen wat wij zelf voelen en wat ook de feiten zijn? Maar misschien zijn er wel mensen die het weinig christelijk vinden om Christus' gaven te erkennen en hem dan te aanbidden in zijn heiligen, voor zover dat kan. Verder heb ik datgene wat ik u geschreven heb (hoewel er nog veel meer over is in de ruime bergplaatsen van mijn genegenheid) voornamelijk geschreven wegens Christus onze Heer (hij zelf weet dat): mijn ziel vereert en looft hem dag en nacht omdat hij een groot man als u geschonken heeft aan deze tijden, als dienaar en geleerde voor de letteren en voor zijn volk. Alwie uw boeken, vol van heilige geleerdheid, met liefde leest, kan niet anders dan kennis maken met Christus en zijn ware leer en daarvan houden; en dit alles tot overvloedig heil van velen maar zonder enig misnoegen van wie althans verstandig is en van goede wil.

Er is waardering, veel waardering, voor het enthousiasme van iemand die geraakt wordt door de daden, lofprijzingen en geschriften van Paulus: overigens zowel een uitstekend werktuig en groots vertolker van de wetten van God alsook wonderbaarlijkerwijs voor allen alles geworden om meer mensen voor Christus te winnen.[40.] Want hij moet natuurlijk Christus veel inniger omhelzen, die zelf onderwerp en schepper is van Paulus' welbespraaktheid, en hij moet meer in vuur en vlam staan om met even groot succes over hem te preken. Zolang hij dit doet, kan men van hem echt niet zeggen dat hij tekortschiet of onachtzaam wordt. Want ook in andere kwesties maar vooral bij godsdienstige zaken vindt iedereen het van groot belang, wat voor persoon iemand uitkiest om hem op zijn plichten te wijzen,

> iemand die je gewend bent te bewonderen, al van jongs af aan.[41.]

Zolang wij nu in uw ban zijn, is het onbeschrijflijk hoe enthousiast wij zijn voor de schone letteren en de gewijde studies, voor voortdurende dienstbaarheid naar beste vermogen, voor christelijke grootmoedigheid, verdraagzaamheid, gematigdheid, bescheidenheid, kortom voor de gehele Christus. Eeuwige eer en erkentelijkheid komen aan Christus zelf toe, de schepper van alle wezens en alle dingen, die op allerlei manieren de zijnen naar zich toe weet te trekken.

Tot zo ver, beste Erasmus, hebben we voorlopig wel genoeg gepraat, hoewel wij u bijna niet kunnen laten gaan. Het is makkelijker en fijner, als dat u

40. 1 Korintiërs 9, 22.
41. Vergelijk Vergilius, *Aeneis* 8, 517.

tenminste niet ontrieft, de rest te vertellen wanneer wij u in het echt zien, tegen de komende Pasen, als het God belieft. We weten wel dat wij al eerder per brief bij u aanbevolen zijn door de heel vriendelijke en zeergeleerde Sinapius uit Schweinfurt die tegenwoordig in Ferrara met de hoogste lof medicijnen doceert;[42] maar omdat we niet weten of u die brief wel ontvangen heeft en we graag vermijden dat wij als totaal onbekende vreemdelingen bij u aankomen, willen wij nog een aanbevelingsbrief meebrengen van de excellente doctor Capito: bij hem hebben wij tot nu toe colleges Hebreeuws gevolgd; hij is expert in vele talen maar speciaal in die heilige taal.[43] Op onze universiteiten is echt geen gelegenheid om het Oude of Nieuwe Testament of deze taal te bestuderen of er eer aan te behalen. Maar Capito is nu weg, teruggeroepen naar zijn geboortestad door zijn familie om wat huiselijke aangelegenheden te regelen. Zodra deze man, die erg op ons gesteld is, terugkeert zullen wij tweeën daar bij u zijn; niet bij een schim en een afgeworpen slangenvel, zoals u dat zou noemen, maar om er de vastberaden en trouwe gezel van uw hemelse ziel te aanschouwen, de zuivere tempel van de Heilige Geest: velen die afkomstig zijn van ver weg gelegen landen, komen toegestroomd, veel begeriger hiernaar dan ze vroeger ooit waren naar Livius' zachte overvloed.[44] De hoogste heren beschouwen het als hun grootste geluk als het hun ten deel gevallen is die tempel te aanschouwen, al is het maar één keer. Als wij niet datzelfde streven hadden, als wij u niet heel graag zouden bezoeken (vooral nu we zo dicht in de buurt zijn), dan zouden wij echt onszelf geen christenen durven noemen, niet eens mensen. Want ook Cicero, de leermeester van de degelijke zeden der ouden, wil dat volwassen mannen de eerbiedwaardige ouderdom met respect bejegenen. Onder ditzelfde etiket eert Cato met zijn alom geprezen moraal hun leeftijd (en die van hemzelf en zijn leeftijdgenoten) wanneer hij zegt dat juist de beste jongemannen veel respect hebben voor eerbiedwaardige grijze haren: in zo groten getale zijn zij behulpzaam bij het binnenleiden en uitgeleide doen van senatoren en ze staan hele dagen opgewekt voor hen klaar, voor de grote deur van het senaatsgebouw.[45] En dit gaat dan over gedrag van heidenen tegenover heidenen. Wat moeten wij als christenen dan doen, die door het eerste gebod van God geroepen zijn om al deze diensten van respect en naastenliefde te verlenen in een meer volmaakte vorm wanneer het gaat om de bekendste

42. Sinapius' brief aan Erasmus is niet overgeleverd; Erasmus' antwoord is brief 2956.
43. Capito's aanbevelingsbrief aan Erasmus is niet bewaard gebleven.
44. Livius' zachte overvloed: vergelijk Quintilianus, *Institutio Oratoria* 10, 1, 32.
45. Zie voor respect voor ouderdom Cicero, *De Senectute* 65.

christen, die zich ook nog uitermate verdienstelijk heeft gemaakt voor de christenwereld? Wij weten dat uw bescheidenheid bij zulke dingen niet verwijlt. Ook weten we best dat in uw geschriften het helderste en fraaiste en godvruchtigste beeld van u te vinden is. Maar het zou wel erg lui zijn, zelfs bijna zondig, om geen aandacht te hebben voor een zo zeldzaam wonder van goddelijke genade zolang dit aan de wereld gegund wordt. Allebei hebben wij in Bologna (weliswaar bij twee verschillende gelegenheden[46.]) wel duizend keer de hoogste vorsten van de wereld gezien. Maar die ene hadden wij nog steeds niet gezien: Erasmus, de waarlijk driewerf grootste en driewerf bekranste, opwegend tegen vele anderen.[47.] Dus laten wij onder goede auspiciën ons opmaken om deze persoon te omhelzen. Dierbare vriend Desiderius, zorg intussen goed voor uw eerbiedige hoge leeftijd, als gunst voor ons en uw overige vrienden. Moge onze Heer en God Jezus u in uw leeftijd nog lang ongedeerd bewaren voor de letteren, de theologie en voor zijn Kerk. Moge het u in al die tijd steeds goed gaan, onvergelijkelijke man, en beantwoord onze vriendschap, wat u ook wel zult doen, verwacht ik. Niets wat aangenamer of vuriger gewenst is dan dit kan ons te beurt vallen.

Straatsburg, in het jaar 1535. Van harte de uwe, Giovanni Angelo Odoni

Aan Des. Erasmus van Rotterdam, uiterst verdienstelijk met betrekking tot de schone letteren, de theologie en de Kerk. Aan zijn meester, eerbiedwaardig boven alle anderen

3003 *Van Christoph Eschenfelder*
Boppard, 12 maart 1535

Hartelijk gegroet. Ik ben heel blij met uw laatste brief, zeergeleerde Erasmus, waarin ik kon lezen dat u de goede gezondheid van vroeger weer terug heeft.[1.] Want ik ben er volstrekt van overtuigd dat het niet alleen voor de letteren het beste is maar ook voor Duitsland zelf als het u, zijn licht en zijn sieraad, zo lang mogelijk kan behouden. Ik ben minstens net zo blij met uw

46. Karel V kwam op 3 november 1529 aan in Bologna, waar de paus toen al verbleef. De kroning tot keizer vond in februari 1530 plaats. In december 1532 ontmoetten zij elkaar weer.
47. 'Driewerf grootste' hoorde bij Hermes Trismegistos; 'driewerf bekranst' doet aan de pauselijke tiara denken; 'opwegend tegen vele anderen' is een citaat uit Homerus, *Ilias* 11, 514, over de Griekse geneesheer Machaon.
1. Deze brief van Erasmus is niet overgeleverd.

gelukkige en goede gezondheid als met die van mijn dierbaarste familieleden, dus mijn echtgenote en kinderen, van wie ook u uitdrukkelijk wenst (hartelijk dank) dat zij het goed maken. Overigens, als de gelegenheid zich voordoet, zal ik die Konrad behulpzaam zijn, omwille van u, omdat u hem aanbevolen heeft in uw brief.[2.] Er is één ding dat ik u zo graag wilde vragen en dat ik u ook al eens via uw dienaar verzocht heb: zou u zo vriendelijk willen zijn om, als gunst voor mij en mijn gezin, een goede interpretatie met uitleg te geven van de psalm die mij het liefst is, 'Gelukkig de man die ontzag heeft voor de Heer etc., je vrouw zal zijn als een wijnstok etc.'[3.] Hiermee kunt u voor mij iets doen wat mij zeer aangenaam is en tegelijk zullen alle mensen van goede wil weten dat Erasmus een grote vriend van mij is. Vaarwel, zeergeleerde man, moge u nog lang leven, voor ons en voor heel Duitsland. Mijn echtgenote groet u met eerbied en genegenheid.

Boppard, 12 maart 1535

Uw zeer toegewijde Christoph Eschenfelder, eigenhandig

Aan de veruit geleerdste man, Erasmus van Rotterdam, zijn meester en beschermheer

3004 *Van Johann Rinck*
Keulen, 16 maart 1535

> De enige brief van Rinck aan Erasmus die bewaard is gebleven. Er zijn twee brieven en twee voorwoorden overgeleverd die door Erasmus aan Rinck gericht zijn.

Hartelijk gegroet. Uw brief heeft bij mij gevoelens van vreugde en van verdriet losgemaakt, Erasmus, mij om vele redenen heel dierbaar. Welk gevoel het heftigst is weet ik niet, maar lichte gevoelens zijn het geen van beide. Ik voel in elk geval vreugde omdat ik gezien heb dat onze zoete vriendschapsband te stevig is om nog ooit door u verbroken te kunnen worden: dat is onmogelijk nu u zo over Rinck denkt dat u liever alles goed vindt en gewoon instemt met wat hij ook doet, dan hem kwijtraakt als vriend. Dit blijkt zonneklaar uit uw brief: in plaats van aanklager te spelen geeft u een erg vriendelijke uitleg van mijn nalatigheid inzake mijn plichten, ervan overtuigd - en dat is iets wat ik heel graag wilde - dat wij een even grote en bestendige

2. De arts Konrad Nyder, die zich vier jaar eerder in Koblenz had gevestigd.
3. Psalm 128, 1 en 3.

bereidwilligheid voor elkaar aan de dag leggen, zelfs als er geen brieven gewisseld worden. Dit is geen vergissing van u; want wat mij betreft, die mijn eigen gevoelens het beste ken, ik weet echt zeker dat de grote oceaan nog sneller gebrek aan water zal krijgen dan Rinck gebrek krijgt aan genegenheid en verschuldigde eerbied voor zijn vriend Erasmus. Want als ik zo'n vriendschap niet met vriendschap beantwoord, zou ik echt de onmenselijkste van alle mensen zijn en het daarom verdienen dat iedereen mij verwijdert uit zijn gezelschap, buiten gooit, verjaagt, naar het galgenveld wenst.

Maar als vrienden alles delen, zoals Pythagoras al vond, moet ik toch heel verdrietig raken bij het bericht dat mijn grootste vriend last heeft van gezondheidsproblemen en bovendien van de gewetenloze brutaliteit van blaffende vijanden. Mogen de goden deze bruten flink straffen die u het leven zuur maken. Ik zou wel willen dat die jicht in handen en voeten en andere begeleidende verschijnselen van ouderdom rigoureus uitgeroeid waren: dan kunt u zeker, ondanks uw leeftijd, met gemak die kolonne schurfthonden verslaan, want een vermoeide stier zet zich steviger schrap.[1.]

Johannes Cochlaeus, aan wie uw reputatie zeer ter harte gaat (dat weet ik zeker), schreef mij een tijdje geleden dat uw reactie op Luthers ongefundeerde kritiek al gepubliceerd is; dat had hij van vrienden vernomen.[2.] Hij zag graag dat u hem met gelijke munt terugbetaalde, niet omdat gescheld hem genoegen deed (zo zei hij het), maar omdat hij graag diens naam en faam verminderd zag, en wel omwille van ons zielenheil. Echt, Luther is een akelig monster, door helse Furiën de wereld in gestuurd om alles te verwarren. Werkelijk, óf ik moet me deerlijk vergissen, en vele anderen met mij, óf hij heeft in zijn eentje voor ons datgene gezaaid waaraan wij al jaren - helaas - deze oogst van ellende te danken hebben. Want vanuit de broedplaats van Luther zijn de zwinglianen, wederdopers, melchioristen[3.] en overige infecties opgekomen van ketters die ik niet eens wil noemen: onze vriend Cochlaeus laat dit duidelijk zien in zijn weerlegging van de Münsterse geloofsartikelen.[4.] Hoewel al deze ketterijen het onderling in vele opzichten oneens zijn (tot gevechten en ranselpartijen aan toe), is het verbazingwekkend hoe zij samenwerken aan het vernielen van de wijngaard van de Heer Sabaoth en, natuurlijk naar het voorbeeld van de duivel, in hun eigen val graag zo veel mogelijk mensen meeslepen en in het verderf storten. Daarom verbaast het mij niet zo, beste Erasmus, als het leven voor u in deze tijd minder aangenaam

1. Zie *Adagia* 47, waar Erasmus Hieronymus, *Brieven*, 102 citeert.
2. Getiteld *Purgatio*, in april 1534 bij Froben in Bazel verschenen.
3. Volgelingen van de wederdoper Melchior Hofmann.
4. *XXI Articuli Anabaptistarum Monasteriensium per J. Cochlaeum confutati*, Leipzig 1534.

is: voor iemand die buiten kijf onvergelijkelijk geleerd en godvruchtig is, die merkt dat de christelijke godsdienst en net zo goed de schone letteren ten dode opgeschreven zijn en die zich samen met Elia helemaal inzet voor het huis van God. Maar we moeten de Heer van de wijngaard bidden en smeken dat hij eindelijk eens komt kijken, zijn wijngaard bezoekt en hem beschermt tegen de vosjes die hem slopen en de ever die hem vernietigt.

Genoeg nu over dit onderwerp. Ja, dat wij elkaar niet zo vaak schrijven als u misschien zou willen, is geen kwestie van nalatigheid of achteloosheid (denk dat alstublieft niet, want net als u wil ik graag vaak corresponderen, met meer brieven), maar ik weet dat u altijd heel druk bent met belangwekkend werk en bovendien heb ik gehoord dat u verzwakt bent; daarom moest ik u naar mijn mening niet lastig vallen door u onze warrige beuzelarijtjes voor te schotelen. Ook anderszins schrik ik nogal gauw terug voor het schrijven van een brief aan u, telkens wanneer ik denk aan uw zeldzame genie en aan uw goddelijke geestesgaven, uw exacte kennis van alle wetenschappen gepaard aan een uitzonderlijk taalvermogen, en daartegenover aan mijn levensgrote onwetendheid gepaard aan de spreekvaardigheid van een klein kind. Maar om niet de indruk te wekken dat ik mijn verplichtingen verzaak en mezelf zo beroof van aangename gesprekken met u per brief (want anders kan het niet) als u zelf op gelijke voet hieraan wilt meedoen, heb ik ervoor gekozen om uw grootheid een beetje op de achtergrond te zetten en uw vriendelijkheid te benadrukken: hierop steunend zult u de eerlijkheid van iemand die als vriend wat stamelt, hoop ik - nee, dat weet ik zeker - wel kunnen verdragen, want dat is precies uw vriendelijkheid tegenover mij.

Echt, naar uw *Ecclesiastes* wordt door velen uitgekeken, vol verwachting. Alstublieft, misgun de godvruchtigen niet langer het genot daarvan.

Moge de goede, almachtige God u weer uw vroegere gezondheid geven (als dit nog niet gebeurd is) en zich verwaardigen die zo lang mogelijk te laten voortduren.

Keulen, 16 mei in het jaar 1535 vanafde verlossing van de wereld

Johannes Rinck, echt uw vriend, eigenhandig

3005 *Aan Pietro Merbeglio en Gian Battista Laurentia*
Freiburg, 18 maart 1535

Erasmus verzoekt Merbeglio en diens vriend Laurentia om niet te reageren op publikaties waarin hij aangevallen wordt vanwege zijn *Ciceronianus* van 1528. Hij doelt vooral op Julius Caesar Scaliger, Étienne Dolet en Georg van Logau.

Erasmus van Rotterdam groet Pietro Merbeglio en Gian Battista Laurentia hartelijk

Aan een eensgezind koppel schrijf ik één brief terug, hoewel ik sowieso al tot beknoptheid ben gedwongen door de jicht aan mijn handen en voeten, beter gezegd, door mijn totale jicht. Hoewel er geen kwaal is waarvoor ik minder bang was, is mijn jicht nu een voortdurende worsteling, een doodstrijd. Een paar dagen geleden heb ik al heel in het kort geantwoord; dat briefje heb ik aan de door u aangewezen tussenpersoon gestuurd. Deze brief zal die korte wellicht nog inhalen. Het zou onvriendelijk zijn als ik niet dankbaar was voor uw toewijding. Toch vind ik het raadzamer geen acht te slaan op de dommigheden van die mannen: hun opschudding leidt er slechts toe dat zij de studies te gronde richten met behulp waarvan zij zichzelf proberen te verkopen, precies zoals de vaders van de ketterijen de godsdienst hebben ondermijnd; het resultaat is dat zij van de schone letteren van onze cultuur letteren van de barbarij maken en van onze Muzen een stel Furiën. Het boekje dat u mij gestuurd heeft, had ik al een paar jaar geleden ontvangen.[1] Ik zie daarin niets wat op mij slaat. Als ze mij tot vijand van Cicero maken, hebben ze het bij het verkeerde eind; als ze me vijand van de ciceronianen maken: de enigen die in deze tijd die titel ‘bewonderaar van Cicero’ verdienen, zijn grote vrienden van mij, P. Bembo, Iac. Sadoleto en A. Alciati. Dit kan ik staven met vele brieven van hen, vol vriendschap geschreven. Nu gaat het verhaal dat er in Lyon een boek is gedrukt met bijtende kritiek op mij, van de hand van Étienne Dolet.[2] Van hem bestaan ook toespraken en brieven vol woede: daar zou je eerder maagpijn van krijgen dan opgewonden raken. Ik heb het nog niet onder ogen gehad, en als ik het te zien krijg heb ik geen zin om te reageren.

Er is een meneer Van Logau, die mij nooit heeft gemogen: overal beschimpt hij Erasmus, niet met zijn pen maar met de tong. De mensen in wier welwillendheid hij zich koestert, zijn vrienden van mij; ze schrijven dat hij een

1. J.C. Scaliger, *Pro Tullio Cicerone contra Desid. Erasmum Rot. Oratio.* De tekst circuleerde aanvankelijk alleen in manuscript maar is in 1531 gedrukt.
2. Étienne Dolet, *Dialogus de Imitatione Ciceroniana adversus D. Erasmum Rot. pro Christophoro Longolio*, Lyon 1535.

andere man uit Wrocław heeft omgekocht, wiens pamflet nu door heel Italië fladdert; voor zover ik weet is het nog niet gedrukt. Het is me toegestuurd uit Rome, met de hand overgeschreven: ik heb nog nooit zoiets stompzinnigs gelezen. Julius Scaliger heeft in Parijs een redevoering tegen mij laten verschijnen die wemelt van de schaamteloze leugens en woest gescheld: maar hij is zelf niet de auteur ervan, dat weet ik zeker op grond van onweerlegbare bewijzen.[3.] Hij heeft deze schoen aangetrokken die door een ander, mij niet onbekend, gemaakt was. Ik heb geen zin om met mensen van dat allooi te gaan vechten, en het heeft ook geen nut. Ik zou willen dat u hetzelfde doet: zij zoeken gewoon tegenstanders.

Als Agostino Scarpinelli, die mij pas nog vanuit Ferrara geschreven heeft, daar in de buurt is, doe hem dan alstublieft de groeten van mij:[4.] hij is in elk geval iemand van betere aard, want ik heb nog nooit een oprechter karakter meegemaakt dan het zijne. Ik bid dat alles voor u voorspoedig verloopt.

Freiburg im Breisgau, 18 mei 1535 na de geboorte van de Redder

Erasmus, eigenhandig

[Achterop:] A monsieur Scaliger demeurant à Agen[5.]

3006 *Van Johannes Caesarius*
Keulen, 29 maart 1535

Een groet in Christus Jezus onze Heer en Redder

Ik verwacht nog een antwoord van jou op het boek van Étienne Dolet, dat bol staat van beledigingen.[1.] Weer een nieuwe strijd wacht u van de kant van onze karthuizers: die hebben afgelopen winter iemand van hier, een behoorlijk geleerd man, voor hun kar weten te spannen om tegen jou te schrijven

3. Erasmus veronderstelt dat ‘Scaliger’ een pseudoniem is en dat Hieronymus Aleander de echte auteur is.
4. Deze brief van Erasmus is niet bewaard gebleven.
5. Dit staat zo onder Erasmus' brief, in het Frans. Scaliger heeft deze brief afgedrukt in zijn *Contra Desid. Erasmum Roterodamum Oratio II*, Parijs 1537. In zijn opdrachtbrief aan Petrus Rubrius beweerde Scaliger dat Erasmus' brief hem toegestuurd was door Merbeglio en Laurentia en hem op 12 september 1535 bereikt had via zijn boekhandelaar. Dat is heel onwaarschijnlijk, omdat de bezorger van de brief vertraging had opgelopen; zie brief 3070.
1. Zie de voorgaande brief.

over je opvatting aangaande de auteur van de werken die onder de naam van Dionysius de Areopagiet de ronde doen.[2] De fatsoenlijke geleerden hier verbazen zich hogelijk over wat in hem is gevaren om zo'n taak op zich te nemen, terwijl hij jou toch eigenlijk overal met uitgebreide lof overlaadde als iemand aan wie hij grotendeels zijn intellectuele vorming dankte. Maar

> Waartoe dwingt zij stervelingen niet,
> die vervloekte goudkoorts?[3]

Beste Erasmus, ik heb veel last van ernstige gezondheidsklachten die maar niet overgaan, en intussen word ik ook nog vreselijk gekweld door een niersteen. Ik hoor dat jij van die kwaal verlost bent: van harte gefeliciteerd! Als jij een effectief geneesmiddel hebt tegen die ellende, vertel me dat dan alsjeblieft. Die steen van mij zit vast in mijn linkernier, en soms komen korreltjes ervan mee met de urine; dit zie ik sinds een paar maanden, en slechts zo nu en dan. Zo graag worden wij oud, dat we intussen heel wat ongemakken aanvaarden.

Jouw boek over de voorbereiding op het sterven neem ik bijna dagelijks ter hand om er een stuk uit te lezen. Ik kan bijna niet uitleggen hoeveel moed het mij gegeven heeft om dood te gaan wanneer degene die ons het leven heeft geschonken, ons dat opdraagt. Over dat boek vertel ik bij vrienden altijd dat het zodanig is dat het lijkt alsof jij daardoor jezelf hebt overwonnen terwijl je in je andere geschriften meestal anderen overwonnen hebt. Het ga je goed!

Keulen, 29 maart [1525]

Johannes Caesarius, oprecht jouw vriend

Aan de grote Erasmus van Rotterdam, de geleerdste man van de hele wereld, zijn onvergelijkelijke vriend en zeer eerbiedwaardige leraar

3007 *Van Franciscus Rupilius*
Rome, 29 maart 1535

De enige brief van Rupilius aan Erasmus die bewaard gebleven is.

Gegroet. Wat ik in mijn vorige brief aan u geschreven heb, welsprekende man en hoogste sieraad van onze tijd, kan ik me niet zo goed herinneren, behalve dan dat ik u wilde laten weten wat Ambrosius heer van Gumppenberg mij

2. Het is niet bekend wie deze karthuizer was, en evenmin welk werk bedoeld kan zijn.
3. Vergilius, *Aeneis* 3, 56-57.

toevertrouwd had; want ik verwachtte dat hij een of ander plan kende waardoor uw fortuin en uw rang fors zouden toenemen en ik zou echt graag willen dat dit lukte. Maar ik moest toen in grote haast schrijven, omdat de koerier me aan het opjagen was: hij stond vol ongeduld te wachten tot hij kon vertrekken. Daarom kan het zijn dat mijn brief wat koeltjes overkwam. Maar zelfs het sissen van slangen heeft geen enkele invloed op mijn houding van grote eerbied voor u. De opvatting die ik koester over u, iemand van hoog aanzien die alle ontzag verdient, heb ik niet in een voorbijgaande bevlieging gevormd maar op basis van de verdiensten van uw onbeperkt talent en met mijn inzicht en oordeel over uw onberispelijke leven; zolang ik leef zal ik die opvatting met hand en tand verdedigen en mijn vriend Erasmus zal mij altijd dierbaar zijn en mijn lof en eerbied verdienen. Ik bid voortdurend dat de genadige God u zo lang mogelijk gezond en ongebroken bij ons laat blijven.

Het doet me veel verdriet dat de grimmigheid van uw ziekten u altijd veel last bezorgt: daardoor (zo weet ik uit een brief van proost Koler, een vooraanstaand man) kunnen wij nu nog niet van uw *Ratio Concionandi* genieten, die u anders al gepubliceerd zou hebben. Ik wens vurig dat die ziekten op Gods bevel een eeuwigdurend bestand met u sluiten.

De theoloog Baer is een paar dagen geleden in Rome aangekomen; ik heb hem uitgelegd wat u wilt dat ik doe, en ik heb me beschikbaar gesteld om hem van dienst te zijn zoveel ik kan; ik heb erbij gezegd dat ik het niet zal nalaten als ik denk hem ergens een plezier mee te kunnen doen. Ik ben u onmetelijk dankbaar voor de welwillendheid jegens mij waarmee u zich verwaardigde mij aan te bevelen bij de heer van Gumppenberg en waarmee u ook nog bereid bent dat bij verschillende andere personen te doen. Hiermee bewijst u mij de toewijding van een onvergelijkelijke vriend en beschermheer: kon ik me maar bij u verdienstelijk maken door u ergens mee te helpen, dan zou ik eenvoudigweg bewijzen dat in mij de genegenheid en de betrouwbaarheid huist van een cliënt die u volkomen gehoorzaam is.

Over de jacht op beneficies, waarmee u de spot drijft in uw brief aan Gumppenberg: er zijn hier - dat is duidelijk, zoals u ook schrijft - grote Molossische honden die met geweldige gapende muilen elke prooi die op hun weg komt, aanvliegen en verslinden, zonder ons, kleine hondjes, ook maar iets over te laten.[1] Bovendien kent die jacht zijn eigen methoden, en andere kwaliteiten dan die ik altijd nagestreefd heb; wie die niet gebruikt, heeft weinig kans op de gunsten van de Delische Diana.[2] Maar er is veel dat mij verhindert daarvan gebruik te maken. Toch heb ik intussen, terwijl ik hier in Rome

1. Deze brief van Erasmus is niet overgeleverd.
2. Diana, volgens de mythe geboren op het eiland Delos, was de godin van de jacht.

ben, twee benoemingen als kanunnik verworven, een aan de kathedraal van Regensburg, de ander aan die van Brixen;[3] wel heb ik dit eerder te danken aan de vrijgevigheid van de roemrijke en hoogedelgeboren heer onze vriend Johann van Paumgarten, die zijn rijkdommen ter vrije beschikking stelt aan deugdelijke mensen, dan aan een gunst van de paus. Deze herder herkent wel het geblaat van zijn eigen schapen, te weten zijn huisvrienden, zijn verwanten, zijn neven, zijn officialen, maar mijn stem kent hij niet want ik hoor niet bij die groepen. Ik heb overigens nog niets aan hem gevraagd, dus ik kan niet echt klagen dat hij zijn oren doof houdt voor mijn stem. Maar uit de gewoonten van de leden van de Curie wordt me wel duidelijk wat ik nu nog mag verwachten. Ik heb geen onvervulbare verlangens. Ik zou me heel goed nu tevreden terug kunnen trekken op mijn pas verworven functies van kanunnik, als de statuten van die colleges me er niet tijdelijk van weerhielden om daar nu al de vruchten van te plukken. Dus ik zal de voor mij vastgestelde datum moeten afwachten. Dan laat ik alle bezigheden in de Romeinse Curie achter mij voor de rust van wetenschapsbeoefening en reorganiseer ik mijn hele manier van leven weer; ik bid dat de goede almachtige God mijn leven dan voor altijd zegent.

Er is in Rome een priestertje, volgens mij al behoorlijk op leeftijd, dat tegenover u de verdediging van Italië op zich genomen heeft en zijn geschrift nu laat drukken.[4] Hij is namelijk van mening dat u Italië smadelijk beledigt omdat u in uw *Adagia* bij de spreuk *Myconius Calvus* heeft geschreven dat dit land maar zelden strijdlustige mensen voortbrengt.[5] Er zijn al vijf katernen gedrukt; ik zou ze graag gekocht hebben, tegen elke prijs, maar dat werd me absoluut niet toegestaan. Anders zou ik ze spoorslags doorgestuurd hebben naar u. Het eerste katern had ik wel gekopieerd - met grote moeite had ik dat te pakken gekregen - en ik heb het bestemd voor de heer proost Koler, dus ongetwijfeld zal die u uitgebreid over de hele zaak informeren. De heer van Gumppenberg bericht mij dat de paus de drukpers stil heeft laten zetten; het drukwerk blijft liggen, onvoltooid, en die arme man rent van hot naar haar om toch toestemming te krijgen om zijn geliefde gebazel, werk van zoveel jaren, te publiceren. Hij kwam ook bij Gumppenberg zijn beklag doen: die zou de oorzaak zijn dat het drukken opgeschort is midden in zijn werk, en hij klaagde dat die dit bij de paus voor elkaar gekregen had als behartiger van uw belangen: hier klopt niets van. De ontwikkelde mensen, zo hoor ik, lachen om hem en spelen een spelletje om de spot met hem te drij-

3. In plaats van Bressanone in Tirol zou ook Brescia bedoeld kunnen zijn: het Latijn heeft *ecclesiae Brixinensis.*
4. Pietro Corsi (Petrus Cursius). Zie brieven 3015 en 3032.
5. Zie *Adagia* 1007.

ven. Enkele onbekenden hebben hem een brief geschreven uit uw naam, waarin u hem verzoekt om die verdediging niet te publiceren. Hij heeft de brief aan Gumppenberg laten zien; die zei dat dat helemaal geen brief van u was. Hij begrijpt inmiddels zelf ook dat het zo is, en dus verdenkt hij enkele personen en wil hij zijn pen op hen gaan richten. Hij is een man die geniet van zijn waanzin terwijl iedereen hem veroordeelt vanwege zijn waan. Daarom zult u hiervan geen last ondervinden. Al wat deze komedie verder nog voor ons in petto heeft, schrijf ik u de volgende keer.

Onze vriend Viglius is door de Bourgondische natie gekozen tot assessor van de keizerlijke kamer; ik ben erg blij dit te horen. Vanwege zijn geleerdheid en zijn evenwichtige karakter verdient hij deze functie; ik twijfel er niet aan dat hij die zo zal vervullen dat hij vandaaruit bouwt aan hogere rangen, stevige bestuursfuncties en vaste posities. Moge God hem goed richting geven.

Nu het nieuws dat hier besproken wordt. Onze keizer zal volgende maand in Italië arriveren, in Napels; ik geloof dat dit inderdaad gaat gebeuren.[6.] Ze zeggen ook dat de Turk een grote nederlaag heeft geleden tegen de koning van de Perzen en dat al zijn artillerie buitgemaakt is en dat hij zo stevig belegerd wordt dat hij alleen kan ontsnappen over zeer lange omwegen, die nog moeilijk en gevaarlijk zijn ook.[7.] Ook gaat het bericht dat een zekere Filippo Doria met enkele schepen de nauwe doorgang van de Hellespont (als ik me niet vergis) zodanig geblokkeerd heeft dat hij Constantinopel een tijd lang met een vreselijke hongersnood onder druk heeft gezet maar dat hij vervolgens met een buit van dertig schepen en drieduizend gevangenen in Sicilië is teruggekeerd. Overigens zegt men dat de keizer op het punt staat een volledig uitgeruste oorlogsvloot naar Afrika te sturen tegen Barbarossa in Tunis; God geve dat deze vloot een vreugdevolle overwinning behaalt, die ons uiterst welkom zal zijn.

Ik beveel me bij u aan, roemrijke voortreffelijke man, en bid voor een heel goede gezondheid voor u.

Rome, 29 maart in het jaar 1535 van de verlossing door Christus

Franciscus Rupilius, zeer toegewijd aan uw eerwaardig en roemrijk heerschap

6. In feite arriveerde de keizer pas op 25 november in Napels. De geruchten van zijn komst hielden meer dan een halfjaar aan.
7. Soliman verloor weliswaar een veldslag (bij Tabriz), maar kon zijn veldtocht als overwinnaar afsluiten.

3008 *Van Luigi Spinola*
Genua, 8 april 1535

De patriciër Luigi uit de familie Spinola groet Erasmus van Rotterdam

Lang heb ik gewacht, zeergeleerde Erasmus, op een betere gelegenheid om u per brief te spreken, of beter gezegd u te storen. Ik bedoel dit: het heeft lang geduurd voordat ik me zo ver ontwikkeld had dat u - mocht u niet erg kunnen genieten van mijn brief - het lezen ervan toch niet zo vervelend zou vinden dat u het als een klip diende te omzeilen. Want ik weet natuurlijk dat zo'n onderbreking helemaal niets heeft om iemand tot lezing te verleiden en dat zij niet alleen ongelegen komt maar gewoon vervelend is, vooral voor iemand als u die, altijd druk bezig met het bestuderen van serieuze zaken, zelfs geen uurtje wilt missen dat voor ons evenzeer vruchtbaar is als voor uzelf. Maar toen ik besefte dat ik al jarenlang teleurgesteld was in mijn hoop, zodat ik ook des te ontevredener werd naarmate ik vond dat ik toch enigermate vooruitgang boekte, en toen ik van velen die bij u op bezoek geweest waren telkens hoorde dat u in uw allesomvattende vriendelijkheid ieder die zich tot u wendt, ruimhartig ontvangt, met goede raad helpt en zelfs van niet zo ontwikkelde mensen de brieven graag helemaal leest als ze maar niet vijandig geschreven zijn, heb ik vol overtuiging besloten dat ik in zo'n eervolle zaak niet langer moest aarzelen: dan wilde ik liever de fout maken dat u het misschien ondoordacht zou vinden (als u dat al zult vinden) dat iemand die noch van gezicht noch van naam aan u bekend is, bovendien een vreemdeling in het land der schone letteren, zich per brief richt tot u, een zo groot man; liever die fout maken dan aan u en anderen nooit enig bewijs leveren van mijn genegenheid voor u, en liever dan niet voor mijn eigen nut u, of beter onze generatie, feliciteren noch me verheugen in mezelf over de grote vruchtbaarheid van uw talent en de voortreffelijkheid daarvan; want dag en nacht denkt u na en werkt u aan niets anders dan dat allen merken dat u niet voor uzelf maar voor de anderen op de wereld bent gekomen, en niet bepaald tevergeefs! Wat kan u gelukkiger maken dan dit?

Ik durf best te beweren dat de goede almachtige God het meest diegenen liefheeft die niet voor hun eigen nut maar blijkbaar voor het gemeenschappelijke nut van alle mensen geboren zijn. Hierin bent u, meer dan ieder ander, zo zorgzaam dat niemand u voor de voeten mag werpen, zoals dat bij ongeveer iedereen wel mogelijk is: ‘U had deze uren wel beter kunnen gebruiken!’ Wat bent u een gelukkig iemand: de goede almachtige Christus heeft gewild dat u als enige van alle mensen die gave waard was! Want er zijn veel

mensen te vinden, zelfs erg geleerde mensen, die hun hele leven in de letteren hebben doorgebracht. Laat iemand die eens met u vergelijken: de uitkomst zal zijn dat zij aartslui zijn en niet goed genoeg. Tel daar maar bij de velen die hun hele leven verbruikt hebben als een soort lange vakantie, in volkomen stilte, iets wat helemaal tegen hun plicht in gaat. Maar u heeft volgens mij meer geschreven dan die anderen gelezen hebben, om het zo maar te zeggen. Onsterfelijke God, wat een stapels boeken, en van hoe groot belang, verschijnen er in uw naam overal ter wereld, die u als auteur hebben of door u gecorrigeerd zijn of met vaardige hand en zeer betrouwbaar vanuit het Grieks in het Latijn vertaald zijn! Dankzij mijn reizen ben ik bijna in heel Italië geweest, en overal heb ik kunnen constateren dat de bibliotheken uitstekend voorzien zijn van uw boeken, die ook nog eens (als dat iets zegt, en dat doet het zeker) in groten getale een koper vinden. Hoe zit het in Duitsland, hoe in Frankrijk, in Engeland, Spanje, en hoe ten slotte in de rest van de wereld? Bijna voor iedereen ongelooflijk dat die overvloed van boeken van de hand van één auteur kan zijn.

O vruchtbaar talent, o man die het verdiende dat u geboren was in onze stad, waarheen de Liguriërs u met alle liefde begeleiden! Om anderen kortheidshalve maar achterwege te laten, wat moet ik zeggen over mijn vader Stefano? Wat een genegenheid, wat een welwillendheid en eerbied voor u had hij, óók al voordat hij uw *Enchiridion Militis Christiani* gelezen had nagenoeg meteen toen dit uitgekomen was! Mijn broer had dat voor hem meegebracht uit Spanje - toen al vertoefde u volgens vader in de hemel - en hij kwalificeerde uw opvattingen als niet alleen stevig gefundeerd maar ook heilzaam voor iedereen. Over u sprak hij altijd met grote eerbied, uw geschriften had hij bijna voortdurend onder handbereik, onder andere omdat zij overvloeiden van uitspraken van Paulus, waar hij erg van genoot; hij kon ook echt niet begrijpen hoe iemand die deze uitspraken veronachtzaamde, als deskundige in de Heilige Schrift gezien kon worden. Hij beweerde zelfs dat zonder dit hulpmiddel niemand ook maar een beetje de zoetheid kon proeven die bijbellezing schenkt. Hieraan houdt u zelf zo stevig vast dat u er geen moment van losgerukt kunt worden. Geen wonder dus als u, met mijn vader verbonden door zo'n grote overeenkomst wat opvattingen en belangstelling betreft, op handen wordt gedragen door zowel vader als zoon, of liever zonen! Want hier vertelt men dat mijn broer - Pascasius heette hij - toen hij bij u in de buurt verkeerde voor zaken, pogingen gedaan heeft u een bezoek te brengen en u dan ook alle eer te bewijzen die in die tijd mogelijk was, deels vanuit zichzelf, deels daar hij via brieven wist van vaders enthousiasme voor u. Als hij langer geleefd had - ruim vier jaar geleden is hij in Engeland aan de beruchte pestepidemie overleden, een gruwelijk verlies -

zou hij noch voor mij noch voor onze vader ondergedaan hebben in genegenheid voor u.

Om terug te komen op mijn vader: ik ben nog niet vergeten, en zolang ik leef zal ik het ook nooit vergeten, hoe hij zich verheugde toen hij hoorde dat u in de korte tijd dat u in Lyon verbleef, ook de bezienswaardigheden van onze stad wilde bekijken, zoals u in zovele steden deed.[1] Ik weet nog hoe hij de goden smeekte het hem te gunnen om voordat hij zou sterven, in zijn eigen stad en liefst in zijn eigen huis de grote Erasmus (die in de hele wijde wereld zo bekende man bedoel ik) te aanschouwen; na die grote dag kon zijn dood niet voortijdig meer heten! Alsof hij aan voelde komen wat helaas ook gebeurde, namelijk dat hij na korte tijd dit leven zou verlaten: een heel groot verlies voor zijn vaderland en zijn zonen. Wat te zeggen van het feit dat hij meteen al nadacht over het aanbieden van zo'n gulle gastvrijheid, dat ik me afvraag of Panaetius wel zo'n eer te beurt is gevallen bij Scipio; geliefder was hij daar zeker niet! Wat als hij later die bijna onmetelijke rijen van uw publicaties had gezien, al die boeken die door iedereen zo bewonderd worden? In elk geval zou zijn genegenheid voor u dan zijn toegenomen tot waarlijk onmeetbare grootte.

Over de elegante stijl en de nuttige inhoud van uw boeken is het beter te zwijgen dan te weinig te zeggen: daarom zal ik er in stilte aan voorbijgaan. Maar zelfs als ik dat zou willen, kan ik echt niet verzwijgen dat u nooit overkomt wat velen gebeurt, namelijk dat ze dingen niet zo fraai kunnen verwoorden ook al zijn hun oordelen juist; maar u blinkt op beide terreinen uit: daar kan niemand aan twijfelen. Want door het nieuwe van uw onderwerpen en door uw fraaie stijl schenkt u de lezer zo'n genoegen dat hij nooit genoeg kan krijgen van uw geschriften. O vruchtbaar talent (ik zeg het nogmaals)! O als toch eens meer mensen enthousiast zouden worden om u na te volgen, wat zou het er dan beter uitzien voor ons! Want hoeveel mensen zijn door uw onderricht al op een beter levenspad geraakt, en hoeveel zullen er in de toekomst nog geraken! Mijn eigen ervaring en die van veel van mijn kennissen bieden een verklaring: wanneer ik een boek van u gelezen heb, en dan speciaal het fraaie *Enchiridion*, heb ik het gevoel dat ik me, kort gezegd, in een ander mens getransformeerd heb, dat wil zeggen een meer naar binnen gericht mens zoals u het noemt. Ik geef toe dat men al die wijsheden als het ware uit de bronnen had kunnen putten als men veelvuldig in de Heilige Schrift leest. Maar u heeft die dingen die overal verspreid staan en op vele plaatsen ook moeilijk te doorgronden zijn, samengevat en helder gemaakt. Daarom is het nu veel gemakkelijker er kennis van te nemen voor wie bedolven wordt onder zijn werkzaamheden of te weinig basiskennis bezit. Dus

1. In augustus 1506 was Erasmus via Lyon naar Italië gereisd.

door uw toedoen is het nu voor iedereen mogelijk om onder leiding van Christus zijn eigen zaken prima te behartigen en zo het hemelse vaderland te betreden, om daar in zaligheid te genieten van het eeuwige leven.

In uw beroemde *Colloquia Familiaria* heeft u op de eerste plaats gestreefd naar deugdelijk Latijn, lijkt mij, en vervolgens met allerlei grappen gestimuleerd dat wij in gewone dagelijkse taal, in de taal van onze normale gesprekken met vrienden, kennis maakten met de weg naar het heil voor ons leven en dat we die weg enthousiast gingen volgen, nadat u hem ons gewezen had doordat u de bedrieglijkheid openbaarde van mensen die onder het mom van vroomheid vooral goed voor zichzelf zorgen, om het maar vriendelijk te zeggen. Dus hoe moeten wij u danken dat u iets wat voor ons moeilijk te zien was - want wij laten ons bedriegen met de schijn van het juiste - zo duidelijk aangewezen heeft dat wij voortaan niet meer bang hoeven te zijn van gefingeerde godsvrucht. Ik geef hier het oordeel van andere mensen, want ik wil niet de indruk wekken u naar de mond te praten; dat staat zo ver van mij af dat ik het niet eens zou wagen in de buurt te komen van de lofzangen die u volgens het eenstemmige oordeel van zeer geleerde mensen gewoon verdient.

En dan in uw bekende *Zotheid*, die alleen geschapen schijnt om mensen te vermaken: daarin onderzoekt u spottend de vele dwalingen van mensen, gedurende dat onderzoek uit u kritiek en door uw kritiek waarschuwt u impliciet dat men die dwalingen moet mijden! Want wat is er nuttiger of leuker dan dat in dit boek eenieder zijn eigen soort zotheid feilloos herkent? (Hoe gelukkig moet degene zijn ‘die er de minste last van heeft’! Dit dichtte Horatius Flaccus.[2]) Als je die eigen zotheid eenmaal herkend hebt, wie kan dan nog geloven in menselijk geluk, wie kan nog waarde hechten aan eerbewijzen en luxe, wie houdt dan niet al zijn hoop gericht op God? Hoewel u zegt van die publicatie spijt te hebben, bereikt u daarmee niet dat het ons spijt haar gelezen te hebben, of het moet zijn dat u in die zin niet vrij bent van schuld omdat u de Zotheid zelf het woord laat doen met zo'n welsprekendheid dat wij het risico lopen ingepakt te worden door haar verleidingskunsten en de wijsheid vaarwel zeggen om de zotheid te omhelzen. Maar dat moet u zelf maar bekijken. Toch, nu het boek zo gepubliceerd is, verdedigt u het vervolgens met argumenten en met voorbeelden van vele wijzen tegen de kwaadwillenden die eisen dat dit soort teksten aan een christenmens verboden worden; u verdedigt het zo, dat zij er meer spijt van kunnen hebben dat ze tegen de *Zotheid* zo zijn uitgevaren dan dat u spijt kunt hebben dat u het boek voor de lol geschreven heeft.

Dit onderwerp zou me nu kunnen stimuleren om over te gaan tot lofprij-

2. Horatius, *Satiren* 1, 3, 69.

zingen aan uw adres en uit te weiden over het nut van uw andere boeken, dat onmetelijk groot is. Maar omdat ik veel gemakkelijker een begin kon vinden dan er een einde aan breien, laat ik dat achterwege, vooral omdat wie dat wil, dit nut gemakkelijk zelf voor de geest kan halen bijvoorbeeld op grond van de titels die ik hierboven genoemd heb, zoals je een leeuw kent aan zijn klauwen, volgens het spreekwoord. Toch zou iemand kunnen opmerken: waarom zo uitgebreid over Erasmus, en zo volmondig, terwijl hij toch door velen, en niet de minste geleerden, bij vele passages verwijten krijgt en het bij hem zowel aan godsvrucht als ook aan eruditie schort? Alsof er ergens enig persoon te vinden is die ooit aan de scherpe beten van de afgunst kon ontkomen. Maar wat stelt het nou voor als ik zo gemakkelijk antwoord kan geven en, waar mijn vriend Erasmus iets verweten wordt, hem kan verdedigen, ja zelfs die lieden kan weerleggen, van wie bewezen is dat ze hem vijandig gezind zijn en dat ze onwetend zijn? Maar zelf heeft hij alle kwaadwilligen op passende plaatsen al lang antwoord gegeven, zodat duidelijk blijkt wat voor mensen dat zijn: ‘een kudde slaven’, ‘geboren om te consumeren’.[3.] Daarom vind ik het niet nodig die antwoorden nog eens te vermelden.

Maar het is wel fraai de onnozelheid en brutaliteit van sommigen te doorzien, bijvoorbeeld van mensen die als ze iets van uw hand lezen wat van meer kennis getuigt dan zij graag willen, gewoon durven te beweren dat het niet uw werk is: zo beweren ze dat die tragedies van Euripides die u vertaald heeft in werkelijk glashelder Latijn, vertaald zijn door Rodolphus Agricola, een zeer geleerd man, terwijl ze uw naam gewoon in alle uitgaven gedrukt zien. Een ander voorbeeld vormen diegenen die zich niet schamen kritiek te hebben op dingen die ze niet eens begrepen hebben, en zich daarbij niet onthouden van vloeken en schelden. Wat kan er wreder zijn dan zoiets, wat vernietigender? Welke straf kan er ooit verzonnen worden voor zo'n afgrijselijke wandaad die niet passend zou zijn voor zulke lui? Maar u schuift de christelijke naastenliefde ertussen en bent van mening dat u alles moet vergeven: u hecht meer waarde aan uw geweten dan aan praatjes en verwensingen van schaamteloze schurken. Toch kan ik (zelf in alles de mindere van u, en hierin wel het meest) me er niet van weerhouden dergelijke mensen telkens wanneer ik die tref - vaak wanneer ik mijn rol van verdediger speelde - te vervolgen met een haat als van Vatinianus.[4.] Als die mensen uw geschriften nu in rust en kalmte zouden lezen, wat toch redelijk is, zouden ze zeker niet die dingen uitkramen, zoals ik ook ervaren heb dat dit sommigen overkomt, maar die dingen zelf per brief herroepen. Want wat is zo ongepast voor een

3. Horatius, *Epistulae* 1, 19, 19; 1, 2, 27.
4. Zie Catullus 14, 3: Vatinianus haatte Calvus omdat deze bij enkele rechtszaken tegen Vatinianus voor de tegenpatij gepleit had.

oprecht iemand als wat die lui altijd voor op de tong hebben: ‘Ik heb vanwege mijn serieuzere bezigheden helemaal geen tijd om ook nog door de geschriften van Erasmus te bladeren’? Laat dat zo zijn, maar waarom moeten ze dan zo brutaal tekeergaan tegen dingen waar zij nooit aan zijn toegekomen? Maar, zullen ze zeggen, wij zien ditzelfde gedrag voortdurend bij de anderen die daar wel aan zijn toegekomen, zelfs bij zeer geleerde personen. Het zij zo dat in mensen die geen verstand hebben, misschien behoefte bestaat aan gezag. Maar in elk geval is duidelijk dat gezag absoluut geen rol mag spelen waar een verklaring, dat wil zeggen de waarheid, heel eenvoudig te ontdekken is. Wat bovendien te zeggen van iemand die oordeelt zonder de tegenpartij te horen? U weet de rest.

Degenen die niet zo fel van leer trekken, maken meteen opmerkingen dat u uw eigen geschriften publiceert zonder correcties aan te brengen of na geringe wijzigingen (dit houdt wel in dat u veel teksten overijld naar de drukker laat gaan) en dat sommige best verbeterd kunnen worden; het bewijs is dan dat u de boeken die u nogmaals onder handen heeft genomen, verfraaid heeft en ook ontsmet. Hoewel het volgens mij niet helemaal onzinnig is wat zij zeggen, moeten zij toch geen gehoor krijgen; we moeten heel duidelijk maken wat een cultuurbarbaren het zijn. Ook al moet men enerzijds toegeven dat hun oordeel waar is, toch zou het, indien werd doorgevoerd wat zij willen, op dit moment wel erg veel schade betekenen voor de mensen. Want wie, in het bezit van zo'n volmaakte kennis en wetenschap, weet nou niet dat geschriften wel dagelijks van fouten gezuiverd kunnen worden als er nauwkeurig naar gekeken wordt? Daarom sloten de befaamde wijzen hun werk nooit af maar lieten het terecht half voltooid, alsof ze nog maar net begonnen waren, hoewel ze hiermee aan latere generaties iets doorgaven wat de moeite van het bewaren waard was. Waarschijnlijk wilden ze zo alleen maar aangeven, dat er niets zo verfijnd is, zo versierd, zo kunstig en elegant dat het niet door een toevoeging nog kan worden vervolmaakt. Maar wat moesten ze dan doen? Ook al zagen zij in het ene veel meer nut, toch hebben ze het andere maar voor lief genomen, zo een geringere schade verkiezend boven een grotere, wat eigen is aan plichtsbetrachting. Wat betekent het dat zelfs veel wijzen uitdrukkelijk verklaard hebben dat in geen enkele zaak het volmaakte kan worden bereikt ook al werken we er ons hele leven aan? Maar het volmaakte, dat is precies wat die mensen zo fanatiek eisen! Wat wil ik hiermee zeggen? Als u, voor zover u dat met uw talent of kennis of nauwgezetheid zou kunnen bereiken, gezorgd had dat u alleen perfecte producten naar buiten zou brengen, om eindelijk die kwaadwilligen te kalmeren (hoewel dat misschien wel nooit lukt), dan zouden er zo weinig boeken van u zijn geweest dat er van al uw studie tot laat in de avonduren, maar weinig of geen

profijt bij ons zou doorsijpelen: want dan had u vanwege uw inspanningen voor dat ene werk de overige, misschien wel belangrijkere boeken achterwege moeten laten. Hoezeer dit tegen uw plichtsgevoel indruist, is zo evident dat ik er geen woorden aan hoef te besteden.

En wat nu als zij datgene wat u eventueel te verwijten viel, bleven herhalen (hoewel dat helemaal niet terecht zou zijn gezien het feit dat u onderhand de leeftijd heeft bereikt waarop u niet meer hoeft te werken, of gezien uw gezondheid, die u liever laat kiezen wat u zelf wilt doen, dan u steeds laat nadenken over uw eigen teksten), namelijk dat u om het werk te ontlopen niet bereid bent uw geschriften weer onder handen te nemen alsof het andermans werk betrof en ze dan als opgewarmd voedsel over te leveren aan hun zure oordeel, terwijl in feite uw enthousiasme om nieuwe gezichtspunten te vinden bekoeld is (zo formuleert Quintilianus dat).[5.] Om u dit te verwijten is zo ver bezijden de werkelijkheid! Want als het mogelijk was bij uw zware studies, zou u niet eens weigeren om ook die nog zwaardere last te dragen, namelijk om de werken die u al gepubliceerd had, terug te roepen voor diepgaand oordeelkundig onderzoek; dit om niet de indruk te wekken ook maar iets achterwege te laten om komende generaties te helpen als dat mogelijk is - en dat kunt u uitstekend - ook al kwam het werk u niet zo goed uit. U kunt dit alles dus beter en ook nog uitgebreider in een brief zetten, die velen dan niet lezen, of als ze hem wel lezen, doen alsof ze hem niet gelezen hebben, volgens mij opdat het hun vrijer staat hun eigen gedragslijn te volgen: de gedragslijn waarvoor ze geboren zijn. Ik zou werkelijk niet weten wat er funester is dan dit soort mensen.

Maar deze brief duurt nu misschien al te lang en dit onderwerp past niet echt in een vriendenbrief, want ofwel u schrijft zelf ter verdediging van uzelf of gewoon niemand. Maar verleid door mijn schrijflust ben ik in die lange beschouwingen terechtgekomen opdat u een keer begrijpt hoe groot mijn waardering is voor u en uw rol; ik zou dit wel al eerder gedaan hebben als ik mezelf goed genoeg had gevonden om dit soort teksten te schrijven, zoals ik boven al opgemerkt heb. U moet toegeven dat deze brief, hoewel minder fraai en eerder nog wat onhandig geformuleerd, toch van voor tot achter getuigt van mijn gedienstigheid voor u: hiermee kunnen de grootste onhandigheden gecompenseerd worden, want niets eervollers en lofwaardigers kan u en uws gelijken gebeuren dan inzien dat u erg geliefd bent en dat steeds meer mensen profijt hebben van uw boeken. Maar zie hoe knorrig mensen zijn die liefhebben: hoewel ik kan zien hoeveel vorderingen ik met de dag maak door uw geschriften te lezen, raak ik toch geestelijk verscheurd

5. Quintilianus, *Institutio Oratoria, Epistula ad Tryphonem.* (Brief aan de uitgever, voorafgaand aan de tekst van het boek.)

doordat mijn gezondheid me verhindert om zonder ernstige lichamelijke gevolgen lang afwezig te zijn van mijn vaderstad, mijn huis en mijn huisgenoten. Bij gevolg kan ik u niet met eigen ogen ginds aanschouwen tijdens een bezoek; in mijn gedachten stel ik me al sinds lang met het grootste genoegen u voor terwijl u schrijft, leest, met gezag discussiëert over welk onderwerp ook dat te berde gebracht wordt. Nergens zou ik liever verblijven dan bij u, gelooft u mij. Maar wat zeg ik, verblijven? Als u het goed vindt zou ik mijn hele verdere leven zelfs geen stap meer van uw zijde wijken!

Want ik heb veel met u te bespreken wat voor mij van nut kan zijn, veel om aan uw strenge oordeel te onderwerpen: op de eerste plaats twee boeken die ik onlangs geschreven heb over de constitutie van onze republiek;[6] ik heb ze opgedragen aan onze medeburger en zeer illustere prins Andrea Doria, ik bedoel de beroemde admiraal van de hele keizerlijke vloot; hij is het aan wie wij volgens de wil van God het geschenk van onze allerzoetste vrijheid te danken hebben. Die boeken zijn eerder geschreven om mijn aanleg te oefenen dan om een andere reden; niet met de bedoeling dat ze door u goedgekeurd worden, maar om u te verduidelijken hoever ik door uw toedoen gevorderd ben in dit opzicht. Maar als die zuivere en objectieve stem van u zou worden toegevoegd aan het oordeel van andere juryleden, ook hooggeleerde heren, onsterfelijke God! Wat zou ik nog meer mogen verlangen wat dit aangaat? Wat een grote bonus voor mijn studies - om over het genot maar te zwijgen - zou er op die dag geschonken worden, zo vind ik: zo groot dat ik dan overigens van mening ben dat de boeken die nu nog binnen vier muren verscholen liggen, boven op de burcht gezet moeten worden alsof het om het Athenebeeld van Phidias ging! Des te meer moet ik treuren omdat ik er zelfs geen idee van heb waar ik die hoop op moet stoelen. Of het moest zijn dat u, met de vriendelijkheid die u aan iedereen betoont maar vooral aan wie zich toeleggen op de schone letteren, mij enige hoop biedt dat het u niet onwelkom is als ik ze u toestuur. Wat als u mij zou aansporen ze op te sturen? Zo'n kans zou ik natuurlijk niet laten lopen. Wat als u zich daarna ook nog zou verwaardigen uw oordeel erover te geven? Daarvoor zou ik u zo veel verschuldigd zijn dat volledige afbetaling bijna uitgesloten is.

Maar ik ben nu langer van stof geweest dan mijn bedoeling was. Ik hoop dat u het niet vervelend heeft gevonden, maar dat zal ik wel gaan denken tenzij u van uw kant mij niet alleen terugschrijft, maar dat ook vaker zult doen als u tijd vindt. De reden dat ik dit met nadruk vraag, is dat ik me ervan wil vergewissen dat u mijn brief, als hij u niet zo erg welkom was, in elk geval

6. Het werk is nooit gedrukt. Er zijn wel drie manuscripten van de tekst overgeleverd.

in handen heeft gekregen: niets zou mij liever zijn.

Hier is geen nieuws, tenzij u van mij iets wilt weten wat u ongetwijfeld al weet, namelijk dat hier met de grootste snelheid een zeer machtige vloot opgetuigd wordt tegen de Turken.[7.] God zegene deze onderneming.

Het ga u goed; blijf gezond, om ons zo lang mogelijk te kunnen helpen, zoals u zelf verlangt en zoals wij wensen.

Genua, 8 april 1535

Luigi, eigenhandig

Aan Erasmus van Rotterdam, hooggeleerde man met zeer grote verdiensten voor de Latijnse en Griekse letteren

3009 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 12 april 1535

Hartelijk gegroet. Meteen na de boekenbeurs in Frankfurt heb ik een paar brieven van jou in ontvangst genomen samen met veel brieven van anderen die je graag doorgestuurd ziet aan de heer Eustache Chapuys, ambassadeur van de keizer bij de koning van Engeland.[1.] Daarom heb ik die meteen doorgestuurd, dezelfde dag dat ze hier arriveerden, en er één briefje aan toegevoegd. Je wilt niet weten hoe pijnlijk het voor mij is dat ik me zo in de luren heb laten leggen door jouw dienaar Clauthus, die een toonbeeld leek van een prima kerel, dat ik me de toekenningsbrief van jouw toelage heb laten ontfutselen en de man ook nog voorzien heb van drie kronen als reisgeld, tegen jouw uitdrukkelijke opdracht in. Maar ik heb te goeder trouw gehandeld.

Uit jouw brief die hij bij zich had, kon ik niets verdachts opmaken over wat je me later hebt laten weten. Want die brief vertelde dat jij hem naar Engeland stuurde om je toelage af te kopen of althans om de toekenningsbrief van de toelage te laten bevestigen. Ik heb nog gevraagd of jij hem soms opgedragen had die brief mee te nemen; hij beweerde van wel. Toen heb ik ook nog gezegd dat ik het raar vond dat jij mij niets daarvan had laten weten: hij zei dat hij zonder die brief in Engeland niets kon uitrichten. Ik geloofde hem zonder nadenken en heb hem toen de brief gegeven. Doordat die in handen van Cromwell is gekomen, die jij een erg vriendelijke man noemt die jou graag mag, zal hij niet verloren zijn, denk ik. Maar ik heb met die brief niet zo dom gehandeld als ik gedaan heb (ik geef het toe) door dat reisgeld te geven. Hij

7. Bedoeld is de expeditie naar Tunis.
1. Er zijn geen brieven van Erasmus aan personen in Engeland overgeleverd die uit deze tijd (voorjaar 1535) stammen.

heeft me bedrogen door oprechtheid te huichelen. Hij beweerde niet te weten of het restant van zijn reisgeld voldoende zou zijn voor zijn terugreis uit Engeland, want hij wist niet of hij op jouw naam in Engeland iets zou kunnen ontvangen of niet.

Maar vergeef mij alsjeblieft, meester Erasmus, deze onzorgvuldigheid van me. Het allerergste vind ik nog dat ik geloofd heb dat hij een fatsoenlijke kerel was en dat jij ook tot die conclusie gekomen was doordat je hem zo snel eropuit stuurde; maar nu begrijp ik van jou dat hij steeds toneel heeft gespeeld en dat hij met ketterijen besmet was. Als je een ijlbrief naar Straatsburg had gestuurd die met spoed hierheen gezonden moest worden, en daarin me een soort waarschuwing had gegeven over de verdenking die jij achteraf bent gaan koesteren, dan zou ik de man veel omzichtiger behandeld hebben dan ik gedaan heb. Maar wat ik hem tegen jouw uitdrukkelijk verzoek in zonder na te denken als reisgeld gegeven heb, wil ik voor mijn rekening nemen en hoef jij niet te betalen: want zo is dat passend en rechtvaardig. Dierbare meester Erasmus, niets is mij dierbaarder of aangenamer dan jou van dienst te zijn. Ik heb ook nooit andere geluiden gehoord van Luis de Castro of zijn partner Alvaro de Astudillo.[2.] Van hun medewerking maak ik altijd gebruik als er in Engeland iets te doen is, dus het is niet nodig dat je hiervoor de Fuggers lastigvalt zolang die geen eigen handelaar in Engeland hebben maar ook gebruik maken van dergelijke bevriende relaties. Jij hebt daar Eustache Chapuys, die jou toegewijd is. Na instructies van jouw kant zal hij je zaken regelen en er met één enkel woord meer uit halen dan tien dienaren die jij erheen kunt sturen. Wat hij in ontvangst zal nemen moet hij overhandigen aan de Spanjaard Alvaro de Astudillo om het naar mij door te sturen. Want de betrouwbaarheid die hij tot nu toe in jouw zaken en in de mijne aan de dag heeft gelegd, zal hij weten te handhaven.

De brieven voor Goclenius en Maarten Davidts zijn niet bij mij aangekomen want ze zaten niet in de postzak die aan mij gericht was.[3.] Je vertelt me dat je hun geschreven had over iets dringends, waarbij ik moest zorgen dat ze goed zouden aankomen. Ik zal Goclenius schrijven om te achterhalen of hij die brief misschien langs andere weg ontvangen heeft.

Hier is geen nieuws, behalve dan wat gezegd en geschreven wordt over de almachtige keizerlijke vloot en over de geweldige hoeveelheid goud die dagelijks in Sevilla gelost wordt, afkomstig uit de nieuwe landen die de zeevaarders van de keizer ontdekt hebben; afgezien van hetgeen er sinds anderhalf jaar is binnengekomen, hebben sinds eind februari al vier schepen aangelegd

2. Alvaro de Astudillo was agent van Schets in Engeland. Samen met Luis de Castro had hij een Spaanse handelsfirma in Londen.
3. Deze brieven van Erasmus zijn niet overgeleverd.

met twee miljoen gouden peso's (een peso is evenveel waard als één en een kwart dukaat). Anderen schrijven dat er elke dag uitgekeken wordt naar nog vier schepen met een even grote lading. Dit zijn mooie dingen waar je met je verstand niet bij kunt, en voor de vijanden van de keizer verbijsterend. God geve dat dit goud en de macht van de keizer eerder vrede tussen de christenen bevorderen dan oorlog instandhouden.

Het ga je goed, dierbare meester Erasmus; je krijgt de groeten terug van mijn vrouw en mijn zoon.

Antwerpen, 12 april 1535

Erasmus Schets, van harte je vriend

3010 *Van Severijn Boner*
Krakau, 12 april 1535

Gegroet. Als uw oprechte vriendelijkheid me niet bedriegt, in alle opzichten hooggeleerde Erasmus, kan ik er wel van uitgaan dat u mij deze lange stilte vergeeft[1] en als enige reden daarvan de verklaring zult aanvaarden dat hier nooit of slechts zelden postbezorgers beschikbaar zijn die in uw richting reizen; pas dus op en koester niet de verdenking dat dit geschied is uit slordigheid mijnerzijds of omdat ik u vergeet: geen van beide zaken kan in mijn hart bestaan, waarin ik u diep genesteld heb, deels op grond van uw goddelijke, onsterfelijke studies en deels op grond van uw brieven aan mij; ik werd zo'n toegenegen vriend dat ik u altijd in herinnering zal houden en altijd onze vriendschap zal bewaren zolang ik leef.

Omdat dit zo is, staat het er ook wat uw *Terentius* aangaat echt niet anders voor dan ik nu schrijf. Nadat u het werk met toewijding en studie had gecorrigeerd, heeft u het aan mijn zonen opgedragen en het vervolgens toevertrouwd aan Anselmus, de leraar van mijn zoon Jan, om het bij mij te laten bezorgen. Het boek heeft zo lang onderweg gezworven dat het mij pas na anderhalf jaar overhandigd is.[2] Maar dat lange wachten heeft helemaal geen afbreuk gedaan aan mijn erkentelijkheid voor uw geschenk: want zo'n cadeau kan voor mij alleen maar heel aangenaam zijn, zeker als het van u afkomstig is. Ik krijg er zelfs een beetje een rode kleur van dat ik u hiervoor zo lang helemaal geen bedankje heb doen toekomen; daardoor zou ik misschien niet ten onrechte de indruk kunnen wekken dat ik niet dankbaar ben voor

1. Brief 2533 van Erasmus was de laatste van hun briefwisseling, gedateerd 1 september 1531.
2. Anselmus Ephorinus zelf keerde pas in 1537 in Polen terug.

uw noeste arbeid, als die langdurige zwerftocht niet de schuldige was, die u toch moet verlossen van zo'n vermoeden over mij. Want als dit niet gebeurd was, had u echt al veel eerder mijn dankbaarheid ervaren, zo niet met daden dan toch alvast met woorden. Om mijn dankbaarheid dan eindelijk op beide manieren duidelijk te maken, betuig ik u mijnerzijds de hartelijkste dank waartoe ik in staat ben en die u verdient, en ik stuur u als cadeau twee gouden afbeeldingen die u aan mij doen denken, als een garantie voor mijn gevoelens van grote dankbaarheid voor uw welwillendheid en van diepe genegenheid.[3.] Aanvaard dit geschenk alvast en vat het goed op.

Ik zou u rustig over de aangelegenheden van mijn land, als u die interessant vindt, een verhaal schrijven langer dan de *Ilias*, maar ik weet heel goed dat u die dingen altijd uitgebreid verneemt van onze vriend Jost Ludwig en van meer mensen hier.[4.] Ik zou u daarom niet met dit soort berichten willen belasten want u heeft het al druk genoeg met het bevorderen van de studies van taal en cultuur en verder met het lezen en beantwoorden van brieven afkomstig uit nagenoeg de gehele wereld. Als er in enige zaak enigerlei werk of dienst is die ik voor u kan doen, die u welkom is of die u fijn vindt, dan sta ik voor u klaar: nooit zal ik voor iemand onderdoen in genegenheid en steun voor u. Het ga u goed, roemrijke Erasmus, uniek sieraad van de tegenwoordige tijd; vergeet mij niet en blijf mijn vriend.

In haast, te Krakau, 12 april 1535 AD

Severijn Boner van Balice, kasteelheer van Zernów, met eigen hand

3011 *Van Ludwig Baer*
Rome, 14 april 1535

Hartelijk gegroet. Roemrijke Erasmus, terecht altijd mijn zeer eerbiedwaardige heer, om over de vele andere weldaden van u voor mij nu te zwijgen, voel ik mij geheel verplicht en toegewijd aan Uwe Excellentie als dank voor alleen al uw aanbevelingsbrieven.[1.] Die hebben onder andere bewerkstelligd

3. Het cadeau bestaat uit twee gouden medailles, een met een afbeelding van koning Sigismund van Polen, de andere met een portret van Boner. Ze worden in Bazel bewaard.
4. Jost Ludwig Dietz oftewel Jodocus Ludovicus Decius; vergelijk brief 2961 van Erasmus aan Dietz, gedateerd 24 augustus 1534.
1. Erasmus wordt in de vertaling van deze brief aangesproken met ‘u’ vanwege het feit dat hij door Baer zeven keer ‘Excellentie’ genoemd wordt.

dat de edelman Ambrosius van Gumppenberg, een groot bewonderaar van uw waardigheid, mij uit mijn logement geplukt heeft en me ondanks mijn tegenstribbelen meegetroond heeft naar zijn eigen appartement, waarbij hij zich in alle opzichten zo gedroeg als was ik een tweede Erasmus. Maar omdat onze Heilige Vader Paulus III geen geld heeft aangezien hij ontdekt heeft dat de kas van de pauselijke Stoel leeg is, kan er geen eervolle som geld meer verkregen worden die recht doet aan uw uitmuntendheid, hoe welwillend Zijne Heiligheid ook de voortreffelijkheid van uw wetenschap en van uw deugdzaamheid tegemoet treedt. Binnenkort (hoop ik) zult u in een gesprek met mij of in brieven van ieder van ons vernemen, langs welke andere weg onze vriend Ambrosius uit genegenheid voor u probeert te bereiken (dat zal ook wel lukken: daar hebben we alle vertrouwen in) dat er op eervolle wijze recht gedaan wordt aan uw status. Want de heer Ambrosius is hierop helemaal gericht, vertrouwend op voorspraak bij de paus van de kant van de zeereerwaarde Antonio Pucci, kardinaal van de kerk van de heilige vier,[2] en de zeereerwaarde Ennio bisschop van Veroli. Ik heb besloten tegen de eerste mei uit Rome te vertrekken, als dat mogelijk is.

Toen de paus mij heel vriendelijk ontvangen had in aanwezigheid van de kardinaal van de heilige Vier Gekroonden en van de heer Ambrosius, heeft hij zonder de brief gelezen te hebben die ik hem ter hand had gesteld, met eerbied uitgeweid over Uwe Excellentie. In de tussentijd heb ik geen gesprek meer gehad met Zijne Heiligheid: in het begin van zijn pontificaat is hij zo bedolven onder uiteenlopende en heel belangrijke zaken dat er niet gemakkelijk toegang tot hem te verkrijgen is, zelfs niet voor de hoogste rangen.

Een man van groot gezag, de kardinaal van Ravenna en gouverneur van Ancona, heeft hij laten opsluiten in Castel Sant'Angelo, levenslang, onder toezicht van de zeereerwaarde bisschop van Veroli als kasteelheer.[3] Vanwege zijn toezicht mag hij ook zelf de burcht alleen verlaten met pauselijke toestemming, die slechts sporadisch wordt verleend.

Campeggi is hier in Rome; brieven van hem en van anderen zal Uwe Excellentie bij mijn terugkeer ontvangen.

2. Voluit: de heilige Vier Gekroonden, oftewel Santi Quattro Coronati, in Rome.
3. Kardinaal van Ravenna was Benedictus Accolti (1497-1549), tevens gouverneur van Ancona en gezant van de Marche sinds 1532. Wegens schandalig wanbeleid ontnam Clemens VII hem het gezantschap en benoemde zijn neef Ippolito de'Medici (1511-1535). Accolti weigerde te gehoorzamen en werd gearresteerd. Dankzij interventie van de keizer en betaling van een boete van 59.000 scudi werd hij vrijgelaten.

Over de komst van de keizer en over het bijeenroepen van een concilie kan ik niets met zekerheid zeggen.

Uwe Excellentie krijgt veel groeten van de heer Ambrosius van Gumppenberg en van de jurist doctor Franciscus Rupilius, die mij wegens zijn vriendschap met u zeer vriendelijk en weldadig behandelt en die inmiddels met steun van Diana van Delos kanunnik is van de kathedraal van Regensburg en tevens van die van Brixen.[4.]

Volgens mij is mijn vorige brief bij u bezorgd.[5.] Ik heb geen brief van u ontvangen maar ik zou ook niet onnodig beslag willen leggen op Uwe Excellentie omdat u altijd druk bent met nuttigere zaken. Moge u altijd zo gelukkig en gezond mogelijk blijven.

Rome, 14 april in het jaar [15]35

Ludwig Baer, de eerste van alle dienstwillige dienaren van Uwe Excellentie

Onze vriend Ambrosius van Gumppenberg geeft Uwe Excellentie het advies zich te verwaardigen een keer een brief te schrijven aan de zeereerwaarde kardinaal van Bari en aan enkele andere kardinalen.[6.]

3012 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 16 april [1535]

Erasmus condoleert Bonifacius Amerbach met het overlijden van zijn broer Basilius (op 8 april 1535).

Echt bedroefd ben ik dat een zo voortreffelijk man ons ontrukt is door trieste pech. Het verbaast mij niets dat hij vroom gestorven is, want hoe kon het ook anders bij iemand die zo onschuldig geleefd heeft? Aan onze vriend Basilius is precies overkomen wat ik heel vaak gewenst heb tijdens mijn gruwelijke pijnen, die me waarschijnlijk niet zullen verlaten tot ze me de ogen voorgoed gesloten hebben. Botzheim, een oprechte vriend, is ons voorgegaan. Ook is hier een abt overleden, zijn gastheer, die mij goedgezind was. Aan de hoogste wil moet men gehoorzamen.

4. Diana is de godin van de jacht, ook van de jacht op een mooi inkomen.
5. De brief is niet bewaard gebleven.
6. Kardinaal van Bari was sinds 1533 de Spanjaard Estéban Gabriel Merino, die van 1513 tot 1530 aartsbisschop van Bari was geweest en nu zijn laatste jaren in Rome doorbracht. Bij de ‘andere kardinalen’ zal Antonio Pucci wel horen.

Van Sadoletus heb ik een brief ontvangen die uiterst vriendelijk geschreven was, samen met zijn boek; wat de theologen daarvan zullen vinden weet ik niet.[1.] Als je hem schrijft, neem dan alsjeblieft in je brief een vriendelijke verzekering op van mijn welgezindheid tegenover hem. Want schrijven is voor mij niet te doen gezien mijn gezondheidstoestand. Zorg dat je in alle mensenzaken Pallas' advies volgt. Gegroet.

Nogmaals verzoek ik je om Erasmius bij te staan, op grond van de lange vriendschap die jou en je naasten verbindt met de familie Froben. Want ik ben bang dat bij sommigen het belang van winst zwaarder weegt dan Gods geboden. Hij is de enige in wie Johann Froben voortleeft; maar bepaalde mensen trachten hem dienaar van de familie te maken terwijl hij eigenlijk het hoofd zou moeten zijn.[2.]

Freiburg, 16 april

Erasmus van Rotterdam

Aan de roemrijke heer Bonifacius Amerbach, te Bazel

3013 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 20 april 1535

Hartelijk gegroet. Het afschrift van Sadoletus' brief was mij zeer welkom.[1.] Daar maak ik echt uit op dat ik helemaal niet fout zat toen ik zijn langdurig stilzwijgen uitlegde als allesbehalve beledigend. Ik heb altijd al gevonden dat hij zowel in geleerdheid alsook in overige geestesgaven uitstak boven het gewone volk der geletterden, dat geen kritiek verkropt. Wat betreft je wens om in mijn brief een vriendelijke verzekering van jou op te nemen van je welgezindheid tegenover hem, dat heb ik ijverig gedaan en ik zal het nog een keer doen zodra de gelegenheid zich voordoet hem te schrijven. Ongetwijfeld is hij daar al lang van overtuigd. Denk eraan dat hij een brief van jou verlangt, dus dat niemand anders, zeker ik niet met mijn middelmatig talent, Erasmus hier kan vervangen.

Wat het overlijden van mijn broer betreft zal ik proberen te zorgen dat men vindt dat ik jouw lessen gevolgd heb.[2.] Maar weet wel dat het, wanneer

1. Het gaat om brief 2982.
2. Johann Erasmius Froben (1515-1549) was Erasmus' petekind. Erasmus vertrouwde de plannen van stiefvader Herwagen met Erasmius niet.
1. Brief 2982.
2. Hier volgden de later doorgehaalde woorden ‘Vaarwel, roemrijke Erasmus’.

ik bedroefd ben, voldoende tegengif is als jij zo goed mogelijk gezond blijft.
Bazel, 20 april 1535

3014 *Van Piotr Tomicki*
Bodzanczin, 26 april 1535

Petrus, bisschop van Krakau en vice-kanselier van het koninkrijk Polen, groet Desiderius Erasmus van Rotterdam

Terecht ben ik uw vriend, zeergeleerde Erasmus; terecht vind ik uw vriendschap heel belangrijk: hoewel u, zoals u schrijft, door pijn in uw hele lichaam zo beroerd was dat noch voet noch hand kon functioneren, wilde u mij liever schrijven via de hand van een secretaris dan toelaten dat ik geen antwoord zou krijgen terwijl een brief van u mij zo aangenaam en zo welkom is. Een ongelooflijk plezier doet me dit bewijs van uw genegenheid: op mijn beurt wil ik u graag plezier doen waarmee ik dat maar kan.

De berichten die u bereikt hebben over de problemen van mijn gezondheid, kloppen beter dan ik zou willen. Ik ben die ramp nog steeds niet helemaal te boven. Hoewel de aard van de ziekte verschilt, lijkt de oorzaak die ons beiden dit ongemak heeft bezorgd ongeveer gelijk. Terwijl u zo goed als u kunt uw best doet het rijk van Christus te helpen, terwijl u nauwlettend erop toeziet dat uw naam vereeuwigd wordt in onsterfelijkheid, blijft u maar doorgaan met schrijven en lezen. Hetzelfde gebeurt mij, terwijl ik zoveel ik kan de staat van dit koninkrijk probeer te helpen: terwijl ik plannen maak om dit Sparta dat mij is toegevallen, tot grotere bloei te brengen, wil ik ook graag dat de herinnering aan mij net zo lang zal voortduren als de herinnering aan dit koninkrijk. Ook ik ben voortdurend aan het lezen en aan het schrijven, wel niet over dezelfde onderwerpen als u en ze zijn ook niet zo interessant als die van u; en als er dan nog tijd over is, besteed ik die meestal in zijn geheel aan spitse plannen en zware zorgen. Zozeer is voor mij de zorg voor het algemene welzijn primair, en belangrijker dan mijn eigen geluk.

Maar onderhand moet ik echt datgene gaan doen wat mijn vrienden me aanraden, bijna nog meer bezorgd om mijn gezondheid dan ikzelf: voortdurend sporen ze me aan, bidden me en, vrijpostiger, maken me verwijten en geven me waarschuwingen dat ik moet stoppen met dat vele harde werken. Volgens de verhalen zei Roscius vaak dat hij, hoe ouder hij werd, het ritme van de fluitist langzamer en de melodieën lichter ging maken.[1] Het was niet

1. Zie Cicero, *De Oratore*, 1, 60, 254.

echt staatsbelang dat deze man nog langer zou genieten van dit leven, maar toch bedacht hij iets om zijn oude dag rustiger door te kunnen brengen: beste Erasmus, wat moeten wij dan doen, en vooral u? Want wij weten dat u uiterst nuttige dingen bijgedragen heeft aan de christelijke wereld, en dat u veel meer zult bijdragen als God u nog meer jaren ongedeerd voor ons bewaart, wat wij hopen en wensen. Het werk veranderen is onmogelijk, maar we hebben wel manieren om het te verlichten: als we de staat nog lang willen dienen, moeten we ook een beetje letten op ons eigen welzijn. Dus ik denk dat ook voor u dit liedje gezongen moet worden dat mijn vrienden elke dag voor mij zingen. Als je iets graag doet moet je zorgen dat je het zo lang mogelijk kunt doen. Het doet u genoegen om door uw geschriften Christus' Kerk en haar belangen vooruit te helpen en om uw gevierde naam door te geven aan toekomstige generaties: als u schrijven aangenaam vindt, moet u zorgen dat u dit ook nog lange tijd kunt blijven doen en de Kerk daarmee nog lang kunt helpen. Iets van dat eeuwige studeren van u en dat harde werken moet u matigen. Ten slotte moet u oppassen dat u niet nog erger dan een moordenaar genoemd kunt worden als de indruk ontstaat dat u door al dat harde werken en die korte nachten als het ware de hand aan uzelf heeft geslagen.

Beste Erasmus, wij zijn met elkaar verbonden, niet alleen qua leeftijd maar ook doordat uw lot en het mijne op elkaar lijken. Want mijn lichaam is, evenals het uwe, doorzichtig als glas, gebroken van ouderdom en hard werken, bijna nooit helemaal vrij van beproeving. Maar eens zal Christus omzien naar ons allebei en ons, nadat wij door al die beproevingen gegeseld weer in genade aangenomen zijn, onze goede gezondheid van vroeger teruggeven. We moeten goede moed houden; men zegt immers dat goede moed je flink helpt als je in narigheid zit. Overigens vertrouw ik erop dat u al lang bevrijd bent van alle kwelling. Maar als ik het nog bij het verkeerde eind heb, zullen wij beiden samen - dat lijdt geen twijfel - door deze prachtige en gezonde tijd van het jaar onze vroegere kracht herwinnen Moge Jezus Christus hiervoor zorgen, de bron van ware redding en behoud.

Voor de nieuwtjes die u met mij gedeeld heeft, dank ik u hartelijk en ben ik u heel erkentelijk. Ik heb niets nieuws om u te schrijven. Of het moest zijn dat het bij u misschien een nieuwtje is dat de heer Łaski, die door koning Jan in de boeien geworpen was, nu door hem vrijgelaten is. Vanwege de grote inspanningen die hij zich, tot zeer grote schade voor zichzelf, omwille van hem heeft getroost, is hem het stadje Kesmark geschonken en daarboven is hem het vruchtgebruik gegund van een ander stadje, Dobrocen, tot het moment waarop hem vijftienduizend dukaten zullen zijn uitgekeerd; en hij hoeft nu geen belastingen meer te betalen aan koning Jan.

Er was hoop dat er vrede gesloten werd tussen Ferdinand en Jan, koningen van Hongarije, maar die hoop is alweer de kop ingedrukt, zegt men. Jan verlaat zich op de hulp van de sultan der Turken en heeft er alle vertrouwen in. Velen verbazen zich dat Ferdinand een zo machtige vijand uitdaagt, vooral omdat het gerucht gaat dat zijn broer keizer Karel hem geen bijstand kan komen verlenen vanwege problemen met de koning van Frankrijk.

Mijn koning, die zeer vredelievend is, voert tegen zijn zin oorlog tegen de Moskovieten. Er is een sterk leger op de been gebracht: wij hopen dat alles vruchtbaar en voorspoedig afloopt, en dat vragen we God in onze gebeden.

Hoewel u denk ik al grondig kennis heeft gemaakt met mijn genegenheid voor u, heb ik besloten u daarvan met dit kleine geschenk een nog duidelijker bewijs te geven.[2.] Ik hoop dat niet zozeer de geringe afmeting van het cadeautje als wel het grote formaat van de vriendschap waar mijn geschenk uit voortkomt, u welkom zal zijn. Het ga u goed, beste Erasmus; zoals u mijn vriend bent, wees zo ook een vriend voor wie u bewonderen.

Gegeven in onze burcht Bodzanczine, 26 april 1535 AD

3015 *Aan Ambrosius van Gumppenberg*
[Freiburg, circa mei 1535]

Aanvankelijk waren slechts twee korte fragmenten bekend van deze brief. Als addendum is in deel XI van Allen op pagina XXIII-XXIV de volledige tekst van het oordeel opgenomen, naar een foto van het bedrukte grote vel papier in de Vaticaanse bibliotheek (MS Lat. 6159, f. 66). Zie Erasmus' brief 3032, eerste alinea.

Fragmenten uit een brief van de heer Erasmus van Rotterdam aan de eerwaarde en edele heer Ambrosius van Gumppenberg

De *Apologia* van Pietro Corsi heb ik niet gelezen en ik ben dat ook niet van plan; mondjesmaat heb ik een paar passages geproefd, waaruit ik kon opmaken waar het geschrift op neerkomt. Hierbij stuur ik u een blad papier, waaruit het karakter van die man duidelijk zal worden.

Oordeel van Erasmus over de Apologia van Pietro Corsi

Uit het boekje van Pietro Corsi heb ik maar een paar passages gezien: eerder

2. Het gaat om dertig dukaten, zo blijkt uit brief 3095.

geproefd dan gelezen. Ik zie dat er in Rome een paar mensen zijn die te onpas lollig menen te moeten doen; de vrijpostigheid van Pasquino[1.] is hun niet genoeg: vaak laten ze ook anderen optreden, om te genieten van hun pijn of hun domheid. Die hebben Corsi tegen mij opgestookt; door hen is volgens mij ook de brief gefabriceerd op mijn naam, waarmee ze hun lol nog konden verdubbelen. De kern van hun argumentatie berust op twee woorden die niet goed begrepen zijn.

In het spreekwoord *Myconius Calvus* wijs ik erop dat Terentius voor de grap 'krullenbol' (*crispus*) heeft gebruikt in plaats van 'kaalkop' (*calvus*).[2.] Pamphilus lacht daar om een slaaf die hij wegstuurt, en ik voeg dan toe: net alsof iemand een Scyth erudiet zou noemen of een Italiaan oorlogszuchtig. Scythen kijken vanwege hun wilde aard neer op filosofie en op de vrije kunsten; zij houden zich alleen bezig met hun wapens. Italianen hechten veel waarde aan welsprekendheid en aan de schone kunsten, die de kinderen zijn van vrede. Corsi denkt dat oorlogszuchtig (*bellax*) genoemd worden iets positiefs is, terwijl het een negatieve klank heeft. 'Oorlog voeren' is op zich een neutraal woord, net als 'eten', 'drinken', 'praten'. Maar 'oorlogszuchtig' gaat in de richting van barbaarse woestheid, zoals 'vraatzuchtig', 'drankzuchtig', 'praatziek'. Thraciërs worden oorlogszuchtig genoemd: zie hierover Horatius in 'Rust wil het oorlogszieke Thracië'.[3.] Corsi heeft mijn woorden niet goed begrepen en neemt aan dat ik alle Italianen beroofd heb van alle lof op het gebied van oorlog, dat ze volgens mij geen wapens hebben gehanteerd, er zelfs geen gezien hebben en dat een Italiaan nog laffer is dan de Gamphasant, de allerlafste sterveling.[4.] Het is juist zo dat de minst oorlogszuchtige bijna altijd het handigst oorlog voert. Waren Duitsland en Zwitserland hier maar minder oorlogszuchtig! Corsi brengt tegen mij een grote lijst van oorlogen in die gunstig afgelopen zijn voor Italianen, alsof ik dit niet zelf heb kunnen leren over de antieke geschiedenis uit T. Livius, Plutarchus, Sallustius, en over de moderne uit Biondo.[5.] Je ziet op wat een frivool fundament Corsi een enorm gevaarte van

1. Deerlijk gehavende resten van een Grieks beeld uit de derde eeuw voor Chr., die zich in de buurt van Piazza Navona in Rome bevonden, zijn in 1501 neergezet bij de kleermakerij van ene Pasquino. Oorspronkelijk was het een beeld van Menelaus die het lijk van Patroclus droeg. Pasquino bevestigde vaak briefjes aan het beeld, met bijtende kritiek op personen en gebeurtenissen in Rome.
2. *Adagia* 1007.
3. Horatius, *Oden*, 2, 16, 5.
4. Plinius, *Historia Naturalis*, 5, 8.
5. De twee geschiedkundige werken van Flavio Biondo (1388-1463) zijn in 1531 in Bazel herdrukt.

kwaadsprekerij heeft opgetrokken. Maar ook al was dit zo'n beetje een voorwendsel, hij voegt er zonder enige aanleiding aan toe dat ik alle geleerden van Italië beschouw als drek en hooi, vergeleken met mijzelf. Hij voegt er nog iets scherps aan toe: niet alleen heb ik mezelf ervan overtuigd dat ík de Italianen beroofd heb van alle lof van geleerdheid, maar ook doe ik pogingen om de wereld ervan te overtuigen dat alwat er aan lof is verdiend op het terrein van oorlog, niet aan de Italianen toekomt maar aan de Duitsers.

Nu vraag ik u, wat zijn dit voor onbeschaamde, idiote opmerkingen? Ten eerste heb ik Italianen nooit oorlogsroem toegekend of ontnomen, en ten tweede heb ik altijd een zeer positief oordeel gehad over de talenten van de Italianen en dat ook openbaar gemaakt, niet alleen in woorden maar ook in mijn geschriften. Maar als Corsi van mening is dat heel Italië bezoedeld is als er maar iemand een opmerking maakt over het karakter van de Italianen, wat doet hij dan met de overal verspreide verhalen van mensen die in Italië geleefd hebben? Corsi heeft een ellenlange lijst opgesteld van Italianen die uitblinken in geleerdheid of die grote verwachtingen wekken. Als dit is om mij iets te leren, doet hij iets nuttigs maar als het is om mij te kwellen, doet hij iets absurds. Ik ben zelf van mening dat er veel meer uitblinkers zijn in Italië dan hij opsomt. Ik kon mijn lach niet houden, geef ik toe, toen ik zijn dreigement las dat enkele geleerden binnenkort meer werk zullen publiceren dan ik gedaan heb, en misschien wel beter. Maar als Corsi wil dat andere volkeren een hoge dunk krijgen van de talenten van de Italianen, moeten zij toch met andere dingen komen dan dit pamflet van Corsi. Ik heb er ook om moeten lachen dat hij zei dat ik de zuiverheid van mijn Latijn te danken heb aan Italië, aan meester Aldus vermoed ik. Dit heeft hij opgepikt uit de geschriften van Pio.[6.] Toen ik in Italië arriveerde, sprak ik trouwens vloeiender Latijn dan tegenwoordig, hoewel dit op zichzelf onbelangrijk is. Ik zal er iets bijvertellen wat arroganter is maar helemaal waar, dat Aldus juist tien jaar van mij als zijn leraar Latijn heeft kunnen profiteren.

Hij werpt me tegen dat ik in mijn geschriften de apostel Paulus een fanaat noem, en dat ik over Johannes de Evangelist geschreven heb ‘hij heeft de mond steeds vol van werelden’: maar niets hiervan staat ergens in mijn geschriften, dit is een lelijke leugen van Luther, iets wat die zich telkens permitteert wanneer hij bijna barst van woede. Als Corsi Luthers loze kritiek heeft gelezen, had hij ook mijn antwoord daarop moeten lezen. Wat is dat toch voor fanatisme dat blijkt uit die aperte leugens gericht tegen mij: Erasmus zit vol haat

6. Alberto Pio, prins van Carpi: Corsi was ook uit Carpi afkomstig. Pio beschuldigde Erasmus ervan Luthers inspiratiebron te zijn en Luther te verdedigen. De beschuldiging was het begin van een lange reeks acties en reacties die na Pio's dood nog even voortduurde.

en afgunst tegenover alle Italianen, hij heeft hun alle lof op het terrein van oorlog en dat van geleerdheid ontnomen, hij maakt al onze sterke leiders laffer dan laf, hij beschouwt alle geleerden als drek en hooi vergeleken met Erasmus zelf, hij braakt goddeloze opmerkingen uit tegen de apostelen.

Maar het gaat hier helemaal niet over Erasmus! Hier een tragische toon aanslaan is daarom bijna hetzelfde als het beeld van Ajax die varkens doodt maar denkt dat het mensen zijn.[7.] Dit pamflet is waardig bevonden om te Rome gedrukt te worden, en ook nog opgedragen aan de hoogste priester! Wat is dit voor gedrag, mijn handschrift namaken en in Rome een gefingeerde brief op mijn naam verspreiden? Dit is het type werk dat de geleerden van Italië ons toesturen: het draagt absoluut niets bij tot godsvrucht noch tot geleerdheid, maar wel tot ruzies en conflicten. Ook in Duitsland zijn mensen die zich met dergelijke spelletjes zouden kunnen vermaken, als hier evenveel domheid of slechtheid te vinden was.

3016 *Aan Julius Pflug*
Freiburg, 7 mei 1535

Het is me zeer aangenaam, roemrijke Julius, dat je mijn werkje *Precationes* in dankbaarheid hebt ontvangen. Ik heb nu het idee dat ik een geschenk gekregen heb in plaats van gegeven. In de titel van *Precationes* is een fout geslopen in een naam: er staat ‘Danieli’ in plaats van ‘Davidi’.[1.] De aanleiding voor de fout lag bij Rupilius: in een brief waarin hij de namen van de kinderen Paumgartner noteerde, stond ‘David’ zo geschreven dat je er ‘Daniel’ in kon lezen; kwestie van een haastige hand. Ik verzoek je dit met je pen te verbeteren en bij gelegenheid anderen aan te sporen hetzelfde te doen.

Hartelijk dank voor jouw christelijke aanmaning! Maar ik doe al lang heel vlijtig waartoe jij me aanspoort. In deze wereld lacht geen hoop mij nog toe. Ik denk maar aan één ding, ik heb maar één vurige wens: een voorspoedig vertrek van hier. Ik wens mijn folteringen minder hevig of minder lang. Maar er is een Heer.

Vrienden schrijven me dat Ambrosius van Gumppenberg jou een boekje van Sepúlveda heeft overhandigd om het naar mij te brengen. Zij laten wel

7. Zie Sophocles, *Aiax*, 284-330.
1. Erasmus' *Precationes aliquot novae* (1535) was opgedragen aan David Paumgartner, de jongste zoon van Johann Paumgartner en Regina Fugger. De fout was al snel na het drukken van de eerste betreffende folio's ontdekt: de meeste boeken hebben de juiste naam.

achterwege waar het werk over gaat. Als het waar is wat ze schrijven is de voortreffelijke vorst Georg niet meer onder de levenden.[2.]

Het pamflet van Pietro Corsio, *Verdediging van Italië*, gedrukt in Rome, heb ik ontvangen. Ik stuur je een stukje hierover mee uit een brief van mij. Bepaalde mensen stoken de man op om zelf te kunnen lachen. Diezelfde personen hebben een uitgebreide brief gefabriceerd, zogenaamd door mij gericht aan Pietro Corsio, waarin ik probeer te voorkomen dat hij zijn verdediging publiceert. Mensen die te onpas lollig menen te zijn. Wat betreft het feit dat ik niet geantwoord heb op jouw eerdere brief, die als altijd zeer vriendelijk was gesteld: mijn hand weigerde totaal alle dienst, en ik had alle energie al besteed aan het dicteren van enkele absoluut noodzakelijke brieven. Moge de Heer al uw zaken voorspoed en een goede afloop geven.

Mijn *Ecclesiastes* heb ik aan de drukkers overhandigd.[3.] Het werk is in vier boeken verdeeld, maar nog ongepolijst: het behoeft een laatste hand. Maar omdat er met nadruk om gevraagd werd wilde ik, denkend aan de zwakheid van mijn lijf en leden, liever een onvolmaakt werk publiceren dan het zo ver laten komen dat het postuum geboren zou worden; want ik weet heel goed hoe slordig er met werk van overledenen omgesprongen wordt. Als je mij iets speciaals wilt meedelen, kun je via deze bode een briefje schrijven want hij keert hier terug.

Het ga u goed.

Freiburg, daags na Hemelvaart 1535

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

De jongeman die deze brief brengt, heeft hier ijverig rechtsgeleerdheid gestudeerd onder leiding van Zasius, en zo zijn diploma behaald met grote lof, terwijl hij door allen ook geroemd werd om zijn karakter. Maar kort na zijn afzwaaien uit de dienst van studies is hij hier geboeid geraakt, maar met een lieflijke keten. Want hij is getrouwd met een meisje van goede familie, een schoonheid. Hij is afkomstig uit Mainz. Allervriendelijkste man, neem de moeite een aardig gesprek met hem aan te knopen.

2. Hertog Georg van Saksen is pas 17 april 1539 overleden: het was een vals gerucht. Pflug was raadsheer van hertog Georg.
3. Het werk verscheen in augustus 1535 bij Froben te Bazel.

3017 *Van Johannes Fabri*
Wenen, 15 mei 1535

Gegroet. Zeergeleerde Erasmus, dat ik over een zo lange periode jou geen brieven heb geschreven, moet je niet zo opvatten alsof je uit mijn gedachten verdwenen bent.[1] Want de turbulente situatie die bij ons al een tijdje heerst, heeft tot gevolg gehad dat ik het voeren van correspondentie onderbroken heb, zelfs met mijn beste vrienden. Maar als je wat dit aangaat je een beetje tekortgedaan hebt gevoeld, zal ik zorgen dat ik je vaker schrijf. Maar intussen - ik roep de goede, almachtige God als getuige aan - heb ik de herinnering aan onze vriendschap eerbiedig gekoesterd en jou en jouw prachtige ondernemingen overal uitgebreid geroemd. God geve dat je nog lang bij ons blijft: dan zullen wij nog lang genieten van de rijke vruchten van je studies.

Maar genoeg hierover. Luister nu naar het nieuws, als dat je interesseert. De sultan van de Turken heeft anderhalve maand geleden vanuit zijn Perzische kamp een gezant gestuurd naar onze allerdoorluchtigste koning. Heden heeft hij er nog een achterna gezonden; die is in zeer lange dagreizen bij ons gearriveerd. Wat de bedoeling is weten wij nog niet, maar men vermoedt een verzoek om vrede. Ook hier aanwezig zijn de onderhandelaars van gouverneur János,[2] die elke dag vredesvoorwaarden bespreken, en ik twijfel er niet aan dat ze die vrede op billijke wijze zullen verkrijgen. De keizer is met een volledig uitgeruste vloot aangekomen in Barcelona, de stad van Catalonië, om een oorlog op zee te riskeren tegen de Turkse piraten.

Dit zijn de hoofdzaken van het nieuws; als er hierna nog iets gebeurt zal ik je bij de eerste gelegenheid op de hoogte stellen. Als ik jou verder in iets behulpzaam kan zijn door mijn belangstelling, zorg, nauwgezetheid en diensten, zal ik dat uitgebreid doen en alles tegelijk. Zeergeleerde Erasmus, mijn vurige wens is: het ga je goed.

Wenen, 15 mei 1535

Johannes Fabri, bisschop van Wenen, oprecht jouw vriend

Aan de zeergeleerde vooraanstaande theoloog Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn bij uitstek eerbiedwaardige vriend. Te Freiburg

1. De laatste brief van Fabri aan Erasmus dateert van 21 juni 1531: brief 2503.
2. János Zápolya, woiwode (gouverneur) van Transsilvanië, was in 1526 tot koning van Hongarije gekozen. Ferdinand, broer van keizer Karel V, maakte ook aanspraak op die titel. János had steun gezocht bij de Sultan van Turkije.

3018 *Aan Jean de Pins*
Freiburg, 19 mei 1535

Jean de Pins, bisschop van Rieux, wordt gegroet door Desiderius Erasmus van Rotterdam

Zeereerwaarde bisschop, ik had aan een theoloog het verzoek meegegeven om in Bologna navraag te doen naar Paolo Bombace. Hij schrijft nu dat hij van een broer van Bombace vernomen heeft dat hij in Rome gedood is door soldaten van het Bourbonse leger.[1] Pijnlijk te horen dat u last heeft van jicht aan uw handen; met deze kwaal worstel ik al twee jaren heftig. Moge de Heer u ongedeerd bewaren.

Freiburg, 19 mei 1535

Erasmus van Rotterdam, met eigen hand

3019 *Aan Damiaan van Goes*
Freiburg, 24 mei 1535

Erasmus van Rotterdam groet hartelijk de roemrijke heer Damiaan van Goes uit Portugal

Was het maar niet in jouw belang geweest, beste Damiaan, om te vertrekken: dan had je ook nu mijn huis kunnen gebruiken naar jouw goeddunken. Nooit heb ik het hier veiliger gevonden of aangenamer dan toen jij hier gast was. Meer dan eens heb ik je geschreven, maar wat meegegeven wordt komt niet altijd op zijn bestemming. Kooplui aanvaarden met tegenzin brieven van intellectuelen. Ik heb Lukas Rem bedankt, en hij belooft mij met zoveel woorden zijn verdere diensten. Ik twijfelde niet of jij mijn brieven in het volste vertrouwen aan jouw dienaar ter hand had gesteld, maar ik twijfelde of hij ze wel allemaal bezorgd had, en ik ben daar nog niet zeker van. Ik heb via hem naar Schets en naar Uutenhove geschreven. Ik heb geen aanwijzingen dat de brieven daar bezorgd zijn.[1] Dat jij nog niets uit Portugal hebt gehoord, verbaast me hogelijk.

Met mijn gezondheid gaat het steeds slechter. Ik bereid me geestelijk voor op mijn vertrek uit deze armzalige behuizing; moge dit plaatsvinden met Christus' hulp! Heel wat vrienden zijn mij al voorgegaan: in Brabant de zeer geleerde Melchior van Vianden, Maarten Davidts, eens mijn gastheer in

1. De bedoelde theoloog zal Ludwig Baer zijn. Zijn brief is niet bewaard gebleven.
1. De brief aan Uutenhove is niet overgeleverd, die aan Schets waarschijnlijk ook niet.

Brussel, Pieter Gillis in Antwerpen en Frans van der Dilft; hier Botzheim, en in april zijn hier ook verschillende oudere mannen overleden. Veel zwangere vrouwen hebben een miskraam gehad. Ik ben door pijn zo vreselijk gefolterd dat ik al een paar slapende gieren wakker gemaakt heb. Ik denk dat jouw duizeligheid inmiddels wel over is. Je moet niet te veel lezen. Je kunt ook veel leren van gesprekken over literatuur.

Voor het niet publiceren van mijn kladversie dank ik je en ik verzoek je dat vol te houden.[2.] Sigmund Gelenius heeft zijn *Aantekeningen bij Plinius* aan jou opgedragen; voor de derde keer heeft hij ze gecorrigeerd.[3.] Maar hij is veel te veel beïnvloed door een manuscript waarin iemand die niet veel van Latijn wist, naar zijn eigen ideeën 'verbeterd' heeft wat hem niet aanstond en ons zo ineens een nieuwe Plinius heeft geschonken. Ik heb hem gewaarschuwd om niet op dat manuscript te vertrouwen maar ik vond geen gehoor. Ermolao heeft het niet aangedurfd de tekst van Plinius te veranderen. Gelenius meent dat hij een prachtige prestatie heeft geleverd, ik denk dat het een onvergeeflijke misdaad is. Mijn *Ecclesiastes* wordt nu gedrukt; het werk was nog niet gepolijst, maar omdat er dringend om werd gevraagd wilde ik het liever zo dan dat het een postume geboorte zou zijn, want ik weet goed hoe slordig er met het werk van overledenen wordt omgesprongen. Het telt vier boeken.

In heel Italië gaan ze tegen mij tekeer in kwetsende pamfletten. In Rome is gedrukt *Een verdediging van Italië tegen Erasmus*; het werkje is opgedragen aan Paulus III. De ruzie komt voort uit twee woorden van mij die niet begrepen zijn. Ze komen voor in het spreekwoord *Myconius Calvus*: 'net alsof iemand een Scyth erudiet zou noemen of een Italiaan oorlogszuchtig'. Dit leggen zij uit alsof ik de Italianen beledig omdat ik zeg dat ze laf zijn, terwijl met deze woorden Italië juist geprezen is, niet gelaakt. Er bestaan neutrale woorden, zoals 'eten', 'drinken', 'praten', maar 'vraatzuchtig', 'drankzuchtig' en 'praatziek' hebben een negatieve klank. Zo is 'oorlogszuchtig zijn' (*bellax*) niet iets loffelijks maar iets laakbaars.[4.] Scythen kijken vanwege hun barbaarsheid en hun wilde aard neer op alle schone kunsten, want zij houden zich alleen bezig met hun wapens. Italianen hechten veel waarde aan filosofie, schone kunsten en welsprekendheid, die de kinderen zijn van de vrede: diametraal te-

2. Het gaat over een ruwe versie van *Compendium Rhetorices.* Damiaan laat die na Erasmus' dood toch drukken.
3. Erasmus had in 1525 bij Froben een editie van Plinius' *Naturalis Historia* laten verschijnen met aantekeningen van Gelenius. Erasmus had het boek opgedragen aan Stanislaus Thurzo. In de uitgave van 1535 worden de *Annotationes* door Gelenius opgedragen aan Damiaan.
4. Erasmus' filologische opmerking over Latijnse woorden die eindigen op *-ax* (zoals *bellax*, oorlogszuchtig) steunt op een zeer wankele basis.

gengesteld aan de Scythen. Je ziet dat dit uitstekende stof is voor een verdedigingsrede.

Er is nog een boekje verschenen, met de titel *Cicero verbannen en Cicero teruggeroepen uit ballingschap*; dit is echter niet een hevige aanval op mij.[5] Cicero wordt daarin met vurige haat verscheurd en nauwelijks verdedigd. Er is ook een ander boek klaar, getiteld *Burgeroorlog tussen Ciceronianen en Erasmianen*, alsof ik een vijand van Cicero ben.[6] Men zegt dat ook een zekere Dolet iets tegen mij aan het schrijven is. Julius Scaliger dreigt ook met het een of ander. Er zijn wat jongemannen die te onpas lollig menen te zijn en samengezworen hebben tegen de vijand van Italië en van Cicero. Ook ontbreekt het niet aan schurken die stoken, deels uit afkeer van mij, deels om te genieten van andermans waanzin. Zij hebben in Rome een brief verspreid die zogenaamd door mij is geschreven en vol staat met jolige grappen. Ik denk dat je de monnikenlarie van Augustinus Eugubinus wel gezien hebt. Ik lees die dingen niet.[7] Luther publiceert niets meer zonder Erasmus even neer te zetten als 'papist' en 'vijand van Christus'. Die man is gewoon gek en hij heeft een goddeloze haat ontwikkeld.

Ik heb de groeten gedaan aan allen voor wie je dat gevraagd had, uitgezonderd Baer, die in Rome zit: we verwachten deze maand zijn terugkeer. Over de donderbus zal Gilbert zelf je schrijven.[8] Als ik in leven wil blijven moet ik me helemaal onthouden van schrijven, zelfs van alle studie. Maar leven zonder contact met de wetenschap en in voortdurende pijn, dat lijkt me echt geen leven. Maar het is de Heer, in wiens hand wij allen ons bevinden. Over de corrupte Pliniustekst heb ik die opmerking gemaakt om te voorkomen dat jij het goed vindt dat die auteur opnieuw uitgegeven wordt op basis van datzelfde manuscript: overigens wens ik Gelenius alle goeds toe, zoals hij verdient. Uit een brief van Baer heb ik begrepen dat je een rondreis maakt door Italië.[9] Allerbeste Damiaan, ik wens dat het jou goed en heel voorspoedig gaat.

5. De auteur van dit werk is Ortensio Lando uit Milaan. In 1534 is het anoniem gedrukt in Lyon en in Venetië. In 1540 is onder het pseudoniem 'Philalethes ex Utopia Civis' zijn *In Des. Erasmi Roterodami Funus. Dialogus lepidissmus* in Bazel verschenen. Sprekers zijn ene Anianus en Arnoldus Arlenius.
6. Er is geen exemplaar van een boek met die titel bekend.
7. Augustinus Steucho uit Gubbio. Niet duidelijk is op welke publikatie Erasmus doelt.
8. Gilbert Cousin (Cognatus) was vanaf 1530 in dienst van Erasmus als secretaris en manusje-van-alles. De donderbus blijft een raadsel.
9. Deze brief van Baer is niet overgeleverd. Brief 3011 noemt Damiaan niet.

Freiburg, 21 mei 1535
Erasmus van Rotterdam, met eigen hand

3020 *Van Caspar Hedio*
Straatsburg, 24 mei 1535

Gegroet. De twee Italianen Odoni en Fileno, inderdaad betrouwbare personen (dat vond jij ook), hebben mij op 21 mei 's avonds laat jouw brief bezorgd; ze hielden de brieven die jij hun gegeven had, in hun handen en ze waren in een juichende stemming dat hun het geluk ten deel gevallen was Erasmus te ontmoeten en gesprekken met hem te voeren, niet alleen mondeling maar ook per brief.[1] Mede namens hen dank ik je dat je hen zo vriendelijk hebt opgevangen.

Vanuit Polen heeft Jost L. Dietz mij in februari een brief geschreven waarin hij zichzelf gelukkig prees: door Christus' weldoen had hij zijn dochter teruggekregen, die net als de lamme uit het evangelie aan haar bed gekluisterd was en nu zelfs zo in doodsnood leek te verkeren dat vader haar een vaderlijke afscheidskus gaf en bad dat ze heen zou gaan naar Christus; hoe hij daarna zowel deze oudste dochter als zijn tweede dochter uitgehuwelijkt heeft aan echtgenoten die bekend staan om degelijkheid en deugd. Hij schrijft weer over Chrysostomus, met het doel dat ik hem Duits zal laten spreken; met enkele woorden over de paus, dat hij een goed man is die meer van zijn eigen vermogen heeft geleefd dan van beneficies,[2] en dat we daarom niet alle hoop moeten laten varen als de jaren zijn animo niet doven; over de keizer, die dingen onderneemt die belangrijk zijn en een keizer waardig; over de vervolging in Frankrijk; over de Engelsen; over de aangelegenheden van de Turken, die niet helemaal zo voorspoedig verlopen, zoals men kan vermoeden; en dat de koning van Polen een oorlog voorbereidt tegen de Moskovieten in Azië. Dit allemaal in weinig woorden, met veel haast, en opgeschreven door zijn secretaris, want de beste man ligt gekweld door jicht in bed en heeft de brief gedicteerd.

Men zegt dat de paus een gezant eropuit gestuurd heeft om enthousiasme te wekken voor het houden van een concilie. Ik zou jou echt een nieuwe

1. Erasmus' brieven aan Hedio, Odoni en Fileno zijn niet bewaard gebleven.
2. Alessandro Farnese, kardinaal sinds 1493, was goed bevriend met Giovanni de'Medici, de latere paus Leo X. Deze schonk hem vele beneficies, zodat zijn rijkdom nog flink toegenomen was toen hij paus Paulus III werd.

oude dag toewensen, beste Erasmus, die nog zo lang duurt dat, terwijl men niet in duisternis maar wel nachten lang overlegt over het organiseren van een concilie, de goede God jouw jaren zo aanvult dat jij erbij kunt zijn als er een vrije en christelijke vergadering komt waarin de waarheid gehoord wordt omdat alle harten voor God openstaan. Als jij, die uitblinkt in godsvrucht, geleerdheid en levenservaring, aanwezig bent, bevordert dat het algemene welzijn van de kerk: dan zouden door inspanning van jou en van anderen zoals jij die ruzies tussen de kerken tot zalige kalmte gebracht kunnen worden; het zijn ruzies waarin niet alleen de kerkleiders onderling strijden maar ook het kerkvolk verdeeld is (om een gevleugeld woord te gebruiken). Hier valt me die bekende passage uit Vergilius in, terwijl Neptunus de storm tot bedaren brengt, terwijl 'fakkels en stenen rondvliegen',

> als zij dan ineens een man ontwaren die gezag uitstraalt door zijn eerbied en verdiensten, zwijgen zij, etc.[3.]

Jij hebt dingen geschreven die hulp bieden en die heel lang mee zullen gaan, of het nu gaat over het onderrichten van de jeugd, de organisatie van scholen, welsprekendheid of over ontzag leren hebben voor God.

Maar ik vraag ook nog een zwanenzang van jou (wanneer de *Ecclesiastes* af is): omdat het concilie nog ver weg is en 'de wetten in oorlogstijd zwijgen'[4.] en de huidige oogst misschien nog niet rijp genoeg is, vraag ik je om, voordat je jouw zieltje aan Gods handen toevertrouwt en naar zijn woord in vrede weggaat van hier, jouw eerbiedwaardige ideeën na te laten aan de christelijke wereld en in een tekst die na je dood gepubliceerd kan worden (als het je beter lijkt dat niet tevoren te doen) te getuigen welk plan jou is ingegeven door hem die de geest van advies bezit, om vrede te stichten in de desastreuze situatie van de Kerk. Want als het van beschaving getuigt om weldaden te verrichten voor ondankbare mensen, voor mensen die tegenstribbelen en ook voor wie geen weldaad wil, twijfel er dan niet aan dat er wijd en zijd goedwillende mannen zijn die in tranen vaak klagen tegen God over de rampen van deze gistende tijd. Voor zulke mensen zal zo'n werkstuk van jou uiterst welkom zijn, zij zullen het lezen met bereidwillige aandacht en bereid zijn jouw aanwijzingen stipt op te volgen, heel anders dan dat laatste en nutteloze mensengeslacht bij Hesiodus.[5.]

Maar, beste Erasmus, waar voert die eerlijkheid van jou mij naar toe? Jij verwelkomt gewoon een brief van mij, en de betrouwbare personen die ik je

3. Vergilius, *Aeneis* 1, 150 (fakkels en stenen) en 151-152.
4. Cicero, *Pro Milone* 4, 11.
5. Hesiodus, *Werken en Dagen* 174-179.

aanbeveel, onthaal jij zo vriendelijk dat ik hier commentaar zit te leveren op deze zo moeilijke kwestie: ik, een jongmens zonder levenservaring, tegenover jou, een oude man wat levenswijsheid en wat leeftijd betreft, iemand die geen aansporingen van een ander nodig heeft; maar ik hoop dat je dit alles goed zult opvatten met jouw liefdevolle waardering 'die een ander niets aanrekent en alles verdraagt en liefheeft'.[6.] Het ga je goed.

Je krijgt de groeten van Odoni en Fileno, en ze bevelen zich bij jou aan.

Straatsburg, 24 mei [15]35

Caspar Hedio, predikant te Straatsburg, zeer toegewijd aan Uwe Excellentie

In Turkije heerst zo'n gebrek aan graan, zegt men, dat de hoeveelheid die een paard kan vervoeren, verkocht wordt voor 18 dukaten.

Aan de zeer hooggeachte Erasmus van Rotterdam, zijn zeer dierbare meerdere. Te Freiburg

3021 *Van Paulus III*
Rome, 31 mei 1535

Paus Paulus III aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, hoogleraar in de heilige theologie

Beminde zoon, een groet en de apostolische zegen. Zeer welkom was ons uw brief, ons overhandigd door onze beminde zoon Ludwig Baer, kanunnik te Bazel. Want hoewel de brief ons alleen al genoegen had kunnen doen omdat hij van u afkomstig was, iemand wiens beroemde naam wij altijd hebben liefgehad en wiens geleerdheid wij altijd hooggeacht hebben, was hij ook nog zo sierlijk geformuleerd en zo diepzinnig van inhoud dat ons genoegen vanwege deze elegantie nog groter werd, maar hij gaf ook blijk van zo'n godsvrucht dat dankbaarheid ons overmande. Want ook al heeft u door uw gelukwens blijk gegeven van uw welwillendheid, van uw vriendelijkheid door uw lof en door uw adviezen van uw wijsheid, toch waren wij boven alles onder de indruk van de godsvrucht die u ons getoond heeft door rust te wensen voor de heilige Kerk en door in dit opzicht uw bereidwilligheid om te gehoorzamen tot uitdrukking te brengen. Maar wij beseffen wel hoezeer uw uitstekende kennis samen met uw even uitmuntende welsprekendheid ons kan helpen om bij veel mensen in uw landstreken de nieuwe dwaalleer uit te roeien.

6. 1 Korintiërs 13, 5-7.

Omdat wij zelf al besloten hadden datgene te doen waartoe u ons nu plichtsgetrouw heeft aangespoord, namelijk dat wij ons helemaal zouden toeleggen op het verdedigen[1] van het heilige geloof en het tot rust brengen van de Kerk, waarbij wij een gemeenschappelijke middenweg bewandelen, zijn wij erg blij met het oordeel en de genegenheid van iemand als u, omdat u ons aanspoort en dingen adviseert die ons ambt raken en onze reputatie beïnvloeden, en omdat u daarvoor tevens uw hulp en uw diensten aanbiedt. Hiervoor danken wij u met meer recht en met meer genoegen dan voor uw felicitatie en lofprijzingen, hoewel we u ook hiervoor dank zeggen. Want dat eerste wensen wij samen met u (ook al is het onze plicht) maar het tweede houden we gescheiden van onze verdiensten (die er niet zijn) en betrekken wij helemaal op de unieke welwillendheid van God, hem dankend voor zijn weldaad en zijn wil volgend: mogen wij in staat zijn deze last te dragen! Want hoewel deze waardigheid altijd al veel trubbels en onrust met zich mee heeft gebracht, heeft zij toch speciaal in deze tijd voor zeer veel moeilijkheden en hard werken gezorgd: vanwege onze dienst aan God mogen we ons hieraan niet onttrekken, maar vanwege de afschuwelijke problemen die eraan vastzitten is deze taak niet bepaald aantrekkelijk; maar we zullen hem blijmoedig op ons nemen en ons best doen, zonder te vertrouwen op onze eigen krachten maar door al onze hoop te vestigen op God: dat hij zelf eindelijk medelijden heeft met de zijnen, en het scheepje van Petrus, waarvan wij stuurman zijn, veilig de haven binnenloodst nadat het zo lang door de golven heen en weer geslingerd is en door stormen gebeukt, en dat hij zee en wind zijn wil oplegt.

Des te meer, mijn zoon, sporen wij u aan om, daar God u rijkelijk heeft begiftigd met loffelijk talent en geleerdheid, ons in deze vrome arbeid, waarover wij het met elkaar eens zijn, bij te staan in woord en geschrift en het op u te nemen samen met ons het katholieke geloof te verdedigen, zowel vóór het concilie als tijdens deze kerkvergadering die wij met Gods hulp vast van plan zijn te houden; wij sporen u aan om met dit laatste werk van vroomheid, als het ware met uw beste optreden, uw religieuze leven en het publiceren van uw vele geschriften te bekronen, en zo lasteraars te weerleggen, verdedigers van het geloof te prikkelen. Hoewel de beloning die God u zal geven u tevreden zal stellen, zult u ervaren dat ook wij niet ondankbaar zijn noch vergeetachtig. Maar dit alles zult u uitgebreider te horen krijgen in een gesprek met Baer zelf, die wij met genoegen hebben ontmoet en welwillend hebben aanhoord. Hij zal u ook vertellen hoe wij zorg zullen dragen voor u en uw belangen.

1. Met ‘verdedigen’ volgt de vertaling een waarschijnlijke gissing van Marie Delcourt: *asserendae* in plaats van *afferendae.*

Gegeven te Rome bij de St.-Pieter, onder het zegel van de Visser, op de laatste dag van mei 1535, in het eerste jaar van ons pontificaat.

Blosius[2.]

Aan onze dierbare zoon Erasmus van Rotterdam, hoogleraar in de heilige theologie

3022 *Van Hector van Hoxwier*
Pavia, 1 juni 1535

Hector van Hoxwier groet Erasmus van Rotterdam

Zo veel en zo opvallende verdiensten, Erasmus, heeft u jegens mij dat ik, steeds wanneer ik de rekening opmaak, mezelf met recht beschouw als de allerondankbaarste mens. Want om het andere maar achterwege te laten waarvan alleen al de herinnering mij het schaamrood bezorgt, geef ik dit voorbeeld: dat u niet lang geleden zo vriendelijk en snel en ook zo eervol mij per brief heeft aanbevolen bij Alciati, en dit uitgebreider en nauwkeuriger dan passend was bij mijn positie of dan ik zelf durfde te vragen.[1.] Ik zou me echt niet schamen dat u voor mij dagelijks nieuwe weldaad op weldaad stapelt als ik maar de mogelijkheden had, zowel wat betreft vermogen als op grond van talent en geleerdheid, om de plicht te vervullen van iemand die niet geheel ondankbaar is: uw gebaar beantwoorden of u ten minste dank betuigen. Dit onbehaaglijke gevoel wordt nog vergroot door de ongelooflijke vriendelijkheid van Alciati zelf en door de vele diensten die hij me na uw aanbeveling keer op keer heeft betoond; en hij biedt uit zichzelf aan nog meer voor me te doen als ik daar gebruik van wil maken. Want meteen na ontvangst van uw brief nodigde hij me uit bij hem thuis, vertelde dat ik door u bij hem aanbevolen was maar dat een aanbeveling niet echt nodig was geweest; nu ik echter besloten had u hiervoor in te schakelen, zou hij zorgen dat ik begreep dat een aanbeveling van een zo groot man bij hem van groot gewicht was. ‘Ik zou er geen bezwaar tegen hebben,’ zo zei hij, ‘om u hier onderdak te verlenen als de organisatie van mijn woning me niet verbood u in dit opzicht terwille te zijn.’ Herhaaldelijk sprak hij uitgebreid over u, in uiterst eervolle en

2. Blosius Palladius (Biagio Pallai) was achtereenvolgens privé-secretaris van de pausen Clemens VII, Paulus III en Julius III. Hij was ook niet onverdienstelijk als dichter en als redenaar. Hij stierf in 1550.
1. De brief aan Alciati is niet overgeleverd, maar wordt in brief 2972 genoemd.

vriendschappelijke termen. Toen ik wegging heeft hij me innig omhelsd en me uitgeleide gedaan, een duidelijk bewijs van zijn welwillendheid tegenover mij.

Wanneer ik hem sindsdien benaderde, ontving hij me steeds vriendelijk en voorkomend. Kort geleden heb ik van zijn diensten gebruik gemaakt en advies gevraagd in een kwestie in verband met mijn erfdeel: toen ik hem (zoals dat hoort) een paar kronen aanbood en een beetje aandrong toen hij dat afhield, weigerde hij het met een gezicht alsof hij in het vervolg mijn vriend niet meer zou zijn als ik niet ophield hem hiermee lastig te vallen. Dit alles is, dat begrijp ik wel, voor mijzelf een grote eer en voor mijn studie flinke winst, maar anderzijds moet mijn eerste overweging hierin zijn hoe ik de schande van ondankbaarheid kan ontlopen (zoals ik al zei); de tweede moet zijn op welke manier ik de indruk voorkom dat ik voor niets uw hulp ingeroepen heb; maar ik moet ook mijn eigen belang voor ogen houden en het niet laten gebeuren dat ik door zorgeloosheid en slapheid deze kans om te studeren laat lopen; want ik weet dat ik op die manier u beiden het grootste blijk van mijn dank geef.

Maar nu over iets anders. Van Viglius heb ik al een hele tijd geen brief ontvangen. Het is voor hem wel een heel onverwachte start dat hij in deze zware stormen is geraakt en er, zoals dat heet, meteen op de drempel tegenaan is gelopen.[2.] Ik vraag me af waartoe de overmoed van deze mensen zal leiden. Uit brieven van vrienden maak ik op wat daar en in mijn geboortestreek allemaal gebeurt. De meeste dingen zijn zo absurd dat ik ze nog niet met alle wil van de wereld kan geloven tenzij hierom, dat de teugelloze en onoverdachte willekeur van elk van hun wandaden mij overvloedig vertrouwen geeft in die berichten. Veertien jaar geleden is dit weefsel door bepaalde mensen op het getouw gezet, eerder uit overmoed dan met overleg, en het viel bij heel wat mensen in de smaak omdat het de schijn wist te wekken van godsvrucht en godsdienstige overtuiging. Ik herinner me dat u in die tijd meteen al dit voorzag en ook wat er daarna gebeurd is, en dat u dit welsprekend voorspelde: ik heb vaak gehoord dat zwaarwichtige mannen op deze grond hun bewondering uitspraken voor uw volmaakte inschatting en uw grote wijsheid. Maar ik hoop dat na deze donkere stormen een keer de tijd van windstilte weer aanbreekt. Misschien kunnen we Viglius beter adviseren om bij zijn bisschop ontslag te nemen en zich uit die gevaarlijke situatie terug te trekken op een rustige post en zich toe te leggen op het doceren van privaatrecht: eens zal hij dan de beroemdste naam zijn onder de leraren van dit vakgebied.

2. De komst van de wederdopers naar Münster zorgde dat Viglius niet met zijn werk in dienst van de bisschop van Münster kon beginnen.

Degene die deze brief bij u aflevert, is familie van Viglius en een goede bekende, een zeer rechtschapen jongeman, die hier enkele dagen geleden door Alciati gelauwerd is tot doctor.[3.] Als u Alciati binnenkort schrijft, wees dan alstublieft zo vriendelijk ook een briefje voor mij erbij te stoppen: dan kan ik zien dat u ook aan mij denkt. Kon ik op mijn beurt maar iets terugdoen voor u! Maar voorlopig verontschuldig ik me voor mezelf met dit besef van goede wil, want het is maar heel onbeduidend wat ik kan doen. Het ga u goed, Erasmus, allerbeste van allen die leven, en moge u nog lang sterk en gezond blijven, zowel voor ons als voor de kunsten en wetenschappen. Moge de goede en grote God deze wens willen vervullen.

Pavia, 1 juni 1535

3023 *Van Ambrosius van Gumppenberg*
Rome, 1 juni 1535

Dierbare Erasmus, voor het moment kan ik u niets van belang schrijven dat u niet beter en uitgebreider kunt vernemen van ons beider vriend Ludwig; hij zal u in een gesprek ten volle over alles inlichten en hij speelt voor mij bij u de rol van brief. Maar ik wilde niet verhelen dat u binnenkort uit Rome goed nieuws zult ontvangen, naar ik verwacht.

Ik vraag u om alstublieft eindelijk in één brief verscheidene brieven van mij te beantwoorden.[1.] Want vol verlangen zie ik uit naar een brief van u: als ik dan het bericht lees dat het goed gaat met uw gezondheid, heb ik reden me te verheugen. Bovendien heb ik u al vele malen aangespoord om bepaalde kardinalen een brief te schrijven en te zorgen dat ze u kennen; ik heb u beloofd dat dit uw zaak buitengewoon goed zal doen. Laat het alstublieft niet achterwege; van vriend Ludwig zult u horen hoezeer dit zal helpen. Het ga u goed.

Uit De Stad, 1 juni 1535

Uw vriend Ambrosius van Gummpenberg, apostolisch protonotarius en zaakgelastigde van Zijne Heilige Majesteit de Keizer, heeft dit eigenhandig ondertekend

Aan de roemrijke en zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, zijn waardige meester en beschermheer. Te Freiburg im Breisgau

3. Rienck van Burmania ofwel Irenicus Phrysius studeerde sedert 1530 rechten in Dole en in Pavia, waar hij bij Alciati tot doctor promoveerde. Van Erasmus nam hij weer enkele brieven mee naar de Lage Landen. In Friesland werd hij grietman van Leeuwarderadeel.
1. Brief 3015 was blijkbaar nog niet bij Gumppenberg gearriveerd.

3024 *Van Pier Paolo Gualtieri*
Rome, 1 juni [1535]

Een groet aan Erasmus van Rotterdam. Onder de gesprekken die L. Baer, een erg vriendelijke man en u zeer toegenegen, met mij heeft gehad, waren die gesprekken mij het meest aangenaam en het dierbaarst waarin wij spraken over u en de voortreffelijke en uitzonderlijke kwaliteiten van uw persoon. Hierdoor komt het dat ik, die al niet weinig ontstoken was in liefde voor u, nu bijna helemaal gloei en in brand sta. Ik voor mij voelde helemaal geen aandrang om u iets te schrijven maar Baer en Gumppenberg hebben mij overgehaald: zij verkondigen steeds dat u een zo ongelooflijk vriendelijke man bent. Daarom bid ik u mijn enthousiasme op te vatten met die vriendelijkheid van u; en ik hoop dat u van mij onthoudt, dat er zeker velen zijn die uw lof zingen in een grootsere stijl en in fraaiere geschriften maar dat niemand een grotere bewonderaar van u is dan ik. Het ga u goed.

Rome, 1 juni

Pier Paolo Gualtieri

3025 *Aan Erasmus Schets*
Bazel, 18 juni 1535

Jouw brief heb ik gekregen, en ook die van je zoon: ik hoop dat hij inmiddels verlost is van de derdedaagse koorts. Over die drie kronen maak ik me niet druk. Jij hebt niets verkeerds gedaan.

Raffaele Maruffo is vanuit Engeland, waar hij vele jaren heeft gewoond, teruggegaan naar Genua. Zijn terugreis voerde hem langs Bazel en hij heeft mij een bezoek gebracht. Hij heeft me veel verteld over Engeland, maar niets vrolijks. Bisschop Fisher van Rochester is in de gevangenis blind geworden. Betreffende More is hij bang dat die de doodstraf niet zal ontlopen. Want het feit dat de koning al zijn bezittingen heeft geconfisqueerd is wel een bewijs dat hij onmiskenbaar woedend op hem is. Ik vraag me af waar die woestheid van de koning toe zal leiden.

William Mountjoy is overleden; het was een natuurlijke dood. Uit Engeland verwacht ik vanaf nu niet veel inkomsten meer. De ambassadeur van de keizer, Eustache, is Erasmus weliswaar uiterst toegenegen maar hij moet zich bezighouden met belangrijkere zaken. Dus ik wil hem niet graag belasten met mijn zaakjes.

Zorg alsjeblieft dat mijn brief voor Barbier ook aan hem overhandigd wordt.[1] Ik bied hem billijke vredesvoorwaarden: dat hij mij betaalt voor de jaren die inmiddels voorbij zijn en dat hij de rest mag houden; dan heb ik er vrede mee en hij een goed geweten. Maar hij zal het niet aanvaarden, totaal toegewijd aan Mammon als hij is.

Ik ben weer hier naartoe gekomen, deels om te ondervinden of mijn arme lijf nog tegen reizen zou kunnen,[2] maar ik zie dat er geen hoop is: anders zou ik naar Besançon gegaan zijn, of naar jullie. Rond de vijftiende juli keer ik weer terug naar Freiburg. Ik moet wel.[3] Het ga je goed.

Bazel, 18 juni 1535

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de weledelgeboren heer Erasmus Schets. Te Antwerpen

3026 *Van Pietro Bembo*
Padua, 20 juni 1535

Pietro Bembo groet Erasmus van Rotterdam hartelijk

Nou, jij bent ook een mooie! Omdat je wilde dat ik kennis maakte met jouw goede vriend Ludwig Baer die op weg ging naar Rome, heb je hem in een eigenhandig geschreven briefje opgedragen om onderweg een bezoek aan mij te brengen. Maar omdat hij vertrekkend vanuit Bazel rechtstreeks naar Milaan was gereisd en vervolgens naar Rome, zodat hij geen gelegenheid had jou onderweg dat plezier te doen, heeft hij op de terugweg een andere route genomen en toen kwam hij in Padua. In alle vriendelijkheid heeft hij mij opgezocht en heel veel groeten overgebracht van jou. Daarvoor dank ik je hartelijk. Want ik heb kennis gemaakt met een verstandig iemand, een serieuze en geleerde man en (naar mijn inschatting) zeer godvrezend en erg intelligent. Verder heeft hij mij desgevraagd veel verteld over jouw toestand en hij hield een lang verhaal over jou: daaruit kon ik opmaken hoe goed paus

1. Deze brief van Erasmus is niet overgeleverd.
2. Eind mei 1535 is Erasmus naar Bazel vertrokken, hoewel hij hiervan in zijn brief 3019 van 21 mei aan Damiaan nog niet rept. Hij wilde het drukken van zijn *Ecclesiates* door Froben van nabij volgen.
3. In Bazel logeert hij bij Froben, in Freiburg staat zijn huis met zijn bibliotheek.

Paulus III jou gezind is en welke plannen hij met je heeft. Baer had een brief van hem voor jou bij zich met opdrachten die zeer eervol zijn voor jouw prestige.[1]

Ik voel nu grote blijdschap: jouw uitzonderlijke geleerdheid en deugdzaamheid, de voortdurende ononderbroken werkzaamheden van zovele jaren waarmee je zonneklaar hebt bereikt dat je onze medemensen met jouw geschriften onderwezen en verrijkt hebt, al die dingen vinden nu de waardering die ze verdienen, bij die man, die de prins is van alle mensen. Dus verwacht ik dat je binnenkort van hem alle hoogste onderscheidingstekenen van eer en waardigheid zult ontvangen, mits je goed gezond blijft en je zwakte dat niet verhindert. Daarom, beste Erasmus, spoor ik je aan om goed te zorgen voor je gezondheid; wees zuinig op jezelf, zowel voor ons die je naaste vrienden zijn als voor het lot: dat maakt zich vrolijk gereed om jou bij te staan.

Het ga je goed!

Padua, 20 juni 1535

3027 *Van Petr Bechyně*
Bassano, 24 juni 1535

Niets heb ik ooit zo vurig gewenst als dat ik aan Uwe Waardigheid blijk kon geven van mijn hoogachting voor u met hetzelfde enthousisme dat ik voelde bij de lectuur van uw geschriften en voortreffelijke boeken en bij het profijt dat ik daarvan gehad heb. Tot nu toe was het mij niet mogelijk dat te doen, maar nu wilde ik door dit korte briefje toch bewerkstelligen, dankzij de zeergeleerde theoloog doctor Baer, dat u verneemt dat ik even belangstellend en vol bewondering ben voor uw excellente prestaties als wie dan ook, en dat ik heel graag wil dat u zich verwaardigt mij bij te schrijven op de lijst van uw leerlingen en dat u ervan overtuigd bent dat niets mij aangenamer zal zijn dan een keer te vernemen waarmee ik u een plezier zou kunnen doen. Heer Ludwig zal aan Uwe Voortreffelijkheid nader uitleg geven over wat ik vind en wat ik wil, want door zijn vertrek was ik niet in staat u te schrijven zoals ik had willen schrijven. Ik bid de goede almachtige God dat hij Uwe Waardigheid nog heel lang gezond en ongedeerd zal bewaren voor mij en voor de hele wereld.

1. Brief 3021 van paus Paulus III.

Vanuit Bassano, in grote haast, op de feestdag van St.-Jan de Doper 1535

Volkomen toegewijd aan Uwe Waardigheid,

Petr Bechyně, van Lažany etc., Bohemer[1.]

Aan de zeer voortreffelijke en hooggeleerde heer Erasmus van Rotterdam, zijn meester en leraar, de eerbiedwaardigste onder de aanzienlijken. Te Freiburg

3028 *Aan Erasmus Schets*
Bazel, 28 juni 1535

Hartelijk gegroet. Ik heb je pas nog geschreven via Irenicus Phrysius, doctor in de rechten.[1.] Als Lieven Algoet bij je komt, moet je hem van mijn geld honderd karelsgulden betalen - dat wil zeggen, twintig stuivers voor elke gulden - of het moest zijn dat hij je een duidelijk bewijs van vijandige gezindheid heeft geleverd. Want zijn goede trouw is twijfelachtig, en hij heeft mij opgezadeld met die bandiet Clauthus. Maar omdat hij jarenlang in mijn dienst is geweest en nu ten prooi is gevallen aan nijpende armoede, wil ik hem steunen met een geschenk.

De toelage van Aldington, die vorig jaar slechts voor de helft is betaald, zal me op het feest van Sint-Michiel weer helemaal verschuldigd zijn, ten bedrage van twintig pond sterling. Van de andere verwacht ik niets tenzij ik een rechtszaak zou aanspannen.

Eigenlijk zou ik een of andere vriend moeten hebben van een lagere rang. Want het heeft geen pas dergelijke onderhandelingen op te dragen aan een ambassadeur van de keizer. Aan het hof bevindt zich Robert Aldridge, die beter geschikt is voor deze taken.[2.]

Het vormde een grote schadepost voor mij dat de Portugezen de verhandelingen die ik opgedragen had aan de schoonvader van de koning, voor zichzelf hebben gehouden.[3.] Toch hebben zij die niet verborgen gehouden

1. Petr heeft gestudeerd in Wenen (1524), Leipzig (1528), Bologna (1530) en nog in Ferrara. Hij hoorde in Italië bij de vriendenkring van Calcagnini en bij die van Bembo. Zijn naam ontleende hij aan Lažany Bechině, niet meer dan een drenkplaats in Bohemen. In 1536 vestigde hij zich in Praag.
1. Reinck van Burmania, zie de laatste alinea van brief 3022.
2. Erasmus en Robert Aldridge leerden elkaar in 1512 in Cambridge kennen.
3. Deze passage was niet alleen voor Schets onbegrijpelijk (zie zijn antwoord, brief 3042). Erasmus heeft nooit verhandelingen opgedragen aan de schoonvader van de koning van Portugal; wel aan schoonvader Thomas Boleyn van Hendrik VIII, in 1533 en 1534, maar voor *Explanatio Symboli* uit 1533 heeft Erasmus als geschenk wel vijftig gouden kronen gekregen. Het blijft een raadsel.

maar met anderen gedeeld. Intussen is een ander er met de buit vandoor gegaan, geen cent heb ik ontvangen.

Ik ben hierheen vervoerd in een vrouwenrijtuig: dat was niet goed voor mijn gezondheid. Hoe ik teruggebracht kan worden weet ik niet. Ik ben nu bezig met het publiceren van het werk over de wijze van preken. Als er brieven gekomen zijn, stuur ze dan hier naar Hieronymus Froben, in wiens huis ik logeer.

De koopman die je deze brief bezorgt, keert terug naar hier: je kunt me terugschrijven via hem. Ik wens dat het jou zelf en allen die jou dierbaar zijn, heel goed gaat.

Bazel, 28 juni 1535

Ik heb mijn zegel op de brief gedrukt, want sommige mensen zijn mijn handschrift gaan imiteren, zo zelfs dat de namaak nauwelijks opvalt. In Rome is dit gebeurd.

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de weledelgeboren heer Erasmus Schets, koopman. Te Antwerpen

3029 *Van Bartholomeus Latomus*
Parijs, 29 juni 1535

Bartholomeus Latomus uit Trier groet Erasmus van Rotterdam

Uit uw brief maak ik op dat uw vroegere welwillende houding tegenover mij nog niet gedoofd is; dat is mij des te aangenamer naarmate het langer geleden is dat ik met een brief uw herinnering aan mij heb wakkergeschud.[1] Maar dit moet u niet wijten aan slordigheid mijnerzijds, allerbeste Erasmus (volgens mij heb ik u al minstens tien jaar helemaal niets geschreven), maar eerder aan mijn verlegenheid: niet alleen ben ik van nature al beschroomd, maar eerbied voor uw roemrijke naam heeft dat nog verergerd. Want ik weet dat uw wetenschappelijke studies bijna bedolven raken onder een dagelijkse lading brieven van velen, doordat iedereen graag een beetje gaat stralen door de glans van uw naam. Maar ik heb altijd gevonden dat ik uw serieuze bezigheden niet moest verstoren met mijn beuzelarijen, als ik geen fatsoenlijke reden had om u iets te schrijven. Daarom heb ik tot vandaag gezwegen, niet omdat ik geen weet meer heb van uw vriendelijkheid die mij bij onze eerste ontmoeting al opviel, maar omdat ik meende dat u met uw maatgevoel en uw wijsheid wel begrip had voor het zwijgen van uw vrienden.

1. Van de correspondentie tussen Erasmus en Latomus is naast deze brief slechts Erasmus' antwoord overgeleverd, brief 3048.

Dat u mijn oratie gelezen heeft, geeft mij wel vreugde, maar toch meer vrees dat ze te weinig beantwoordt aan de smaak van uw grote geleerdheid.[2] Wie u het boekje ook bezorgd heeft, ik heb hem in elk geval niet naar u toe gestuurd (daarvoor vond ik het niet goed genoeg); maar het is slechts gepubliceerd omdat dit tegenwoordig schijnt te moeten, niet zozeer om te laten zien dat ik niet bepaald welsprekend ben. Budé heeft mij immers benoemd tot koninklijk hoogleraar, en hij is een respectabel man, niet alleen door zijn kennis van de letteren, zoals u weet, maar ook in sociaal opzicht. Gedreven door afgunst, zoals dat altijd gaat, waren bepaalde mensen van mening dat het niet past dat een Duitser in Frankrijk zo'n eervolle positie zou krijgen. Ik heb goedgevonden dat mijn inaugurale rede als gewoon hoogleraar gepubliceerd werd, om mijn ambitie te rechtvaardigen en tegelijk openlijk mijn dank te betuigen aan die beroemde man. Zo kon het gebeuren dat het boekje ook bij u terechtkwam. Zeergeleerde Erasmus, was ik maar in staat te voldoen aan uw felicitatie, die mij niet alleen zeer aangenaam was maar die ik ook wel erg vriendelijk vond. Want u kunt niet geloven hoe zwaar de last is die ik moet dragen. Dat er op staatskosten onderricht in de Latijnse taal ingesteld is, zit de directeuren van enkele colleges niet lekker. Verder zijn veel pottenbakkers zo afgunstig, dat een willekeurige goede vakman zelfs de zin vergaat om zijn vak uit te oefenen. Maar ik heb volgehouden en ben tot op deze dag met redelijk succes voortgegaan; er is hoop dat dit koninklijke instituut een belangrijk pluspunt zal worden voor deze universiteit bij het bevorderen van talenkennis en van kunsten en wetenschappen.

Dat het niet zo best gaat met uw gezondheid betreur ik echt, en des te meer omdat u eigenlijk, als dat zou kunnen, onsterfelijk zou moeten zijn. Ik vind overigens onze situatie droevig wanneer ik steeds weer zie dat veel waardeloze mensen kracht genoeg hebben maar verlamd zijn in nietsdoen en luiheid in allerlei vormen: maar bij u is de gezondheid van lichaam niet eens voldoende voor een redelijk aangenaam geestelijk leven, terwijl u een zeergeleerde man bent die leeft van studeren en die al zijn talenten van lichaam en geest dag en nacht inzet voor het algemene nut. Hoeveel eerlijker zou het zijn als de natuur kwaadaardig was voor die cyclopen en centauren waar de christelijke wereld van vergeven is, en niet voor de bekende beschermers van de letteren! Maar één troost moet u op de been houden, kordate man, dat deze oneerlijkheid van uw lijdensweg eens gecompenseerd zal worden, niet alleen bij de goede almachtige God in de vorm van hemelse beloningen, maar ook bij alle toekomstige generaties in de vorm van eeuwige herinnering aan u. Want u zult blijven leven en ook in uw toekomstige leven u kunnen ver-

2. Zijn oratie, *De Studiis humanitatis*, is in 1534 te Parijs gedrukt door Franciscus Gryphius.

heugen over de vrucht van al uw inspanningen; en dat u ooit helemaal zult verdwijnen samen met uw sterfelijke breekbare lijf, is zó bezijden de waarheid dat de roem van uw genie, neergeslagen in uw literaire meesterwerken, zelfs de piramiden van de farao's zal overleven[3.] en stralender zal zijn dan de overwinningen van de beroemdste keizers.

Het is geloof ik al twintig jaar, en meer, geleden dat ik voor het eerst met u kennis gemaakt heb, een periode waarin u, werkelijk aan één stuk door, de resultaten van uw talent en uw avonden zwoegen gedeeld heeft met de wereld.[4.] Denkt u echt dat zo'n prestatie ooit voor u verloren zal gaan of dat er ooit een zo ondankbare generatie zal opstaan dat zij over uw vele en belangrijke werken lichter zal oordelen dan uw werken nu tijdens uw leven beoordeeld worden, niet alleen door de inzichten van geleerden maar zelfs door de hele wereld? De onsterfelijkheid van uw naam heeft u gevestigd door de grootte van uw roem, en het prestige van uw talent en uw volmaakte geleerdheid heeft u als enige in deze eeuw zo hoog verheven dat u zelfs alle bijtende afgunst heeft weten te beteugelen. Houd daarom goede moed, onvolprezen Erasmus, en blijf op volle kracht de roem die u nu geoogst heeft, voortzetten door tot het einde toe zaden van nieuwe lof te zaaien. Want mensen die misschien afgunstig zijn op uw reputatie en afstormen op de wapens van uw talent, zullen er altijd wel blijven, zolang u leeft: maar mensen die u de palm van onsterfelijke roem proberen te ontstelen of van plan zijn afbreuk te doen aan de schittering van uw reputatie, zullen zelfs door toekomstige generaties nooit getolereerd worden.

Wij zitten te wachten op uw *Ecclesiastes*; u schrijft dat het werk weliswaar in scherts beloofd is maar u in ernst is afgedwongen. Moge u nog vaak in deze trant wellevend zijn! Want mij lijkt dat u hier de vrolijkheid van jonge meiden imiteert, die goed van vertrouwen heel vaak iets aan het licht moeten brengen wat ze spelenderwijs ontvangen hebben. Maar wat een gelukzalige bevallingen, die van u! Voor ons heeft u zelfs de vruchtbaarheid van jonge meiden overtroffen. Want ik weet heel goed: geen kindje gaat u ons geven maar een al volgroeide, volwassen en zeer kundige predikant, zo een die bij Homerus genoemd wordt ‘voortreffelijk en raadgevend en een redenaar’.[5.] Over onze predikanten, of liever over heel hun rumoerige publiek hoef ik, denk ik, niets te schrijven, want u weet alles al, niet alleen uit brieven van anderen die u vaker schrijven maar ook door de publieke opinie.

Afgelopen winter stonden wij Duitsers in deze stad allemaal bloot aan

3. Naar Horatius, *Oden* 3, 30, 1-5.
4. Latomus studeerde in 1516-1517 rechten bij Zasius in Freiburg. Via Zasius zal hij met Erasmus kennis gemaakt hebben.
5. Homerus, *Ilias* 7, 126.

groot gevaar en haatgevoelens vanwege een domme actie van bepaalde lieden die in de hele stad Parijs rebelse affiches opgehangen hadden, zelfs in het hof van de koning. Daar hebben ze voor moeten boeten. Waren ze maar allemaal gestraft! Maar voorlopig zijn er ook die wisten te ontkomen aan dat onweer. Groot was de terreur, en de aanblik van wat er gebeurde was voor allen angstaanjagend: boeien, kerkers, foltering, vlammen. Je kon mensen zien die hoog bovenop een brandstapel vastgebonden waren en levend verbrand werden; je kon het geschreeuw van de honende menigte horen, die uiterst wreed de veroordeelden overlaadde met scheldwoorden terwijl de doodstraf werd voltrokken. Meer dan vierentwintig mensen zijn zo terechtgesteld, allemaal Fransen; geen enkele Duitser is in levensgevaar geweest. Uw Beda heeft, zoals dat heet, *amende honorable* gedaan door op te biechten dat hij had gesproken tegen de waarheid en tegen de koning. Deze woorden heeft hij in het openbaar uitgesproken vóór de kerk van Notre Dame, terwijl een heraut hem voorging, in een grote oploop van volk: je moet niet denken dat hij eventueel volgeling van Luther is geworden! Toch wordt hij nog steeds in de kerker gedetineerd, om weggeduwd te worden in een of ander klooster, zo zegt men, waar en wanneer dat de koning belieft. Voor het overige is alles weer rustig. Het gerucht gaat dat de ballingen die uit angst weggetrokken zijn, terug zullen keren en dat zelfs hun bezittingen, die door de fiscus in beslag genomen waren, teruggegeven worden.

Een groot verlangen naar een concilie leeft bij alle mensen van goede wil, want als er niet binnenkort zo'n vergadering gehouden wordt moet men zich met grote vreze afvragen waar deze verwarringen uiteindelijk op uit zullen draaien. Ik hoor dat uw landgenoten, de Hollanders, verbazingwekkend gekke ideeën koesteren, iets wat ik zeker betreur;[6] ik denk dat hun overkomen is wat volgens de medici vaak gebeurt met mensen die een uitstekende lichamelijke constitutie hebben: zij raken al heel heftig van streek wanneer ze ook maar lichtjes aangeraakt worden. Maar als dit kwalijke verschijnsel ooit Frankrijk infecteert, goede goden, hoeveel onweer zullen we dan zien? Genoeg nu hierover. Want ik ben uitvoeriger tegen u dan nodig is en ik ben bang dat ik uw geduld te zeer op de proef stel door mijn ongeremde babbelzucht. Maar dat moet u me dan vergeven. Want omdat ik zo lange tijd niets van me heb laten horen, wilde ik nu de mij geboden kans gebruiken om met de rijkdom van deze ene brief de stilte van de afgelopen jaren te compenseren; tegelijk heeft de warmte van mijn genegenheid me verleid een te lange brief te schrijven.

6. Dit kan een verwijzing naar de wederdopers in Münster zijn, maar daarnaast ook naar gebeurtenissen in 1535 in Groningen, Wesel en Amsterdam.

De knaap die u mij heeft aanbevolen zal ik graag helpen waar ik kan.[7.] U zou mij een groot plezier doen als u niet aarzelt mijn bereidheid daartoe op de proef te stellen door mij vaker om diensten te vragen. Het ga u goed.

Parijs, op de feestdag van Petrus en Paulus 1535

3030 *Aan Leonard van Eck*
Bazel, 30 juni 1535

Aan de hooggeachte heer Leonard van Eck, raadsheer van de zeer doorluchtige vorst van Beieren, mijn hartelijke groet

Terecht kunt u het brutaal vinden, roemrijke man, dat ik als onbekende een beroep doe op iemand die ik niet ken, als niet normale omgangsvormen het ons zouden toestaan om bij een vriendendienst onze verlegenheid enigszins af te leggen. Tussen Johann Herwagen en mij bestaan oude en nauwe banden: niet alleen is hij door zijn huwelijk de opvolger geworden van Johann Froben maar ook levert hij naar het voorbeeld van Froben uitstekend werk door boeken te drukken van goede auteurs in de kwaliteit die daarbij passend is. Ik zal in het kort uiteenzetten wat hij vraagt en waarvan hij mij woordvoerder heeft willen maken bij Uwe Hoogheid.

Johannes Aventinus heeft een *Geschiedenis van Duitsland* geschreven, in het Duits en in het Latijn; de drukker wil die graag ter perse leggen en publiceren tot algemeen nut. Ik hoor dat het werk verboden was omdat de auteur in de geschiedenis van zijn volk enkele zaken aangeroerd had die enigszins beledigend waren voor de vorsten. In dit deel is hiervan geen sprake, volgens mij; en als er eventueel iets mocht zijn, kan dat met een kleine moeite gecorrigeerd worden. Maar u zult er gemakkelijk toestemming voor kunnen regelen dat het vervolg van deze geschiedenis in handen van het publiek komt, gezien uw krediet en gezag bij de vorst.[1.] Herwagen, iemand die echt niet ondankbaar is, zal dan zorgen dat u hierdoor bij allen die genoegen scheppen in nauwkeurige kennis van wat er geschied is, een bijzonder eervolle reputatie krijgt. Door deze dienst zult u ook zowel mij als Herwagen aan u verplichten. Ik wil namelijk graag een van de mensen zijn die Uwe Hoogheid zijn steun waardig acht. Het ga u goed.

7. Het is niet bekend wie de knaap was. Ook Erasmus' antwoordbrief 3048 biedt geen informatie hieromtrent.
1. Het plan mislukt: Herwagen krijgt geen toestemming. Een ‘gezuiverde’ versie kon pas in 1554 verschijnen, bij Hieronymus Ziegler.

Geschreven te Bazel, waar ik nu als nieuwe gast verblijf om te helpen bij het drukken van mijn *Prediker*: de laatste dag van juni 1535.

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

3031 *Van Konrad Heresbach*
Düsseldorf, 28 juli 1535

Heel lang hebben wij in onzekerheid verkeerd over wat er toch met jou gebeurd was, want je was zo stil dat het maandenlang onmogelijk was een betrouwbaar bericht over jou te vernemen. Sommigen beweerden dat je weer naar Bazel verhuisd was, wat ik me slechts met moeite kon voorstellen. Enkele onheilspellende vogels hadden al voorbereidingen getroffen voor de begrafenis van de goede Erasmus, maar gelukkig heeft precies op tijd een brief van jou alle onzekerheid opzij gezet: de brief die Tielmann Gravius ons bezorgd heeft.[1] Bij de Gratiën! Wat was die welkom, niet alleen bij mij (want ik heb de gewoonte een brief van jou jubelend meteen aan mijn vrienden te laten zien als betrof het een exotisch en zeldzaam kleinood) maar ook bij de beide vorsten[2] en bij de hoge heren die op dat moment toevallig in groten getale aan het hof verkeerden in verband met een vergadering van enkele vorsten die in Neuss had plaatsgevonden; terwijl sommigen hem voorlazen en anderen luisterden, werd alles wat erin geschreven stond over en weer zeer gretig opgenomen.

Om me nu maar te wenden tot het onderwerp van je brief, ik dank je voor je gelukwensen met mijn herstel en bid op mijn beurt voor jou dat jouw gezondheid blijvend verbeterd is. Maar het verlies van je vrienden, dat je diep betreurt, schrijf je terecht deels op rekening van de razende tirannie van bepaalde heersers, of misschien van het onverstand van de regeerders, en deels op rekening van de onbetrouwbaarheid en het ongeluk van deze tijden.[3] Hetzelfde geldt voor het feit dat inmiddels het gezicht van het einde der tijden begint te gloren, waarin geen enkel recht gerespecteerd zal worden, noch van godsdienst noch van welke verwantschap dan ook. En door de onbeschaamdheid van bepaalde schrijvers en pseudo-predikers worden de lette-

1. Deze brief van Erasmus is niet bewaard gebleven. Van de briefwisseling tussen Erasmus en Heresbach resteren slechts twee brieven: brief 1316 en deze brief 3031.
2. De oude hertog van Kleef Johann III en zijn zoon hertog Wilhelm.
3. Met de vrienden zijn de onlangs terechtgestelde More en Fisher bedoeld.

ren en hun voorvechters gehaat en als gevaarlijk beschouwd alsof zij de gangmakers zijn van deze onrust; terwijl juist zij meer naar waarheid zouden kunnen zeggen wat de Schikgodinnen bij Homerus zeggen: ‘Onbegrijpelijk!’ etc.[4.]

> want zij zeggen dat rampen van ons afkomstig zijn; maar ook zonder dat hebben zij te lijden, tegen de wil van het lot, door hun eigen roekeloosheid.

Het zijn fouten van slechte mensen, niet van de letteren noch van het evangelie als men daar misbruik van maakt; als je de letteren namelijk wegneemt, maak je in één keer een einde aan alle menselijkheid en alle godsvrucht, dat kan niet anders. Voeg daaraan toe dat geen van de mensen die zich aan deze fanatieke ongeregeldheden overleveren, betrapt kan worden op een gefundeerd oordeel of op degelijk onderricht in de letteren: je kunt zien dat ze allen als in vervoering meegesleurd worden door een verlangen naar irreële verwachtingen en revolutionaire vernieuwingsdrang. Maar hierover een andere keer.

Onze beide vorsten blijken erg op jou gesteld: zelfs als iedereen je in de steek zou laten en het jou zou behagen bij ons te komen, dan zullen zij jou volgens mij genereus ontvangen en je alles verschaffen wat nodig is om te leven en daarbij je beschermen tegen onrecht van je tegenstanders, en dat zonder je verplichtingen op te leggen. Geloof me, van harte zullen ze standvastig alle dingen doen die ik net genoemd heb: door de proef op de som kunt je hierover zekerheid verkrijgen.

Wij zouden het allemaal fijn vinden als je jouw *Ecclesiastes* op zou dragen aan hertog Johann de Oude, als dat mogelijk zou zijn: ongetwijfeld zul jij dan iets doen wat men je zal lonen.[5.] Als je het doet, zou je in het voorwoord in enkele zinnen het geschenk dat je hiervoor van de vorst ontvangt, moeten omschrijven, maar zonder vleierij als van een parasiet. Wat je over Aleander schrijft, die slaaf van hebzucht en ambitie, daar moet je niet zo zwaar aan tillen, want zijn advies over het brandmerken als ketters is al lang niet meer van groot gewicht. Over Barbarossa worden dagelijks nieuwsberichten en oorlogsbulletins uitgebracht, en juichende Brabanders hebben nu de keizer al

4. Homerus, *Odyssee* 1, 32 (alleen het woord ‘onbegrijpelijk’) en 33-34. Overigens spreekt hier in feite de oppergod Zeus in de godenvergadering, niet de Schikgodinnen.
5. Oorspronkelijk wilde Erasmus dit werk opdragen aan Fisher. Na diens onthoofding besloot hij het op te dragen aan Christoph van Stadion: zie brief 3036.

geluk gewenst met zijn overwinning, met prachtig vuurwerk: volgens mij zingen zij hun lofzang vóór hij overwonnen heeft.

Nu Sion eindelijk is veroverd, viert men bij ons de overwinning op zijn tragische koning.[6] Aangezien jij in de afsluiting van je brief schrijft dat je graag de afloop van dat koninkrijk wilt weten, zal ik de ontknoping van dat drama schilderen, in grote lijnen en heel nuchter en toch zoals de zaken gelopen zijn. Want de eerdere bedrijven heb ik in mijn vorige brief al aangestipt,[7] zo goed en zo kwaad als dat mogelijk was, namelijk wat er tot op dat moment gebeurd was, dus tot ongeveer de negende maand van het beleg. Toen dan de anarchie, of beter die oligarchie, tot een monarchie was geworden en de gemeenschap van goederen en de gezamenlijke maaltijden in de vier kwartieren, verstrekt door evenzoveel keukens, uitgelopen waren op een individuele herverdeling van goederen en een eigen voorraad van levensmiddelen, zou je het een soort leeuwensamenleving hebben kunnen noemen. De koning en zijn entourage, in koninklijke pracht en praal zoals passend was, hadden goed voor zichzelf gezorgd, voor het volk niet zo geweldig. Maar om te voorkomen dat het volk bijeenkwam en kon gaan klagen of samenzweren over deze ongelijkheid en over andere behoeften, werden de mensen druk bezig gehouden met allerlei werkzaamheden, ieder op zijn eigen plaats, en het was niet toegestaan om zonder verlof van de toezichthouder of een superieur weg te lopen of heimelijk met iemand te spreken. Wie dat toch probeerden, werden onmiddellijk aangegeven door speciaal hiervoor aangestelde spionnen en meegesleurd om gestraft te worden. Want om zijn tirannie nog te verstevigen, had de koning twaalf hertogen benoemd, aan wie hij alvast gezag toegewezen had in die microcosmos maar dat zou hij later wel uitbreiden over grotere gebieden. Hij hing ieder van hen een medaille om de hals als insigne: dat waren natuurlijk de bewijzen van hun waardigheid. Daarna, toen de belegering langer duurde dan men gedacht had en de hoop op hulptroepen vervlogen was, ontstond in die grote groep mensen een algemeen gebrek aan levensmiddelen. Eerst probeerde men hongersnood tegen te gaan met paardenvlees en andere, nauwelijks eetbare, spijzen. Het staat vast dat ze daarna ook leer of in water geweekte huiden, in heel kleine stukjes gesneden, gegeten hebben met rauwkost. Want die spullen en die lekkernijen werden na de verovering van de stad gevonden in de huizen van enkele adellijke dames die ik goed ken. Sommige mensen hebben om de honger te stillen ook honden en hazelmuizen gebruikt.

6. De wederdopers hadden Münster herdoopt tot Sion ofwel het nieuwe Jeruzalem: een koninkrijk.
7. Deze brief aan Erasmus is niet bewaard, maar de inhoud is zeker verwerkt in 3031a.

Kortom, de toestand begon te lijken op de hongersnood in Saguntum,[8] maar toen het ging zomeren hebben zij zich nog enigszins in leven kunnen houden met kruiden en knollen. Om te voorkomen dat de val van dit Jeruzalem in enig opzicht zou afwijken van de val van het oude, zijn na de overmeestering van de stad, volgens zegslieden, kindervoetjes en -handjes ontdekt die ingelegd waren in de pekel. Onsterfelijke God, zien we dan nog steeds niet die duidelijke toorn Gods tegen ons en de verdiende en gruwelijke slagen van zijn gesel?

Toen de hongersnood steeds afschuwelijker op het volk begon te drukken, heeft de koning uit zichzelf toestemming verleend om te vertrekken aan wie dat wilden: om zich te bevrijden van een nutteloze groepering en tegelijk zelf met enkele uitverkorenen langer te kunnen genieten van zijn rijkere voedselvoorraad. Dus direct verliet een grote massa mensen de stad, vooral vrouwen met kleine kinderen, mannen wat minder; want bij het eerste contact werden bijna alle mannen neergestoken door de soldaten. Dezen probeerden tevergeefs de vrouwen met hun kinderen terug te sturen, de stad weer in: het gevolg was dat zij liever zichzelf aanboden om gedood te worden dan terug te keren naar een langzame hongerdood. Want van alle soorten sterven is het ellendigste het doodgaan van de honger: dat getuigt zelfs Homerus.[9] Het was een afschuwelijk tafereel om te zien: de meesten hadden van het verrijzenisfeest tot Pinksteren geen brood geproefd, allen waren verzwakt, en ze waren halfdood door het slechte voedsel; maar wanneer ze dan brood aten tot ze verzadigd waren, stierven ze spoedig daarna. De grote groepen vrouwen, die niet gedood werden maar ook niet teruggedwongen konden worden de stad weer in, zaten opgesloten tussen de stadsmuren en het legerkamp van onze soldaten en krepeerden van de honger: ze rukten hun zuigelingen los van hun borst en legden ze voor de voeten van de soldaten, hen bezwerend om tegelijk met de baby's de moeders af te slachten. Uiteindelijk kregen de bevelhebbers medelijden: ze gaven de soldaten toestemming om de kinderen overal op te vangen om hun wat te eten te geven. Ook de moeders mochten daar weg.

Dit is er zo ongeveer gebeurd sinds het verrijzenisfeest. Voordien braken wederdopers vaak uit en raakten in lichte schermutselingen slaags met de belegeraars: nu eens was de nederlaag voor deze partij, dan voor die. Maar pas toen werd dat minder frequent, eigenlijk alleen nog als ze zeker waren van hun zaak. Tevens zijn er een keer of twee besprekingen gevoerd. Toen ten slot-

8. In het voorspel van de Tweede Punische Oorlog belegerde Hannibal in Spanje de stad Saguntum in 219 v.Chr. een halfjaar lang voordat hij haar kon veroveren.
9. Homerus, *Odyssee* 12, 341-342.

te de hongerdood dreigde, iets wat gruwelijker is dan een tiran, en het aantal strijders afnam, zag men ze nog maar zelden tevoorschijn komen, behalve dat zo nu en dan sommigen die weg wilden vluchten uit de stad, gevangen genomen werden of gedood.

Terwijl de zaken er zo voorstonden, zijn op een nacht in het pinksteroctaaf twee mannen te voet uit de stad weggeglipt,[10] van wie de een de wachtposten ontging, ons legerkamp overstak en ontsnapte; de ander, op heterdaad betrapt, werd gepakt en is levend in bewaring genomen. Toen degene die ontkomen was hoorde dat zijn maat levend werd vastgehouden, is hij uit zichzelf ook teruggekomen. En via deze krijgsgevangenen ontdekte men de volgende manier om zich van de stad meester te maken.

Eerder al waren soldaten erachter gekomen dat bij de stadspoort die Kruispoort heet, de stadsgracht niet breder was dan een soldatenlans plus vier voeten; ook werd het poortje daar niet op slot gedaan. Dus werd er een bruggetje gebouwd dat die breedte overspande: dat werd op het feest van St.-Jan de Doper in de eerste nachtwake naar dat stuk van de gracht gebracht. Aan het bruggetje werd een touw vastgemaakt. De krijgsgevangene die erop gewezen had dat de stad in dit stukje niet zo goed beschermd was, had het andere eind touw om zijn middel gebonden, hij zwom de gracht over en met het touw dat hij om zijn middel had kon hij de brug naar zich toe trekken: 35 infanteristen die hiervoor uitverkoren waren staken zo met succes over. Na het passeren van de gracht komt men bij de hoge omwalling, die helemaal omheind was om te verhinderen dat men op de wal kon klimmen; die omheining liep tot aan het bolwerk van de wal, dat het Rondeel heet. Daar waren sommige van de overgestoken voetknechten naar binnen geslopen, precies waar de omheining het bolwerk raakt; de anderen waren erover geklommen met behulp van kleine ladders. Zo was de eerste hindernis overwonnen, maar voordat men nu bovenop de wal kon komen was er nog een palissade, bestaande uit staken en palen die aan elkaar vastgemaakt waren. Toen het gelukt was een staak uit de grond te trekken, kwamen zij ongedeerd bovenop de wal, zonder dat de wachters iets merkten, en van hier renden ze meteen naar het bolwerk en slachtten daar alle wachters af: die waren ingedut.

De onzen profiteerden die nacht van een onweer met donder en bliksem: zo werden ze niet verraden door het geluid dat ze maakten. Terwijl de anderen, de ongeveer driehonderd in de achterhoede, probeerden door zo'n bres

10. Hun namen zijn Hans Eck von der Langenstrate en Heinrich Gresbeck, de eerste een deserteur uit het bisschoppelijke leger, de ander een schrijnwerker uit Münster. Gresbeck is ook de auteur van *Meister Heinrich Gresbeck's Bericht von der Wiedertäufe in Münster*, dat bewaard is gebleven.

de voorhoede snel in te halen, brak de brug: een deel was al aan de overkant, de rest volgde door over te zwemmen en vervolgens ladders tegen het rondeel te zetten; hoewel enkele ladders het begaven door het gewicht en door de haast, konden velen van de achterhoede zich toch aansluiten bij de voorhoede. Meteen stormden zij door het poortje, dat zoals ik al zei niet afgesloten was, en drongen de stad binnen met vier vaandels, maar in aantal minder dan zeshonderd man. Eenmaal binnen waren ze echter zo uitgelaten door dit succes dat ze verder niet meer op dat poortje hadden gelet. Een paar stedelingen die er heel toevallig langs kwamen, sloten het poortje af zodat het grote leger buitengesloten bleef.

Dit was ongeveer wat er allemaal rond het eerste uur van de nacht plaats vond. De onzen dachten al dat alle soldaten die in de stad hadden weten te komen, verloren waren en zouden sneuvelen omdat ze ver in de minderheid waren, terwijl die soldaten intussen onverschrokken moordend rondtrokken door de hele stad, geholpen door het duister van de nacht zodat hun aantal veel te hoog geschat werd: anders hadden zij gemakkelijk door de stedelingen weggevaagd kunnen worden. Hier had je gevloek kunnen horen van soldaten die de stad niet in konden, en scheldpartijen tegen onze commandanten en aanvoerders: die hadden gewetenloos deze ongelukkigen in de fuik laten lopen, of beter gezegd een slachthuis in gestuurd, omdat ze vertrouwden op een paar behendige maar onbetrouwbare verraders. De aanvoerders en commandanten jammerden en bleven maar zuchten en trokken zich de haren uit het hoofd. Kortom, complete ellende. Vanuit de stad waren nu eens weeklachten te horen, dan weer psalmgezang, zo luid dat men geloofde dat alles verloren was voor onze soldaten en dat er een overwinningslied gezongen werd, terwijl in feite onze mannen de wederdopers dwongen om ‘iou, iou’ te zingen. In deze wanhopige situatie buitengesloten vóór de poort, bleef ons leger heel bedroefd staan tot het zesde uur 's morgens; nadat er inmiddels houwelen en bijlen gehaald waren om gaten te slaan en de poort te verbrijzelen, ziedaar: als door een *deus ex machina* worden onze vaandels gehesen dichtbij de bolwerken, en ze wapperen in de wind; al snel wordt de poort opengezet die Iodefelz heet: daar doorheen trekt ten slotte het hele leger binnen.

Toen ze bij de markt gekomen waren, stootten ze op ongeveer driehonderd of iets meer wederdopers die daar opeengehoopt stonden, omsloten door een barricade van karren (dat heet een wagenburcht); ook hadden ze de wijken met kettingen afgesloten, zo dat ze een tijdje weerstand hadden kunnen bieden. Toch is van al deze mensen na onderhandelingen het leven gespaard en de capitulatie aanvaard, maar later toen ze betrapt waren op het beramen van aanslagen, zijn de meesten alsnog gedood. Vervolgens gingen

de soldaten de huizen langs op plundertocht: sommige bewoners werden afgeslacht, andere uit het raam gegooid. Dit werk heeft een paar dagen geduurd, want ze probeerden alle mensen die zich ergens schuilhielden, tevoorschijn te halen en ze waren op zoek naar buit en die sjouwden ze mee.

Een van de krijgsgevangenen die het vermelden waard zijn was de koning, in een gevecht gevangen genomen: een jongeman die al van het eerste dons een baardje liet staan, die gemiddeld van lengte was en helemaal qua uitdossing de tirannie waardig, tot die rang gestegen terwijl hij pas nog kleding repareerde. Van de achttien echtgenotes die hij had, zijn er enkele gevangen genomen: over hun polygamie heb ik het in mijn vorige brief al gehad. Of zijn koningin in het krijgsgewoel gedood is of ontkomen, blijft onduidelijk. Hetzelfde geldt voor Bernhard Rothmann, predikant en fakkeldrager: die is niet meer opgedoken; hij was vergezeld van een van zijn echtgenotes, en men heeft zowel tussen de lijken gezocht als in alle schuilplaatsen. Ook vice-koning Knipperdolling is levend gevangen genomen, een rijzige en elegante man met een mooi taalgebruik. Zij vormden het driemanschap van dat rijk en zij waren de hoofdrolspelers van het hele drama, hoewel trouwens het praatje gaat dat de koning vlak voor de val van de stad gezorgd heeft dat zijn koninklijke waardigheid aan een ander overgedragen werd; maar deze ander is zelf ook gevangen genomen en gedood. De meeste anderen, veelal gevangen genomen en dan verhoord, werden daarna gedood.

Alleen de koning, zijn plaatsvervanger en een paar anderen worden nog levend in bewaring gehouden om in deze dagen gefolterd te worden. Vrouwen en kinderen werden gespaard. Maar later hebben veel vrouwen die schaamteloos bejegend waren (zoals dat altijd het geval is in deze school van de misdaad) wraak genomen en met vergif en listen veel belagers om het leven gebracht; bijgevolg werden overal in bedden soldaten dood aangetroffen die op seks uit waren geweest; daardoor geschokt hebben hun maten weer veel vrouwen barbaars mishandeld.

Op deze manier is pas in de achttiende maand het toevluchtsoord van de wederdopers, Münster, veroverd, op het feest van St.-Jan de Doper. Naar mijn mening is het door het Noodlot bepaald dat de wederdopers juist op die feestdag overwonnen zijn, hoewel ze na een belegering van anderhalf jaar nog niet erg ontmoedigd waren; als de onzen zich niet meester hadden kunnen maken van de stad op de manier die ik geschetst heb, maar vooral omdat de indrukwekkende wraak van God de ketterij van die groep wilde bestraffen, was het risico groot geweest dat de koning met enkele getrouwen (want hij had het volk buitengezet) die stad nog een tijd had kunnen verdedigen: zo goed was die stad op alle mogelijke manieren versterkt. De stad kent ruime weiden en veel onbebouwd terrein; daar hadden ze overal

bonen en groenten gezaaid. Er zijn ook wat vaten gevonden met wijn en met bier, in de voorraad van het driemanschap; bovendien gepekeld vlees en gepekelde vis, en ten slotte graan, waarmee die oligarchen zich nog een tijd in leven hadden kunnen houden. Geld is er heel veel gevonden. De totale buit is bijeengebracht als gemeenschappelijk goed; een deel is aan de bisschop toegewezen, een deel aan de soldaten. De kroon, versierd met goud en juwelen, het kostbare koningszwaard en een paar sporen, volgens mij van puur goud, zijn door de commandanten als eregeld aan de bisschop geschonken.

Deze oorlog zou genoeg stof bieden voor een uitgebreid verslag, als iemand zin had de vele ongehoorde gebeurtenissen van de oorlog te verzamelen. Voor mij zij het voldoende jou een selectie te geven: ik beschrijf de grote lijnen van de strijd en voorvallen die onbetwijfelbaar zeker zijn. Ik stuur je ook de koninklijke wetten, die ik naar beste vermogen uit de volkstaal in het Latijn heb vertaald; tevens een lijst van functies en diensten.[11.] Rest nog dat wij allen tesamen God smeken dat hij ons zijn vrede en eendracht van geloof schenkt en dat hij alle dwaalleer en rebellie ver weg jaagt. Onze vorsten zijn er geheel op gericht om dergelijke rampzalige gebeurtenissen tegen te gaan met behulp van wettelijke en christelijke maatregelen op het gebied van godsdienst en burgerlijk recht, om te voorkomen dat zoiets later opnieuw de kop kan opsteken. Jij zou hierin met je wijsheid heel veel kunnen betekenen, als je een handje wilt helpen. Er zijn boetedagen afgekondigd om zo Gods toorn, door onze misdragingen gewekt, te bedaren.

De zeer doorluchtige vorst senior heeft me gevraagd jou uit zijn naam te groeten en je te herinneren aan zijn genegenheid voor jou. Je krijgt de hartelijke groeten van de heer kanselier Gogreve, die verzwakt is door een slijmvliesontsteking en koorts (anders zou hij schrijven) en van verschillende anderen die jouw naam en je geschriften in ere houden. Het ga je goed.

Vlatten schrijft zelf.[12.]

Düsseldorf, op de feestdag van Pantaleon, tevens de verjaardag van onze vorst junior: 28 juli 1535

Een eigenhandig geschreven groet van hertog Wilhelm junior etc.

Konrad Heresbach, doctor in de rechten

Aan de meest volmaakte en roemrijke heer Erasmus van Rotterdam, kampioen in de theologie en in alle schone letteren. Te Bazel bij Froben

11. De bijlagen van de koninklijke wetten en de lijst van functies zijn niet overgeleverd, maar de informatie is wel verwerkt in 3031a.
12. De brief van Vlatten aan Erasmus is niet overgeleverd.

3031a *Van Konrad Heresbach*
Düsseldorf 1534-1536

Dit document is een verslag van de belegering van de stad Münster en de uiteindelijke verovering van dit 'nieuwe Jeruzalem' van de wederdopers. Uit brief 3031 blijkt dat Konrad Heresbach aan Erasmus al eerder een brief had gestuurd over de belegering, en wel over de eerste negen maanden ervan. Deze brief is niet overgeleverd, maar moet stammen uit de herfst van 1534. Wel bewaard is een bewerking van de twee brieven van Heresbach tot één doorlopend verslag van de gebeurtenissen rond Münster, in de vorm van een brief aan Erasmus. Deze bewerking is pas in 1536 afgesloten, gezien de passage over de terechtstelling van de kopstukken van de wederdopers in januari 1536. De compilatie is ofwel vervaardigd door Heresbach zelf of door iemand uit zijn naaste omgeving die raad wist met de vele woorden en citaten in het Grieks in de tekst van de brieven.

De meest volmaakte en roemrijke heer, meester Erasmus van Rotterdam, wereldkampioen in de theologie en in alle schone letteren, wordt gegroet door Konrad Heresbach

Toen ik goed en wel teruggekeerd was aan het hof, op 1 oktober als ik het wel heb, vond ik jouw brief, die meegebracht was van de najaarsmarkt van Frankfurt.[1] Hij was echt welkom, niet alleen voor mij, voor wie jouw brieven altijd honingzoet zijn, maar ook voor de vorst en voor enkele hoge heren aan wie ik je brief heb laten zien; geen wonder, want hij bracht ons op de hoogte van jouw toestand en je gezondheid en benadrukte nogmaals je oude welgezindheid jegens ons; al lang had ik niets vernomen over jouw reilen en zeilen behalve wat ik kon bespeuren uit correspondentie gericht aan de vorst en voorheen door het te vragen aan de brievenbesteller van de graven van Rennenberg.[2]

Ik had je al eerder geschreven, vóór de markt van april meen ik, maar omdat jij klaagt dat ik nooit schrijf, begin ik te twijfelen of mijn brief jou wel heeft bereikt in deze woelige tijden: van bijna niets, hoe heilig ook, kun je tegenwoordig verwachten dat het ongeschonden blijft. En echt, toen ik van

1. Deze brief van Erasmus is niet overgeleverd. Het gaat om de najaarsbeurs van 1534 in Frankfurt.
2. Hermann en Kaspar von Rennenberg studeerden in 1533-1534 in Freiburg en woonden aanvankelijk bij Erasmus in huis.

plan was opnieuw te schrijven kwam er eerst een heftige koorts tussen die me overviel rond de hitte van de Hondsster en me enkele maanden zo in zijn greep hield dat ik doodziek was: dit had ik dan gemeen met velen van mijn vrienden en kennissen, want iets eerder dan ik waren ook kanselier Gogreve en proost Vlatten door deze ziekte geveld, zo erg dat men voor hun leven vreesde. Er waren mensen die dit toeschreven aan zwarte magie van monniken en priesters die vreesden dat wij de vorst zouden stimuleren om zijn kerkelijke politiek vorm te geven.[3.]

Toen ik vervolgens tegen de tijd van de najaarsmarkt weer een beetje hersteld was, had ik besloten de stilte te verbreken; maar omdat ik mee moest met een gezelschap van de vorst werd ik opnieuw gedwongen mijn voornemen op te schorten. Omdat intussen jouw brief sneller hier is dan die van mij geschreven was, dwingt die mij met enig geweld tot wat ik van plan was uit eigen beweging te doen, en omdat de huidige toestand hier van mij vereist wat uitvoeriger te schrijven, zal ik als het lukt die vertraging en de geringe frequentie van mijn brieven (zo noem jij dat) compenseren met een veelvoud van woorden.

Dus om te beginnen ben ik je dankbaar dat je bezorgd bent over mijn gezondheid: ik herken jouw oprechte belangstelling van vroeger. Vervolgens schrijf je dat jij in gevecht gewikkeld bent met jicht aan je handen, jicht aan je voeten, overal jicht: ik betreur het zeer dat je gebukt gaat onder die dictatuur van beulen en dat je niet veeleer in een vredige woning de geestelijke rust kunt vinden om het algemeen belang van de promotie van de letteren te dienen. Die dictators zouden doorgeschoven moeten worden naar hun broeders bedel-dictators, die luie en vette buiken, mensen als Egmondanus en Zuñiga, bij wie ze meer vrije tijd en voedsel hadden kunnen vinden. Maar in al jouw wijsheid weet je best dat het een natuurwet is: op hoge leeftijd wordt het lichaam zwakker, een bejaarde wordt omgeven door veel ongemakken en hard hiertegen vechten zal alleen maar vechten tegen de goden zijn. Er zijn trouwens mensen die deze ongemakken zien als dienaressen van een lang leven. Ik weet niet of ik wel een hoge ouderdom moet wensen als die voortdurend met zulke metgezellen opgescheept wordt. Maar ongemakken zijn beter te verdragen zolang ze je geestkracht niet doven: dat het jou daaraan bepaald niet schort, wordt bewezen door je vele en bovendien volmaakte boekwerken, fraai als zwanenzangen, met het gevolg dat je wat dit betreft je kunt meten met Nestor, Plato, Isocrates of Cato. Want van voortreffelijke mensen is de herfst ook mooi.

Fraai zijn de grapjes die jij verder maakt over de veldtocht tegen die van

3. De lezing *devotoribus* (die kwaad afroepen over een ander) is gevolgd, niet *devotioribus* (overijverigen).

Münster, ook al is de zaak voor ons hier helemaal niet fraai, omdat zij ‘vele sterke personen naar de Hades heeft gestuurd.’[4] Ik wilde liever buiten schot toeschouwer blijven dan dienst doen als speler in een zo droevig en bloedig toneelstuk.

Het voorspel van dit drama heb je meen ik al een keer gehoord: in het zuiden van Duitsland is het begonnen door bepaalde pseudo-profeten als regisseurs, mensen zonder opleiding, uit een milieu van rauw volk afkomstig, namelijk snijders en kledingherstellers; de groep is gegroeid door een lichtgewicht complot, mensen die niet eens ooit letters geproefd hebben terwijl de Heilige Geest door de Schrift toch getuigt dat letters de betrouwbaarste middelen en instrumenten zijn om de leer goed te onderzoeken en te begrijpen. Nadat zij ginds alles geprobeerd hadden maar het hun niet gelukt was de overige bedrijven op het toneel uitgevoerd te krijgen, zijn ze met de stroom van de Rijn mee naar ons toe gedreven en hebben Münster bezet,[5] een zeer aanzienlijke stad, want voorzien van vijf kapittels en evenveel parochies, en die bovendien een geschikt theater vormt om dit drama af te ronden. Maar omdat jij ook in de afsluiting van je brief lijkt te vragen dat ik je een beschrijving geef van het begin, de ontwikkeling en de organisatie van dit koninkrijk, zal ik voor jou het verhaal iets eerder beginnen om te voorkomen dat ik je een onthoofd toneelstuk voorzet.

Aanvankelijk beschermde de macht van het volk in deze stad de prediking van het zuivere evangelie (zo werd dat genoemd), iets wat inging tegen de wil van bisschop Franz van Waldeck, de lokale vorst. Men trof voorbereidingen tegen eventueel geweld van de vorst als die hun voornemen wilde dwarsbomen, door levensmiddelen, oorlogstuig en versterking te regelen zelfs voor het doorstaan van een belegering. Het was min of meer zo dat de opvattingen van het volk door uiteenlopende in zwang zijnde meningen nu eens naar deze kant overhelden dan weer naar die, dus in een kritieke fase verkeerden, en dat het volk, waaruit nog nooit iets goeds voortgekomen is, zich opmaakte om eigen regels vast te leggen voor het geval dat de vorsten een gerechtvaardigde hervorming zouden uitstellen of afwijzen. Want altijd wanneer Gods woord zich laat horen, zien we meteen dwalingen verschijnen; een gevolg is dat elk tijdperk zijn antichristen kent, van wie de apostelen en Christus zelf voorspeld hebben dat ze zouden komen. Je herinnert je het wel: toen Hadrianus keizer was heeft de Jood Kochba gepreekt dat hij de enige echte ster van onze redding was, neergedaald uit de hemel om het volk

4. Homerus, *Ilias* 1, 3.
5. Sinds de zomer van 1533 waren het echter vooral volgelingen van Melchior Hofmann die naar Münster kwamen: vanuit de Lage Landen, niet over de Rijn.

te redden en het heil terug te brengen, en hoeveel aanhangers hij kreeg; en op Kreta, ten tijde van Theodosius, beweerde een andere Jood dat hij Mozes was en zoals deze eens de Israëlieten door de zee geleid had, beloofde hij om met nog zo'n wonder de Joden naar het beloofde land te brengen. In de tijd van Heraclius is ook nog Mohammed opgestaan in Arabië, die de mensen ook al met lichtgewicht bijgeloof verleid heeft.

Op zo'n zelfde manier zijn nu in dezelfde geest de wederdopers opgestaan, die met een schijn van buitengewone onschuld indruk maken op het gewone volk en de mensen verleiden om met hen mee te gaan naar onbekende streken; wie door hun beloften verlokt zijn, trekken met hen mee als in extase ontwaakt, met achterlating van hun hele hebben en houden. Trouwens, aanvankelijk werd het volk in het algemeen zo meegesleurd door een vlaag van fanatisme dat iedereen zo ongeveer gedwongen was eigen lijf en leden te beschermen - je zou gezegd hebben dat die mensen eenvoudigweg krankzinnig waren - hoewel, eerlijk gezegd, vele burgers in deze stad nu ze van alle kanten belaagd werden door volk dat hun iets probeerde aan te smeren, niet zozeer de religieuze ideeën leken over te nemen als wel de teugelloosheid, en de verkondigers van het woord eerder uit schenen te zijn op tirannie en de gunst van het volk dan op het heil van het volk. Toch bestond in het begin de indruk dat hun voornemens niet helemaal dwaas waren, bijvoorbeeld met betrekking tot het afschaffen van misbruiken en zondige gewoonten en het overgaan op een zuivere leer. Het had allemaal beter kunnen aflopen als niet de bekende Duivel, die de mensen hun redding misgunt, dat goede begin omgeleid had, natuurlijk uit vrees dat het volk de zuivere leer van Christus zou omarmen en een leefwijze die soberder is en meer in overeenstemming met de heilzame leer, in plaats van door te gaan met hun menselijke illusies en in plaats van de praal, de luxe en de vraatzucht van de clerus. Die duivel besefte natuurlijk dat hij op moest passen en op alle manieren moest proberen om mensen die de Scylla wisten te vermijden in de Charybdis te duwen. Daar is hij prima in geslaagd. Want terwijl alle leden van de opgejaagde scheuringen onder voorwendsel van prediking naar Münster toe stroomden als gemeenschappelijk asiel van de mensen van het evangelie en zich daar als ballingen terugtrokken, heeft de gevallen engel de tarwe van het evangelie meteen bestrooid met het onkruid van wederdopers, sacramentariërs, valse profeten van Montanus en Valentinianus; het onkruid heeft het zaad van het evangelie dadelijk verdrongen, want zo is de vruchtbaarheid van ongewenste kruiden nu eenmaal. Onder de clerus was alles rustig, zoals voor de zonen van Israël in Egypte. Maar toen ze uit Egypte waren weggetrokken en kinderen van God geworden waren, begon Satan hun heil te belagen en begonnen zij onrustig te worden en opstandig. Zo zorgt Satan

ook nu voor scheuringen en opstand, omdat hij de ware leer van de rechtvaardiging ziet opkomen en het oorspronkelijke gebruik van de sacramenten weer ziet ontstaan.

De mensen van de stad, begerig als ze waren naar omwenteling, namen heel gemakkelijk de losbandigheid van de wederdopers over; aanvankelijk was er een hevig conflict tussen de mensen van het evangelie en de wederdopers, zo erg dat het vuur van het schisma de bisschop hoop gaf dat hij zich meester kon maken van de stad. In de stilte rond middernacht was met behulp van stedelingen van de andere partij al één stadspoort bezet door soldaten van de bisschop die de stad moesten binnenvallen. Maar handlangers, van dit alles op de hoogte, maakten het plan bekend omdat ze al snel spijt hadden gekregen of misschien vreesden voor hun eigen hachje. Op dit punt werden de evangeliërs het eens met de wederdopers zodat ze eensgezind de troepen van de bisschop verdreven. Sommige mensen beweerden dat de commandant van de bisschoppelijke compagnie op eigen initiatief zijn soldaten terug had getrokken, uit een soort evangelische geloofsijver. Zeker is dat hij door de bisschop erg onvriendelijk is bejegend. Nu deze aanval afgeslagen was, ging men uiteindelijk over tot open strijd. Want de bisschop bereidde zich voor om de stad te belegeren: hij had troepen geworven bij naburige vorsten, die met dit voorbeeld ook hun eigen onderdanen wilden afschrikken wanneer de stedelingen van Münster afgestraft waren.

Maar de sekte van de wederdopers werd steeds sterker en de meerderheid van het volk, die verlangde naar bandeloosheid en omwenteling, domineerde met gemak de gegoede burgerij, vooral toen men begreep dat de wederdopers voortdurend benadrukten dat de betere burgers geen regering hadden; zo is het geschied dat velen die echt de leer van het evangelie toegedaan waren, de stad verlieten. Onder hen was Buschius, die al meteen vanaf het begin heel moedig weerstand bood tegen de leer van de anabaptisten.[6.] Hetzelfde heeft Corvinus geprobeerd, die gestuurd was door de landgraaf van Hesse.[7.] Maar beiden hebben de wijk genomen voor de razende menigte, omdat ze merkten dat ze met argumenten totaal niets bereikten. Buschius is kort daarna overleden in het naburige stadje Dulmen: ontegenzeggelijk een man die een scherpzinnig en onbevangen beschermer van de schone letteren en de oprechte christelijke leer was.

Kortom dus: alwie weigerden de zijde van de wederdoop te kiezen, wer-

6. Hermannus Buschius (ca. 1468-1534), humanist, vriend en correspondent van Erasmus vanaf 1515 tot in 1523, maar vanaf toen door Erasmus verdacht van venijnige anonieme aanvallen in geschrifte.
7. Antonius Corvinus, adviseur van Philippus, de landgraaf van Hessen. Deze vorst was bondgenoot van de prins-bisschop van Münster.

den uit de stad verdreven en ze mochten helemaal niets meenemen. Een flink deel van de burgers is vogelvrij verklaard en gedwongen stad en woning achter te laten voor bekeerlingen, nieuwe bewoners en wedergedoopte streekgenoten. Degenen die deze nieuwe bezittingen toegeschoven kregen, ontvingen uiteraard een geschenk van de Heilige Geest, te weten de goederen van vogelvrij verklaarde medeburgers. Dit is allemaal gebeurd aan het begin van de vasten van het jaar 1534.

Verder, toen de wedergedoopten zich niet alleen van de rijk voorziene stad maar tegelijk ook van de reserves hadden meester gemaakt, gooiden zij alles op één hoop en richtten in de vier stadskwartieren van stadswege keukens in als gezamenlijke eetgelegenheden en voor een gemeenschappelijk leven, en door te pochen op bescherming van de Vader daagden ze hun vijanden uit. De torens van de kerken, hoog en sierlijk, haalden zij neer, kerkgebouwen werden als oorden van afgodsdienst ontmanteld en verbouwd voor profaan gebruik; want kloosters en kapittels waren al eerder ontvolkt: alle religieuzen waren verjaagd. Maar echt barbaars is dit: afgezien van het stadsarchief en de openbare bibliotheek die ze verbrand hadden, hebben ze ter plekke ook de bibliotheek van de fraters, zoals ze die noemen, die goed voorzien was van werken in alle talen en elke literatuur, in brand gestoken (heiligschennis!) en zo heel veel uitstekende boeken in het vuur vernietigd.[8.] Nadat deze wandaden gepleegd waren, werd er in deze nieuwe stad Jeruzalem een nieuwe overheid ingesteld, nieuwe volksbesluiten, een nieuwe godsdienst, nieuwe huwelijken, een helemaal nieuw type staat, kortom alles werd nieuw.

De voornaamste fakkeldragers van de tragedie waren de volgende: Bernhard Rothmann, iemand die goed van de tongriem gesneden was en enigszins onderricht had genoten in algemene ontwikkeling en in de talen; hij had de rol van predikant. Zijn dienaar, zoals Achates van Aeneas, was Knipperdolling, burger van de stad. Hoewel hij zichzelf aansloot bij die factie vanwege onenigheid met de bisschop, schopte hij het tot consul. Door zijn waardigheid was hij een gewichtig man, maar hij wist ook zijn woordje te doen en hij schrok helemaal nergens voor terug. De derde was weliswaar een vreemdeling maar slaagde er door zijn barbaarse sluwheid in de eerste rang te bereiken en zelfs de alleenheerschappij; hij was geboren in Leiden en beroemde zich aanvankelijk op profetische inspiratie en op stemmen van de Heilige Geest. Hij was een man van ternauwernood 26 jaar, sluw van aard, vol vertrouwen in de bevalligheid van zijn gezicht en zijn geest en daarbij in zijn talent voor revolutie, maar iemand zonder scholing; men vertelde dat hij kleermaker of kledinghandelaar was - zeg eerder Alexander de Leugen-

8. Op de grote markt in Münster vond de verbranding plaats, 15 maart 1532.

profeet - maar een Lucianus wat onderwijzen betreft.[9.] Hij overtrof alle anderen in sluwheid van aard en hij dwong allen hem te gehoorzamen, maar hij had wel juist die mensen dicht bij zijn eigen autoriteit gehaald die hij als het meest geschikt zag om zijn voornemen te verwezenlijken. Omdat hij naar alleenheerschappij streefde en een weg zocht om dat doel te bereiken, en toen hij zag dat er uiteenlopende en tegenstrijdige meningen waren over de leerstellingen van de godsdienst en merkte dat de mensen twijfelden, besefte hij (net als Mohammed) dat hem zo een handvat aangereikt was om de mensen aan zich te binden: hij begon niet alleen wetten te stellen voor civiele aangelegenheden maar ook een nieuw type religie uit te denken; zijn bedoeling was om hiermee de mensen geestelijk in de boeien te slaan en om allen des te beter in het gareel te kunnen houden zonder mogelijkheid van andere opvattingen. En zoals Mohammed de Schrift aan het vlees aanpaste om het volk te paaien, zo hebben de wederdopers het huwelijk ontheiligd, de magistraten gedegradeerd tot uitvoerders van volkswil en van de bandeloosheid van de massa, de slaven opgeroepen tot vrijheid en nog andere maatregelen getroffen die ik successievelijk aan de orde zal stellen, en zo hebben zij bereikt dat het volk instemde en zo de mensen onderworpen aan hun principes.

Als regering werd een college van Twaalfmannen gekozen, die wegens hun populariteit bij de massa de bestuurders van de groepering waren maar die zich in werkelijkheid lieten leiden door de listigheid van een profeet en een predikant, als ossen door hun neusringen. Zij nu kondigden als wetten van de Twaalf Tafelen de orakels van de profeet af, dat wil zeggen de leerstellingen van de wederdoop, hoewel ze niet opgeschreven waren en niet gepubliceerd werden maar alleen mondeling overgeleverd, zoals vroeger bij de Galliërs de Druïden deden en de oude Egyptische theologen. Maar later heeft dezelfde profeet, toen hij koning geworden was, de leerstellingen en de wetten van zijn koninkrijk door de hele stad verspreid. Vandaar voeg ik hier enkele belangrijke hoofdpunten toe, zoals ik ze uit de volkstaal naar het Latijn heb overgezet.[10.]

9. Hij is bekend als Jan (Jantje) van Leiden. Een pamflet van Lucianus heeft de titel *Alexander of de Leugenprofeet.* Het is een aanval op iemand die een cultus van de nieuwe god Glycon weet te stichten, met orakel, in Paphlagonië.
10. Dit zal het document zijn, eventueel in geredigeerde vorm, dat Heresbach als bijlage bij brief 3031 had gevoegd. Vanaf artikel 6 wordt elk verder leerstuk van de wet der wederdopers voorzien van commentaar of kritiek door Heresbach of zijn redacteur. De opmerking over *De staat* van Plato bij artikel 6 is waarschijnlijk ook van Heresbach.

1. Eerst en vooral wordt van de kandidaten voor de wederdoop geëist dat zij alle vastgestelde zaken vervloeken en dat zij afzweren wat het volk de goddelijke eredienst noemt, en de ceremonies, zalvingen en uiterlijke tekens.

2. Zij moeten de mis verwensen en ook die Baäl die door de geheven handen van de priester getoond wordt.

3. Zij moeten afzien van de wereld, helemaal.

4. Zij mogen geen jaarlijkse bijdragen betalen en die ook niet opeisen.

5. Zij mogen geen commerciële activiteiten ondernemen en geen handel drijven: van ambachten dienen zij zich te onthouden, een heel enkel ambacht uitgezonderd.

6. Niemand mag eigen bezittingen hebben zonder die aan de voeten van de mystagoog en de profeet te leggen. Dit natuurlijk naar het voorbeeld van de eerste christenen of de staat van Plato.

7. Niemand mag onderworpen worden aan beambten en leiders (de enigen die de zorg hebben voor de rust in de staat en wier taak het is iedereen aan het werk te houden); want wie opnieuw geboren is wordt niet meer geleid door het vlees maar door de geest, zodat hij onder niemands gezag kan vallen.[11.]

Alsof Christus en de apostelen, die toch zelf aan de overheid gehoorzaamden en dat ook aan anderen leerden, niet zo geleid waren door de geest! Toevallig zijn er geen graden van volmaaktheid voorgeschreven, evenmin als iets over maagdelijkheid.

8. De huwelijken moeten voor wedergedoopten hernieuwd worden, en wel als volgt: (1) voor degenen die getrouwd zijn met heidenen (dat wil zeggen mensen die de wederdoop weigeren), blijft dat huwelijk niet geldig als de wederpartij zich niet opnieuw laat dopen; (2) maar als iemand een echtgenote heeft die onvruchtbaar blijkt, mag hij een tweede vrouw erbij huwen; als die wel vruchtbaar is, wordt de eerste vrouw verplicht haar te dienen; zodra zij zwanger is mag hij weer een andere erbij huwen, en zo voort tot aan zeven.

Dit volgens de beroemde tekst ‘weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u’ of desgewenst volgens Jesaja 4: ‘zeven vrouwen zullen één man in bezit nemen’.[12.]

9. Zij moeten vaststellen dat de kinderdoop afgeschaft moet worden als iets dat ingevoerd is door een kwade geest, ook al bestaat die al onafgebroken sinds de tijden van de apostelen: want al vóór de doop is geloof vereist.

Maar als er waar dan ook acht geslagen moet worden op ons geloof, en niet veel meer op de opdracht van God, dan vraag ik u: hoe weinig mensen zullen er dan uiteindelijk gedoopt moeten worden?

11. Dit verwijst kritisch naar een brief van Paulus: Romeinen 1, 13: over gehoorzaamheid aan de overheid.
12. Zie voor de citaten Genesis 8, 17 en Jesaja 4, 1.

Er waren er ook die met vuur begonnen te dopen, en dat ging dan zo: op een cirkelvorm zetten ze overal brandende kaarsen vast en met die hoepel omringden de dopers dan de kandidaten voor de doop.

Niet tevreden met deze fraaie leerstellingen haalden zij ook de heiligschennende ketterijen van Marcion, Valentinianus en Apollinaris weer van stal, die vroeger al veroordeeld waren en die beweerden dat Christus niet van zijn moeder zijn vlees ontvangen heeft. Zo hechten zij dus geen waarde aan het feit (of veinzen het niet te weten) dat de Schrift al meteen vanaf Adams zondeval een zegening uit het zaad van David en uit het zaad van een vrouw beloofd heeft; zo ook dat Paulus uitdrukkelijk van Christus zegt 'geboren uit het zaad van David naar het vlees' (Romeinen 1), dat Irenaeus (boek 3, hoofdstuk 32) uiteenzet dat de Heer zijn vlees voor honderd procent ontvangen heeft uit de substantie van de maagd en dat hij dit ook verdedigt als de door de orthodoxe kerk aanvaarde leerstelling; zo etiketteert hij als ketters diegenen die bazelen dat Christus niets ontvangen heeft van de moedermaagd. Want de eerbiedwaardige auteur Tertullianus bevestigt (in zijn boek *Over Christus' Vlees*) wat de apostel ons leert, namelijk dat Christus naar zijn vleselijke natuur is voortgebracht uit de stam en het zaad van zijn voorvaderen. Naarmate deze ketterse leerstelling feller veroordeeld wordt door de kerkvaders, koesteren de ketters haar koppiger, zozeer dat ze haar verdedigen als hun eigen huis en haard en er mordicus aan vasthouden.

10. Voor hen die na hun doopsel afvallig geworden zijn, is er geen vergeving meer mogelijk.

Dit vertellen zij om ten slotte alle vertrouwen in redding te ontnemen aan mensen die na hun doopsel afvallig geworden zijn; misschien is dit een navolging van Novatianus.[13.] Omdat geen enkele ketterij zo absurd is dat ze niet opgesmukt kan worden met de citaten uit de Schrift, verdraaien zij hiertoe plaatsen uit Paulus, *Aan de Hebreeën*, hoofdstukken 6 en 10, die de orthodoxen echter betrekken op zonde tegen de Heilige Geest en op de zonde van vertwijfeling.[14.]

Om een keer een eind te breien aan mijn Ilias van verderfelijke leerstellingen, of aan die veelkoppige waterslang, moet ik eigenlijk dit nog toevoegen:

11. Slaven mogen alleen in dienst zijn van wedergedoopten.

Toen er op grond van deze wet eenmaal borgstellingen toegestaan waren ten gunste van de vrijheid van slaven, verleidden deze kidnappers gemakkelijk een grote menigte tot slaaf gemaakte mensen, van wie onze streek er een overvloed kent en die door de adel hier heel grof behandeld zijn.

13. Novatianus was in 251 de tegenpaus die zich verzette tegen vergiffenis aan afvalligen die daarover berouw hadden.
14. Paulus, Aan de Hebreeën 6, 6 en 10, 26.

Nu heb je de belangrijkste geloofsartikelen van deze apostelen en de geloofsbelijdenis waaraan diegenen gebonden worden die zich laten inwijden in hun mysteriën. Maar dagelijks worden er, naar goeddunken van die leugenprofeet annex wetgever, artikelen afgeschaft en worden er van dezelfde teneur nieuwe bijvoegsels toegevoegd, dat wil zeggen aanhangsels van wetten, met als gevolg dat er bijna geen opvatting van die oude en vervloekte ketterijen is die niet door hen opnieuw te berde wordt gebracht. Maar het volk had niets in de gaten, bewoog mee met elk zuchtje wind en werd verlokt door de nieuwigheden en voordelen van zijn macht over vermogens en van zijn losbandigheid. Het meende opgeroepen te worden tot vrijheid en gemeenschap van goederen, maar was al spoedig beroofd van alle bezittingen en werd gekneveld door de oligarchie en een tirannie nog erger dan die van Phalaris.[15.] De wraak van de bisschop: net als de kikkers kregen zij, toen ze het koningschap van het Balkje afwezen, een ooievaar[16.] (voor dit potje een passend deksel), namelijk een leugenprofeet, een bedrieger van wie ze zelf de illusie hebben dat het de in de bijbel beloofde Elias is, aan wie de Vader de gave der voorspelling heeft geschonken en die door de Vader tevens is aangesteld (nota bene!) als adviseur van de wil Gods. Zij zijn ervan overtuigd dat zijn orakels op één lijn staan met de voorspellingen van Jesaja, en ze zeggen dat hij het is over wie geschreven staat: ‘de stem van de roepende in de woestijn.’[17.] En net zoals Mohammed tijdens een epileptische aanval deed alsof hij met de Heer aan het spreken was, zo sprong deze profeet op kruispunten en pleinen vaak tevoorschijn als vieze man, liet zich voorover in de modder vallen en schreeuwde dan: ‘Doet boete voor uw zonden, want het rijk Gods is nabij!’[18.] Daar voegde hij dan aan toe dat die laatste dag, waarop de Heer de wereld wil doen lijden, aanstaande was en dat er nergens meer redding was behalve in deze heilige stad, het nieuwe Jeruzalem waarover de Openbaring spreekt; pas daar in die stad zal de kleinzielige kudde gered worden: al vanaf de tijd van de apostelen was er geen enkele echte, ware christen geweest.

Om geloofwaardiger te zijn en om het stomme volk in paniek te brengen verzonnen ze verder visoenen: dat de Vader zichtbaar was, die geharnast te paard en wuivend met een veer op zijn hoofd boven de stad kwam aanrijden

15. Phalaris was een beruchte tiran van de stad Agrigentum (zesde eeuw v.Chr.).
16. Zie Phaedrus, *Fabels* 1, 2: *De kikkers vragen om een koning.* In Phaedrus' fabel krijgen ze van Jupiter niet een ooievaar maar eerst een kleine houten balk; uit onvrede met deze koning vragen zij een andere. Dan stuurt de oppergod hun een in water levende slang die hen verslindt.
17. Jesaja 40, 3; Mattheus 3, 3; Lucas 3, 4.
18. Mattheus 3, 2.

zwaaiend met een bloedig zwaard; dat het ook nog bloed regende. Meer dan één zon en andere wondertekenen waren aan de hemel te zien als voorboden van de eindtijd; ten slotte had men de beroemde bazuin de aftocht horen blazen naar het Laatste Oordeel: met dit schrikbeeld wilden zij natuurlijk het volk nog meer angst aanjagen. Al deze wonderen werden uitvergroot in brieven en door de zendelingen van de profeet, al naar gelang ze dat overal verteld hebben aan familie en vrienden, waarbij ze iedereen maanden en bezwoeren om zich te haasten naar de heilige ark van de eindtijd, man en vrouw, jong en oud, om zo te voorkomen dat dit toevluchtsoord van de redding, dat hun belangenloos werd aangeboden, opgeheven zou moeten worden, als zij tenminste de aanstormende en onontkoombare toorn van God wensten te ontgaan. In die stad werd door de Vader voor alles in overvloed gezorgd; alleen moesten ze wel meebrengen wat ze konden vinden aan zwaarden, geld en linnengoed; zij veegden het stof van hun voeten af op degenen die deze aansporing negeerden en niet de moeite namen zich hierheen te haasten, en gaven hen dan over aan de boze geest: zonder enige hoop op redding. Ik heb zelf passages van deze strekking gelezen in een brief van de profeet, die meer een edict was, gericht aan de steden van Holland en Friesland: de gouverneur van Friesland, Georg Schenck, had me een kopie doen toekomen. Ik heb ook kopieën gezien die anderen naar hun eigen vrienden gestuurd hebben. Dit nieuwe evangelie is in alle streken in de buurt zo populair geworden dat er geen stad is, geen wijk, waar de wind van dit profetisch enthousiasme niet doorheengewaaid is: overal begon het volk de oren te spitsen, met geweldig vuur en fanatisme, en mensen gingen geheime bijeenkomsten houden en complotten organiseren.

Er was een terrein afgesproken niet ver van Deventer; minstens dertigduizend personen hadden besloten daarheen te komen en te blijven wachten op het reeds vastgestelde tijdstip, even na het feest van de Verrijzenis: want ze hadden voorspeld dat de wereld zou vergaan tegen het feest van Hemelvaart. Ook lag er een talrijke vloot in de omgeving omdat er een grote menigte mensen gekomen was uit de kustgebieden van Holland en Vlaanderen; als de Heer hun plannen niet verijdeld had en zij niet verraden waren en gearresteerd, zouden zij de wereld overspoeld hebben met oproer en slachtpartijen.

Hier zouden overigens eigenlijk nog veel dingen te vertellen zijn als aan jou de tijd vergund was ze allemaal te aanhoren of aan mij om ze te vermelden.

Naar diezelfde ‘wedergeboorte’ haastten zich ook uit de gebieden van onze vorst enkele groepen mensen, maar de meesten van hen zijn op heterdaad betrapt en tijdens hun reis onderschept; wie van hen weer bij zinnen kwam,

is vrijgelaten, wie bij hun voornemen bleven worden nog steeds in bewaring gehouden. De leider van dit armzalige gezelschap, een wederdoper die smid van beroep was, had de opdracht mensen te enthousiasmeren en mee te nemen. Schuldig bevonden aan rebellie, majesteitsschennis en ontvoering, en ook op grond van zijn uitzonderlijke godslasteringen, is hij door de vorst ter dood veroordeeld: hij was zo hondsbrutaal en grofgebekt dat hij, toen zijn brandstapel al begon te branden, nog de wens uitte om dat korstje onder zijn voeten te vertrappen (het brood van de eucharistie des Heren) of het te gebruiken om zich schoon te krabben.

Tot dan toe was nog aan niemand door de vorst de doodstraf opgelegd, want hij was bang een onschuldige ter dood te veroordelen en wilde liever een paar schuldigen zo laten wegkomen dan onschuldigen de dood in jagen. Door naburige vorsten en in de gebieden van de keizer en de kerkvorsten werden allen die zich aangesloten hadden bij de leer van Luther of van iemand anders, zonder onderscheid als ketters naar het slachthuis gesleept. Zij noemen ze allemaal lutheranen, ook de sacramentariërs, de wederdopers en degenen die streven naar de oorspronkelijke leer van het evangelie, en ze hebben speciaal hiervoor verklikkers aangesteld; bijgevolg, als iemand het waagt het woord van Christus onze redder te lezen of het boek in bezit te hebben of iets te mompelen als reactie op de dromerijen van bepaalde zweverige mensen, wordt hij onmiddellijk beticht en voor strafbaar gehouden conform de straffen en keizerlijke bepalingen voor een ketter. Ik weet eigenlijk niet op grond van welke wetten ze dit doen, of met welk ideaal van billijkheid en van gepastheid, of je nu op de kerkelijke of op de burgerlijke sancties let, die beide nogal met bloed geschreven zijn. Want de leer waarvan ik tot nu toe zelf gelezen of gehoord heb dat het de leer van Luther is, bevat geen enkele stelling die door de Kerk of door de wet als ketterse leer aangemerkt is. Als iemand die leer privé en voor zichzelf leest en die niet onderwijst als hij daartoe niet geroepen wordt, en als ook de hoge positie van het gezag gerespecteerd wordt, zie ik niet in hoe zo iemand een ketter genoemd kan worden.

Maar vorsten en bestuurders voltrekken terecht de straf die in de wetten van vroegere keizers en ook in een recent edict van onze keizer vastgelegd is, aan de wederdopers van onze tijd, die niet slechts ketters zijn maar ook rebellen en godslasteraars. Want ook de overheid moet godslastering bestraffen, op grond van haar mandaat van God. Van de andere kant, mensen die zich simpelweg nog een keer hebben laten dopen, mensen van wie duidelijk wordt dat ze op een of andere manier daartoe verleid zijn en die door een onbesproken levenswandel aanbeveling verdienen, moeten zich door het zwaard van Gods woord bewust worden van hun dwaling en bij hen moet echt alles geprobeerd worden voordat er bloed zou gaan vloeien: het doel

moet eerder zijn ketterijen op te ruimen dan mensen; dit vooral omdat de voorzichtige keizerlijke wetten in dezen, van uiteenlopende auteurs en uit verschillende tijden en ook nog bij steeds andere gelegenheden uitgevaardigd, elkaar lijken tegen te spreken met betrekking tot de straffen voor wederdopers en voor ketters. Maar de meeste wederdopers zijn zo meedogenloos en zo met zichzelf ingenomen, zo afhankelijk van hun eigen dromerijen en fantasieën, dat ze zich met geweld verzetten tegen het gezag en heel rebels de wereld van het onderwijs binnendringen zonder daartoe geroepen te zijn, onrust in de samenleving brengen en streven naar afschaffing van gezag, overheid en cultuur. En als je met hen over de Bijbel debatteert zeggen ze meteen: 'Het is jou niet gegeven dit te begrijpen, jij hebt de geest niet.' Je zou je verwonderen over de hardnekkigheid van deze mensen en hun onverschrokkenheid voor welke straffen dan ook.

Ze zeggen dat tijdens de katechese een kruikje tevoorschijn wordt gehaald door de katechist; zodra een katechumeen daaruit gedronken heeft, raakt hij zo bevangen door enthousiasme,[19.] zo zegt men, dat men aan alles ziet dat hij bezeten is: aan zijn ogen, aan zijn gezicht, aan zijn manier van lopen. Dat is denk ik iets als de beker van Circe: Satan heeft immers ook eigen mengseltjes om zijn bondgenoten aan zich te binden en om degenen die hun band met Christus loslaten, binnen te halen in zijn kring van getrouwen. Iemand die zij tegenkomen, groeten ze niet, volgens de gedragslijn: als iemand onze leer niet aanhangt, moet je hem ook niet goededag zeggen. Het is zelfs zo dat ze ook niet reageren wanneer iemand hen begroet: sombere, zeer strenge mensen.

Tot zover over de leer, de gebruiken en de activiteiten van de wederdopers. Nu krijg je het vervolg van de belegering; met dat verhaal was ik al begonnen maar ik heb het onderbroken voor een tamelijk lang zijpaadje.

Bij het begin van de vasten stationeerde de bisschop zijn ruiterij in een nabij gelegen stadje; zo wilde hij voorkomen dat de wederdopers binnen de muren nog levensmiddelen geleverd kregen of soldaten konden verwelkomen, en zo nu en dan raakte hij in schermutselingen slaags met mensen die uit de stad wilden vertrekken, totdat hij rond Pasen versterking had gekregen van troepen van de aartsbisschop van Keulen en de hertog van Kleef: nadat dit leger over vijf legerkampen verdeeld was, werd de stad voor het eerst belegerd en toen de belegeringswerktuigen aangevoerd waren begon het aanvallen.[20.] Maar vanwege de grote oppervlakte van de stad kon ze niet zo

19. Het woord *enthousiasme* is hier in zijn oorspronkelijke betekenis gebruikt: een godheid neemt bezit van een mens, zit in de mens, die dan bezeten is.
20. Er was een aanval op 27 mei en een op 31 augustus 1534.

precies omsingeld worden dat de belegerden geen verkenners konden uitsturen of geen berichten ontvangen; ze konden zelfs nog over en weer handel drijven, inkomend en uitgaand, misschien ook doordat sommige soldaten wel een handje wilden helpen uit sympathie voor de vijand: zo gaat dat in een oorlog.

De zomer ging voorbij met deze belegering. Tegen de winter is met die belegering van het vijfledige leger gestopt, en zijn de troepen teruggetrokken. Maar er is wel een bezettingsmacht achtergebleven, verdeeld over zeven omwalde kampementen, om binnen een omheining van wal en gracht de wacht te houden en aanvoer van handelswaar of hulptroepen te voorkomen. Met deze strategie dacht men de stad eindelijk te kunnen bedwingen. In de winter van dat jaar kwam de zeer doorluchtige keurvorst van Saksen naar ons hof, vergezeld van een paar andere vorsten, die allemaal bereid waren hulp te verlenen om dit nest te veroveren; nagenoeg alle vorsten van Duitsland lijken dan unaniem dat doel te omarmen, zodat de ommekeer van deze tragedie spoedig te verwachten is.

Maar ik keer terug naar de spanning. Rond één oktober, toen men al opgehouden was met de aanval, zoals gezegd, klaagde de bekende profeet Elia dat zijn profetische geest hem was ontnomen en overgedragen was aan een of andere goudsmid.[21] Deze Jesaja, plotseling gekozen voor de taak van profeet, begon meteen voorspellingen te doen, natuurlijk als wederdienst voor de krabbende ezel.[22] Die eerste profeet moest op bevel van de Vader benoemd worden tot koning van Sion, en aan diens gebied zou de Vader binnen een paar dagen niet alleen de streken uit de nabije omtrek toevoegen maar de macht over de hele wereld. Zonder getreuzel werd degene die door het orakel aangewezen was tot koning verheven en de plotseling tot monarchie getransformeerde oligarchie gaf de staat een nieuwe vorm. Nieuwe heersers, nieuwe wetten.

Onmiddellijk worden de nieuwe functies van het koninklijke hof verdeeld: er wordt een commandant van de lijfwacht benoemd, voorproevers, schenkers, kamerdienaren, conciërges, schrijvers en mensen voor andere taken bij zo'n belangrijke majesteit. Daar komen nog bij scepters, diademen, een staatsiemantel, alles wat bij een koning hoort en, om op geen enkel terrein onder te doen voor Salomon, ook niet minder dan vijftien concubines. De rijkdommen, die eens aan de voeten van de apostelen werden gelegd, dus de voeten van de Twaalfmannen, worden nu hoofdelijk verdeeld. Bij Hercules, slimme oplichterij van die bedriegers! Want een kortere weg naar

21. Johann Dusentschuer, goudsmit te Warendorf.
22. Frequent Romeins spreekwoord: ‘ezels krabben elkaar’, de ene hand wast de andere.

tirannie en beslag op rijkdom is niet te verzinnen, en dat zijn precies de doelen van die valse profeten.

Mensen die deze koning van het drama van nabij gekend hebben toen hij nog Jan van Leiden was, handelaar in kleding en doortrapte losbol, beweren dat hij een groot vakman was: een geboren talent in het verzinnen van bedrog; sommigen zeggen dat hij koopman was in Leiden, een stad in Holland, waar hij ook geboren was, volgens anderen was hij een pooier, volgens enkelen gewoon soldaat. Maar dat hij soldaat is geweest heb ik zelf nooit van hem gehoord. Want toen hij als gevangene naar mijn vorst gebracht werd en hij ondervraagd is over de beginfasen van zijn onderneming, heb ik hem horen vertellen hoe hij aangespoord door inblazingen van de Geest en door een visioen op weg gegaan was naar Münster; want hier zou het hemelse Jeruzalem zijn en hier zou hij wonderen doen. Om hierover zekerheid te krijgen heeft hij onderweg zijn intrek genomen in een huis in Krechting om daar de bedlegerige dienstmeid haar gezondheid terug te geven; hij beweerde dat het zo allemaal was gegaan tijdens zijn reis naar Münster. Toen hij daar gearriveerd was en hij een keer alleen in zijn slaapkamer vertoefde, heeft hij in zijn geestesvervoering gezien dat een zilversmid, die samen met hem vanuit Holland daar aangeland was, in een ruzie net buiten de poort vermoord werd; hij droomde dat diens echtgenote, een schoonheid, dodelijk verliefd op hem was en aangespoord door dit visioen moest hij haar trouwen; en zo was het ook gegaan. Deze dingen bracht hij naar voren als ontwijfelbare bewijzen dat zijn roeping gegeven was door God, en hij zei dat hij over deze treden van eerbewijs en waardigheid opgeklommen was naar de top, de rang van koning, volgens het devies: als de fortuin het wil, word ik van redenaar nog consul.

Toen de man deze nieuwe machtspositie op zich genomen had, kondigde hij als koning een koningsmaal af, als een soort volksvergadering van het koninkrijk, op het plein voor de kathedrale kerk.[23] Iedereen was gehoorzaam aan het koninklijke edict en allen stroomden daarheen. De koning zat hoog op een opvallend paard, in een met gouddraad bestikt staatsiekleed, met zijn scepter en diadeem; behangen met goud en kostbare edelstenen, kortom in een koninklijke schittering, kwam hij aangereden zoals de Joden zich voorstellen dat hun Messias zal komen, omringd door minstens zestig ruiters. Dit hebben we vernomen van krijgsgevangenen en van vluchtelingen. In de toespraak die hij daar hield vroeg hij eerst of alle aanwezigen bereid waren pijn te lijden om de dood van de Heer aan te kunnen kondigen. Allen op dat weidse plein schreeuwden: ‘Ja!’ Terwijl de koning tussen de tafels met mensen door wandelde, ontdekte hij opeens iemand in hun midden van wie hij

23. Dit banket vond plaats op 13 oktober 1534.

zei dat diens hart niet oprecht was en dat hij geen bruiloftskleed aanhad; met zijn zwaard doorkliefde hij eigenhandig diens hoofd, tegelijk de functie van koning en die van beul uitoefenend.[24.] Trouwens, ook toen hij nog profeet speelde vond hij het al fijn om op dit gebied te oefenen voor de tirannie: als hij op een of andere manier een boze achterdocht koesterde jegens iemand, schoot hij hem direct met een kogel neer. Hoewel straffen met het zwaard speciaal de taak was van Knipperdolling, de eerste in rang na de koning, verving de koning hem gaarne als deze functionaris verhinderd was, natuurlijk als een Mozes van het volk Israëls. Tijdens ziekte van Knipperdolling, de baas van de straffen, heeft de koning bijvoorbeeld een keer, omdat hij wilde dat een van zijn echtgenoten gestraft werd, zelf deze familiemoord op zich genomen omdat Knipperdolling afwezig was. Zijn enige verontschuldiging hiervoor tegenover onze vorst was, dat deze echtgenote had willen vluchten, gearresteerd was en dat niemand behalve de koning de taak van Knipperdolling op zich kon nemen: ik heb hem dat zelf horen verklaren en met mij vele hovelingen en alle hofdames. Maar nu keer ik terug naar dat banket. Nadat de koning daar dit staaltje van beulswerk (dat is naastenliefde) had laten zien, zat hij zelf aan bij het heilige banket (ik wou zeggen: heilige vleeshouwerij), uiteraard op een hoge koningszetel, verbluffend door de schittering van zijn majesteit.

Na afloop van het banket werden 28 personen uitgekozen als apostelen, die uitgestuurd werden door de vier stadspoorten (als de vier wereldstreken) naar vier buursteden (dus de hele wereld) om de heilige wederdoop te verkondigen. Die Jesaja had namelijk voorspeld, zoals gezegd, dat alle landstreken in de omgeving zouden toevallen aan de nieuwe koning. Maar dat orakel van het valse profeteren is de apostelen slecht bekomen. Want zodra ze de steden waar ze naar toe gestuurd werden hadden betreden, zijn ze allemaal gevangen genomen en toen terechtgesteld.[25.]

Acht van hen waren naar Soest gestuurd, een vesting in het graafschap Marck die aan mijn vorst onderworpen is en die minstens zo groot, zo goed versterkt en ook minstens zo welvarend is als Münster zelf. Hoewel de inwoners van dat stadje ook van godsdienst veranderd waren, tegen het gezag van de vorst en de overheid in (dat heb je meen ik een andere keer al gehoord), waren zij toch gewaarschuwd door het succes en het voorbeeld van de mensen van Münster; daarom hebben de vooraanstaande burgers deze pseudoprofeten onmiddellijk toen zij de stad binnenkwamen gearresteerd

24. Vergelijk de parabel van het bruiloftsmaal voor de koningszoon in Mattheus 22, 1-14.
25. De koning had zijn apostelen verzekerd dat hun niets zou overkomen want er zou geen christenbloed meer vloeien.

en gedood voordat ze het volk konden opruien; dankzij die burgers is er weer hoop dat men niet meer zal afwijken van de juiste leer van het woord.

De overige apostelen verging het niet beter in de steden waarheen zij uitgezonden waren; het is zelfs zo dat er niemand wist te ontsnappen. Andere uitgezondenen waren binnengeglipt in Luik, Utrecht, Amsterdam en Keulen, de voornaamste steden van het oude Germania dat aan de benedenloop van de Rijn ligt. Als ze er hiervan maar één hadden kunnen bezetten, was het gedaan geweest met Germania, zelfs met heel Europa: zozeer begon de bevolking overal de oren te laten hangen naar de windvlagen van die partij.

In Keulen zijn vierentwintig gilden van ambachtslieden. Men noemt die de *Zünfte*. In elk gilde hebben zij enkele leden bereid gevonden om hun 'gildebroeders' warm te maken voor deze prachtige onderneming; er was afgekondigd dat ze op het volgende Sint-Maartensfeest (dan worden de vaten nieuwe wijn plechtig geopend en is er groot feest in deze streken) rellen moesten schoppen en de vooraanstaande burgers en kerkelijke hoogwaardigheidsbeklederes moesten doden. Maar door de uitzonderlijke welwillendheid van God, onze genadige redder, is hun hinderlaag ontdekt: enkelen zijn gegrepen en wreed gestraft, het merendeel was zo wijs om te vluchten.

Je ziet met welk fanatisme de wederdopers hun heilige leerstellingen trachten te propageren. Zij doen niets openlijk, noch in geschrifte noch met prediking (de volgelingen immers hebben bijna geen opleiding genoten: zij pochen op profetische inspiratie en proeven slechts te hooi en te gras van de Heilige Schrift), maar ontlopen overal het daglicht in gewelven, grotten en graanschuren; met bedrog, vervalsing, begoocheling en verzonnen droombeelden lokken zij rebellie uit, verraad en bloedige moorden, bezetten met veel geweld steden, ontdoen de burgers van hun bezittingen en nemen vrouwen en kinderen mee tegen de zin van ouders en echtgenoten. Want het is dit nieuwe volk Israëls eigen om de Moabieten, Filistijnen en Midjanieten op deze manier in het nauw te brengen, te misleiden, te beroven, te kwetsen en uiteindelijk met wortel en tak uit te roeien; want hun was het zwaard der wrake overhandigd, terwijl ze onder leiding stonden van deze nieuwe Jozua.

Maar ik ben misschien te uitvoerig voor jou als ik alles ten volle probeer te vertellen: er zou een Ilias voor nodig zijn en het zou minstens zo veel werk vergen als de Trojaanse Oorlog of de verovering van Jeruzalem zelf. Daarom laat ik veel achterwege en ga ik snel over naar de ontknoping van de tragedie.[26] Want inmiddels was het bijna de negende maand van de belegering, en toen de eerdere anarchie of oligarchie omgezet was in een monarchie ging

26. Vanaf hier wordt het verhaal uit brief 3031 gebruikt. Vele passages worden nagenoeg letterlijk overgenomen.

men weer over tot hoofdelijke distributie van levensmiddelen, om de bevoorrading beperkt te houden. Nu zou je het een soort leeuwensamenleving hebben kunnen noemen. Want de koning en zijn entourage, in koninklijke pracht en praal, hadden goed voor zichzelf gezorgd, maar voor het volk werd er zuiniger gemeten: dat was te verwachten. Om te voorkomen dat iemand tegen deze oneerlijke verdeling en de woekerende tirannie zou durven protesteren of dat er rellen konden uitbreken, zoals in dergelijke omstandigheden vaak voorkomt, is gezorgd dat de mensen niet in kleine groepjes konden samenscholen of stiekem konden overleggen, maar werd ieder op zijn eigen plaats bezig gehouden met werkzaamheden en waagde niemand het zich te verwijderen van zijn plaats zonder uitdrukkelijke toestemming van de hiervoor aangestelde toezichthouder; als mensen toch probeerden heimelijk met elkaar te spreken, werden ze onmiddellijk door hiervoor overal opgestelde spionnen aangegeven en meegesleurd om de doodstraf te krijgen.

Om zijn tirannie nog te verstevigen heeft de koning twaalf hertogen benoemd, aan wie hij eerst hertogdommen toewees in zijn koninkrijk, maar die zou hij dan later wel uitbreiden met grotere gebieden wanneer naburige landstreken zich aansloten. Hij hing ieder van hen een medaille om de hals als insigne: dat waren natuurlijk de bewijzen van hun waardigheid. Daarna, toen de belegering langer duurde dan men gedacht had en de hoop op hulptroepen vervlogen was, ontstond in die grote groep mensen een algemeen gebrek aan levensmiddelen. Eerst hield men zich in leven met paardenvlees en groenteknollen. Soms probeerde men hongersnood tegen te gaan met andere, maar nauwelijks eetbare, spijzen als vlees van honden, hazelmuizen en katers. Toen die allemaal opgegeten waren, hebben ze, dat staat vast, ook leer of in water geweekte huiden, in heel kleine stukjes gesneden, gegeten met als toetje rauwkost. Want die spullen en die lekkernijen werden na de verovering van de stad gevonden in de huizen van enkele adellijke families die ik goed ken. De toestand begon te lijken op de hongersnood in Saguntum of in Jeruzalem,[27.] maar toen de zomer begon hebben de overal opkomende kruiden die men gezaaid had, de uitgehongerden nog in leven kunnen houden. Om te voorkomen dat de val van dit nieuwe Sion in enig opzicht zou afwijken van de val van het Palestijnse Jeruzalem, zijn door soldaten die na de overmeestering van de stad daar plunderend rondliepen, volgens zegslieden kindervoetjes en -handjes ontdekt die ingelegd waren in de pekel. Onsterfe-

27. Saguntum in Spanje werd in 219 v.Chr. belegerd en veroverd door Hannibal, in het voorspel van de Tweede Punische Oorlog, Jeruzalem in 70 n.Chr. tijdens de Joodse Opstand, door Titus, zoon van keizer Vespasianus.

lijke God, zien we dan nog steeds niet die duidelijke toorn Gods tegen ons en de gruwelijke slagen van zijn gesel? Kon men zich zelfs bij de Scythen iets voorstellen dat onmenselijker was en gruwelijker om te horen?

Het is bewezen dat de koning en Rothmann en Knipperdolling intussen voorzien waren van behoorlijk goed eten. Allicht, het was een broederlijke gemeenschap. Toen de zaken er zo voor stonden, toen de hongersnood steeds afschuwelijker op het volk drukte, heeft de koning toestemming verleend om te vertrekken aan wie dat wilden: om zich te bevrijden van een nutteloze en halfdode groepering en tegelijk zelf met enkele uitverkorenen langer te kunnen genieten van zijn rijkere voedselvoorraad. Dus direct verliet een ontelbare massa vrouwen met kleine kinderen de stad. Maar zij mochten niets meenemen: het was zo erg dat ze zelfs hun kleren uit moesten doen behalve hun onderjurk. Mannen vertrokken er wat minder, want zij werden meteen bij het eerste contact afgeslacht door de belegeraars. De soldaten probeerden tevergeefs de vrouwen die wilden vertrekken, met hun kinderen terug te sturen, de stad weer in: het gevolg was dat zij liever zichzelf aanboden om gedood te worden dan terug te keren naar een langzame en ellendige hongerdood. Want van alle soorten sterven is het ellendigste het doodgaan van de honger; dat getuigt zelfs Homerus: ‘Sterven van de honger is het meest beklagenswaardig.’[28] Het was afschuwelijk om hun lichamelijke toestand te zien: de meesten hadden vanaf het feest van Verrijzenis tot Pinksteren geen brood geproefd, allen waren zo verzwakt en misvormd door honger en slechte voeding dat ze meer leken op halfdode beelden dan op mensen: hun gezicht was lijkbleek geworden, hun buik opgezwollen, hun ledematen vaal, ze konden nauwelijks op hun benen staan. Toen ze voor het eerst weer brood proefden, stortten de meesten uitgemergeld in. Aangezien de vrouwen niet gedood werden maar ook niet onder dwang teruggestuurd konden worden de stad weer in, zaten zij opgesloten tussen de stad en het kamp van de belegeraars en krepeerden ze ten slotte zo van de honger dat ze hun zuigelingen losrukten van hun borst en ze voor de voeten van de soldaten legden, smekend om hen van alle ellende te bevrijden door tegelijk baby's en moeders af te slachten. De soldaten vingen overal de meeste kinderen op om hun wat te eten te geven, en uit medelijden hebben de bevelhebbers de moeders uiteindelijk laten vertrekken: die brachten zich in veiligheid in naburige steden en dorpen. Dit is ongeveer wat er gebeurd is tussen Pasen en Pinksteren.

Voordien braken wederdopers vaak uit en raakten in lichte schermutselingen slaags met de belegeraars: nu eens was de nederlaag voor deze partij, dan voor die; door hevig kanonvuur zijn verder niet weinig van hun vijan-

28. Homerus, *Odyssee* 12, 341-342.

den gesneuveld. Maar inmiddels gebeurde dat minder frequent, eigenlijk alleen nog als de belegerden zeker waren van hun zaak. Tevens zijn er een keer of wat besprekingen gevoerd, die echter niets opleverden.

Er was ook iemand gevonden voor de rol van Judith, die naar het legerkamp moest gaan om een aanslag te plegen op Holofernes, dus op de bisschop van Münster.[29.] Maar omdat dit plan opgevat was zonder opdracht van de Heer (dat denk ik tenminste), had het een ongelukkige afloop. Want ze is voor een beloning verraden: zij werd gevangen genomen en in het kamp opgesloten.

Toen ten slotte de hongerdood dreigde bij de belegerden, iets wat gruwelijker is dan een tiran, en de honger bij ons juist afnam, zag men ze nog maar zelden tevoorschijn komen, behalve dat zo nu en dan sommigen die weg wilden vluchten uit de stad, tijdens hun zwerftocht gevangen genomen werden of gedood. Ze zeggen ook dat de koning toen overwogen heeft zijn koninklijke waardigheid over te dragen aan een ander.

Terwijl de zaken er zo voorstonden, zijn in het Pinksteroctaaf twee voetknechten uit de stad weggeglipt. Een van hen ontging de wachtposten, stak dwars door ons legerkamp en ontsnapte; de ander, op heterdaad betrapt, werd gepakt en is levend in bewaring genomen. Toen degene die ontkomen was hoorde dat zijn maat levend werd vastgehouden, is hij uit zichzelf ook teruggekeerd. Via deze krijgsgevangenen ontdekte men een manier om zich van de stad meester te maken (deels was deze manier tevoren al door soldaten achterhaald), en wel de volgende. Bij de stadspoort die Kruispoort heet, was de stadsgracht niet breder dan een soldatenlans plus vier voeten: ook stond het poortje daar bijna altijd open. Op grond van deze aanwijzing werd er een bruggetje gebouwd dat de genoemde breedte overspande: dat werd op het feest van St.-Jan de Doper in de eerste nachtwake naar dat stuk van de gracht gebracht. Aan het bruggetje werd een touw vastgemaakt. De krijgsgevangene die erop gewezen had dat de stad in dit stukje niet zo goed beschermd was, had het andere eind touw om zijn middel gebonden, hij zwom de gracht over en met het touw dat hij om zijn middel had kon hij de brug naar zich toe trekken: 35 infanteristen die hiervoor uitverkoren waren staken zo met succes over. Na het passeren van de gracht komt men bij de hoge omwalling, die helemaal omheind was om te verhinderen dat men op de wal kon klimmen; die omheining liep tot aan het bolwerk van de wal, dat het Rondeel heet. Daar zijn die voetknechten naar binnen geslopen, sommige precies waar de omheining het bolwerk raakt; de anderen zijn erover geklommen met behulp van kleine ladders. Zo was de eerste hindernis overwonnen, maar voordat men nu bovenop de wal kon komen was er nog een

29. Deze informatie ontbreekt in brief 3031.

palissade, bestaande uit staken en palen die in een rij aan elkaar vastgemaakt waren. Toen het gelukt was een staak uit de grond te trekken, konden deze soldaten erdoor en kwamen ze ongedeerd bovenop de wal, zonder dat de wachters iets merkten, en van hier renden ze meteen naar het bolwerk en slachtten daar alle wachters af: die waren al ingedut.

De onzen profiteerden die nacht van een onweer met donder en bliksem: zo werden ze niet verraden door het geluid dat ze maakten. Terwijl de anderen, de ongeveer driehonderd in de achterhoede, probeerden de voorhoede snel in te halen, brak de brug: een deel was al aan de overkant, de rest volgde hen door over te zwemmen en vervolgens ladders tegen het Rondeel te zetten. Hoewel enkele ladders het begaven door het gewicht en door de haast, konden velen van de achterhoede zich toch aansluiten bij de voorhoede. Meteen stormden zij door het poortje, dat zoals ik al zei openstond, en drongen de stad binnen met vier vaandels, maar met een kleiner aantal soldaten (namelijk zeshonderd man). Eenmaal binnen waren ze echter zo uitgelaten door dit succes dat ze verder niet meer op dat poortje in hun rug hadden gelet. Een paar stedelingen die er heel toevallig langs kwamen, sloten het poortje af zodat het grote leger buitengesloten bleef. Maar degenen die binnen waren, trokken rond door de hele stad, net alsof ze met veel meer man waren: ze konden profiteren van het nachtelijke duister, want anders hadden zij door een kleine groep overweldigd kunnen worden. Dit alles vond plaats ongeveer in de derde nachtwake.

Maar toen ons leger merkte dat de poort afgesloten was nadat er enkele soldaten binnen hadden weten te komen, dachten de soldaten dat zij afgetroefd waren en dat allen die in de stad binnengedrongen waren, overgeleverd waren aan een slachtpartij. Hier had je gevloek kunnen horen van militairen die de stad niet in konden, en ruige scheldpartijen tegen onze commandanten: die hadden gewetenloos deze ongelukkigen in de fuik laten lopen, omdat ze zo onnadenkend geloof hadden gehecht aan een paar misdadige overlopers en verraders. De commandanten jammerden en bleven maar zuchten en trokken zich de haren uit het hoofd. Kortom, complete ellende.

Intussen waren vanuit de stad nu eens weeklachten te horen, dan weer psalmgezang, zo luid dat men geloofde dat alles verloren was voor onze soldaten en dat er door onze vijanden een overwinningslied gezongen werd, terwijl in feite onze mannen de stedelingen dwongen om ‘iou, iou’ te zingen. In deze wanhopige situatie bleven de soldaten die buitengesloten vóór de poort stonden, wachten tot het zesde uur 's morgens; nadat er inmiddels houwelen en bijlen gehaald waren om gaten te slaan en de poort te verbrijzelen, ziedaar: als door een *deus ex machina* worden onze vaandels gehesen dichtbij de bolwerken, en al snel wordt de poort opengezet die Iodefelz heet: daar

doorheen trekt ten slotte, na lang wachten en grote verontwaardiging, het hele leger binnen. Toen ze bij de markt gekomen waren, stootten ze op ongeveer driehonderd of iets meer wederdopers die daar opeengehoopt stonden, omsloten door een barricade van karren (gebouwd door de karren één voor één tegen elkaar aan te zetten); ook was te zien dat ze de wijken overal met kettingen afgesloten hadden. Hoewel zij zo wel een tijdje weerstand hadden kunnen bieden maar zonder succes te behalen, is van al deze mensen, die om hun leven smeekten, de capitulatie aanvaard. Maar later toen ze betrapt werden op het beramen van aanslagen en gewapende opstand, zijn de meesten alsnog gedood. Vervolgens renden de soldaten over pleinen, door huizen en schuilplaatsen: sommige bewoners werden afgeslacht, andere uit het venster gegooid, enkele verstikt in kelders. Dit werk heeft een paar dagen geduurd, want ze probeerden alle mensen die zich schuilhielden, tevoorschijn te halen en ze waren op zoek naar buit en ze droegen die weg.

Een van de krijgsgevangenen die het vermelden waard zijn was de koning, in een gevecht gevangen genomen: een jongeman van ternauwernood 26 jaar (zoals hierboven al gezegd), die gemiddeld van lengte was en helemaal qua uitdossing de tirannie waardig. Van de vrouwen die hij als koning had (een stuk of achttien), zijn de meeste gevangen genomen, enkele zijn ontsnapt. Of zijn koningin, die ze een schoonheid noemen, in het krijgsgewoel gedood is of ontkomen, blijft onduidelijk. Hetzelfde geldt voor predikant Bernhard Rothmann: algemeen vermoedt men dat hij bij de inval omgekomen is; maar hoewel men heel nauwkeurig naar hem heeft gezocht, zowel tussen de lijken als in alle schuilplaatsen, is hij nergens meer gevonden. Vice-koning Knipperdolling is levend gevangen genomen, een rijzige en elegante man met een mooi taalgebruik (zoals gezegd). Onder de beroemde gevangenen bevond zich ook Krechting, en nog vele anderen; die zijn eerst voor onderzoek verhoord en kort daarna terechtgesteld. De koning, samen met Knipperdolling, en Krechting hebben nog een poosje geleefd, als het voorname driemanschap van deze bende: ze werden in bewaring gehouden voor foltering en verhoor.[30.] De meeste van hun leerstellingen hebben zij herroepen en ze hebben bekend dat ze vooral de doop en het huwelijk oneigenlijk gebruikt hebben. Op geen enkel punt bleven ze zo volhardend als over hun stelling dat Christus alleen vlees geworden is bij wijze van spreken maar niet is voortgekomen uit een maagdelijke moeder.

Uiteindelijk zijn deze drie op een kar gezet, naakt tot aan hun riem, en in het openbaar over de pleinen van Münster rondgereden. Hals, schouders, borst en armen werden bewerkt met gloeiend hete tangen. Toen ze zo een tijdje toegetakeld waren, doorboorde men hun borst met een mes. Om door de herinnering aan deze gebeurtenissen de burgers met dit schouwspel een

30. Heinrich Krechting was deel van het driemanschap: hij was de kanselier. Hij is de enige van de leidende figuren van het koninkrijk die wist te ontsnappen (hij is 80 jaar oud geworden). Zijn broer, Bernhard Knechting, was slechts een van de ministers, maar die is met Jan van Leiden en Knipperdolling terechtgesteld.

blijvende angst aan te jagen, werden hun lijken in ijzeren kooien gestopt die bij de markt aan de buitenkant van de hoogste kerktoren bevestigd zijn zodat iedereen ze kon zien. De overige gevangenen werden niet zó wreed behandeld. Vrouwen en kinderen werden gespaard. Maar omdat heel veel vrouwen en meisjes die het aantrekkelijkst waren schaamteloos door de soldaten bejegend werden (zoals dat altijd het geval is in deze school van de misdaad), hebben ze wraak proberen te nemen voor hun verkrachting met vergif en door belagers in de val te laten lopen en zo niet weinig daders om het leven gebracht; bijgevolg werden overal in bedden soldaten dood aangetroffen die op seks uit waren geweest; daardoor geschokt hebben hun maten weer veel vrouwen barbaars mishandeld. Alle inwoners die zich aan wederdoop schuldig hadden gemaakt en niet waren omgekomen, zijn uit de stad verdreven, een enkeling uitgezonderd; hun huizen en alle eigendommen zijn verbeurd verklaard.

Op deze manier is het toevluchtsoord van de wederdopers, Münster, pas in de achttiende maand na het begin van de belegering veroverd, in de nacht die het feest van St.-Jan de Doper afsluit. Naar mijn mening is het een teken van het Noodlot dat de wederdopers juist op die feestdag overwonnen zijn. Als de onzen zich niet meester hadden kunnen maken van de stad op de van godswege gesteunde manier die ik geschetst heb (want het lijkt erop dat de lankmoedigheid van God uitgeput was geraakt door de onverdraaglijke liefdeloosheid van die groep), was het risico groot geweest dat de koning met enkele getrouwen (want hij had al een beleg van anderhalf jaar doorstaan en het nutteloze deel van zijn volk laten gaan) die stad nog een tijd had kunnen verdedigen: zo goed was die stad op alle mogelijke manieren versterkt.

Dan had hij kunnen wachten op hulptroepen van andere samenzweerders. Want er was een grote hoeveelheid groenten ingezaaid en die begonnen inmiddels op te komen: peulvruchten als bonen en erwten, kool. Die stad kent namelijk binnen de muren ruime grasvelden en weiden en veel onbebouwd terrein; ze wordt doorsneden door een riviertje dat rijk is aan vis. In de koninklijke kelders zijn enige vaten gevonden met wijn en met bier, bovendien gepekeld vlees en gepekelde vis in de voorraad; hiermee had de koning met zijn oligarchen zich nog wel een tijd in leven kunnen houden. Geld is er heel veel gevonden. De totale buit is bijeengebracht als gemeenschappelijk goed; een deel is aan de bisschop toegewezen, een deel aan de soldaten. De kroon, ver-

sierd met goud en juwelen, het koningszwaard en een paar sporen, van puur goud volgens mij, zijn door de soldaten als eregeld aan de prins-bisschop geschonken. En zo was dan ten slotte het einde van dit tragische koninkrijk van Münster, dat de hele christenwereld noodlottig zou zijn geweest als het niet door de gemeenschappelijke inspanning van vorsten te gronde gericht was.

Op dit gebied zou genoeg stof te vinden zijn voor een uitgebreider verslag, als ik genoeg tijd had om dat te schrijven en jij ook genoeg om het te lezen. Het verhaal van de juiste toedracht zou verteld kunnen worden als iemand echt zin zou hebben alles uit te zoeken. Maar dan zou wel de precieze volgorde nodig zijn in die uiteenzetting. Voor mij is het voldoende de grote lijnen van de gebeurtenissen aangestipt te hebben. Rest nog dat wij allen tesamen God smeken dat hij ons zijn vrede en eendracht van geloof schenkt en dat hij alle dwaalleer en rebellie ver weg jaagt.

Onze vorsten lijken nu eindelijk meer geneigd datgene te doen wat ze al lang hadden moeten doen, namelijk om dergelijke rampzalige gebeurtenissen tegen te gaan door verwerping van alle misbruik, bedrog en dromerijen van pseudopriesters en met behulp van christelijke en wettelijke maatregelen op het gebied van godsdienst en burgerlijk recht, om te voorkomen dat zoiets later opnieuw de kop op kan steken. Er zijn boetedagen afgekondigd: daardoor schijnt Gods toorn, door onze misdragingen gewekt, te moeten bedaren. Het rampzalige van onze tijd is alleen te wijten aan onze eigen schuld, ook al zijn er mensen die deze onenigheden aan het lot toeschrijven, en weer andere die de schuld geven aan de schone letteren en de talen. Voor hen mag men volgens mij deze verontschuldiging van de Schikgodinnen declameren, die bij Homerus te vinden is:[31.]

> want zij zeggen dat rampen van ons afkomstig zijn; maar ook zonder dat hebben zij te lijden, tegen de wil van het lot, door hun eigen roekeloosheid.

De oorzaak van deze ellende moeten we natuurlijk zoeken in onze eigen fouten, niet in de schone letteren en ook niet in het evangelie: dat zijn juist de bronnen van alle menselijkheid en vroomheid. Want ik ben bijna geen enkele wederdoper of toegewijde deelnemer aan deze ongeregeldheden tegengekomen die in het bezit is van een afgemeten oordeel en van stevige kennis van de letteren, maar alleen onbenullige mensen, die zich in een blinde vervoering laten meeslepen door nieuwe ideeën, of door oude die al lang geleden veroordeeld zijn. Dit komt vooral door de gunstige omstandigheden van

31. Homerus, *Odyssee* 1, 33-34. Niet de Schikgodinnen zeggen dit, maar oppergod Zeus.

de huidige tijd: nu de letteren herleven en de echte evangelische leer weer stralend aanwezig is, raken de mensen, als het ware gewekt uit een lange sluimer en snakkend naar het licht, afgewend van de ware leer en zoeken een eigen weg; dus iemand die nog nooit enig goeds tot stand heeft gebracht, verbeeldt zich een eigen hervorming. Maar om te voorkomen dat deze hervorming redding zal brengen, strooit de duivel, die afgunstig is op ons heil, het onkruid en spuit het gif van de sektevorming. Zo gaan de dingen van kwaad tot erger. 'In plaats daarvan hebben zij niet de liefde voor de waarheid aanvaard, die hen had kunnen redden. Daarom zal God hen treffen met verblinding, waardoor zij gaan dwalen en geloof hechten aan de leugen.'[32] Bijgevolg laten ze zich van hier naar daar meevoeren door theorieën van mensen en hun bedriegerijen, en zegt de een 'Christus is hier!', de ander weer 'Nee, Christus is hier!' en zijn er maar weinig orthodoxen, mensen die niet afwijken van het eenvoudige doel van de Schrift en van de naastenliefde. Desgewenst kan Satan zich transformeren tot een engel van licht, niettemin zal de Heer hem uitschakelen door de glans van zijn aanwezigheid en, naar het woord van Gamaliël, 'het zal op niets uitlopen.'[33] Maar misschien voert dit te ver.

Wat betreft jouw opmerkingen over Viglius van Zwichem, het doet me pijn dat hij, vanuit een heel kalme haven der Muzen vertrokken, onder slecht gesternte verzeild is geraakt midden in deze stormen. Want hij is door de bisschop van Münster aangenomen voor het ambt van officiaal. Weliswaar kan dit taakgebied hem praktische ervaring met de rechtspraak bieden, maar dit is zijn talent onwaardig en past niet bij deze tijd, vooral omdat die metropool door de huidige bewegingen geleid en meegevoerd wordt. Ik had liever gehad dat men voor hem bij ons een beter passende positie gecreëerd had. Er zal aan gewerkt worden om hem promotie te bieden. Dat kan niet moeilijk zijn als hij zin heeft aan het hof te komen werken. Maar ik moet zeggen dat ik zelf hier onderhand wel genoeg van heb: ik begin uit te kijken naar een rustiger nest, waar ik de mogelijkheden krijg mijn aandacht te richten op de schone letteren en de studie van de theologie, en ook rust te vinden en voor mijn zwakke gezondheid te zorgen. Ik ben een beetje uitvoerig, om jou te verleiden (jij schrijft nog compacter dan de volgelingen van Pythagoras) om over deze kwestie eens een langere brief te schrijven. Over jouw beloning hoef je geen twijfels te koesteren.

Christus, die het heil zelf is, moge zich verwaardigen jou zo lang mogelijk te bewaren in goede gezondheid. Het ga je goed.

Düsseldorf, 1536

32. 2 Thessalonicensen 2, 10-11.
33. Handelingen 5, 38.

Toen de oude vorst vernam dat ik jou ging schrijven, verzocht hij mij een groet toe te voegen uit naam van Zijne Hoogheid; de jonge vorst heeft hier met eigen hand een groet onder geschreven.

Een eigenhandig geschreven groet van hertog Wilhelm junior

3032 *Aan Johann Koler*
Bazel [tegen augustus] 1535

Deze brief aan Koler is in augustus 1535 ook als boekje verschenen, bij Froben en Episcopius te Bazel: een pamflet onder de titel *Responsio ad Petri Cursii defensionem, nullo adversario bellacem.*

De zeer geachte heer Johann Koler, proost van Chur, wordt gegroet door Erasmus van Rotterdam

Het was mijn bedoeling, trouwe vriend Koler (trouwste van mijn loyale vrienden), om dat hele gedoe van Corsi gewoon in stilte te laten passeren en niets te antwoorden, zodat duidelijk wordt dat ik zijn verdediging het lezen niet eens waard vond. Maar een verstandige vriend, wiens oordeel ik hoog acht en die het altijd graag met mij eens is, was het in dit geval niet met me eens; hij vond het wel de moeite waard als ik die opruiende beschuldiging zou weerleggen die mij neerzet als vijand van alles wat Italiaans heet.[1] Omdat hij bij die mening bleef heb ik hem zijn zin gegeven en niet mijn eigen oordeel gevolgd; nadat ik hapsnap een aantal pagina's geproefd had en genoteerd had waar Corsi fout zat, heb ik het belangrijkste in één pagina samengevat. Die samenvatting heb ik naar vrienden in Rome gestuurd, om me zo bij de geleerden te vrijwaren tegen deze valse aanklacht.[2] Maar dan hoor ik iets waar ik niet op gerekend had: deze tekst is in grote letters gedrukt en op alle straathoeken opgehangen precies zoals edicten van de paus altijd worden opgehangen, zodat de lezers toestromen. Dit bevalt Corsi helemaal niet en hij zint op scherpe wraak, zegt men.

Of dit nu een actie was van bevriende zijde of van kwaadwillenden, weet ik niet. Volgens mij was het nergens voor nodig om olie op dat vuurtje te gooien; en dan heb ik het er niet eens over dat ze ook mij in Rome tot gespreksstof maken doordat ze Corsi aan spot blootstellen. Het is wel slechts

1. Misschien Baer, misschien Rupilius, misschien Gumppenberg. Vergelijk brief 3015.
2. Zie brief 3015 en 3016.

een spelletje, maar dan zoals jongens met steentjes gooien om kikkers te raken. Dat is voor jongens een spel, maar kikkers die flink getroffen zijn gaan wel dood. Nu ik zie dat algemeen verbreid is wat ik wilde beperken tot het kringetje van geleerden, heb ik mijn kritiek, die ik samengevat had, ietwat uitgebreid en de *Verdediging* van Pietro Corsi eerlijk gezegd eerder diagonaal doorgekeken dan helemaal gelezen. Hij maakt daarin voor zijn Italiaanse landgenoten aanspraak op de hoogste lof zowel op het terrein van oorlog als op het gebied van geleerdheid, maar ik had hun die volledig ontzegd, meent hij. Naar mijn smaak leek hij geen slechte kerel: hij houdt van zijn vaderland en gebruikt zijn grote kennis van het Latijn niet onaardig. Maar ik heb het vermoeden dat er in Rome een paar mensen rondlopen die te onpas lollig willen doen en die niet genoeg hebben aan de vrijpostigheid van de grappen van Pasquino, maar die bovendien nu eens deze dan weer gene inschakelen om van hun onnozelheid - of hun goedheid, zo je wilt - misbruik te maken voor wraaknemingen of voor hun eigen pleziertjes. En deze zo lang voortdurende grimmige tragedie is geboren uit één woordje, dat verkeerd werd opgevat! Ik zal kort uit de doeken doen waar het om gaat.

Bij het spreekwoord *Kale Myconiër* noteer ik op basis van Donatus dat Pamphilus in de *Hecyra* van Terentius een Myconiër een krullenbol noemt terwijl Apollodorus' Grieks daar ‘een kale Myconiër’ heeft, en dat dit niet gebeurd is uit onwetendheid van Terentius maar met opzet: amusanter en humoristischer, was de bedoeling.[3.] Want Pamphilus neemt zijn slaaf in de maling, die een nieuwsgierige kletskous is: die stuurt hij naar de haven met de verzonnen opdracht om daar zijn gast uit Myconus te treffen hoewel er helemaal niet zo'n gast is. Tot zo ver is er niets wat kritiek kan opleveren, maar ik voeg er een soortgelijk voorbeeld van eigen makelij aan toe, want het spreekwoord, zeg ik, doet denken aan dingen die zelden voorkomen: zoals wanneer iemand een Scyth een geleerde noemt, of een Italiaan oorlogszuchtig. De enkele lettergrepen van het woord ‘oorlogszuchtig’ ontnemen in één klap aan heel Italië alle oorlogsroem die te land en ter zee gedurende zoveel eeuwen, in zoveel veldslagen, met zoveel gedenktekens geoogst is. De gedachte is nog nooit bij mij opgekomen, zelfs in mijn dromen niet, dat ik iets zou kunnen afdoen of toevoegen aan zo'n lofprijzing van Italië, al was het maar een haartje.

Maar als barbaar was ik ervan overtuigd dat oorlogszuchtig genoemd worden geen positieve kwalificatie is van dapperheid maar van agressiviteit. Want de meeste woorden van dit type die afgeleid zijn van neutrale werkwoorden, verwijzen niet naar een handeling maar naar een kwalijke neiging: bijvoorbeeld *edere*, *bibere*, *loqui*, *dicere*, *petere*, *pugnare* (eten, drinken, spreken, zeg-

3. Spreekwoord: Erasmus, *Adagia* 1007.

gen, streven en vechten) worden in beide richtingen gebruikt, positief of negatief. Maar vraatzuchtig (*edax*), drankzuchtig (*bibax*), praatziek (*loquax*), sarcastisch (*dicax*), streberig (*petax*), vechtlustig (*pugnax*) zijn alleen maar woorden voor negatieve neigingen, althans wanneer ze toegepast worden op een mens, voor wie de balans van goed en kwaad geldt - want dat een spons water opzuigt of dat hanen vechtlustig zijn, is een kwestie van hun natuurlijke eigenschappen. Zo wordt ook het woord *bellare* (oorlogvoeren) gebruikt in een neutrale betekenis, maar oorlogszuchtig wordt alleen diegene genoemd die door aangeboren agressiviteit happiger is op oorlog dan behoort. Zo noemen we de Thraciërs oorlogszuchtig, niet omdat ze meer dan andere stammen zouden uitblinken in de kunst van het oorlogvoeren, maar omdat zij wegens hun barbaarse woestheid weinig waarde aan hun leven hechten en om niets naar hun wapens grijpen. Of het moet zijn dat Horatius misschien de moed van de Thraciërs prees toen hij zei:

> Rust wil Thracië, dat bezeten is van oorlog

of toen hij zei:

> Typisch voor Thracië om te gaan vechten
> Met bekers gemaakt voor vrolijke feesten.[4.]

Nog ruwer van karakter waren de Scythen, die niets moesten hebben van kunst en cultuur, die al hun energie besteedden aan hun wapens, terwijl ze leefden als dieren, op de velden in hun karren: zo is de wildheid van de Scythen ook in vele zegswijzen terechtgekomen. Enkele voorbeelden: men noemt een gruwelijke en onmenselijke uitspraak een uitspraak van Scythen, een onbeschaafd leven een Scythenwoestijn of een warrig verhaal een Scythisch liedje. In dezelfde kleuren worden de Cariërs afgeschilderd, die door Homerus onverstaanbare brabbelaars worden genoemd, en de Afrikanen:

> Wat zijn dit voor mensen? Welk land is zo barbaars dat het deze manier
> Van doen toelaat? We mogen niet eens als gast op het strand!
> Ze zoeken oorlog en verbieden ons voet aan wal te zetten.[5.]

Maar wie dergelijke volkeren oorlogszuchtig noemt, vind je dat die hen eert met het fraaie etiket van dapperheid, of dat die hen eerder laakt wegens hun

4. Horatius, *Oden* 2, 16, 5 en *Oden* 1, 27, 1-2.
5. Vergilius, *Aeneis* 1, 539-541. Het betreft het gebied van het Punische Carthago.

barbaarse agressiviteit? Verstandig oorlogvoeren als vermijden niet mogelijk is, leidt tot lof, oorlog opzoeken is een vorm van agressie en domheid. Verstrooi de volkeren die belust zijn op strijd, zei de profeet al.[6.]

Het was een Italiaan die van oordeel was dat een onrechtvaardige vrede te verkiezen is boven een rechtvaardige oorlog.[7.] Geen mens zelfs pakt het oorlogswerk met meer succes op dan wie eerst uit alle macht tracht te voorkomen dat dit werk ter hand genomen moet worden: als dat mislukt, richt men zijn plannen zo in dat de oorlog snel afgelopen is met zo min mogelijk bloedvergieten. Hiervoor zijn ondoordachte impulsiviteit en woeste bloeddorst niet echt behulpzaam. Als iemand nu hiervoor te rade gaat bij studenten taalkunde en logica, zullen die zeggen dat de woorden *bellax* (oorlogszuchtig) en *imbellis* (zonder oorlogservaring) niet elkaars tegengestelde zijn omdat je iemand kunt opvoeren die noch *bellax* noch *imbellis* is, als *imbellis* tenminste betekent 'onervaren in de oorlog' of 'ongeschikt voor de oorlog'. De beroemde talmer Fabius was bijvoorbeeld noch *bellax* noch *imbellis*. Je kunt ook iemand opvoeren die zowel *bellax* als *imbellis* is. Zo waren de boeren die onlangs in Duitsland zo'n groot oproer teweeggebracht hebben: zij renden het slagveld op alsof ze wilden sneuvelen. Strijdig met elkaar zijn wel *bellax* (oorlogszuchtig) en *pacis amans* (vredelievend) of *pacificus* (vredesgezind), net als dapperheid en lafheid. Voor de lof van oorlogsmoed is niet voldoende dat je moedig bent en uitstekend thuis in alles wat oorlog betreft; anders hadden Hannibal en aan Alexander de Grote ook deze roem moeten krijgen: de eerste wordt door Italië vervloekt, en Seneca noemt de andere een idiote vent (volgens mij is in beide gevallen de kritiek volkomen terecht). Wie door machtswellust gedreven binnenvalt bij mensen die hem niets misdaan hebben, is een idioot, niet een dappere man: dapperheid is immers gekoppeld aan deugdzaamheid en als dat verband wordt losgelaten kan er geen sprake meer zijn van dapperheid.

Maar hierover een andere keer. In deze zaak had ik ook steun kunnen krijgen van het hoofd van de Peripatetische School: die zegt dat waarheid van een bewering niet strikt vereist wordt bij voorbeelden die men omwille van het leerproces voorlegt; het is voldoende dat door de voorbeelden de leerstof helder wordt. Bijvoorbeeld wanneer Aristoteles het volgende voorlegt:

> Alle A is B; alle B is G; dus alle G is A.

De redenering klopt niet, maar als voorbeeld voldoet dit prima. Zo ook wanneer Donatus zegt: Vergilius, de geleerdste der dichters, zelfs de beste van het volk; dan is niet noodzakelijk dat wij geloven dat Vergilius de beste man is ge-

6. Zie Psalm 67, 31 (dus geen profeet maar de psalmist).
7. Cicero, *Epistulae Familiares* 6, 6, 5.

weest van het Romeinse volk; maar ook al is die bewering onwaar, toch doet het voorbeeld goed zijn dienst. Maar indien wij bij het geven van voorbeelden onware beweringen gebruiken, is het zeker toegestaan oneigenlijk gebruik te maken van wijdverbreide meningen. Wat de Scythen tegenwoordig voor mensen zijn weten wij niet; misschien is het wel een volk van volstrekte lafaards en bedorven door luxe; toch noemen wij Scythisch dat wat lomp is en gewelddadig, daarbij natuurlijk oneigenlijk gebruik makend van hun vroegere wijdverbreide reputatie. Zo heten de Italianen bij bepaalde volkeren *imbellis* (zonder oorlogservaring): of dat terecht is of niet, maakt mij niet uit. Maar laat ik dit buiten de kwestie om gezegd hebben, en niet omdat ik me hierachter zou willen verschansen. Dat heb ik ook helemaal niet nodig: ik heb geen onware beweringen gebruikt in mijn voorbeeld, noch oneigenlijk gebruik gemaakt van wijdverbreide meningen, maar ik heb eenvoudigweg in volgens mij Latijnse woorden iets uitgedrukt wat ik vond, namelijk dat de Scythische oorlogszucht zeldzaam is bij Italianen en de geleerdheid van Italianen zeldzaam bij Scythen. Hieruit blijkt duidelijk, dunkt mij, dat ik de Italianen de kwalificatie *bellax* (oorlogszuchtig) niet ontnomen heb om ze te beledigen maar om ze te loven. Die kwalificatie ontsiert de Scythen, Thraciërs en Cariërs.

Als Corsi me nu tegenwerpt dat er bepaalde woorden zijn die uitgaan op *-ax* en die neutraal zijn, bijvoorbeeld *perspicax* (scherpzinnig) en *capax* (ontvankelijk), geef ik toe dat die er inderdaad zijn maar wel heel weinig. Hierbij horen volgens mij niet de woorden die ik genoemd heb. Ik kan me niet herinneren dat ooit iemand *bellax* heeft gebruikt bij wijze van lofprijzing, behalve bij Corsi. Maar ook al geven we toe dat dit woord ooit ergens gevonden wordt bij ontwikkelde mensen en erkende schrijvers, in een neutrale betekenis of zelfs zo men wil in een positieve, dan zal hij toch toegeven, denk ik, dat het woord verreweg het meest gebruikt wordt met de negatieve klank. Dat ik het woord *bellax* negatief heb gebruikt wordt bewezen door het feit dat ik Scyth en Italiaan vergelijk, dat wil zeggen een onbeschaafde, wilde en barbaarse stam zonder enige scholing met een volk dat allerminst barbaars is maar uitblinkt in liefde voor filosofie, kunst en cultuur en welsprekendheid: vaardigheden waarvan vaststaat dat het kinderen van de vrede zijn, niet van oorlog. Tegelijk geef ik daarmee aan dat je echt absurd bezig bent als je het eigene van Italianen van toepassing laat zijn op Scythen en omgekeerd, het eigene van Scythen op Italianen. En wanneer ik het heb over de Scyth en de Italiaan, verwijs ik niet naar afzonderlijke personen maar naar het volk in het algemeen. Want het is mogelijk dat er onder de Italianen enkele personen te vinden zijn die woest zijn als Scythen, en onder de Scythen enkele met veel verstand van kunst en cultuur, zoals vroeger Anacharsis er een was; maar in

beide gevallen zal zoiets een zeldzaamheid zijn, zoals ook een krullenbol onder de Myconiërs.

Ik snap ook echt niet waarom Corsi er hier de Carthagers bij haalt: misschien om mijn vergelijking van ongelijke volkeren te vertroebelen. Maar de Carthager noem ik pas helemaal achteraan en er zitten nog twee andere voorbeelden tussen dat van Italiaan en Scyth en die Carthager-passage. Dus wat wil Corsi? Dat ik de Italiaan oorlogszuchtig noem op dezelfde manier waarop Scythen, Thraciërs en Cariërs dat zijn? Of is dat voor hem niet genoeg maar eist hij dat ik de Italianen oorlogszuchtiger noem dan al die barbaarse volkeren? Dan zou ik pas echt vinden dat ik Italië besmeurd heb met flinke smaad en dan zou hij terecht de zwaarden van alle soldaten en de pennen van alle geleerden over mij afroepen. De zaak zelf schreeuwt het luid en duidelijk uit, denk ik, dat hier niets is wat een verstandige Italiaan kan beledigen en dat de mensen die Corsi dit onderwerp ingefluisterd hebben naar een kans hebben gezocht om hem uit te lachen.

Kijk nou, beste lezer, hoeveel spektakel Corsi weet te wekken uit één woordje! Hij verzint dat ik brandend van machteloze, zelfs blinde haat tegen Italiaanse soldaten brutaalweg de oorlogsroem van heel het Italiaanse volk bezoedeld heb; zijn bedoeling is dat diegenen van alle Italianen die overvloeien van een levendige stroom van welsprekendheid (en niet van regenwater, zegt hij erbij), zich met heel hun taalvermogen inzetten voor de verdediging van deze glorie, en dat ten tweede diegenen van de Italianen die streven naar oorlogsroem en het aantrekkelijk vinden hun kwaliteiten van oorlogvoering te oefenen, vurig daarvoor strijden en daarvoor vechten met zwaarden, lansen, paarden en schepen. Intussen roept hij steeds, op een heel tragische toon ‘O hemel, o zee, o aarde!’ omdat ik de Italiaanse soldaten schuldig zou hebben bevonden aan onkrijgshaftigheid en lafheid, terwijl toch hun dapperheid in oorlogstijd zo opvallend is (ik gebruik hier Corsi's woorden) dat dit het mensenverstand te boven gaat, zelfs slechts met moeite door de hemel te bevatten is; en bovendien omdat ik deze overwinnaars van alle volkeren nog lager aangeslagen zou hebben dan de Gamphasantes, de lafsten van alle volkeren,[8] hoewel ik helemaal niet gedacht heb aan een Italiaanse generaal of soldaat; en hij uit vreselijke dreigementen als ik niet snel net als Stesichorus een liedje van herroeping ga zingen. Maar ofschoon die kale krullenbol al jaren in mijn *Spreekwoorden* rondfladdert en zo in mensenhanden komt, was hij Pietro Corsi ontgaan en hij zou ook nu nog voor hem verborgen zijn als niet iemand hem op die plaats in mijn boek gewezen had. Maar toen dat gebeurde, bleef Corsi stokstijf staan, zo in de war dat hij niet meer wist of hij overdonderd was of boos: zo'n storm van ergernis stak in

8. Plinius, *Naturalis Historia* 5, 8, 43.

hem op dat het niet veel scheelde of hij was alle perken van fatsoen te buiten gegaan en met volle zeilen tegen mij uitgevaren. Maar gelukkig heeft Mario in de rol van Pallas Athene hem van kokende woede weten te bedaren tot de gematigde taal die hij nu bezigt.[9] Geen mens kan toch geloven dat iemand die van niets zoveel spektakel weet te maken, gezond is!

Uit eigen koker voegt hij eraan toe: 'Het zit geloof ik zo: aangezien u er vast van overtuigd bent dat u de Latijnse letteren al helemaal aan de Italianen ontrukt heeft, tracht u vervolgens de toekomstige generaties wijs te maken dat ook de eerste plaats op militair gebied nu aan de Italiaan ontrukt is door uw Duitsers.' Al is dit een opruiende uitspraak, toch kon ik mijn lach niet houden toen ik het las. Mij heeft het nooit geïnteresseerd welk volk van de twee vooropging in oorlogsroem. Waren Zwitserland en Duitsland maar minder oorlogszuchtig dan tot nu toe het geval is geweest! Trouwens, het wordt al een beetje minder dank zij de culturele contacten. Wat geleerdheid betreft, ik heb over het genie van de Italianen altijd buitengewoon positief geoordeeld en me er altijd zeer lovend over uitgelaten, en mijn eigen schrijfsels heb ik nooit zo hoog geacht dat ik een willekeurige Duitser geringschattend afgedaan heb vergeleken met mezelf; niets geef ik liever toe dan dat al mijn werken onder de middelmaat blijven, laat staan dus dat ik meen dat de Latijnse letteren door mij aan Italië ontrukt zijn. Hoewel het niet van filosofisch inzicht getuigt om een voorkeur of afkeer te hebben van een bepaald volk (want elke volksstam is een mengsel van goeden en kwaden), heb ik toch altijd al vanaf mijn jonge jaren een beetje een voorliefde gehad voor het Italiaanse volk. De oorsprong van dit gevoel ligt in mijn bewondering voor de talenten en de geleerdheid waardoor Italië in grote bloei stond in een tijd dat bij onze landslieden overal nog een een gruwelijke onbeschaafdheid heerste en een verderfelijke haat tegen alle verfijnde literatuur. Vol van verlangen heb ik vaak plannen gemaakt voor een reis naar Italië; de eerste keer als jongeman van bijna zeventien jaar; nog een keer vanuit Holland toen ik twintig was; opnieuw, vanuit Parijs, toen ik 28 jaar was. Maar steeds, alsof het lot ermee speelde, moest ik van mijn voornemen afzien. Toen ik ten slotte door mijn leerling William Mountjoy op sleeptouw was genomen naar Engeland, heb ik daar geen enkele positie willen aanvaarden (hoewel me er vele werden aangeboden) voordat ik eerst Italië had bezocht; al mijn vrienden hebben me dit afgeraden maar ik ben toch gegaan. Ik was toen bijna veertig jaar. Afgezien van de schitterende schatten van dat land werd ik zo bekoord door de eenvoud van het volk, door de soberheid, beleefdheid, oprechtheid en menselijkheid dat ik besloot me in Rome te vestigen en daar oud te worden,

9. Mario Maffei, abt in Volterra, kanunnik van de St.-Pieter, bisschop van Aquino.

als in ons gemeenschappelijk vaderland: dit zou ik ook zeker gedaan hebben als ik niet met beloften van gouden bergen teruggeroepen zou zijn, of beter gezegd, ontvoerd naar Engeland.

In de tijd die ik in Italië doorbracht ontstond er grote vriendschap tussen mij en de geleerden die er nog waren; in Bologna vriendschap met Paolo Bombace: iemand met zo'n eerlijk karakter had ik nog nooit meegemaakt; in Venetië vriendschappen met Giambattista Egnazio, Aldo Manuzio, Girolamo Aleandro, Urban Rieger; te Rome met Scipione Fortiguerra, een alzijdig geleerd man zonder enige poeha. Hij sloop vaak onverwacht mijn slaapkamer in en vele uurtjes van de middag gingen dan ongemerkt voorbij met geleerde roddels. Niet alleen tafelden wij vaak samen, maar dikwijls sliepen we ook in hetzelfde bed. Hij bracht me in contact met Aegidius van Viterbo, die later in het college van kardinalen opgenomen is. Met Tommaso Phaedra Inghirami,[10.] wiens welsprekendheid heel Rome toen bewonderde als was hij Cicero zelf, had ik een nauwe band, met Giulio Camillo deelde ik wel eens een matras. Ik was bevriend met Francesco Sperulo en Filippo Beroaldo junior. Kortom, met niemand die maar een beetje gestudeerd heeft, had ik ooit ruzie. Want mijn grote helden, wier geschriften ik altijd vereerd heb, waren inmiddels gestorven, zoals Ermolao Barbaro, Angelo Poliziano en iets later Filippo Beroaldo: de herinnering aan hem was in Bologna nog levend bij mijn komst daar, want hij was pas kort tevoren overleden. Met moeite en met tegenzin heb ik Italië verlaten. Maar ik heb, terug in Engeland en later weer in het Brabantse land, met geen enkel volk beter overweg gekund dan met het Italiaanse, en nergens was de manier van leven aangenamer; over geen enkel volk heb ik een beter gevoel gehad, en dat heb ik ook duidelijk uitgesproken. Desnoods zou ik dat met vele voorbeelden kunnen staven.

Vanwaar dus steeds maar weer dat verzinsel van mijn blinde haat tegen alles wat Italiaans heet? Omdat ik daartoe uitgedaagd de niet zo vrome lasterpraatjes van Pio weerlegd heb[11.] en het niet accepteer dat ik op grond van die prestatie uitgemaakt word voor ketter? Of omdat ik in mijn *Ciceronianus* een taxatie geef van degenen die foutief en dwaas Cicero imiteren? Ook Quintilianus steekt openlijk de draak met hen, en Horatius dicht over soortgelijke personen:

> O imitatoren, jullie zijn een kudde slaven![12.]

10. Erasmus schreef bij vergissing *Petro Phaedra*: het gaat om Tommaso Phaedra.
11. Spel met het woord *pius*: dit betekent *vroom*, maar 'Pio' is er ook van afgeleid.
12. Horatius, *Epistulae* 1, 19, 19.

Volgens Corsi keur ik daar niemand goed die Italiaan is. Helemaal niet waar: ik noem daar zelfs niemand aan wie ik niet eerlijk alle lof toedeel die hem verschuldigd is, aan sommigen meet ik zelfs iets meer toe dan ze verdienen. Keur ik soms iedereen af die een frase van Cicero niet precies citeert? Dan verwerp ik dus ook Marcus Varro, Sallustius, Seneca, Quintilianus, Titus Livius, Cornelius Tacitus, Valerius Maximus, Aulus Gellius, de beide Plinii: hun manier van formuleren wijkt flink af van die van Cicero. Trouwens, ik maak er daar geen bezwaar tegen dat men Sadoleto en Bembo ciceroniaan noemt. Maar van deze auteurs heeft Corsi, denk ik, niets gelezen: hij heeft zijn *Verdediging* in elkaar gezet alleen op grond van wat hem door anderen aangedragen is. Ik word voorgesteld als Cicero's vijand, als onverzoenlijke hater van iemand wiens aanleg en ingehouden eruditie ik meer bewonder dan zijn welsprekendheid, maar dat taalvermogen bewonder ik weer zo dat ik open, oprecht en van harte verklaar dat allen die op zich heel welsprekend zijn, vergeleken bij hem stilvallen. Maar er wordt daar ook iets afgedaan aan de lof voor Cicero. Geen wonder, want we zien hem gewoon als een mens: God is de enige aan wie niets ontbreekt. Die kritiek wordt daar trouwens aangehaald als vonnis uit de Oudheid, dus niet uit mijn mond maar uitgesproken door een ander personage. Als ze niets hiervan toegeven, wat gaan ze dan doen met hem die pas nog een dialoog heeft gepubliceerd over de verbanning van Cicero en een over zijn terugroeping?[13.] Veel beledigingen en heftige scheldwoorden worden Cicero daar toegevoegd, door een Italiaan! Op zoveel plaatsen in mijn werk en in mijn brieven wordt Italië geprezen, maar dit schuift men allemaal gewoon terzijde: het woordje *bellax* staat op plaats één!

Ook Pio heeft mij verweten dat ik Italië haat, omdat ik gewezen had op heidense denkbeelden van enkele geleerden, zonder namen te noemen. Wie in bepaalde Italianen een aspect van deugd mist, haat die soms heel Italië? Dan is de enig mogelijke conclusie dat ik als verraderlijke vijand van alle volkeren beschouwd word! Maar als ze ons vragen te geloven dat in Italië alleen maar goden geboren worden, wat gaan ze dan doen met al die verhalen van mensen die na hun thuiskomst vertellen wat ze in Italië gezien hebben? Nog erger, wat doen ze als iemand vertelt wat Italianen zelf in het openbaar voor praatjes rondstrooien tegen de Italianen, tegen de Genuezen, de burgers van Bergamo, de Florentijnen, en ten slotte wat ze in Rome binnenshuis en op straat bepaalde geleerden toevoegen, met naam en toenaam, waarbij ze zelfs kardinalen en de hoogste priester niet ontzien? Maar ik, een Germaan, ben nooit zo flauw geweest om die roddels op schrift te stellen.

13. Ortensio Lando publiceerde in 1534 in Lyon een dialoog *Cicero relegatus* (verbannen) en *Cicero ab exsilio revocatus* (teruggeroepen): discussies tussen de ciceronianen en de andersdenkenden.

Maar om alles wat me zo invalt weer te laten varen keer ik terug naar de *Verdediging* van Corsi. Hij brengt nadrukkelijk naar voren dat hij zelf, en zijn grootvaders en voorvaderen in Italië geboren zijn, opdat wij denken dat hij gerechtvaardigde redenen heeft om die onverdiende en onterechte schandvlek te wissen waarmee ik de Italianen gebrandmerkt heb. Maar deze redenen heeft hij gemeen met vele duizenden Italianen! Intussen loopt hij trouwens ook het risico om door zijn grootvaders, overgrootvaders, betovergrootvaders en betoudovergrootvaders ter sprake te brengen, geen Italianen meer te prijzen maar Gothen lof toe te zwaaien. Toen ik namelijk in Rome verbleef, gaven sommige geleerden serieus te kennen dat de heldhaftige kerels afstammen van Gothen en andere barbaarse volkeren, maar dat zwakke, lelijke en magere ventjes de ware overblijfselen zijn van de Romeinse stam. Ook verhulden zij niet dat de meeste adellijke families van Italië de oorsprong van hun geslacht herleiden tot barbaarse volkeren. Maar hoe dit ook zit - want ik vertel alleen wat ik gehoord heb, maar wel uit de mond van Italianen -, Corsi zou zijn werk onder een juistere vlag hebben gepropageerd als hij niet alleen vermeld had dat hij in Italië geboren is, maar ook dat hij daar in Christus herboren is en dus alle praal van Satan heeft afgezworen en dat hij door zijn priesterambt nog nauwer met Christus verbonden werd. Maar onder de zaken die we afzweren wanneer we opgenomen worden in het leger van Christus onze bevelhebber, meen ik dat ook die eeuwige oorlogsroem valt, de toejuichingen en triomftochten na overwinningen behaald op verslagen vijanden. Naar mijn mening althans is het passender voor een christelijke priester om aan te sporen tot de oorlogen die onder Christus' vaandels met de troepen van de Heilige Geest gevoerd worden tegen onze zondigheid, en om alle krachten van zijn welsprekendheid aan te wenden opdat Christus' majesteit over de hele wereld gaat schitteren en zijn voortreffelijkheid doordringt tot de diepste gevoelens van allen. Nu noemt Corsi nergens in zijn ellenlange verhaal Christus' naam, hoewel de loftuitingen voor oorlogvoerenden tot boven de wolken weerklinken en we zo vaak dingen te lezen krijgen als ‘tegen de wil van goden en mensen’, ‘omdat er vele heidense misdaden begaan zijn tegen goden en mensen’, ‘Italië overtreft alle volkeren door haar verering van de goden’ en ‘pas op, bezweer ik je bij de goden’. Desondanks gaat hij uitgebreid tekeer tegen Noord-Europa, die verkrachter van de christelijke godsdienst!

Dit vertel ik niet als een soort beschuldiging. Ik denk dat Corsi een vroom man is, maar vanwege zijn streven en zijn behoefte om prachtig te formuleren is Christus hem niet in gedachten gekomen. Ik hoor zelfs dat er ook anderen zijn die, hoewel ze duidelijk te kennen geven dat ze priester zijn en zelfs theoloog, in boeken vol rechtvaardigingen oorlog aanbevelen, niet slechts

aan leken maar ook aan bisschoppen en monniken. Behalve dat dit weinig passend is, bestaat er ook absoluut geen behoefte aan aansporing van onze kant om een oorlog te beginnen. Het ontbreekt niet aan de onfatsoenlijkste stimulansen. Welke dan? Eerzucht, begeerte de baas te spelen, hebzucht, woede, arrogantie, domheid, onbesuisdheid: het is dus echt niet nodig dat priesters en theologen de krijgstrompet steken. Misschien zal men het oude precedent herhalen om voortaan, in overeenstemming met een voorschrift van Mozes,[14.] voor soldaten die het gevecht aangaan een priester in te schakelen in plaats van de krijgstrompet met haar 'Wees niet bevreesd en wijk niet!'. Naar mijn mening past het een christelijke priester meer om de mensen af te schrikken van oorlogen en om leken die hun oog laten vallen op wapens, ertoe te brengen vrede te sluiten. Misschien hebben zij zichzelf wel wijsgemaakt dat diegenen in hun kerkelijke waardigheid gerespecteerd dienen te worden die liever krijgsheer zijn dan datgene wat ze zouden moeten zijn en die geloven fraaier getooid te zijn met een helm dan met een mijter.

Dit pamflet is waardig bevonden gedrukt te worden in Rome en nog wel opgedragen aan paus Paulus III; ik ben trouwens van mening dat dit door bepaalde mensen met opzet zo geregeld is om de onnozelheid van Corsi nog beter over te brengen. Kortom, toen deze fundamenten met succes gelegd waren, vatte hij het karwei aan en lepelde voor mij een grote schare van de dapperste soldaten en generaals op. Een prachtig terrein om te paraderen heeft hij gekozen als hij mij langdurig vertelt van alle krijgsdaden door Italianen verricht: vóór de stichting van Rome of daarna en tot in onze tijd, in duels of in oorlogen te land en ter zee, burgeroorlogen of buitenlandse. Maar de genadige man wil mij niet belasten met mensen als Curius, Fabius, de Scipio's en andere oude knarren: hij gebruikt liever gebeurtenissen die niet zo lang geleden zijn en die wij ons nog kunnen herinneren; maar daar zijn er heel veel bij die pas lang na mijn publicatie van het spreekwoord over de kale geschied zijn, terwijl hij intussen mij ter verantwoording roept of ik destijds Italië schuldig vond aan lafheid omdat Rome bezet is door een Bourbon. Op dezelfde manier roept hij mij in bijna al zijn verhalen ter verantwoording als was ik medeplichtig. Maar om eenvoudig toe te geven hoe het zit, ik ken nog geen twee of drie generaals bij naam en ben ook nooit nieuwsgierig geweest naar oorlogskronieken en in dergelijke praatjes ben ik absoluut nooit ook maar enigszins geïnteresseerd geweest: ik heb al vaak ervaren hoezeer oorlogsnieuws op drijfzand rust, want ik heb zelden meegemaakt dat twee deelnemers aan hetzelfde gevecht hetzelfde verhaal vertelden.

Over de betrouwbaarheid van wat hij schrijft moeten anderen maar oordelen. Toen Alviano, door de Venetianen ingehuurd, een kleine groep Duitsers

14. Deuteronomium 20, 2-3.

in de pan gehakt had die over nauwelijks begaanbare stukken van de Alpen Italië waren binnengedrongen, bevond ik me in Venetië. Alviano zelf heb ik niet ontmoet, hoewel ik een keer door hem uitgenodigd ben voor een diner. Maar als ik zou herhalen wat mij verteld is over de dingen die in dat gevecht zijn gebeurd (ik heb dat niet van Duitsers maar van Italianen, en niet zomaar een paar Italianen maar goede bekenden van Alviano, die hem verwij ten maakten over zo'n overwinning tegenover mij als Duitser, hoewel ik op dat moment nog nooit een voet in Duitsland gezet had); en als ik verder zou herhalen wat ik in de gondels heb gehoord van Italiaanse soldaten die ook deelgenomen hadden aan die strijd, dan zou mijn informatie ver afstaan van de schone schijn die Corsi ons gepresenteerd heeft met al zijn overdrijving. Maar mij maakt dat niets uit: voor mijn part mogen alle soldaten en generaals van Italië een Achilles of Diomedes zijn. Van nabij heb ik gehoord wat de broer van de hertog van Lotharingen aangericht heeft in zijn strijd tegen een bende boeren,[15.] maar over zijn bende Italianen heb ik niets vernomen. In werkelijkheid is dat heel iets anders geweest dan wat Corsi aan berichten bereikt heeft. Hij beweert dat er dertig duizend mensen afgeslacht zijn. Het waren er nog niet eens tienduizend. Het ging niet over de christelijke godsdienst: een stelletje boeren die het juk van hun heren af wilden schudden, hebben met een paar rovers als aanvoerders die ongeregeldheden veroorzaakt. Ik ben daarom bang dat Corsi bij het boekstaven van verdere gebeurtenissen even geloofwaardig is. Omdat verder Alviano's naam daar wel enkele pagina's vult, zou je geloven dat niet een aanvoerder van huurlingen lof toegezwaaid krijgt maar iemand als Camillus of Scipio, die zich heeft blootgesteld aan alle gevaren om zijn vaderland te verdedigen. Voor mij verraadt een luchtje hier bij wie Corsi in een goed blaadje wilde komen toen hij dit als thema heeft genomen.[16.] De enige conclusie moet dus zijn dat Alviano onder de oorlogsgoden opgenomen is en dat wij hem moeten begroeten met dit lied:

> Alviano, mogen de goden u geluk brengen,
> U, die Italië gelukkig heeft gemaakt.

Maar dit valt allemaal ver buiten mijn bestek, aangezien het mij niets kan schelen hoeveel lof iedereen vindt dat toegekend moet worden aan Italiaanse militairen op het gebied van krijgskunde. Stemmen die overal rondfladderen

15. Het gaat over de hertog zelf, Antoine van Lotharingen, broer van Jean, bisschop van Metz en sinds 1519 kardinaal, en over de boerenopstand in de omgeving van Saverne en Sélestat in 1525: dus niet de broer van de hertog, maar de broer van de kardinaal.
16. Erasmus verdenkt Aleandro, zijn voormalige vriend.

over de dapperheid van de Italianen, hebben mij nog nooit iets gedaan, en over dit onderwerp heb ik nooit met wie dan ook een woord gewisseld. Corsi heeft liever een oorlogszuchtige Italiaan dan een welbespraakte, ik zou liever zien dat ze allemaal vredelievend zijn en helemaal niet lijken op Scythen en Thraciërs. Mij verwijt hij dat ik meer op Phormio lijk dan op Hannibal: alsof hij het fijner vindt te lijken op een niets ontziende trouweloze bloeddorstige vrijbuiter dan op een filosoof. Dat Octavianus Augustus op wapengebied veel fraais gepresteerd heeft ontken ik niet, maar ik zou gerust durven loochenen dat hij oorlogszuchtig is geweest. Tijdens zijn keizerschap, dat hij heel lang bekleed heeft, is hem niets mooiers overkomen dan dat Janus' tempel heel wat jaartjes gesloten is geweest: alle Romeinen konden dat zien. Tot de hogelijk geprezen keizers wordt Probus gerekend: maar die beloofde ervoor te zorgen dat het Romeinse Rijk geen leger meer zou hebben. Potverdorie! Deze man was qua karakter toch wel heel ver verwijderd van het predicaat ‘oorlogszuchtig’! Corsi vraagt op welk tijdperk mijn spreekwoord betrekking had. Duidelijk op de tijd waarin Italië al door de cultuur van de Grieken beschaafd was geworden: want voordien was er bij inwoners van Italië veel boersheid en barbaarsheid, zoals zelfs Horatius getuigt:

> Het veroverde Griekenland heeft zijn woeste overwinnaar vastgepakt,
> En hem cultuur bijgebracht.[17.]

Want vroeger gold bij de Romeinen als hoogste lof dat men je een goede boer en een flinke kerel noemde.[18.] De intrede van de wetenschappen heeft hun de vaardigheid om oorlog te voeren niet ontnomen maar eerder vergroot: want, zoals Corsi zelf toegeeft, door voorzichtigheid, beraad en tegenwoordigheid van geest verwerft men lof van ware dapperheid en roem van zijn krijgskunst: niet door een losbollig luxe-leventje noch door die woeste razernij die barbaren houden voor mannelijke voortreffelijkheid. Maar die woeste razernij noem ik dus oorlogszucht, en ik verplaats die van de Italianen naar de Scythen. Dit is de kern van heel deze controverse; maar het is dus nog minder dan niks.

Maar wat een onzin om aan een kleinigheid zoveel woorden vuil te maken, zo vreselijk te overdrijven, met zulke gruwelijke dreigementen, en zo agressief te schelden: wat is dat anders dan van een mug een olifant maken? Het is geen staaltje van ciceroniaanse woordenschat om in het luchtledige woorden te spuien, het is geen retorische bewijsvoering om verzinsels aan te

17. Horatius, *Epistulae* 2, 1, 156.
18. Cato, *De Re Rustica*, voorwoord. De titel luidde ook wel *De Agri Cultura.*

voeren als argument, het is niet echt ontzag wekken om bagatellen op te blazen tot een tragedie en een microscopisch stofje onmetelijk groot te maken met verbale luchtfietserij. Corsi had beloofd dat hij me met geen woord zou beschimpen, terwijl hij vervolgens de hele tijd die afschuwelijke leugen uitkraamt, die misleidende in het luchtledige hangende schaamteloze leugen, die hij zo ver overdrijft dat volgens hem de natuur der dingen zelf, of God met een angstaanjagend teken, wraak zal nemen omdat ik de Italiaan weiger wat ik de Scythen wel heb toegekend, namelijk oorlogszucht: want een ander argument heeft hij tot dusverre niet te berde gebracht. Maar zo'n kabaal benadert eerder het beeld van Ajax dan dat van Cicero. Toen Ajax zich met kreten en zwepen uitkuurde op een stel zwijnen maar daarbij niet de wezens verwondde op wie hij zo verontwaardigd was, bleef hij toch zijn woede koelen op die dieren die luid knorden (want jammeren kunnen zij niet).[19.] Zo razend is Corsi op wat in feite niets is. Rekruten moeten op een paal oefenen, maar Corsi is een veteraan. Wie tegen schimmen vecht, wordt uitgelachen. Maar hier is zelfs geen schim te bespeuren van datgene wat Corsi verzint. Want ook al is een schim geen lichaam, ze vertoont wel enigszins de omtrekken van een lichaam. Maar Scythische oorlogszucht heeft met dapperheid in oorlog niets gemeen; juist hierop maakt Corsi aanspraak voor de Italianen, en ik ontzeg hun die niet. De apostel Paulus gebruikt een vergelijking afkomstig van wedstrijdboksen die beter laat zien wat ik bedoel: 'Ik vecht niet als een vuistvechter die in de lucht slaat.'[20.]

In het paleis van paus Julius II hebben we een keer moeten lachen om een soortgelijk schouwspel. Door een paar vrienden was ik meegesleurd om daar naar het stierenvechten te gaan kijken: want mij persoonlijk kunnen die bloederige spelen, overblijfselen van vroeger heidendom, niet bekoren. In de pauzes die vielen tussen de dood van de ene stier en het ophalen van de andere voor het volgende gevecht, sprong een verkleed persoon tevoorschijn in de arena, die om zijn linkerhand een toga gedrapeerd had en in zijn rechterhand een zwaard hanteerde. Deze man speelde alle gebaren na die toreadors tijdens gevechten maken: voorzichtig naderend belaagde hij een flank van de stier, maar snel vluchtte hij dan weer, zogenaamd ontdekt door het dier. Soms leek de stier hem koppig te achtervolgen en dan wierp hij zijn toga af; want zo brengt men een aanval van stieren tot staan: wanneer de stier dan wegliep, kwam de man weer angstig dichterbij om zijn doek op te rapen. Zo nu en dan liet hij het zwaard uit zijn handen vallen, van schrik natuurlijk. Soms zocht hij zijn toevlucht onder een stenen boog midden in de arena:

19. In de versie van Sophocles gaat het niet over zwijnen maar over runderen en schapen: zie zijn *Aiax*, 284-310.
20. 1 Korintiërs 9, 26.

altijd de laatste toevlucht wanneer de stier zich te sterk opdringt. Ten slotte sprong hij, als een ruiter te paard, over een dode stier heen als om het slachtoffer te bespotten. Het geestige spel van deze persoon deed me meer dan alle andere dingen die daar gedaan werden. Mij lijkt dat Corsi deze voorstelling goed benadert. Met alle soorten wapens doet hij een aanval op de hater van al wat Italiaans heet, op de dief van de complete Italiaanse roem, die heel Italië haar wapenfeiten ontnomen heeft, die in vergelijking met zichzelf alle geleerde Italianen hoopjes dor gras vindt. Tegen hem wordt Demosthenes' scherpte in de strijd geworpen, Cicero's woordenschat; om hem in het nauw te brengen wordt alles opgeroepen wat Italië heeft of gehad heeft aan flinke soldaten of dappere generaals, en worden de pennen van alle geleerden aangespitst. Maar die hater, die dief, is intussen nergens te bekennen, die man die door Corsi verzonnen is en tegen wie hij zoveel stampij maakt. Nergens te vinden is die Bataaf die, in het spreekwoord over de kaalkop, getracht heeft Italië haar oorlogsroem te ontnemen en die als het ware het trompetsignaal heeft geblazen om de wilde barbaarse volkeren op te wekken om Italië te verwoesten. Echt een afgrijselijke beschuldiging! Maar vergelijk je die woorden en de werkelijkheid, dan wordt het hele drama eensklaps een klucht!

Maar wat die oorlogsroem betreft, er is wel een mooie kans ontstaan door die verkeerde interpretatie van het woord *bellax* of, desgewenst, doordat ik uit onkunde op het gebied van de Latijnse taal het woord oneigenlijk gebruikt heb. Maar hoe kan hij nou met een stalen gezicht voor een nieuwe scheldpartij als vertrekpunt nemen dat ik alle Italianen de gehele roem van hun geleerdheid en welsprekendheid ontsteel, en dat ik zelfs zo brutaal ben dat ik, gezwollen van trots vanwege mijn werken, alle geleerden van Italië tot op de laatste man beschouw als dor gras en drek, ik die altijd op het gebied van de letteren de eerste plaats aan Italië toeken? Vele bewijzen hiervan kan iedereen in mijn boeken lezen. Ik kan het net als de mensen van Megara gewoon rustig verdragen dat mijn eigen werk buiten de ranglijst valt![21] Van opzwellen van trots vanwege mijn werk is helemaal geen sprake: soms ben ik zelfs verbaasd dat er nog mensen zijn aan wie het bevalt. Ik durf gerust te bekennen dat mijn taal soms in de kinderschoenen staat, dat ik al mijn werk als onvoldragen vruchten op de wereld zet en dat ik het nooit van mijn luiheid gedaan heb kunnen krijgen om een tekst opnieuw te schrijven, zelfs niet een brief. Als ik dat zou doen zou ik zo niet beter dan toch wat minder slecht schrijven, vermoed ik.

Nu zal iemand wel tegenwerpen: als je niet tevreden bent over je eigen geschriften, waarom produceer je dan zo'n stroom boekwerken? Dat zal ik kort uitleggen. Toen ik opgroeide, heerste er in ons Germaanse land pro-

21. Erasmus, *Adagia* 1079.

bleemloos een vette barbarij: het was ketterij om Griekse letteren ook maar aangeraakt te hebben. Daarom heb ik gepoogd mijn kleine portie ertoe bij te dragen om de jeugd uit de mesthoop van onwetendheid op te wekken tot schone studies. Want ik heb die werkjes niet geschreven voor Italianen, maar voor Hollanders, Brabanders en Vlamingen. Mijn poging is niet helemaal mislukt. Het *Handboek voor de christelijke soldaat* heb ik evenwel geschreven om de schone letteren aan de godsdienst te laten bijdragen; mijn *Spreekwoorden* heb ik aangevuld omdat ik me geneerde voor de eerste editie, die veel te karig was. Uit Lucianus heb ik enkele dialogen vertaald, van Euripides twee tragedies, alleen maar als oefening voor mezelf in de Griekse taal: want ik beschikte niet over een leraar. In deze afdeling der letteren ben ik dus volledig autodidact. Buiten deze werken heb ik bijna alleen iets geschreven op verzoek van vrienden: want zelf had ik liever mijn geest gevoed door het lezen van andermans werk. Mijn persoon staat echt heel ver af van de arrogantie om vergeleken met mijzelf menige Italiaan, Fransman of Duitser (ik zeg dus niet: alle!) slechts een hoopje dor gras te vinden. Zoals ik daarom de lijst van Italiaanse generaals zonder enige jaloezie gelezen heb, zo heb ik ook, zelfs met groot genoegen, de opsomming van de vele geleerden gelezen die Corsi met name noemt; daarvan ken ik er heel wat, met sommige ben ik ook bevriend. Ongetwijfeld heeft Italië er nog veel meer dan Corsi's lijst. Hij hoeft tegen mij helemaal niet te dreigen dat die later nog meer boeken zullen publiceren dan ik gedaan heb, en misschien zelfs belangrijker werk (zo formuleert Corsi het); dit zal mij des te aangenamer zijn naarmate zij door hun feller licht mijn eigen middelmatigheid in het duister zetten.

Als Corsi dat voor mij opschrijft doet hij iets wat dienstig is: als hij het tegen mij schrijft doet hij iets wat ongerijmd is. Roem van generaals interesseert mij niet. De herinnering aan die geleerden is me heel aangenaam. Daarom is er volstrekt geen reden waarom Corsi mij steeds weer bezweert om mijn afkeer van het Italiaanse volk af te leggen, terwijl ik helemaal geen haatgevoelens koester, voor geen enkel volk, maar juist meer neig naar het Italiaanse dan naar een ander. Ook bezweert hij me om mijn minachting voor de geleerden van Italië te laten varen, maar ik vergelijk mezelf helemaal niet met iemand, laat staan dat ik mezelf vooraan neerzet, en ik deel de lof voor geleerdheid en welsprekendheid ook uit aan hen die mij zeer agressief aangevallen hebben en nog steeds aanvallen. Zelfs misgun ik Italië niet de eer dat aan haar, als bedwinger van alle volkeren, niet alleen de wereld zeer veel te danken heeft maar dat ook de hemel zelf bij haar in de schuld staat, zoals Corsi schrijft: inderdaad, zeg ik, de hemel zelf. Op welke grond? Omdat Italië de goden meer vereerd heeft dan alle andere volkeren gedaan hebben en bovendien vele van haar eigen burgers in de hemel opgenomen zijn, zo-

dat Italië het aantal hemelbewoners heeft vermeerderd en de hemel zelf verhevener heeft gemaakt en dus eerbiedwaardiger. Volgens mij denkt Corsi hierbij niet aan Romulus, maar aan de heiligen die door de pausen waardig bevonden zijn opgenomen te worden in de rij der gelukzaligen. Daarom, hoewel mij ernstig verzocht wordt mijn afkeer van Italië af te leggen, komt het mij voor dat ik iets hoor wat minstens even ongerijmd is als een verzoek me te ontdoen van mijn vleugels of mijn horens.

Het is een verwijt dat ik telkens te horen krijg, maar het is echt niet waar dat ik me pas in Italië de Latijnse literatuur heb eigen gemaakt en dat ik onder haar als lerares pas enige glans heb kunnen verlenen aan mijn taalgebruik, het spijt me. Zoals ik hierboven al gezegd heb was ik ongeveer veertig jaar toen ik in Italië kwam, niet om te leren (daarvoor was het al te laat) maar om te kijken. Bij mijn aankomst daar kende ik al meer van zowel de Latijnse als de Griekse letteren dan ik nieuw mee teruggebracht heb, hoewel ik toegeef dat dit alles bijeen nog erg weinig was. Maar hoe weinig ook, ik had dit door mijn publicaties al laten zien voordat ik de grenzen van Italië bereikte: door de *Spreekwoorden*, uitgegeven in Parijs, door enkele dialogen van Lucianus en twee tragedies van Euripides. Trouwens, over die tragedies is nog het op niets gebaseerde gerucht verspreid dat ze van de hand van Rodolphus Agricola waren (men was het wel met me eens dat hij een groot geleerde is geweest) en dat ik een kopie daarvan heb ontvreemd en uitgegeven heb als eigen werk. Wat een kwaadaardige suggestie! Want in die periode heb ik niet eens gedróómd over Rodolphus' bibliotheek, en er zijn ook nog zo veel mensen die er getuige van zijn geweest dat ik dit werk gedaan heb, ook weer niet met voldoende zorg maar meestal in de middaguren, wandelend, terwijl mijn assistenten aan het middagmaal zaten, en soms in bed lagen, wachtend op een tweede dutje. Meer dan eens heb ik in één ruk honderd verzen achter elkaar vertaald, wanneer het lukte. Als ze nu zeggen dat ze niet zo geweldig vertaald zijn, zal ik dat niet echt ontkennen, maar er staat geen letter in die van iemand anders is: ik heb ook geen hulp gebruikt van een vertaling noch van commentaren; maar als zij vinden dat deze vertalingen een Rodolphus verdienen, hebben ze een hogere dunk van mij dan ik zelf. Maar er staat geen woord van Rodolphus in. Anders zullen degenen die Rodolphus goed gezind zijn en al zijn papieren verzamelen, zo'n brutale diefstal vast niet in stilte laten passeren! Wat is dat eigenlijk voor voorzichtigheid, om iets wat deze of gene heeft beweerd meteen schriftelijk door te brieven? Veel van zulke geruchten zijn afkomstig van de bekende prins van Carpi, een welsprekend en onderlegd man: door jaloerse mensen overgehaald heeft hij geschreven dat Aldus mijn werkgever en mijn docent geweest is, hoewel Aldus zelf een keer een bepaalde man, een uitstekend geleerde die toentertijd met mij in

hetzelfde huis verbleef, met mij heeft vergeleken met de opmerking dat die ander beter Grieks kende, ik beter Latijn.[22] Dat is totaal iets anders dan dat Aldus mij Latijn zou hebben geleerd. Dit vertel ik niet om te pochen, maar met pijn in mijn hart. Was mijn geluk maar zo geweest dat ik alle geleerdheid van Italië kreeg en die ook nog kon meenemen!

Het zou billijk zijn dat wie de achterklap leest van mensen die mij benijden, mijn weerwoord ook leest. Corsi verwijt mij dat ik in mijn werk Paulus een fanaticus genoemd heb, dat ik beweerd heb dat Johannes de mond vol heeft van het woord ‘wereld’ en nog andere dingen die volgens hem zo schandelijk zijn om uit te spreken en zelfs om te denken, dat hij als vrome en beschroomde vijand zich geschaamd had die dingen op te noemen in zijn kritiek op mij. En nu wordt dit uitgeschreeuwd tegen een goddeloze bespotter van godsdienst. Maar wat gaat Corsi doen als ik antwoord dat van die zaken niets in mijn werken te vinden is? Zal hij me dan de niet bepaald nuchtere brief van Luther voorhouden, een brief zo bezopen dat hij zelfs niet acceptabel is voor de gezworen volgelingen van Luther? Maar vanwaar heeft hij dan nu ineens zo'n groot ontzag voor Luther, die hij in hetzelfde pamflet met zoveel scheldwoorden neerhaalt? Als iemand dit aan hem verteld heeft, zou het niet bij de ernst van Corsi passen om het meteen te geloven; maar als hij Luthers beschuldiging heeft gelezen, had hij ook mijn verdediging moeten lezen. Als hij dit gedaan had, was die ernstige berisping helemaal niet nodig. Maar als hij zich ertoe gebracht heeft alwat Luther schrijft te geloven, dan moet hij in één moeite door alles geloven wat Luther heeft geschreven over de pausen van Rome en de kardinalen. Of spreekt Luther alleen de waarheid als het over mij gaat? Ik denk dat ook Corsi zelf allang het idee heeft losgelaten dat die groep mensen in zijn hoofd geplant had: mensen die het noch met hem noch met mij goed voorhadden.

Want ik ben ervan overtuigd geraakt dat Corsi een goede man is en dat hij wat hij doet, te goeder trouw doet. Daarom zou ik hem graag aansporen zich voortaan niet zo gemakkelijk meer in te laten met mensen die hem willen opjutten, maar om zijn eigen Pallas Minerva bij zijn beraad te betrekken. Als vaderlandsliefde zijn drijfveer is, laat hij dan zijn land prijzen zonder wie dan ook onrecht aan te doen, zonder vergelijkingen die ruzies opleveren. Want er was volstrekt geen reden waarom hij barbaarse (Corsi's formulering) en woeste volkeren ter sprake bracht en Duitsland met Italië ging vergelijken terwijl Duitsland in mijn spreekwoord helemaal niet genoemd wordt. Laat hij Italië voorzichtig en gematigd loven, om te voorkomen dat hij meer nijd dan lof voor haar oogst. Vergilius heeft Italië geprezen, zo ook Plinius de Oude, toen het land inmiddels met alle soorten schoonheid in bloei stond.

22. Aleandro.

Maar zij hebben het veel gematigder geprezen dan Corsi. Dat degenen die Corsi vooraan op het podium hebben geduwd een spelletje hebben gespeeld met hem, wordt duidelijk bewezen - afgezien van vele andere aanwijzingen - doordat het gedicht dat aan zijn werk voorafgaat, deze kreet bevat: 'Ook al drinkt de Duitse jeugd de Rijn helemaal leeg, toch zal de schoonheid van Italië overeind blijven.' De zin hiervan blijft in het ongewisse: provocatie of domheid? Een vurige bliksem wordt uit Corsi's mond geslingerd, zegt het gedicht.[23.] Ze hebben er een vrouw bijgezet die op de zeven heuvelen zit met de wereld in haar hand, en Erasmus die op een mesthoop is gegooid.[24.] Het wapen van de paus en de tekens van zijn waardigheid zijn ook afgebeeld want het werk moest opgedragen worden aan de paus: daartoe hebben ze Corsi overgehaald. Ze hebben echt een hoge dunk van de hogepriester als ze menen hem te plezieren met zulke pamfletten! Maar ik heb vernomen dat de paus opdracht gegeven heeft ermee te stoppen zodra hij hoorde dat dit gedrukt werd.[25.] Hoe het dan kan dat het pamflet naar buiten gekomen is, weet ik niet.

Er is door hen nog een ander soort spelletje gespeeld. Ze hebben een lange brief opgesteld, zogenaamd door mij gericht aan Pietro Corsi, vol met platte grollen; die hebben ze in veel kopieën verspreid in de stad, met de leugen erbij dat dit op mijn uitdrukkelijk verzoek gebeurde: ze hebben mijn handschrift nagebootst en ook mijn wijze van schrijven. In die brief laten zij Erasmus als smekeling Corsi verzoeken om zijn *Verdediging* niet te publiceren, terwijl ik in mijn nieuwe editie alles zal corrigeren waaraan hij zich stoort. Corsi voelde nattigheid, maar vergist zich hierin dat hij denkt dat die brief is opgesteld door een vriend van mij, een zekere Calvo, om mij te helpen,[26.] terwijl toch die brief zelf uitschreeuwt dat hij door mijn tegenstanders verzonnen is en (als ik me niet vergis) door dezelfde mensen die Corsi gestimuleerd hebben dit thema aan te pakken. Echt een leuk spelletje om andermans hand na te bootsen en alles waar je maar zin in hebt onder het volk te verspreiden onder de naam van die ander! Een prestatie die perfect past bij Romeinse ernst! Dit leek een paar mensen in Italië wel leuk en daarom hebben ze dat nagevolgd. Maar wat die lui voor een spelletje houden was vroeger een vergrijp van valsheid in geschrifte en een smaadschrift werd volgens de wetten van de keizers bestraft. Toch vinden zulke dingen plaats onder de ogen van paus en kardinalen: ze roepen dat Rome niet vrij is als zij zoiets gaan verbieden.

Natuurlijk weet ik heel goed wie de chef-dirigent is van die excessen.[27.] Als ik niet bang was Christus te beledigen, de enige die ik als genadige helper zeker niet wil kwijtraken nu ik binnenkort uit deze wereld ga vertrekken,

23. Het is een gedicht van Francesco Maria Molza (1489-1544).
24. Afbeeldingen op een houtsnede, afgedrukt op de titelpagina.
25. Rupilius had dit aan Erasmus geschreven, ten onrechte: brief 3007.
26. Misschien bedoelde Corsi hier Francesco Giulio (later: Minuzio) Calvo, humanist, boekhandelaar in Pavia, drukker in Rome en later in Milaan. Erasmus heeft hem minstens één keer ontmoet, in 1518 in Leuven. Het is ook mogelijk dat Erasmus ironisch verwijst naar de aanleiding van Corsi's geschrift: het spreekwoord over de kale Myconiër (*Myconius calvus*).
27. Aleandro.

zou ik die man in al zijn kleuren afschilderen. Echt een prachtige krijgslist, het Italiaanse genie waardig: iemand die een schitterende lofzang op zichzelf schrijft en die dan onder andermans naam verspreidt! Ook mooi: rabiate pamfletten schrijven tegen mensen die jij alle kwaads toewenst, en die publiceren op naam van stromannen! Als Duitsers dit voorbeeld op hun beurt zouden volgen, zou zoiets dan niet uitlopen op een explosie van razernij? Want het ontbreekt daar niet aan mensen die dat zouden kunnen en ook zouden willen. Maar ik heb mijn mensen altijd weten af te houden van zulke excessen. Dit is geen spelen van Muzen maar rellen van Furiën, ik zou zeggen niet alleen christelijke priesters onwaardig maar zelfs heidense beoefenaars van kunsten en wetenschappen.

Beste Koler, ik ga deze brief afsluiten. Ongelooflijk hoe slecht ik dit werkje opgebouwd heb: dat vind ik zelf tenminste. Maar hoe het dan ook zij, ik wilde het graag aan jouw oordeel onderwerpen: jij mag beslissen of het gedrukt kan worden of dat ik het moet achterhouden. Want ten eerste heb ik bijna niemand die oprechter mijn vriend is, die me vuriger verdedigt, die mij eerlijker adviseert; en ten tweede staat het door veel ervaringen voor mij vast dat al wat ik onder jouw auspiciën onderneem, goed voor mij afloopt.

3033 *Van Paulus III*
Rome, 1 augustus 1535

Paus Paulus III

Beminde zoon, onze groet en de apostolische zegen. Gedachtig uw deugdzaamheid en rechtschapenheid en uw expertise in verschillende wetenschappen, en evenzeer uw verdiensten voor de apostolische Stoel telkens wanneer u met al uw kracht gestreden heeft tegen hen die afvallig zijn van het geloof, hebben wij u graag, met de bedoeling dat u alvast een zekere beloning voor uw voortreffelijkheid ontvangt, de proosdij van Deventer in het Utrechtse bisdom verleend, die vacant is door het overlijden van Johan Ingenwinkel

zaliger gedachtenis,[1] en die naar verluidt een bedrag oplevert van zeshonderd florijnen. Om nu te voorkomen dat deze weldaad bezwaard wordt door kosten en overlast van een expeditie, zullen wij u de apostolische brief die daarover beschikt, binnenkort doen toekomen, terwijl wij bereid zijn uw deugdzaamheid en geleerdheid bij elke gelegenheid metterdaad te steunen, zoals wij dat ook in gedachten en in ons hart doen.

Geschreven te Rome bij de San Marco, onder het zegel van de Visser, op de eerste dag van augustus 1535, in het eerste jaar van ons pontificaat Fabio Vigili[2]

Aan onze beminde zoon Desiderius Erasmus van Rotterdam

3034 *Van Paulus III aan Maria van Hongarije*
Rome, 5 augustus 1535

Erasmus ontving van deze brief een duplicaat, verzonden op dezelfde dag als de brief aan de koningin: zie brief 3037.

Paus Paulus III

Zeer dierbare dochter in Christus, onze groet en de apostolische zegen. Onlangs hebben wij aan onze beminde zoon Desiderius Erasmus van Rotterdam vanwege zijn befaamde geleerdheid en uitzonderlijke deugden de proosdij van Deventer verleend, die op dat moment vacant was door de dood van wijlen Johan Ingenwinkel, overleden bij de apostolische Stoel, en die zich in het gebied van Uwe Majesteit bevindt, niet alleen gebruik makend van ons recht, dat in dezen helder is, maar ook geleid door de vaste hoop dat Uwe Doorluchtigheid deze gunst, door ons verleend aan die grote man door wiens toedoen uw Germaanse volk zoveel eer geniet, zult voorzien van uw steun en als welkom zult beschouwen. Daarom sporen wij Uwe Majesteit aan in de Heer en verzoeken wij met nadruk om, in overeenstemming met de eerbied die u als dochter heeft voor deze Heilige Stoel en met uw koninklijke welwillendheid voor verdienstelijke personen, een ongestoorde aanvaarding van

1. Johan Ingenwinkel was niet alleen proost in Deventer, maar ook in Utrecht, Emmerich en Xanten. Als kamerheer van de paus had hij grote invloed in Rome.
2. Vigili was pauselijk secretaris, en evenals collega Blosius Palladius (zie de volgende brief) ook dichter.

genoemde proosdij te garanderen aan genoemde Erasmus en deze aan hem of aan zijn zaakgelastigde te willen laten toewijzen wanneer hij onze brief onder loden zegel heeft doen aanbieden. Maar hoewel dit rechtens een verplichting is vanwege de vacature van die zetel en het overlijden van onze dienaar, zal het ons wegens onze wens om Erasmus een dienst te bewijzen en ons welwillend te betonen, zeer aangenaam zijn als dit ook door Uwe Doorluchtigheid verwelkomd wordt.

Geschreven te Rome bij de San Marco, onder het zegel van de Visser, op de vijfde dag van augustus 1535, in het eerste jaar van ons pontificaat Blosius

Aan onze zeer dierbare dochter in Christus Maria, koningin-weduwe van Hongarije, landvoogdes van Vlaanderen

3035 *Aan Leonhard van Eck*
Bazel, 5 augustus 1535

Deze brief is Erasmus' reactie op het antwoord van Van Eck op brief 3030; dat antwoord is niet bewaard gebleven.

Aan de hoogedele en zeergeleerde heer Leonhard van Eck, hooggeachte meester en beschermheer, zendt Erasmus zijn groet

Een beetje bang was ik wel, zeer edele heer, dat ik terwille van een vriend een enigszins brutale zaak op me genomen had, maar het is allemaal goed afgelopen. Want al gebeurt er verder niets meer, ik acht het toch een grote winst dat ik bij deze gelegenheid de vriendschap verworven heb van een gecultiveerd iemand; wat mij betreft zal die vriendschap voor altijd blijven.

De inhoudsopgave van Aventinus belooft een verscheidenheid aan onderwerpen, die zeker niet alom bekend zijn. Hij blijkt iemand geweest te zijn van onvermoeibare werklust, die onbekende teksten wist op te sporen. Hij had verdiend langer te mogen leven.

Ik houd van de piëteit waarmee u de herinnering aan uw overleden vriend zo van harte in ere houdt. Wanneer u mij toestuurt wat er verzameld kan worden, zal ik mijnerzijds mijn uiterste best ervoor doen dat zowel zijn geleerdheid als ook uw piëteit doorgegeven zullen worden aan de volgende generaties. Ik zou u graag een uitgebreidere brief schrijven, maar ik ben door een lange ziekteperiode zo verzwakt dat mijn hand slechts met moeite een pen kan vasthouden. Maar wat nu bezuinigd is, zal een andere keer gecompen-

seerd worden. Intussen wens ik u een uitstekende gezondheid toe. Mijn *Ecclesiastes* was al klaar geweest als niet mijn ziekte de drukker genoodzaakt had de pers stil te zetten: maar het werk zal zeker rond 1 september verschijnen, zelfs als het dan niet helemaal af is.

Bazel, 5 augustus 1535

Erasmus van Rotterdam, met mijn eigen hand

3036 *Aan Christoph van Stadion*
Bazel, 6 augustus 1535

Dit is de opdrachtbrief, en tegelijk het voorwoord, van Erasmus' *Ecclesiasticae libri IV sive de ratione concionandi*, Bazel (Froben), augustus 1535. De auteur had hier twaalf jaren aan gewerkt, met lange tussenpozen. Het boek zou opgedragen worden aan John Fisher, bisschop van Rochester. Toen het nieuws van diens terechtstelling op bevel van Hendrik VIII Erasmus bereikte, wat pas op 25 of 26 augustus 1535 het geval was, besloot hij het op te dragen aan de bisschop van Augsburg en paste hij zijn opdrachtbrief dienovereenkomstig aan.

De roemrijke prins en vooraanstaande prelaat Christoph van Stadion, bisschop van Augsburg, wordt gegroet door Desiderius Erasmus van Rotterdam

Aan den lijve heb ik ondervonden, Christoph, sieraad van de huidige bisschoppen, dat het geen onzin is wat in oude orakels overgeleverd is, namelijk: ‘belofte maakt schuld’. Heel wat jaren geleden heb ik een werk beloofd, niet in grote ernst, om eerlijk de waarheid te zeggen, en ook niet echt van harte, over de theorie van het preken. Later, toen mijn niet in ernst gedane belofte in ernst opgeëist werd maar ik geen tijd had om datgene te leveren waarop ik aangesproken werd, ging ik bij gelegenheid enkele dingen noteren die eventueel van pas konden komen als ik ooit zin en tijd zou krijgen om het werk aan te vatten. Maar dit gebeurde allemaal niet nauwkeurig, chaotisch, slechts her en der, naar gelang elk ideetje zich toevallig aandiende. Weer later, toen de eis met meer aandrang gesteld werd, begon ik mijn papiertjes bijeen te zoeken: niet alleen lagen ze overal verspreid maar ook zaten er soms scheuren in en waren ze door het lange liggen onleesbaar. Toen ik ze goed bekeek, bekroop me meer en meer een gevoel van moedeloosheid over de onderneming, terwijl ik al steeds in een verborgen hoekje van mijn geest er-

voor teruggeschrokken was. Ik zag een onderwerp voor me dat tegelijk veelzijdig en wijdlopig is, dat wel moest resulteren in een onmetelijk dik boekwerk als het met voldoende zorg behandeld werd en dat ook nog eens niet gespaard zou worden voor haat en nijd, zoals de zaken er nu althans uitzien. Maar toen er maar geen einde kwam aan het beroep dat op mij gedaan werd, heb ik met frisse tegenzin mijn pen op papier gezet, om te vermijden dat ik bekend zou komen te staan als iemand die volstrekt onbetrouwbaar is in zijn beloften.

Omdat het helemaal niet wilde lukken heb ik het begonnen werk weer weggelegd. Telkens wanneer ik het weer eens weggelegd had pakte ik het na lange tussenpozen toch weer in mijn handen om te kijken of mijn geestdrift groeide: ik heb die zelfs in stevige boeien geslagen, net zoals Aristaeus bij Vergilius Proteus vastsnoert.[1.] Maar bij hem slaagde de poging, bij mij niet. Ik had de hoop dat er intussen in zo'n lange periode iemand zou opstaan die dit onderwerp zou kiezen, vooral in deze tijd, die zo'n grote vloed van vruchtbare talenten voortbrengt en die zo'n geestdrift aan de dag legt om nieuwe boeken te drukken. Maar toen er niemand bleek te zijn om het werk van mij over te nemen en er van dag tot dag een dringender beroep op mij werd gedaan zowel in gesprekken als in brieven (en niet meer zonder flinke verwijten), heb ik bijna met tegenzin het materiaal voor het werk bij elkaar gebracht, allemaal ruw materiaal en ongeschift maar dat wel kon bewijzen dat het mij niet ontbroken had aan goede wil om mijn belofte gestand te doen indien mijn mogelijkheden maar even groot waren geweest als mijn goede wil.

Ook hieraan kon ik weer niet onafgebroken blijven werken: nu eens dwong mijn slechte gezondheid, dan weer ander werk dat onverwachts op mijn pad kwam, mij om datgene waar ik mee bezig was uit mijn handen te laten vallen en ik kreeg zelden de kans, pas na lange tussenpozen, om terug te keren naar mijn eigenlijke werk. Vandaar dat een geleerde lezer misschien hiaten zal opmerken, een paar aanzetten zonder vervolg, enkele herhalingen en ook opmerkingen op een vreemde plaats. Nu zal men wel zeggen: waarom heb je dan niet met een laatste hand verbeterd wat niet beviel? Eerlijk gezegd had ik echt geen zin om dat grote werk opnieuw in elkaar te zetten, want wat ik ervan gemaakt heb kon ik maar met moeite klaar krijgen vanwege mijn steeds verslechterende gezondheid.

Het is bijna niet te geloven hoe vreselijk mijn persoon al lang ernaar snakt bevrijd te worden van deze inspanningen en van een rustig nietsdoen te genieten, en om in wat er nog rest van dit leven (een smalle handpalm, of een vuist op zijn hoogst) een tweegesprek te voeren met degene die eens geroe-

1. Vergilius, *Georgica* 4, 437-452.

pen heeft (en datzelfde roept hij nu nog): ‘Komt allen tot mij, jullie die vermoeid zijn en onder lasten gebukt gaan, dan zal ik jullie rust geven.’[2] Want in deze wervelende, om niet te zeggen waanzinnige eeuw, in de vele lastige situaties die deze tijd zelf in het openbare leven teweegbrengt of die mijn leeftijd in mijn privéleven veroorzaakt of die mijn gezondheid met zich meebrengt, vind ik niets waarin ik liever tot geestelijke rust kom dan in deze privé-dialoog. Vanwege deze omstandigheden heb ik er zelfs meer vertrouwen in dat de welwillende lezer met het werk dat ik nu uitbreng, hoe het dan ook is, tevreden zal zijn. Hierover heb ik met u geen problemen, hoogeerwaarde monseigneur: ik weet dat u zo aardig en vriendelijk bent om gewoon een oogje dicht te knijpen voor de onvolkomenheden van uw Erasmus, en om waar mijn krachten tekortschieten voor mijn onderneming, mijn duidelijke goede wil uit te leggen als plichtsvervulling.

De kern van mijn betoog heb ik over vier boeken verdeeld. In het eerste boek laat ik de waardigheid van de taak van de man van de Kerk zien en maak ik duidelijk met welke deugden de prediker begiftigd moet zijn. In het tweede en derde boek worden aanbevelingen van retoren, logici en theologen toegepast op de praktijk van het preken. Het vierde boek, opgezet als een index, maakt de predikant duidelijk welke ideeën hij aan welke plaatsen in de bijbel moet ontlenen; maar dit heb ik in zoverre afgewerkt dat ik de leergierige lezer slechts de weg heb gewezen: anders had het werk niet in één dikke band gepast.

Dit ruwe materiaal voor een boek (want ik noem het liever niet een echt boekwerk) had ik nog niet aan iemand beloofd maar in mijn gedachten min of meer bestemd voor John Fisher, bisschop van Rochester, een man van uitzonderlijke vroomheid en geleerdheid; tussen hem en mij bestond een oude en innige vriendschap. Want vooral hij heeft mij in zijn brieven aangezet tot dit werk, waarbij hij te kennen gaf dat hij aan de beroemde universiteit van Cambridge, waarvan hij beschermheer voor het leven was - ze noemen dat daar kanselier - bezig was drie colleges te stichten die theologen moesten opleiden, maar dan niet zozeer tot mensen die gewapend zijn voor de woordenstrijd maar die onderricht zijn in het bedachtzaam prediken van Gods woord.[3] Zelf beschikte hij over een charmante wijze van spreken; hierdoor was hij vroeger erg dierbaar aan de grootmoeder van vaderskant van Hendrik,[4] de huidige koning van Engeland. God had deze vrouw gedachten in-

2. Mattheus 11, 28.
3. Christ's College in 1505, St John's College in 1516; van Queen's College stelde Fisher als president het voortbestaan veilig: het College verkreeg koninklijke steun.
4. Margaret Tudor-Beaufort, moeder van Hendrik VII.

geblazen die allerminst typisch vrouwelijk waren. Want andere vrouwen van de koninklijke familie plegen vette vermogens te legateren voor de oprichting van kloosters maar dit is, vrees ik, meer om de roem dan uit vroomheid; zij had al haar aandacht geconcentreerd op datgene wat het eerbiedwaardigst is; bovendien deed zij dat terwijl ze nog in het volle leven stond en zonder er populariteit aan te willen ontlenen, zo zelfs dat ze dit nagenoeg ongemerkt deed. Op verschillende plaatsen stelde zij mensen aan die zij geschikt vond om de leer van het evangelie aan het volk te verkondigen, en ze gaf hun een behoorlijk salaris; voor ditzelfde doel heeft ze een enorm geldbedrag overhandigd aan bisschop John. Die goudeerlijke man heeft dit geld volledig besteed aan de opleiding van priesters of aan soelaas voor behoeftigen: zelf verbruikte hij hiervan niets, hij vulde integendeel dat bedrag uit eigen middelen rijkelijk aan. Zowel die eerbiedwaardige heldin als de bisschop, een buitengewoon voorbeeld van ware vroomheid, waren terecht van oordeel dat er niets is wat meer invloed heeft op het hervormen van het gedrag van de mensen dan indien het zaad van de leer van het evangelie gezaaid wordt door priesters die goed kunnen preken. Want waar komt het vandaan dat Christus in de harten van de meeste mensen zo weinig warmte verspreidt, om niet te zeggen dat hij helemaal uitgedoofd is? Hoe komt het dat onder de christelijke vlag zo veel heidendom schuilt, tenzij door gebrek aan gelovige priesters? Volgens mij was ook het Italiaanse volk wel ontvankelijk voor vroomheid (over vorsten zwijg ik) als er maar goed opgeleide priesters waren.

Maar hierover kunnen we het beter een andere keer hebben. Om nu mijn verhaal te vervolgen: aangezien de bisschop van Rochester mij door een ongelukkig noodlot ontnomen is, heb ik besloten dit werk, wat het dan ook is, ter beschikking te stellen aan het publiek onder de gelukbrengende auspicien van uw naam, want uw buitengewone vriendelijkheid is mijn ziel ten zeerste tot troost geweest bij dit grote verlies van vrienden. Getreurd wordt er al over goederen die door schipbreuk verloren gaan. Maar welke koopwaar is zo kostbaar dat hij vergelijkbaar is met een echte vriend? Wat is dus wreder dan deze storm, die mij beroofd heeft van zo veel voortreffelijke vrienden? Eerst William Warham, aartsbisschop van Canterbury, onlangs William Mountjoy, vervolgens de bisschop van Rochester, en ook Thomas More, die opperrechter was van dit koninkrijk. Hij bezat een hart witter dan sneeuw en talent zoals Engeland nooit gekend had en ook nooit meer zal kennen, hoewel het de moeder is van heel grote breinen. Twee dingen vooral lenigen voor mij het verdriet in deze ontzettende ramp. Ten eerste het besef dat wij binnenkort bij Christus weer met elkaar verenigd zullen worden in een gelukkiger leven; ten tweede haal ik me voor de geest hoe geweldig het koor

van vrienden is dat de stad Augsburg mij bezorgd heeft: de eerste en de beste daarvan bent u, maar op de voet gevolgd door de grote Johann Paumgartner; hem zit Anton Fugger op de hielen, de uiterst royale sponsor van studies. Dit is een driestrengig touw; Salomon zegt dat je dat niet gemakkelijk kunt breken;[5] maar het wordt nog veel sterker door de toevoeging van Johann Koler die, als vierde streng gewikkeld rond die drie andere, het resultaat gewoon onbreekbaar maakt. Dus jullie welwillendheid maakt het voor mij mogelijk, niet dat ik geen verdriet heb maar dat ik er niet aan bezwijk. Ik moet God bidden dat hij deze kostbare schat ongedeerd bewaart voor mij.

Wat verder mijn verwachting over het boek betreft, als het eventueel niet zo de goedkeuring kan wegdragen van de geleerden, zorgt het er misschien voor dat een beter onderlegd iemand hierdoor uitgedaagd wordt en wel presteert wat ik had willen bereiken: in plaats van ruw materiaal een werk uitbrengen dat in al zijn onderdelen af is. Als gevolg zou de Heer eindelijk meer arbeiders, en goede werkers, naar zijn oogst kunnen sturen. Want zoals er volgens het grapje van een oud spreekwoord wel veel ossendrijvers zijn maar slechts weinig werkers die met een span ossen kunnen ploegen, zo kun je gemakkelijk iemand leren in een groot gezelschap het woord te voeren, maar het is niet zo simpel iemand te vinden die uit de grond van zijn hart, indringend, en met het juiste geloof Gods woord kan verspreiden. Het is Gods geschenk dat het zaad dat door zijn trouwe dienaren gezaaid is, goed opkomt. De wereld lijkt al lang zwanger van Christus, die als hij echt in onze zielen gevormd wordt, zich met allerlei tekenen zal openbaren als de vaste grond van ons hart. Want het zijn niet woorden die het evangelie zijn, evenmin als een stapel stookhout een heilig bos is, zoals Horatius al zei.[6] Maar zo vaak als het zaad van het werkende woord wordt opgevangen door goede grond, draagt het veelvuldig vrucht en als het ware ontspruitend openbaart het met verschillende bewijzen de verborgen zuiverheid van de geest. De mensen gaan de overheid beter gehoorzamen, zich strakker aan de wetten houden, ze worden vredelievender en afkeriger van oorlog. Tussen echtelieden is de eensgezindheid dan groter, de trouw oprechter, het afwijzen van overspel feller. De man stelt zich zachter op jegens zijn vrouw, de vrouw toont meer respect voor haar man. Kinderen voelen meer schroom ongehoorzaam te zijn aan hun ouders, slaven voeren van harte de opdrachten van hun meesters uit, personeel dient opgewekt en blij. Ambachtslieden en klusjesmannen doen hun werk heel gewetensvol. Wie handel drijven, behandelen niemand zoals zij zelf niet behandeld willen worden. Kort gezegd, iedereen is meer geneigd zich echt verdienstelijk te maken, en is niet zo snel uit

5. Prediker 4, 12.
6. Horatius, *Epistulae* 1, 6, 31-32.

op wraak en krenking, minder hebzuchtig, meer met mate. De mensen in wier gedrag deze dingen niet tot uiting komen maar eerder het totaal tegenovergestelde, hebben het goede zaad nog niet in hun harten kunnen vasthouden, ben ik bang.

Nu houd ik op met preken, om u ook nog wat tijd te gunnen om mijn *Predikant* te lezen, als u tenminste vindt dat hij uw ogen en oren waardig zal zijn. Het ga u goed!

Bazel, daags na 5 augustus in het jaar 1535 na Christus' geboorte

3037 *Van Conradus Goclenius*
[Leuven] 10 augustus 1535

Hartelijk gegroet, roemrijke Erasmus. Ik heb twee brieven van jou ontvangen, voornamelijk over het sturen van een dienaar naar Bazel.[1] De eerste brief kreeg ik via de bode van je vriend Lieven; blijkbaar heeft die de brief zonder problemen kunnen transporteren. Omdat ik heb begrepen dat je hetzelfde karwei ook aan anderen hebt toevertrouwd, wilde ik na ontvangst van je brief liever de dank voor een geslaagde actie aan anderen laten dan mezelf in een onzeker gokspel storten waarvan de uitkomst vaak niet beantwoordt aan wat je zou wensen. Maar toen ik uit je tweede brief, die een Leuvense boekhandelaar hier bezorgd heeft nadat hem die in Antwerpen door een mij onbekende toevertrouwd was, begrepen had dat er tot dan toe nog niemand bij jou aangekomen was, heb ik zorgvuldig en nauwkeurig rondgekeken, want mijn inzet moet natuurlijk wel overeenkomen met jouw wensen. Ik denk dat ik een jongeman gevonden heb die volkomen bereid is alle opdrachten en wensen van zijn meester uit te voeren: volgens mij precies zo iemand op wie jij zit te wachten, wanneer je schrijft dat je niet iemand moet hebben die wetenschappelijk onderlegd is maar iemand die betrouwbaar en gehoorzaam is. Enkele respectabele heren in wie ik alle vertrouwen heb, onder anderen Andreas Balenus, hoogleraar Hebreeuws,[2] bevestigen dat deze jongeman er een van dit type is en dat hij excellente kwaliteiten heeft, en dat hij helemaal gewend is aan het werk waaraan iemand op gevorderde leeftijd, die het steeds zwaarder krijgt, behoefte heeft: want hij heeft zijn zorgvuldige wijze van werken bewezen door een langdurige trouwe dienst bij een ande-

1. Deze twee brieven van Erasmus zijn niet overgeleverd. De laatste bewaarde brief van hun correspondentie is 2998, van Goclenius (25 februari 1535), de voorlaatste is 2876, van Erasmus (7 november 1533).
2. Andries van Gennep uit Baelen (1484-1568).

re bejaarde heer, bij wie hij twee volle jaren gediend heeft, met veel lof. In een onzekere zaak als deze moet ik en kan ik geen garanties geven over de uitkomst.[3.] Maar als hij niet aan jouw verwachtingen beantwoordt, mag je hem naar eigen inzicht wegsturen wanneer je wilt. Want ik heb geen contract met hem gesloten maar alles volkomen aan jou overgelaten. Om te zorgen dat hij meer lust had om de reis te ondernemen heb ik hem reisgeld gegeven, zo veel dat hij daarmee ook weer naar huis terug kan komen als jij eventueel al een andere dienaar naar je wensen geworven hebt. Zonder probleem had ik wel iemand kunnen vinden die beter thuis was in Latijn, Grieks en Hebreeuws, maar voor het werk bij jou leek deze jongeman me meer geëigend. Als jij voornemens blijft om niet één dienaar maar meer dienaren te zoeken, zoals je in je tweede brief zegt, dan is er nu een Hollandse jongeman voorhanden die goed thuis is in Latijn en Grieks en die bereid zal zijn jou bij je wetenschappelijke werk van dienst te zijn.[4.] Ik wacht af wat jij ervan vindt, en ik zal alle moeite doen jouw wens te vervullen.

Tot zo ver over bedienden. Nieuwtjes over wat hier is gebeurd zul je verder wel van deze dienaar krijgen.[5.] De hoofdzaken zijn de volgende. Onze universiteit heeft dit jaar veel aanzienlijke personen verloren. In april is Jan Stercke uit Meerbeek overleden, eertijds president van ons Busleydencollege; in juni Nicolas Coppin, die als deken opgevolgd is door Ruard Tapper uit Enkhuizen en in zijn prebende, zoals dat heet, door Jan Driedo uit Turnhout. Noodlottigerwijs heeft deze er niet lang van kunnen genieten want zelf is hij op 4 augustus bevrijd van alle mensenzorgen; Jacobus Latomus heeft zijn plaats ingenomen, uit Kamerijk teruggeroepen via een verhoging van zijn prebende. Zo zal het bestuur van de afdeling theologie vanaf nu berusten bij twee nauw verwante zielen, namelijk Latomus en Ruard Tapper.

De sekten tellen intussen niet minder aanhangers, hoewel ze zich uit vrees op de meeste plaatsen heel rustig houden. Na de verovering van Münster lijkt het gif van die besmette mensen eerder teruggedrongen door die gruwelijke straf dan uitgeroeid. Want hoewel het vuur van de wederdopers flink afgekoeld is, zit alles nog helemaal vol met sacramentariërs. In dit verband heeft

3. De jongeman in kwestie is Lambert Coomans, die enkele jaren secretaris was geweest van kardinaal Willem van Enckevoirt in Rome (de zogenoemde bejaarde heer) tot diens dood in 1534. Hij vertrok naar Freiburg en zou tot Erasmus' overlijden in zijn dienst blijven.
4. Onbekend gebleven.
5. Bedoeld is Lambert Coomans.

Quirinus Hagius, jou wel bekend, een poging gedaan om bij enige aanzienlijke heren van Holland ernstige ontstemming jegens jou op te wekken.[6] Want bij een groot feestmaal (waarbij aanwezig waren Vincent Cornelissen, Abel van Colster en Joost Sasbout[7]) heeft hij het bestaan om, toen er geklaagd werd over het verval van de godsdienst, te beweren dat jij het altijd eens bent geweest met Oecolampadius. Omdat dit iedereen absurd voorkwam, vooral omdat jij je eigen mening op wel meer dan één plaats gegeven hebt, voegde hij er nog iets uiterst giftigs aan toe: dat alleen je huisgenoten jouw echte mening kunnen kennen, want zij horen je vrijuit praten en niet vanuit boeken, die zich schikken naar de omstandigheden; maar binnenkort zou jij ook openlijk gaan verkondigen wat je heimelijk vindt, beter gezegd, je hebt dat al verkondigd als men jouw boeken, speciaal *De sarcienda Concordia*, aan een nauwkeurig onderzoek onderwerpt. Ik heb dit allemaal gehoord van je vriend Nicolaas Kan, tot mijn grote verdriet; toen die een dag of zestien geleden op zijn reis even bij mij kwam, smeekte hij me om deze schurkenstreek van Quirinus uit zijn naam aan jou door te brieven; dan kun jij desgewenst de wond die hij jou heeft toegebracht zonder dat jij dat wist, met een passend middel genezen.

Frans van der Dilft, die in de afgelopen winter door de artsen opgegeven was, door zijn naasten al werd bejammerd en ternauwernood niet begraven,[8] is op een of andere manier toch weer tot leven gekomen, en niet alleen tot leven gekomen maar ook op 20 juli in het huwelijk getreden met een jonge vrouw die jaarlijks een bruidsschat ontvangt van bijna tweeduizend gulden. Maar dit heb je waarschijnlijk van hemzelf al vernomen. Ik heb de jongeman die nu bij jou is niet naar Erasmus Schets gestuurd om te vragen of hij soms iets naar jou gebracht wilde hebben: vier dagen geleden hebben de heren Olaus en Lieven mij in Brussel een brief laten zien door Schets aan hen gericht, waarin hij schreef dat hij op het punt stond een eigen zaakvoerder rechtstreeks naar Bazel te sturen en een brief aan jou te schrijven en dat hij ook voor de brieven van hen zorg zou dragen.[9] Dit aanbod namen zij liever aan omdat ze niet genoeg tijd hadden om een brief te schrijven tijdens mijn aanwezigheid daar; want koningin Maria stond klaar om met het hele hebben en houden van haar hof op weg te gaan om Eleonora, de koningin van

6. Quirinus was in 1532-1533 in dienst van Erasmus geweest. In 1534 voelde Erasmus zich door hem verraden. Zie zijn brief aan Amerbach en diens sussende antwoord: brief 2940 en 2943 van begin juni 1534.
7. Vincent Cornelissen was thesaurier-generaal van de Nederlanden, Abel Colster was secretaris van het Hof van Holland, Josse Sasbout was lid van de Raad van Holland.
8. Zie brief 2998, slotalinea.
9. Waarschijnlijk gaat het over brief 3042, de begeleidende brief bij correspondentie uit Engeland. Van Olahus en Lieven zijn geen brieven aan Erasmus bekend uit deze tijd.

Frankrijk, te ontmoeten: zij zouden te Kamerijk bijeenkomen, naar men zegt alleen voor een beleefdheidsbezoek en om te zorgen dat tussen de gezusters een zusterlijke vriendelijkheid in stand zou blijven.[10.] Maar sommige mensen zijn van mening dat al het geld dat besteed gaat worden aan show en overdaad, beter bewaard had kunnen worden voor noodzakelijke staatsuitgaven, of voor het onderhouden van de soldaten die geworven zijn tegen piraat Barbarossa en de Afrikanen, vooral omdat nog onzeker is wie zal winnen.[11.] Maar de liefde voor de koningin won het van de adviezen van anderen, en er is nagenoeg niemand in de hogere kringen die niet liever in een goed blaadje staat door zijn vleierij dan een besmeurd blazoen te dragen door de waarheid te zeggen.

De keizer is op 18 juni in Afrika geland, heeft zijn kamp opgeslagen tussen de ruïnes van het oude Carthago en blokkeert nu te land en ter zee de nauwe toegang tot het meer dat zich over een lengte van twaalf mijlen uitstrekt tussen Tunis en de Zee van Afrika. Dit gebied noemt men La Goulette, en als dat eenmaal veroverd is, zal niets meer aan de overmacht van de keizer in Afrika weerstand kunnen bieden, denkt men. Dit zijn berichten uit Carthago van begin juli en met de dag wordt gunstiger nieuws verwacht.

Op 2 juli is in Engeland Thomas More onthoofd.[12.] De standvastigheid die hij tijdens de rechtszitting en de voltrekking van het vonnis demonstreerde, was minstens even groot als die Socrates in de Oudheid liet zien toen hij door een zeer onrechtvaardig besluit van de Raad van Athene veroordeeld was; een paar dagen vóór hem was de bisschop van Rochester terechtgesteld, tegen wie de woede van de koning alleen maar zo hoog oplaaide omdat hij door de paus gekozen was als nieuw lid van het college van kardinalen. Maar luister naar iets wat elke barbaarsheid te boven gaat. Het hoofd van de bisschop is op een staak gespietst en is dagenlang tentoongesteld, voor aller ogen, maar het raakte - zo werd gezegd - niet alleen niet in verval maar is zelfs object van veel aanbidding geworden. Toen dit praatje zich begon te verspreiden, is het hoofd snel verwijderd. Om nu te voorkomen dat er aan het hoofd van More iets zou zijn waardoor de mensen in bijgelovige verwarring zouden geraken, moet je horen wat voor vreselijk onmenselijks ze gedaan hebben. Ze hebben het drama van Thyestes opnieuw opgevoerd: ze hebben zijn

10. Landvoogdes Maria gaat op bezoek bij haar oudste zuster, Eleonora, in 1530 gehuwd met koning François van Frankrijk.
11. De christenen noemden hem Barbarossa of Roodbaard maar zelf had hij de naam Khair ad-Din gekozen terwijl zijn eigenlijke naam Khizir was (ca. 1466-1546). Sedert 1520 was hij vanwege zijn vloot bondgenoot van de Sultan.
12. De onthoofding vond op 6 juli plaats, niet op 2 juli.

hoofd gekookt, dat pas na lange tijd zo zacht geworden was dat het bijna uit elkaar viel, en het toen op een piek gestoken. Drie zaken werden hem ten laste gelegd. Hij weigerde te zweren dat hij, volgens de formule van Luther, geloofde dat de paus geen enkel recht heeft in kerkelijke aangelegenheden, maar dat de koning van Engeland het hoofd is van de Anglicaanse kerk; ook weigerde hij te erkennen dat het laatste huwelijk van de koning volgens de regels gesloten was en dat zijn voormalige echtgenote met recht was verstoten. Ten derde werd hem ten laste gelegd een brief die hij aan Fisher geschreven had met het verzoek dat die zijn gids of zijn metgezel wilde worden om in de strijd ter verdediging van de waarheid dapper te sneuvelen: want hij zelf was bereid daarvoor zijn leven te geven. More bevestigde dat hij dit gedaan had en verklaarde dat hij dat terecht had gedaan. En zo heeft, door een vonnis van de rechters, een eminent persoon het levenseinde getroffen dat ik geschetst heb. Zodra ik meer informatie krijg, laat ik het je allemaal weten.

Bij mij is een zekere Thomas Theobald op bezoek geweest; ik verdenk hem ervan dat hij in dienst van de koning in deze streken spion is.[13.] Hij heeft me verteld dat Thomas Bedyll jouw jaargelden in ontvangst genomen heeft en naar jou doorgestuurd, en dat er geen gevaar is dat jij wat dit betreft enige schade lijdt. Als hier nog iets anders gebeurt, zal ik het je schrijven via de kooplui die naar Frankfurt gaan. Dus, het ga je heel goed.

Op de feestdag van de heilige Laurentius (10 augustus) in het jaar 1535

Je vriend Conradus Goclenius

Aan de zeergeleerde voorman van alle schone kunsten, heer Erasmus van Rotterdam. Te Bazel

3038 *Van Anselmus Ephorinus*
Rome, 16 augustus 1535

Zoals passend is, zeergeleerde Erasmus, feliciteer ik jou en verheug ik mezelf dat de hoogste priester belang hecht aan jouw deugd, dat hij bezorgd is en dat hij een besluit heeft genomen. Eindelijk ziet hij in wat het betekent de Kerk te behouden, hoeveel invloed de tijdsomstandigheden op haar uitoefenen, hoe groot de wisselvalligheid is en hoe onzeker de afloop. Alleen zuilen die

13. Goclenius had gelijk: Thomas Tybold (Theobaldus) was spion van de Engelse regering. Hij schreef zich in Leuven in aan de universiteit maar onderhield tevens samen met de Londense boekhandelaar Reyner Wolf de contacten tussen zijn opdrachtgevers (Cromwell, Cranmer, Bedyll) en protestantse kringen in de Lage Landen en Duitsland.

lange jaren en met grote kracht en met verschillende methoden gepolijst zijn, worden beschouwd als sterk en geschikt genoeg voor deze bouw. Maar nog meer feliciteer ik je omdat er niets is gebeurd wat wij niet hadden verwacht. Want wij, jouw vrienden hier, zijn heel druk bezig geweest met het aansporen en aanschieten van de juiste personen (om je een idee te geven van de grootte en de kracht van de genegenheid van jouw vrienden). Moge het jou tot eeuwige lof zijn en moge God zich verwaardigen om degene die hij jou gegeven heeft om je in rang te verheffen, nog lang en gelukkig voor jou te bewaren voor nog grotere dingen. Onlangs heb ik je allerlei weetjes gestuurd over de glorieuze Afrikaanse victorie van de keizer. Nu krijg je de ligging en de belegering van Tunis in de vorm van een tekening.[1.]

Het ga je goed, en vergeet mij niet.

Rome, 16 augustus 1535

Anselmus, uw hoogverheven persoon zeer toegewijd

3039 *Van Pietro Merbeglio*
Milaan, 16 augustus 1535

[Merbeglio] groet zijn vriend [Erasmus] van Rotterdam

Zeer eerwaarde vader, hoewel ik je op de twaalfde van deze maand al een beschrijving heb gegeven van de strijd om Tunis en het behaalde succes[1.] (dit briefje zal je binnenkort wel bereiken, denk ik), vond ik toch toen ik de bezorger van deze brieven tegenkwam, dat ik hem niet zonder een brief van mij bij jou kon laten aankomen. Ik wilde je laten weten dat we vandaag uit Rome bericht hebben gekregen dat kardinaal de'Medici gestorven is in het stadje Itri; niemand twijfelt eraan dat hij uit de weg geruimd is met gif, en ze zeggen dat de vergiftiging is uitgevoerd op aandringen van Alessandro Vitelli.[2.] Dat is degene die de baas speelt over Alessandro de'Medici, hertog van Florence. Over de rest moet je zelf oordelen.

1. Zijn vorige brief aan Erasmus is niet bewaard gebleven. Jan Vermeyen uit Beverwijk (ca. 1500-1559) nam als beeldend kunstenaar deel aan de expeditie naar Tunis: hij vervaardigde een gravure van de belegering en ook cartons voor tapisserieën.
1. Deze brief van 12 augustus is niet overgeleverd.
2. Ippolito de'Medici stierf plotseling op 10 augustus; op zijn sterfbed beschuldigde hij zijn neef Alessandro ervan opdracht tot deze moord gegeven te hebben aan Vitelli.

De situatie van de kardinaal van Ravenna ontwikkelt zich hoopvol: hij zal wat hij eventueel heeft misdaan, met een boete kunnen afdoen.[3.] De kardinaal van Parijs is naar Rome gereisd.[4.] Hij is door zijn koning gestuurd met een geheime opdracht en spreekt daarover nu uitvoerig met de paus. Ik heb intussen van onze vriend Gumppenberg niets vernomen. Zorg dat je zo goed mogelijk gezond blijft. Wees steeds mijn vriend.

Milaan, 16 augustus 1535

Pietro Merbeglio, jouw vriend tot zijn dood

Aan de beroemde theoloog en goudeerlijke man, de heer Erasmus van Rotterdam, zijn uitverkoren vader. Te Freiburg im Breisgau

3040 *Van Tielmann Gravius*
Keulen, 17 augustus 1535

Hartelijk gegroet. Op geen enkel moment heb ik ooit iets afgedaan aan de betrouwbaarheid van jouw brieven, zelfs geen greintje, beste Erasmus, blinkend sieraad van de letteren, meester en beschermheer, eerbiedwaardigste der stervelingen. Toch, naarmate door het voortschrijden van de tijd alles beter tot mij doordrong wat je mij een- en andermaal hebt laten weten over de brutaliteit van mijn zoon en de losgeslagen levenswil die hij daar omarmde, bewaar en koester ik dagelijks met des te meer respect en genegenheid jouw persoonlijke brieven aan mij: ik leg ze bij mijn kostbaarheden en de dingen die voor mij absoluut heilig zijn. Van de tonelen die Johann Faber van Emmerik mij in zijn drie brieven over Bernard geschilderd heeft, kun je kennisnemen via de bijgevoegde kopieën.[1.] Wat mij zelf aangaat, ze hebben mij weinig genoegen gebaard, want ik zie wel dat mijn zoon meer omkijken heeft gehad naar zaken die zich afspeelden bij drinkgelagen, op feesten of in kroegen dan naar wat er gebeurde op de grazige weiden der Muzen. Want iets anders kan ik niet opmaken uit de stapel schulden, die hij ook nog - dat weet ik zeker - gewoon heeft gemaakt zonder dat dit nodig was!

3. Een reusachtige boete van 59.000 scudi.
4. Jean du Bellay (1492-1560), onlangs (in 1535) tot kardinaal benoemd.
1. Bernard Gravius, Tielmanns zoon, was in 1533 in Freiburg een tijdje bij Erasmus in huis geweest. Blijkbaar heeft hij zijn leven daar niet gebeterd; hij werd teruggeroepen naar Keulen. Aan Johann Faber, van 1526-1529 drukker in Freiburg, moest Bernard toen nog leningen terugbetalen.

Moge God de lieden vergiffenis schenken die hem waarschijnlijk aangezet hebben tot die teugelloosheid van leven. Want ik kan echt niet geloven dat mijn zoon bij jou zo slechte neigingen had dat hij alleen met de natuur als gids, zonder te luisteren naar jouw gezag en ook zonder acht te slaan op de Muzen, de weg kwijtraakte en verzeilde in zaken die een opgroeiende man, en een leerling van jou, onwaardig zijn. Wanneer een vader zo lelijke dingen hoort over zijn zoon die hij naar de universiteit heeft gestuurd, dus naar de grote markt van wetenschap en cultuur, kan hij zich dan staande blijven houden sdoor gemoedsrust en evenwicht, zo dat de gedragingen van zijn zoon hem niet aan het wankelen brengen en niet om doen vallen? Zo veel pijn en verdriet heb ik in stilte verbeten binnen de muren van mijn slaapkamer zonder dat ik iets liet merken: het is moeilijker voor mij om dit op te schrijven dan voor jou om het met al jouw wijsheid te beoordelen.

Maar wat moet ik nu doen? Met welke methode en met welk plan zal ik de brieven van Faber uit Emmerik tegemoet treden, die door grote verschillen van interpretatie onderling tegenstrijdig zijn en heen en weer springen? Want alles wat hij schrijft is vaag, onbewijsbaar en twijfelachtig, en dat is met opzet zo opgesteld. Daarom twijfel ik niet: de rekening van zijn plannetje klopt niet. Ook al ben ik dan misschien wat bot en simpel, dat meen ik toch echt in de grote strijdigheid en glibberigheid van Fabers brieven te bespeuren; daarom kan niemand die zonder voorkennis zulke dingen hoort, mij ertoe overhalen om zonder meer op zijn blote beweringen af te gaan in plaats van in de pen te klimmen. Want hij moet eerst maar eens in details duidelijk maken, door middel van een afrekening die hierop toegespitst is, voor welke besteding en welke uitgaven hij aan mijn zoon geld uitgeleend heeft, en voor welke boeken en welke zaken hij verplichtingen is blijven houden aan andere kredietverstrekkers. Hij moet ook andere, wettelijk geldige rekeningen laten zien die uitgeschreven zijn door wijze, verstandige mannen die niet verdacht kunnen worden van vaagheden als weifeling of wankelmoedigheid.

Onvergelijkelijke beschermheer, ik heb dit ten overstaan van jouw waardigheid behandeld in meer bewoordingen dan passend is, maar ik werd gedreven door de hoop dat jij, ziende dat ik door Fabers brieven geen uitweg meer weet, je verplicht voelt mij een gezond en snel advies te geven, waarmee ik beleefd en vriendelijk en met goed gevolg antwoord kan geven op die zaken die mij zo kwellen.

Bernard, die ik hierover gedetailleerd ondervraagd heb, durft mij niet te vertellen hoe de vork in de steel steekt: gehinderd door schaamte of geslagen door angst.

Het ga je goed!

Bij het beroemde Keulen, in het jaar des Heren 1535 op 17 augustus

Van een kleine beschermeling van jouw grote waardigheid,
Tielmann Gravius, secretaris van de Keulse kathedraal
Aan de roemrijke heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, de onbetwiste prins van de theologie en de humanistische letteren, zijn onvergelijkelijke meester en beschermheer

3041 *Van Tielmann Gravius*
Keulen, 17 augustus 1535

Op dezelfde dag als de noodkreet over het wangedrag van zijn zoon Bernard en de financiële gevolgen daarvan in brief 3040, verstuurde Tielmann Gravius deze totaal andere brief aan Erasmus: meer dan de helft handelt over de verovering van Münster.

Hartelijk gegroet! Ik waardeer ten zeerste jouw genegenheid en vriendschap voor mij, Erasmus, meester en beschermheer, dierbaarste van alle stervelingen, omdat je mij zo vaak eigenhandig geschreven brieven stuurt. Ik wou dat ik Muzen had die mij wat vriendelijker gezind waren: dan zou ik je kunnen antwoorden wel niet met even grote maar toch met enige vaardigheid en gemak van schrijven. Maar velen die gevoed zijn met dezelfde pap als ik, moeten tevreden leven naar dit gezegde van de komediedichter: ‘we doen het zoals wij kunnen aangezien het niet kan zoals wij willen.’[1] Al jouw brieven zijn mij trouw bezorgd. Maar de vorige is niet gebracht door Rienk van Burmania, doctor in het recht, die jij met name noemt,[2] maar door iemand anders: een burger van Bazel, een goudsmid meen ik, mij van gezicht bekend omdat hij vaker brieven van jou naar mij gebracht heeft die hij van Froben had meegekregen. Hij is doorgereisd naar Antwerpen, ik denk om te handelen, en hij zou na twee weken hier bij ons terugkomen, zo zei hij.

Ik kan je niet zeggen hoe oprecht blij ik ben dat je nu eindelijk, na veelvuldige aansporingen van mij en vele anderen, enige geestdrift bij jezelf hebt weten te wekken om het werk over de theorie van het preken af te maken. Met veel applaus en grote eerbied en ontzag zal het door de geleerden en door alle mensen met gezond verstand onthaald worden. Het is heel mooi, en ik prijs je besluit, dat jij je bij Froben ingekwartierd hebt: bijgevolg kun je gemakkelijk snel bij de hand zijn als je een keer iets moet doen tussen de dreunende drukpersen. Ik zie dat je huiverig bent voor het klimaat van Freiburg,

1. Terentius, *Andria* 305-306.
2. Brief 3028.

dat jou tot nu toe harder heeft aangepakt dan vroeger het klimaat van Bazel. Als je zin hebt om te volharden in deze verandering van woonplaats, zal dat niet mogelijk zijn zonder enig verlies van comfort, vanwege het prachtige huis dat je in Freiburg hebt ingericht. Maar verlies van wat spullen is minder erg dan verlies van je lichaam. Want spullen die je bij enige gelegenheid bent kwijtgeraakt, of door een ongelukkig toeval, kun je wel weer ergens anders aanschaffen; maar het lijf dat de natuur je geschonken heeft, zo zwak en bevattelijk voor veel ziekten, kan zich niet zo gemakkelijk herstellen tot het niveau van zijn vroegere kracht wanneer het eenmaal begonnen is aan het grote gevecht tegen een ziekte. Hierom zou ik ook graag willen dat jij de uiterste zorg besteedt aan een goede gezondheid voor jezelf.

Münster in Westfalen, dat onzalige tehuis van de wederdopers, is veroverd en helemaal geruïneerd. Een of andere overloper heeft de kans geboden voor de verovering en het zaadje gezaaid.[3.] Hij overwoog dat zij door gebrek aan proviand al bijna reddeloos verloren waren, zodat ze óf van de honger moesten omkomen óf zich met wapens een uitweg moesten banen óf door zich over te geven moesten proberen genade te vinden bij de vijand. Op zekere nacht is hij om zijn vege lijf te redden uit de stad weggeglipt na een zorgvuldige keuze van tijdstip en plaats, maar wel met toestemming van de koning, tegen wie hij gezegd had dat hij buiten de stad zou zorgen voor iets wat van voordeel en van nut zou zijn voor de hele staat; vervolgens ging hij op weg naar de legerplaats van de vijanden. Toen hij zo dicht genaderd was dat het kamp nog geen steenworp verwijderd was, gaf hij het militaire teken waarmee hij toegang verzocht voor een onderhoud, iets wat hem niet geweigerd is. Zo brak hij uit in een stroom van woorden: ‘Mannen, loyaal en befaamd door uw ervaring in oorlogszaken, de afgelopen dagen overdacht ik in stilte hoe zwaar ik gezondigd heb tegen het militaire recht, omdat ik, al tijden door een eed van trouw gebonden aan uw bisschop en door geen enkele reden of noodzaak gedwongen om zoiets te doen en zonder acht te slaan op het geloof in mijn godsdienst en mijn plicht als militair, schandelijk gedeserteerd ben en overgelopen naar zijn vijanden, heidense sektarische mensen die door de schaamteloosheid van hun leven helemaal verdorven en volstrekt gewetenloos zijn. Beste soldaten, u weet heel goed welke straf ik verdien voor een overtreding zoals ik nu bekend heb. Niettemin, als de bisschop zelf en u samen met hem een daad van clementie jegens mij willen stellen en me niet straffen met het ijzer maar mij al hetgeen ik bekend heb als overtreding van het militaire recht helemaal en van harte willen vergeven, dan zal ik u een sterk advies geven waardoor de stad zich binnen een paar dagen aan de

3. Hans Eck von der Langenstrate, overloper uit het leger van de bisschop en bij de wederdopers opgeklommen tot sleuteldrager van de koning.

macht van de bisschop en van u allen moet overgeven.’ Niemand verzette zich tegen zijn voorstel, maar allen grepen het met beide handen aan. Meteen is hij naar de bisschop gebracht, voor wiens voeten hij op zijn knieën viel en hetzelfde vertelde wat jij nu net gehoord hebt; zowel de bisschop als zijn bevelhebbers besloten met graagte zijn advies op te volgen.

Wat is er toen gebeurd? Onmiddellijk werden voorbereidingen getroffen voor de komende aanval. Uit de verschansingen (dat waren er zeven) zijn door loting 35 personen gekozen om als samenzweerders met de overloper een weg uit te stippelen om binnen de muren te komen. De zaak is begonnen op de feestdag van St.-Jan de Doper, om elf uur 's nachts, het tijdstip waarop de overloper gezegd had terug te zullen keren. Stiekem staken zij grachten en wallen over, beklommen het bolwerk en vonden alle schildwachten die ze onderweg ontdekten in diepe slaap verzonken. Ze sneden hun de keel door. De overloper, die sleuteldrager was van de koning, ging in zijn eentje naar degene die tijdens zijn afwezigheid de functie van sleuteldrager had vervuld, en vroeg hem zijn sleutels terug; aldus geschiedde. Hij keerde terug naar zijn maten, die vol animo op hem gewacht hadden. Deze groep van 35 man werd spoedig gevolgd door driehonderd soldaten met één vaandel, langs dezelfde weg als die de 35 eerder genomen hadden. Toen de rest van het leger, zoals afgesproken, meteen volgde om de stad binnen te komen door de poort die de overloper geopend had, bezetten die driehonderd onder luid geschreeuw samen met die enkele anderen die al genoemd zijn eerst de hoogstgelegen kerk, waarin zich de beste kanonnen bevonden, en vervolgens de markt, om de wederdopers geen kans te geven de strijd te hervatten. Er werd van onze kant stevig gevochten en de beste aanvoerders en dapperste soldaten gingen naar de stadsmuren. Tegen alle mannen is genadeloos opgetreden, ook nog na drie, vier dagen tegen de vele die zich verborgen hielden in schuilhoeken van gebouwen. In het hete vuur van de strijd kregen de soldaten geen tijd om te denken wat de in het kamp achtergelaten troepen aan het doen waren of waar die bleven. Toen die de stad naderden zagen zij dat de hangende poort neergelaten was: misschien was dit bewerkstelligd door een of ander mechaniek dat verborgen zat boven de poort. Daarom kregen zij het vermoeden dat hun maten die zich in de stad bevonden, ten gevolge van verraad omsingeld waren. Het gevecht in de stad duurde van elf uur 's nachts tot het negende uur van de volgende dag. Toen de onzen onderhand door het lange gevecht doodmoe waren en een heldere hoop op een overwinning zagen gloren, stuurden ze eindelijk een groepje soldaten op weg om snel de poort te gaan openen. De vaandeldrager klom boven op de muur en door het vaandel te hijsen en hard te schreeuwen wist hij de aandacht te trekken van de soldaten die zich in het kamp bevonden, maande hen zich te haasten en

schreeuwde dat ze de overwinning in handen hadden. Snel kwamen ze allemaal aangerend, even dicht opeen als een zwerm bijen die in kolonnes uit zijn korf stroomt. Met grof geweld stormde men de huizen binnen, waarin het merendeel van de wederdopers zich nog schuilhield. Tegen de vrouwen is alleen 's nachts tijdens de eerste aanval genadeloos opgetreden, vooral tegen degene die meeverdedigden. De lelijke vrouwen zijn weggejaagd, maar de mooiere werden apart gehouden, waarschijnlijk om de lusten van de overwinnaars te stillen. Soldaten: je kent de soort!

De koning is gevangen genomen,[4] en ook Knipperdolling, zijn rechterhand, geboren en getogen in Münster, waar hij tijdens de belegering niet slechts één echtgenote had maar meer, en ook nog zijn kinderen, een man die - zoals ik van velen gehoord heb - vanaf het begin van zijn volwassen leven al een zeer wreed karakter had en die door zijn natuur gemaakt en gevormd was om permanent onrust te stoken. De koning had plusminus vijftien echtgenotes; evenzo alle anderen, en wel ieder meer of minder al naar gelang zijn rang, gezag, eer en naar de schittering van zijn rijkdom. Wat voor straf die twee opgelegd zal worden is nog niet zeker. Ik voor mij vind: zij verdienen een buitengewone straf, om voor anderen een voorbeeld ter afschrikking te zijn opdat voortaan niemand meer een soortgelijk complex van misdaden begaat. Nu zitten ze nog in de boeien, maar niet lang meer. Bernhard Rothmann, de doper die te Münster de wederdoperssekte propageerde, is niet gevonden, noch tussen de lijken noch (naar ze zeggen) elders. Ze denken dat die windbuil heeft weten te ontkomen door zwarte kunst: daar is hij heel goed in, zo zwetst het volk. De een zegt dit, de ander dat, en soms veranderen ze van mening. Tussen cavalerie en infanterie ontstond grote onenigheid en ruzie over het verdelen van de buit. Aanvankelijk zag de situatie er slecht uit, maar door het gezag van de vorsten is het meningsverschil uiteindelijk bijgelegd. Iedere infanterist kreeg voor zijn aandeel in de buit achttien Embdense guldens, bovenop zijn soldij; hoeveel de ruiters ontvangen staat nog niet vast, maar minder, denk ik. Het grootste deel van de gewone soldaten is in alle vriendelijkheid ontslagen, en vervolgens in dienst genomen door de hertog van Holstein. De bisschop heeft slechts achthonderd soldaten voor zichzelf in de stad gehouden. Nu heeft hij boeren in dienst om te graven: aan de stadskant waar een erg groot deel van de stad ondanks de vestingwerken van buiten af zichtbaar is, zijn zij aan het graven om er een fort te bouwen.

Enkele dagen geleden[5] vond in de stad Neuss een vergadering van vorsten plaats, oftewel een zogeheten landdag, waar ook onze aartsbisschop

4. Koning was Jan van Leiden.
5. De vergadering vond plaats op 15 juli 1535, een maand geleden dus.

aanwezig was,[6] de hertog van Kleef etc. met zijn zoon, en de bisschop van Münster. Zij hebben er overlegd over de beste manieren en middelen om onze godsdienst, die in Münster helemaal uitgeroeid was, weer tot leven te wekken en tot bloei te brengen; vervolgens over de wijze waarop de chaotische inrichting van de hele samenleving in die stad weer in de vroegere stevige staat en kracht teruggebracht moet worden. Als onze aartsbisschp en de hertog van Kleef de wederdopers niet recht in hun gezicht zo krachtig weerstand hadden geboden, hadden we hier nu overal het ellendige gezicht van deze vervloekte ketterij. Het feit dat heel wat vorsten, machtsblokken, steden en staten van het keizerrijk met geldelijke bijdragen de bisschop van Münster uiteindelijk te hulp geschoten zijn, hiervoor hoeven wij geen mens te bedanken dan alleen onze aartsbisschop, die hen zo ver heeft gekregen door tijden lang dag en nacht te paard overal heen te rijden zolang hij zag dat het noodlot dreigde toe te slaan. Zo heb je nu de hoofdzaken over de mensen in Münster: alles opschrijven zou veel te ver voeren.

Een paar dagen geleden hebben troepen van Lübeck zonder succes gevochten tegen de hertog van Holstein.[7] In dat conflict hebben zij evenveel infanteristen verloren als er dienen onder negen vaandels. Ook ongeveer driehonderd ruiters zijn gesneuveld, onder wie een graaf van Teckelenborg, kanunnik van het kathedrale kapittel hier bij ons, en een andere graaf, van Hoya, en tevens verscheidene andere edellieden, minstens veertig, zegt hier een hardnekkig gerucht. In die tijd hebben ze ook nog op zee om en nabij de acht grote oorlogsschepen verloren die volledig uitgerust waren met veel kanonnen en al het oorlogstuig dat nodig is voor een zeeslag.

Nog steeds heb ik geen wijding ontvangen. Ik heb wel een klein beneficie in onze kerk in Keulen, dat tamelijk mager en droog is: twee jaar geleden heb ik dat verworven. Als de ongelukkige toestand van deze tijd me niet zou afschrikken, en ook het gedrag van velen, die met een bepaalde gerichte kwaadaardigheid priesters alle heil toewensen maar dan zo dat ze liefst willen dat hun lot allerberoerdst zal zijn, dan had ik me waarschijnlijk al lang laten wijden. Maar omdat die lieden, die met gerichte actie en fanatiek het welzijn van priesters belagen, me van deze stap afhouden, ben ik nog steeds aan het twijfelen en zit ik als het ware vast in de modder. Als jouw wijsheid mij enig

6. Hermann van Wied, aartsbisschop van Keulen.
7. Commandant van de Lübeckse legermacht was graaf Johann van Hoya. De troepen van Christiaan III wonnen de slag bij Assens, 11 juni 1535. Christiaan was in 1533 hertog van Sleeswijk-Holstein geworden als opvolger van zijn vader. Maar de Denen accepteerden hem niet als opvolger van zijn vader in de functie van koning van Denemarken en kwamen, door Lübeck geholpen, vergeefs in opstand.

goed advies weet te geven, het advies dat volgens jouw inzicht echt behulpzaam is bij het omarmen of afwijzen van het priesterschap, zal ik als je belangrijkste en grootste vriendendienst opvatten dat jij op dit gebied een bijdrage levert aan mijn gezondheid en mijn geluk.

Die Gaspar die jij me zo vriendelijk en liefdevol hebt aanbevolen, zal van mij dezelfde gunsten en vriendendiensten krijgen als was hij op enigerlei wijze een bloedverwant van me.[8.] Ik heb de jongeman vriendelijk ontvangen en hoffelijk weer laten gaan, met de afspraak dat hij terug mocht komen zo vaak hij wilde om gebruik te maken van mijn ijver, belangstelling en inspanning voor datgene wat jouw waardigheid mij verzocht heeft.

Jouw brief heb ik aan Heresbach laten bezorgen.[9.] Hij bevindt zich vandaag met de jongere vorst aan het hof in Düsseldorf en stuurt op zijn beurt mij het pakketje brieven dat hierbij gaat.[10.]

Men moet erg bedroefd zijn over het ellendige lot van de bisschop van Rochester en van Thomas More. Ongetwijfeld heb jij er schriftelijk bericht over ontvangen of is de gevleugelde faam ook ginds al geweest, want die is altijd snel met het brengen van droevig nieuws. Fisher leunde op een stok tijdens zijn laatste tocht, toen hij naar de plaats van terechtstelling gebracht werd. De hoofden van beiden zijn op staken gestoken en opgesteld op de brug van Londen, als schouwspel voor het volk. Nergens in het koninkrijk kan men veilig de vraag stellen waarom die goede mannen de doodstraf hebben gekregen. Er is ook wreed opgetreden tegen een stuk of vijftien kartuizers: sommige zijn op de brandstapel verbrand, andere onthoofd op het hakblok. Dit vertelde Arnold Birckmann me, die zich in Engeland bevond terwijl dit gebeurde en het deels ook zelf heeft gezien.

Groet alsjeblieft allerhartelijkst van mij Hieronymus Froben. Het ga je goed, mijn beschermheer en hoogste leraar en driewerf de grootste!

Uit Keulen, 17 augustus van het jaar des Heren 1535

De meest toegewijde dienaar van jouw waardigheid, Tielmann Gravius, alias a Fossa

Aan de zeer beroemde en veruit belangrijkste voorganger van de letteren van deze tijd, Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn eeuwig eerbiedwaardige meester en beschermheer

8. Misschien is het de oudste zoon van Erasmus Schets.
9. Deze brief is verloren gegaan, maar Heresbach heeft hem volgens zijn dagboek op 22 juli 1535 ontvangen: zie zijn brief 3031, eerste alinea.
10. Een brief van Heresbach zelf en een van Vlatten.

3042 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 17 augustus 1535

Hartelijk gegroet. Brenger dezes heeft mij één brief van jou bezorgd, samen met veel andere die ik meteen doorgestuurd heb naar degenen aan wie ze gericht waren.[1.]

Lieven Algoet heeft mij een bezoek gebracht. Hij maakte me duidelijk dat jij je handen van hem afgetrokken hebt. Toch heb ik geprobeerd te doorgronden vanuit welke gezindheid hij zich tegen jou kan hebben gekeerd. Doordat hij mij bewezen heeft dat hij alleen maar totaal toegewijd is aan jou en zich verontschuldigde met betrekking tot Clauthus (van wie jij denkt dat hij je door toedoen van Lieven opgedrongen is), heb ik niet geaarzeld hem de honderd karelsgulden te geven: op deze voorwaarde moest ik van jou die aan hem uitbetalen. Ik heb een bewijs van ontvangst van hem gekregen, oftewel een kwitantie.

Volgens het relaas van de Genuees Maruffo, die jou heeft bezocht toen hij vanuit Engeland vertrokken was om naar Genua terug te keren, stond het er voor Fisher en More helemaal niet zo slecht voor dat je zou verwachten dat hun nog veel ergers zou overkomen.[2.] Later zijn ze allebei op het hakblok onthoofd, alleen door toedoen van een woedende koning: wat ze misdaan hebben is mij nog niet duidelijk geworden, en er is niemand die me dat vanuit Engeland schrijft of durft te schrijven. Het komt me voor dat ook onze wereld, net als vroeger, geen gebrek heeft aan beulen. Moge God de onschuld en het lijden van zulke mensen ten goede wenden.

Over je Engelse jaargeld heb ik begrepen dat je niet wilt dat ambassadeur Chapuys ermee belast wordt en dat deze taak beter past bij Aldridge, die vaak aan het hof is; als je dat zo besloten hebt, moet je dat aan Aldridge schrijven, opdat hij uit jouw naam deze taak op zich neemt. Wat hij heeft ontvangen moet hij dan geven aan de Spanjaard Astudillo, aan wie ik zal schrijven dat hij zich in verbinding moet stellen met Aldridge en dat hij de hulp van Chapuys moet inroepen wanneer dat nodig is. Zo is het mogelijk dat jij dat jaargeld thuis ziet arriveren, zonder moeite en zonder onkosten, ook al wanhoop je ongeveer aan deze Engelse inkomsten, lijkt het wel.

De brief van jou heb ik naar Barbier gestuurd; het transport is verzorgd door een vriend van mij die de brief keurig aan hem heeft overhandigd. Ik heb er een briete bijgedaan met de aansporing mij te antwoorden. Maar hij houdt zich doof, zoals te verwachten van iemand die geen trek heeft in een rede-

1. Brief 3028.
2. In brief 3025 aan Schets vermeldde Erasmus het bezoek van Maruffo.

lijke regeling. Toch zal ik hem met meer brieven bestoken om te bereiken dat hij reageert en een verklaring geeft.

Wat jij schrijft over boekwerken die opgedragen zijn aan de schoonvader van de koning van Portugal, begrijp ik niet. Ik ken geen schoonvader van de koning; hij heeft wel een broer, de Infante, een grootmoedig en geleerd man, een goede vriend van Damiaan. Ik weet niet of jij misschien via hem en op zijn aandringen iets aan die broer opgedragen en toegestuurd hebt. Ik vind het wel vervelend als schurken daar jou iets afhandig gemaakt hebben.

Het publiceren van je theorie van het prediken heeft een reis naar Bazel voor jou tot gevolg gehad, zo schrijf je; maar dat reizen ging, naar ik begrijp, ten koste van je gezondheid. Ik zou je een voorspoedige rust en een goede gezondheid toewensen, zowel voor je geest als voor je lichaam. Omdat God besloten heeft dat jij niet verplaatst kunt worden en geen reizen meer verdraagt, moet je je overgeven aan de plaats waar de Heer je neergezet heeft, misschien wel niet voor niets.

Terwijl ik deze brief aan het schrijven ben, arriveert er een brief voor mij uit Engeland van Alvaro de Astudillo. Hij schrijft dat hij in jouw naam 38 nobels plus één tiende nobel ontvangen heeft van Bedyll, die hij voor mij gewisseld heeft tegen 103 gulden en zeven stuivers. Ik heb de som gevoegd bij jouw geld dat ik in bewaring heb. Tevens stuurde Astudillo nog deze brief, die ik samen met mijn eigen brief naar jou stuur. Ik denk dat hij afkomstig is van ambassadeur Chapuys.

Ons bereikte het gerucht dat de keizer in Afrika militaire successen behaalt: nadat hij de bijna onneembare heuvel bij Tunis veroverd heeft die ze La Goulette noemen, heeft hij zijn legerkamp opgeslagen onder aan de vestingmuren van de stad, waarvan men zegt dat ze heel gemakkelijk te veroveren is. Moge God hem bij zijn poging ter zijde staan en hem een glorievolle overwinning op alle punten schenken!

Ik had gedacht dat ik deze brief twee weken geleden op zou sturen via de bezorger van jouw brief, maar omdat die niet naar mij is teruggekeerd (zoals hij me wel beloofd had), is de brief vertraagd; ik stuur hem nu naar de beurs in Frankfurt, om hem via de handen van Froben bij jou te laten aankomen. Volgens mij is er geen veiligere manier om hem naar jou te sturen.

Het ga je goed, mijn allerdierbaarste heer Erasmus.

Uit Antwerpen, 17 augustus 1535

Erasmus Schets, van harte en waarlijk jouw vriend

Aan de man van de hoogste geleerdheid en wijsheid, de heer Erasmus van Rotterdam. Te Freiburg

3043 *Aan Damiaan van Goes*
Bazel, 18 augustus 1535

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de roemrijke Portugees de heer Damiaan van Goes

Hier heb je antwoorden op de afzonderlijke onderdelen van jouw tamelijk uitvoerige brief, maar kort en door elkaar.[1.] Uit je laatste brief, die ik uit Augsburg ontving en die geschreven was daags voor de vijftiende juli, maak ik op dat bij jou mijn brief bezorgd is die ik naar Padua had gestuurd toen jij daar alweer vertrokken was.[2.]

Lukas Rem, een heel vriendelijke man, is door een verlamming getroffen, volgens brieven van vrienden; hij is halfzijdig verlamd, maar zijn spraakvermogen heeft hij terug (de ziekte had hem ook dat ontnomen): ik hoop dat de geruchten overtrokken zijn. Hij verzorgt zeer stipt de bezorging van mijn brieven.

Nu je uit Freiburg verbannen bent is er geen reden om het zwaar te betreuren dat je Duitsland ingeruild hebt voor Italië, Erasmus voor Bembo en Bonamico: een nog betere ruil dan die van Diomedes toen hij brons inruilde tegen goud![3.]

Uit de brief van Jorge Coelho concludeer ik dat jouw dienaar, aan wiens betrouwbaarheid ik een beetje twijfelde, zijn taak naar behoren vervuld heeft met het bezorgen van de brieven.[4.] Het verbaast me dat Resende niet schrijft; ik vermoed dat hem een schitterende rang ten deel is gevallen. Coelho is een beetje jaloers op hem vanwege die uitgebreide brief van mij, terwijl Coelho zelf een heel kort briefje heeft gekregen. Het lijkt me dat ik nu hen allebei beledigd heb: de een door een veel te lange brief, de ander door een te korte.

Moge de Heer zich verwaardigen mij uit deze dolle tijd weg te roepen naar zijn rust: zo weinig verlang ik naar het lange leven dat jij mij in je gebeden toewenst. Als mijn geschriften iemand geholpen hebben vromer te worden ben ik daar blij mee; roem interesseert mij niet: had ik er maar geen last van!

Ik begrijp niet waar die duizeligheid in je hoofd vandaan komt: je bent nog jong! Italië heeft beroemde artsen, met wier advies je dit ongemak zeker

1. Deze brief is niet bewaard gebleven; de laatste brief van Damiaan aan Erasmus tot dit moment dateert van 20 juni 1533: brief 2826.
2. Waarschijnlijk is brief 3019 bedoeld.
3. Homerus, *Ilias* 6, 234-236.
4. Jorge Coelho, Portugese humanist en dichter, vriend van Nicolaus Clenardus, van Damiaan en van Andreas Resende.

kunt verdrijven. Voor inspannende lectuur moet je oppassen, vooral na lunch en avondeten; in plaats daarvan is het beter wat te converseren met geletterden. Ben je bang voor de winter in vochtig Italië? Wat zou je dan doen als je in Lapland was?[5.] Maar als je er echt bang voor bent, kom dan hier terug naar de tegelkachels: je krijgt het zo warm als je wilt. Of ik geef jou mijn huis in Freiburg cadeau. Ik verblijf nog steeds in Bazel voor de uitgave van mijn *Prediker*, en ik ben ernstig aan het twijfelen of het zin heeft terug te keren naar Freiburg: veel pleit ervoor, veel ertegen. Gelenius verdient eigenlijk een grotere financiële armslag, gezien zijn buitengewone geleerdheid en zijn onberispelijke levenswandel, maar rijkdom zou ik hem niet echt durven toe te wensen. Nu zul jij zeggen: vanwege welk risico? Om te voorkomen dat hij te lui wordt om taal- en letterkunde vooruit te helpen. Honger zet meestal aan tot hard werken.

Wat betreft jouw aansporing om mijn gepubliceerde werken te herzien, jij doet dat heel vriendelijk maar ook vergeefs, ook als je er niet te laat mee zou zijn. Van nature werk ik voor de vuist weg, en in herzien heb ik weinig zin. En je weet hoe moeilijk het is tegen je natuur te vechten, zeker als je al oud bent. Je weet ook: die werken heb ik niet voor Italianen geschreven maar voor lompe Bataven en ruwe Germanen, en dat in een tijd die niet zo vruchtbaar was als die van nu. Sommige onderwerpen lenen zich niet meer voor verzorgde verfraaiing van het taalgebruik. Zelfs de beroemde parfumflesjes van M. Tullius Cicero komen niet van pas bij teksten die geschreven zijn voor het onderwijs of die een religieus onderwerp behandelen. Bij de eerste soort horen de *Spreekwoorden*, bij de laatste de *Parafrasen*, de *Aantekeningen* en vele andere: als je zou proberen daar de glans van de frasen van Cicero aan toe te voegen, worden ze op een of andere manier kil voor wie streeft naar ware vroomheid en op zoek is naar de kracht van de geest, niet naar verbale verleiding. De hemelse filosofie heeft niet alleen haar eigen wijsheid, verschillend van de wijsheid der mensen, maar ook haar eigen stijl van spreken. Mystieke zaken vereisen een eigen wijze van uitdrukken. Vertel me eens, wie is er ooit door Lactantius ontstoken in vroomheid? Toch schrijft hij schitterend. Je zou zeggen dat er een christelijke Cicero aan het woord is, hoewel de Romein niet de bijbel behandelt maar de degens kruist met heidenen. Melanchthon laat in zijn commentaren op de brief aan de Romeinen de stijl terzijde omdat hij daar vooral als theoloog gezien wil worden. Over deze zelfde brief heeft Jacopo Sadoleto, die prachtige parel van deze tijd, drie boeken gepubliceerd in schitterend proza en met een heel Ciceroniaanse woordkeus, en met een enthousiasme dat past bij een christelijke bisschop.

5. In brief 2826 had Damiaan uitgebreid geschreven over de ongelukkige situatie van de inwoners van Lapland.

Het moet toch zo zijn dat een dergelijk werk afkomstig van zo'n man wordt toegejuicht door alle mensen van goede wil. Maar ik ben bang dat de schitterende stijl bij veel lezers de prikkels tot vroomheid enigszins bot maakt. Over Longolius hoef ik het hier niet te hebben: die was er helemaal op gericht te schrijven als Cicero, en dat ging hem niet eens zo slecht af. Maar hij is de koelheid zelve waar hij in geschrifte strijdt tegen Luthers leerstellingen! Wat denk je dat gebeurd zou zijn als hij niet gestreden had maar uitleg gegeven over de mysteriën van de goddelijke Schrift? Zijn vroegtijdige dood heeft deze man niet alleen aan alle studenten misgund, maar ook blijken velen de roem van zijn naam niet te willen gunnen aan ons Holland.[6.] Want bij hem is ongeveer hetzelfde gebeurd als vroeger bij Homerus: zeven steden streden onderling over zijn geboorte, zo gaat het verhaal. Zo maken enerzijds de beide Galliës aanspraak op Longolius, anderzijds Mechelen, terwijl hij in feite een loepzuivere Hollander was, afstammend van een Hollandse vader en geboren in een beroemd stadje van Holland: Schoonhoven, zo geheten naar de schoonheid van zijn hoven. Om te voorkomen dat iemand nu meteen begint te protesteren: wat ik zeg is mij verteld door zijn eigen oom Petrus Longolius, een zeer geleerd persoon. Ik vond dat ik het niet over mijn kant moest laten gaan dat deze eer aan Holland ontroofd zou worden: het feit dat hij, in dat land geboren, een zo groot man is geworden siert de roem van Longolius nog extra.

Maar dit zijn bijzaken. Ik ga terug naar wat ik wilde bespreken. Beste Damiaan, oordeel jij nu eens of mensen billijk handelen die van mij eisen dat ik beter formuleer dan ik kan. Ook Italië heeft mensen gehad in wier geschriften de tot in de puntjes verzorgde afwerking ontbreekt: Petrarca, Poggio, Guarino, Filelfo, Leonardo en Francesco uit Arezzo[7.] en nog veel meer, die wij vrolijk lezen met een oogje dicht voor de foutjes. En die wijken geen meter voor de Bataven? Als we onderhand een hekel krijgen aan alle schrijvers die anders schrijven dan M. Tullius Cicero, wie blijven er dan nog over? De helderheid van Cicero's taalgebruik bij andere auteurs bevalt mij zeer; ik zelf schuw heldere taal niet maar streef er ook niet fanatiek naar. Als ik ergens een fout ontdek in mijn boeken, vooral waar ik het heb over fatsoenlijk gedrag of godsdienst, verbeter ik de tekst zorgvuldig: over mijn reputatie die

6. Christophe du Longueil, in 1522 gestorven op de brandstapel. Longueil had een Franse vader en is wel degelijk geboren in Mechelen.
7. Het gaat over Leonardo Bruni en Francesco Griffolini. Leonardo Bruni (1370-1446) was het middelpunt van het Florentijnse humanisme in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Vanaf 1427 was hij kanselier van de stad Florence.

de wereld over zal gaan en over het oordeel van het nageslacht, daarover moet de Heer zich maar ontfermen. Maar hoe dit ook zij, jouw aansporing heb ik in dank aanvaard, want ik weet dat die afkomstig is van een heel goede vriend. Ik hoop dat jij door je contacten met de geleerdste mensen erin slaagt die verfijning te bereiken waartoe je mij aanspoort. Als ik niet zou zien dat jij uit jezelf al met grote stappen op weg bent naar deze kwalificatie, zou het mij geen moeite kosten jou daartoe aan te sporen: uiteraard om deze prijs als een prachtige parel toe te voegen aan je afstamming en je voorvaderen, en om deze palmtak wel niet als eerste maar toch als een van de eersten voor jouw Portugal te behalen, dat met de dag steeds meer bloeit.

De brief die je Baer hebt meegegeven heb ik ontvangen. Je eerdere brief, die je in Rome had geschreven, heb ik niet ontvangen, evenmin als de brief waarvan Baer zegt dat hij die op hetzelfde moment heeft verstuurd.[8.] De weg is lang, en

> Veel druppels vallen tussen kelk en lippen.[9.]

De brief van Bembo, aan wie ik zelf niet geschreven had, en die van Lazzaro Bonamico, is Baer me niet komen overhandigen maar heeft hij doorgestuurd. Baer en ik hebben elkaar namelijk nog niet gesproken. Bembo's brief behoeft geen antwoord; op dit moment heb ik geen tijd om Lazzaro te antwoorden, wiens brief mij zeer dierbaar was. Vroeger mocht ik hem graag vanwege zijn geweldige geleerdheid, nu is hij mij veel dierbaarder geworden omdat hij jou omarmt.

Over de oorlog in Afrika gonst het ook hier van de geruchten: ik ben bang dat Afrika voor ons iets in petto heeft dat eerder ongehoord is dan aangenaam. Mij raken dergelijke praatjes nauwelijks. Ondertussen gaat heel Noord-Duitsland naar de bliksem door de wederdopers. Münster is veroverd. Als het gerucht waar is, zijn alle inwoners boven de twaalf jaar gedood.[10.] De koning van Frankrijk roept de edellieden terug die uit vrees in ballingschap waren gegaan. Hij overweegt enige matiging.[11.] Hij heeft Melanchthon uitgenodigd

8. Deze twee brieven zijn ook niet overgeleverd. Van de brieven die Baer meebracht uit Padua, van Damiaan, Bembo en Bonamico, is alleen die van Bembo overgeleverd: brief 3026.
9. Griekse spreuk, in de vorm van een hexameter, van een onbekende oorsprong; qua betekenis vergelijkbaar met spreekwoord 401 uit de *Adagia*, dat naar Cato is (uit Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 13, 18).
10. Heresbach vermeldt deze wreedheid noch als feit noch als gerucht.
11. Verwijzing naar het Edict van Coucy van 16 juli 1535, waarin de koning een voorwaardelijke amnestie aanbood. Zie ook brief 2986.

voor een gesprek, maar die is nog niet vertrokken.[12.] In Wittenberg heerst de pest, zo ook in Augsburg: in Straatsburg begint hij binnen te kruipen. De koning van Engeland treedt streng op tegen bepaalde monniken, en al een hele tijd houdt hij de bisschop van Rochester en Thomas More gevangen. Dat is maar al te waar! Reizigers die uit Brabant komen, vertellen dat aan hen beiden de doodstraf is opgelegd: ik zou wensen dat dit een loos gerucht is. Hartelijk gegroet. Doe mijn beste groeten aan Bembo en Bonamico, en als je de gelegenheid krijgt ook aan Celio Calcagnini, een oude vriend.

Bazel, 18 augustus 1535

3044 *Aan de lezer*
[Bazel, eind augustus 1535]

Een briefje dat voorafgaat aan de lijst van *Errata* op de laatste pagina van Erasmus' *Ecclesiastes*, Bazel (Froben), augustus 1535.

Erasmus van Rotterdam groet de lezer

Drukfouten wijt men meestal aan het werk van de zetters. Maar ik beken hier eerlijk dat ongeveer alle nog aanwezige drukfouten mijn secretaris of mijzelf aan te rekenen zijn. Ik heb wel geholpen bij de editie, maar vanwege mijn slechte gezondheid ben ik niet in staat geweest de laatste correcties af te ronden, vooral omdat de te corrigeren vellen afgeleverd werden op uren die ik moest besteden aan slapen of andere vormen van lichaamsverzorging; het was trouwens ook niet nodig dat ik die taak vervulde omdat Sigmundus Gelenius dit werk wakker overnam: een beroemd geleerde met een fijne neus. Maar toen ik een keer stukken die al gedrukt waren overlas omdat ik even tijd had, heb ik een paar foutjes ontdekt die mij tijdens mijn correctiewerk ontgaan waren; maar niet zo veel, als je het hele werk in ogenschouw neemt; erg weinig zelfs, als je de foutjes van geen belang niet meetelt. Het leek mij goed dit hier op te merken.

12. Kardinaal Du Bellay had via Jakob Sturm een uitnodiging voor een bespreking doen uitgaan naar Bucer en Melanchthon. Keurvorst Johann Friedrich was erop tegen dat Melanchthon de invitatie accepteerde.

3045 *Van Henricus Glareanus*
Freiburg, [tegen eind augustus 1535]

Glareanus groet de heer Erasmus van Rotterdam

Alles is in orde hier, hoewel het gevaar niet erg groot is geweest. De stal waar heer Schmotzer zijn paarden hield,[1] begon om tien uur te branden, toen het al nacht werd. De dienaar van de heer theoloog ontdekte de brand snel en rende vanuit jouw huis naar dat van ons en dat van de theoloog. Wij waren meteen ter plekke. Het was een enorm vuur, en de wind blies elke samenballing van vlammen naar de woning van Crusius, die gelegen is boven jouw woning. Maar God zij dank, opeens is alles weer bedaard. Onze Margarita was heel waakzaam. Ook de *doctores* Sebastianus, Amelius en Martinus hebben allemaal aangeboden te helpen.[2] Maar wij vonden dat niet nodig. De theoloog en ik zijn als enigen jouw bibliotheek binnen geweest om te zien of alles ongeschonden was. Maar in de hal beneden zijn ook andere mensen geweest.

Ik wilde je dit laten weten om te voorkomen dat jou schrik aangejaagd zou worden door loze praat van onzinnig volk. Ook de heer theoloog verzocht mij dit aan jou te laten weten.

Het ga je goed!

Freiburg

Het handschrift ken je.

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, hoogste onder de theologen

1. Schmotzer was hoogleraar in de rechten te Freiburg. Hij had de stal in bruikleen gekregen.
2. Georgius Amelius was hoogleraar en vier keer rector van de universiteit te Freiburg. Sebastianus was waarschijnlijk de jurist Sebastianus Derrer, later dat jaar de opvolger van Zasius. Martinus was misschien Martinus Kügelin.

3046 *Aan Piotr Kmitha*
Bazel, 20 augustus 1535

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de hooggeboren Piotr Kmitha, graaf van Wisnicze, kasteelheer van Sandomierz en Krakau, prefect van Szepesvar, kapitein van Przemysl en Kolno, grootmaarschalk van het koninkrijk Polen, gegroet

Het is geenszins mijn aard en gewoonte, en het behoort evenmin tot mijn werkwijze, zeer edele heer, om mensen met brieven lastig te vallen die mij daartoe niet uitgenodigd hebben. Maar omdat twee zeer trouwe vrienden, de u bekende Justus Decius en Sigmund Gelenius, een geleerd maar allerminst ijdel man, mij daartoe aanspoorden en hoog opgeven van uw uitmuntende kwaliteiten en uw zeer goede gezindheid jegens mij, heb ik toch gemeend dat ik niet uit plichtsbesef het verwijt van onbeschaamdheid uit de weg moet gaan, met ondankbaarheid als gevolg. Want voor verontschuldiging van onbeschaamdheid weet men altijd wel termen te vinden, ondankbaarheid kent geen enkel excuus. Daarom leek het mij goed om met deze brief mijn schaamte enigszins af te leggen en u geluk te wensen met zoveel geestelijke gaven die u door de vrijgevigheid van de Almachtige, de bron van alles, zo rijkelijk zijn toebedeeld dat de zegeningen die u bij toeval ten deel zijn gevallen daarbij haast verbleken. Ook wil ik u voor uw grote sympathie voor mij bedanken en wederzijdse genegenheid beloven. Dat is het enige wat ik kan doen.

Geen enkel bezit is dierbaarder dan van echte vrienden. Wanneer sommigen van hen ons van tijd tot tijd door de dood of door een andere vorm van tegenspoed ontvallen (erger bestaat geloof ik niet) dan denk ik dat zo'n groot verlies, zij het langs een omweg, gecompenseerd moet worden. Het is dan ook verre van mij om diegenen te negeren die van hun kant tot vriendschap uitnodigen. Tot mijn grote verdriet is onlangs op hoge leeftijd de zeer gewaardeerde heer Krzysztof van Szydłowiecki overleden. Een vriendelijker en oprechter inborst dan de zijne kon men zich niet wensen. Als u zich wilt verwaardigen om zijn plaats in te nemen, u die naar ik hoor zowel in aanzien als in karakter veel op hem lijkt, zal ik de overleden Krzysztof wat minder missen en zal ik van mijn kant mijn best doen om, zij het niet in verplichtende zin, dan toch zeker door onvoorwaardelijke bereidheid tot alle mogelijke hulp, er blijk van te geven zo'n grote vriend te waarderen.

Ik houd het nogal kort, niet alleen omdat ik door allerlei beslommeringen in beslag word genomen, maar ook omdat ik niet zeker weet of deze brief u zal bereiken. De afstand tussen de Rauraciërs en de Sarmaten is enorm, en de betrouwbaarheid van bezorgers is ver te zoeken. Roemrijke heer, ik wens u en allen die u dierbaar zijn, alle goeds toe.

Bazel, 20 augustus 1535

3047 *Van Ambrosius van Gumppenberg*
Rome, 21 augustus 1535

Gegroet, hooggeachte Erasmus. Een aantal dagen geleden heb ik u, zeereerwaarde heer, geschreven over het heengaan van Johan Ingenwinkel, die hier in Rome bij de Heilige Stoel is overleden en ik heb er wat u betreft bij de Heilige Vader op aangedrongen dat de door de dood van deze Johan vrijkomende begunstigingen ook aan u zouden worden toegekend. Uiteindelijk heb ik de proosdij van de kerk van Deventer verkregen. De Heilige Vader heeft u die toebedeeld en hij heeft daarvoor maatregelen genomen. Het jaarlijkse bedrag van die proosdij is volgens zeggen 1500 dukaten, na aftrek van kosten. Al was het maar de helft van die schatting. Ik weet zeker dat u met deze schenking tevreden zult zijn, te meer omdat die gesitueerd is in uw vaderland en op uw geboortegrond en omdat iedere proosdij daar meer oplevert dan enig bisschopsambt hier. Daar komt het schitterende woonhuis nog bij en het feit dat de paus u dat met voorrang boven alle anderen die het graag wilden hebben op eigen initiatief heeft toegewezen. U zult dat nog beter kunnen opmaken uit het aan u gerichte document in de vorm van een brief van Zijne Heiligheid, die ik u in tweevoud toestuur, naar Milaan en Augsburg, zodat men u die, waar die ook aankomt, zo snel mogelijk ter hand kan stellen.

Het is aan u om onze Heilige Vader oneindige dank te betuigen en zijn genegenheid en dankbaarheid voor u te koesteren en te bewaren. Hij heeft mij beloofd u onverwijld het van een loden stempel voorziene decreet van uw proosdij te zullen sturen. U heeft het hart en de sympathie van onze Heilige Vader helemaal voor u gewonnen. Hij heeft voor u ook een brief geschreven aan de zeer doorluchtige koningin Maria, regentes van Vlaanderen,[1] waarin hij haar op het hart drukt om de genoemde proosdij tegen iedere inbreuk te vrijwaren en in stand te houden. Ook die brief heb ik in tweevoud verstuurd. De ene aan u, de andere aan de zeer doorluchtige koningin, via de zeer geachte en eerwaarde Georg van Oostenrijk, bisschop van Brixen, die aan het hof van genoemde vorstin verblijft. Ik heb uw zaak bij hem aanbevolen. Ik weet dat hij voor u bij de zeer doorluchtige vorstin met de grootste inzet en zorgvuldigheid zo plichtsgetrouw mogelijk zal bemiddelen. Want hij is u uiterst goedgezind, leest dag en nacht vol overgave uw werken en geschriften en heeft bij genoemde vorstin heel veel invloed. Schrijft u hem daarom gerust en u zult merken dat u daar baat bij zult hebben. Ik heb u nu verder niets te melden, maar verwijs u naar wat ik u kort geleden geschreven heb. En mocht er nog iets anders zijn, dan zult u dat vernemen van de proost van Chur en van Pietro Merbeglio de hertogelijke secretaris.[2] Het ga u goed en op mij kunt u rekenen.

1. Brief 3034.
2. Proost van Chur was Johann Koler; Pietro Merbeglio was secretaris van de hertog van Milaan.

Rome, 21 augustus 1535

Op 16 juli jongstleden is de kardinaal van Bari overleden.[3] De kardinaal van de Vier Heilige Gekroonden verblijft deze zomer in Florence. Hij zal volgende maand naar Rome terugkeren. Nicolaus von Schönberg, aartsbisschop van Capua, nu titulair kardinaal van de heilige Sixtus, is buitengewoon op u gesteld en heeft verklaard al uw belangen overal te willen behartigen. Want hij is een man van weinig woorden, geleerd en rechtschapen, en hij speelt een belangrijke rol in het college van kardinalen. Ook zijn secretaris Joh. Albertus Lucretius, een jongeman van ongeveer vierentwintig jaar, die hier in Rome onder de theologen als de meest gezaghebbende en geleerde wordt beschouwd en die het Chaldeeuws, Hebreeuws en Grieks beheerst, is zeer op u gesteld.[4] Het is vooral de bastaardzoon van de koning van Portugal, die zich uit alle macht voor uw belangen inzet bij onze heilige Vader om u in aanmerking te laten komen voor de rode hoed.[5] Vergeet daarom niet hem uitgebreid te schrijven, want daar zult u veel baat bij hebben. Doctor Franciscus Rupilius heeft u bij een andere gelegenheid de persoon van deze Portugees beschreven.

Verder noem ik Blosius, de secretaris van onze Heilige Vader en zijn plaatsvervanger Petrus Paulus Gualterius, geleerde mensen met een grote reputatie en u zeer toegewijd.[6] Niets is hun meer welkom dan dat u hun in een brief de groeten doet. Als u dat doet zullen zij heel opgetogen zijn en u zult er het grootst mogelijke profijt van hebben. Pietro Corsi zegt dat hij u nogmaals antwoord wil geven, maar ik geloof daar niets van tenzij anderen, die hem als dom beschouwen en als zodanig behandelen, hem daartoe aansporen.

Op de tweede dag van deze maand deed hier in Rome voor de eerste keer de bisschop van Parijs zijn intrede als kardinaal in een openbaar consistorie.[7] Daarbij is voor het eerst het gebruik van de term ‘rechtsontzegging’ opgetekend, gericht tegen de koning van Engeland, omdat hij de kardinaal van Rochester heeft laten ombrengen. Men zegt dat de koning van Frankrijk zich openlijk tot vijand van de koning van Engeland wil verklaren en in het grensgebied steden en gebieden van hem wil bezetten: zo leert men zijn vrienden kennen.

Er wordt met stelligheid beweerd dat de keizer na zijn verovering van de stad Tunis in Afrika ook de piraat Barbarossa te pakken heeft gekregen en hem levend in handen heeft.[8] Die boet nu voor zijn roverij. Met zijn gevangen-

3. Volgens de meeste anderen was 29 juli de sterfdag van kardinaal Merino.
4. Johann Albrecht Widmanstetter.
5. Martinus Portogallus, aartsbisschop van Funchal en ambassadeur van Portugal bij de Heilige Stoel.
6. Pier Paolo Gualtieri schreef Erasmus brief 3024.
7. Jean du Bellay, sinds mei 1535 kardinaal van Parijs.
8. Barbarossa was niet in handen van de keizer gevallen: loos gerucht.

neming zijn tienduizend gevangen christenen bevrijd; de sultan van Tunis, die aan de kant van de keizer staat, heeft de keizer ook nog eens twaalfduizend gevangen christenen overgedragen, die allemaal zijn vrijgelaten en van wie de meesten naar Rome zijn gekomen. Moge God de keizer in alles de overwinning schenken en aan ons allen zijn genade.

Ook wordt met stelligheid gezegd dat de keizer de winter zal doorbrengen in Rome en in Napels en in het voorjaar in eigen persoon naar Constantinopel zal varen.

Van u zou ik willen weten of u op kosten van de paus hierheen zou willen komen, indien hij u hier in Rome van een passend levensonderhoud zou willen voorzien. Want hij wil u heel graag ontmoeten. Geeft u zo snel mogelijk antwoord. Het ga u goed, nogmaals.

Uw Ambrosius van Gumppenberg heeft dit eigenhandig ondertekend.

Aan de voortreffelijke Desiderius Erasmus van Rotterdam, proost van Deventer, zijn hooggeachte heer. Breisgau

3048 *Aan Bartholomeus Latomus*
Bazel, 24 augustus 1535

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan Bartholomeus Latomus, gegroet

Enkele dagen geleden heb ik van Paulus III een brief ontvangen die aan alle kanten blijk gaf van een bijzondere genegenheid en die een zeer eervol oordeel over mij bevatte.[1] Maar ik mag doodvallen als ik zou zeggen dat die mij dierbaarder is dan die van u. Daarop geef ik nu antwoord, zij het lakonisch en aforistisch, om zo te zeggen. Mijn beste Latomus, relaties, die verbindend werken in omstandigheden van tijdelijke aard waarbij het toeval het voor het zeggen heeft, verkillen doorgaans of houden op te bestaan als die omstandigheden in hun tegendeel verkeren. Het zijn echter niet uw uiterlijk, uw rijkdom en uw aanzien die mij aan u binden, maar uw geleerdheid, uw trouwhartigheid en oprechtheid. Dat zijn eigenschappen die een mens eigen en onvervreemdbaar zijn en daarom duurzame vriendschap opleveren. Aangezien ik nu merk dat de eigenschappen die ik voorheen in u bewonderde alleen maar sterker zijn geworden, ligt het voor de hand dat mijn genegenheid voor u er alleen maar groter op wordt.

Het is helemaal niet nodig, geloof me, dat u zich verontschuldigt voor uw stilzwijgen. Ik heb nooit de gewoonte om gewaardeerde vrienden naar deze

1. Brief 3033.

platte plichtplegingen de maat te nemen. Het zou dom van mij zijn als ik van u zou eisen, wat u mij met evenveel recht zou kunnen verwijten. Uw *Oratio* heb ik met grote instemming gelezen, hoewel ik een verminkt exemplaar had ontvangen. Ik heb nooit iets van u gelezen dat mij geen groot genoegen deed, aangezien ik er een geest met passie maar zonder fanatisme in bespeur, vrijmoedig maar zonder vrijpostigheid, vriendelijk maar zonder vleierij, verheven maar zonder hoogmoed.

Budé heb ik steeds van harte hooggeacht vanwege zijn buitengewone geleerdheid en zijn bijzondere verdiensten voor de literaire zaak, ofschoon sommigen geprobeerd hebben om onze vriendschap enigszins te verduisteren met ik weet niet wat voor sluierwolk. Ik heb nu nog veel meer achting voor hem, omdat hij zich zo welwillend voor uw reputatie en uw belangen heeft ingezet.

De voorzitters van de colleges doen wat ze altijd al doen. Ze zijn bang voor de afname van hun eigen inkomsten. Dat is het enige dat de meesten voor ogen hebben. U kunt zich nauwelijks voorstellen met welke intriges de Leuvenaren geprobeerd hebben de totstandkoming van het Drietalencollege te verhinderen. Hoe meer moeite ik daarvoor heb gedaan, des te meer haat heb ik mij op de hals gehaald. In Doornik was men begonnen een talenopleiding op te zetten, maar de universiteit van Leuven en de franciscanen die in Doornik wonen rustten niet totdat het initiatief om zeep geholpen was. Het huis dat hiervoor gebouwd was keek uit op de tuin van de franciscanen. Vandaar hun tranen. Ik ben bijzonder blij dat u de eerste slangenbeten met succes heeft doorstaan en ik twijfel er niet aan dat de rest ook wel goed zal komen. Overigens ben ik van mening dat u ervoor moet zorgen dat u, zolang uw leeftijd u in staat stelt om te werken, iets opzij legt voor een prettige oude dag.

Als ik mijn jaren tel, heb ik lang geleefd; als ik rekening zou houden met alle tijd die ik heb moeten worstelen met koortsaanvallen, mijn niersteenkwaal, met jicht, dan heb ik niet lang geleefd. Maar het is goed om geduldig alles te dragen wat de almachtige Heer ons heeft toebedeeld. Niemand kan zijn wil weerstaan. Hij alleen weet wat goed voor ons is.

U biedt mij troost door mijn naamsbekendheid levend te houden en die zelfs bij het nageslacht nooit verloren te laten gaan. Voor die vriendendienst ben ik u dankbaar. Maar om die roem maak ik mij helemaal niet druk en ik ben niet uit op het applaus van het nageslacht. Mijn hartenwens is alleen dat ik door Christus' genade van hier mag vertrekken.

Veel Franse edelen waren hierheen gevlucht uit vrees voor de ontketende winterstormen; zij zijn nu teruggeroepen. De leeuw zal brullen, zegt de profeet, wie zal er dan niet vrezen?[2.] Een zelfde terreur, maar met een andere

2. Amos 3, 8

oorzaak, heeft zich meester gemaakt van de geesten van de Engelsen. Enkele monniken hebben de doodstraf gekregen, onder wie een Brigittijn die over de grond werd gesleept, daarna is opgehangen en vervolgens, na het uitrukken van zijn hart, in vier stukken uiteen gereten is. Hier doet het hardnekkige en geloofwaardige gerucht de ronde dat de koning, zodra hij vernam dat de bisschop van Rochester door Paulus III was opgenomen in de orde van kardinalen, hij hem onmiddellijk uit de gevangenis heeft laten halen en heeft laten onthoofden. Dat was zijn manier om hem de rode hoed te geven. Het is maar al te waar dat Thomas More al eerder gevangen is gezet, na in beslagneming van zijn bezittingen ten gunste van de koninklijke schatkist. Men wist te melden dat ook hij de zwaarste straf heeft gekregen, maar dat weet ik nog niet zeker. Had hij zich maar nooit ingelaten met risicovolle aangelegenheden en had hij theologische zaken maar aan de theologen overgelaten. Andere vrienden die mij vaak met brieven en cadeaus bedachten, schrijven nu uit angst niet meer, sturen mij niets en ontvangen ook niets van wie dan ook, alsof er onder elke steen een schorpioen sluimert.

Deze paus lijkt serieus te overwegen een concilie bijeen te roepen. Maar ik zie niet hoe men samen kan komen bij een zo grote onenigheid tussen vorsten en landen. Het hele noorden van Duitsland is op wonderbaarlijke wijze besmet door de wederdopers. In Zuid-Duitsland slaat men geen acht op hen. In drommen komen zij hierheen, sommigen gaan naar Italië. De keizer belegert La Goulette. Naar mijn mening is er meer gevaar te duchten van de wederdopers. Ik denk dat Frankrijk van deze chaos niet helemaal verstoken is. Maar uit vrees voor de knoet[3] houden ze zich daar gedeisd. U weet dat Münster, de hoofdstad van Westfalen, ingenomen is. In de stad Amsterdam heerst gevaarlijke onrust. U weet denk ik wel dat uw landgenoot Vianden in Doornik aan de pest is bezweken: hij was een buitengewoon geleerd man, voor de tweede maal getrouwd en vader van enkele kinderen.

Mijn *Prediker* is verschenen: ik hoop onder een goed gesternte. Want bij dit onderwerp heeft het me nooit meegezeten. Geestig is wat u zegt over de meisjes die met plezier soms ontvangen wat zij later met pijn moeten teruggeven. En u spreekt de wens uit dat ik vaker op die manier woordspelingen maak. Maar het overkomt meisjes ook wel eens dat wat zij in onbezonnenheid hebben ontvangen, door middel van abortus moeten laten uitdrijven, of dat zij tijdens het baren sterven. Voor dit laatste was ik hier beducht, maar er gebeurde dat eerste. Mij is dan ook de lust vergaan om nog vaker op die manier woordspelingen te maken.

Ik meld u nu iets lachwekkends, waar het gaat om mijn situatie. Op aanraden van Ludwig Baer, een vooraanstaand theoloog, heb ik Paulus III geschre-

3. Horatius, *Epistulae* 2, 1, 154.

ven. Voordat hij mijn brief openmaakte, gaf hij al hoog van mij op. En omdat hij had besloten om met het oog op het eerstkomende concilie enkele geleerden te laten toetreden tot de orde van kardinalen, was het voorstel om dat ook voor Erasmus te laten gelden. Maar er werden bezwaren opgeworpen. Mijn gezondheid zou te zwak zijn om de bijbehorende taken te kunnen vervullen en mijn financiële middelen zouden niet toereikend zijn. Men zegt namelijk dat er een senaatsbesluit ligt op grond waarvan diegenen die een jaarlijks inkomen hebben van minder dan drieduizend dukaten van dat ambt worden uitgesloten. Nu doet men zijn best om mij te belasten met proosdijen, zodat ik dan over voldoende financiële middelen beschik om de purperen hoed te krijgen. Dat heet een prachtgewaad voor een kat.[4.] Ik heb een vriend in Rome die zich hiervoor bijzonder inzet. Ik heb hem vergeefs in meerdere brieven voorgehouden dat ik niet geef om priesterlijke ambten en vergoedingen. Ik ben een mens van een dag, die ieder moment verwacht te zullen sterven en die dat soms ook wenst: zo vreselijk zijn af en toe de kwellingen. Het is nauwelijks verantwoord om een voet buiten mijn kamer te zetten en zelfs het plotseling oog in oog staan met een ezel is niet veilig.[5.] Dit vermagerde en broze lichaam verdraagt geen zuchtje wind, of die moet warm zijn. En terwijl ik er zo aan toe ben, willen ze mij zover weten te krijgen dat ze mij proosdijen en hoeden laten aannemen. Toch ben ik intussen de hoogste priester, de verheven paus zeer erkentelijk voor zijn vergissing en voor zijn sympathie voor mij.

Ik ben langer van stof dan ik mij had voorgenomen. Uw nogal uitgebreide brief vergeef ik u graag, als u zich daar maar vaak aan bezondigt. Ik wil graag weten waar de jongen woont die ik u heb aanbevolen. Ik verzoek u om af en toe een blijk van sympathie in zijn richting te geven. Zijn vader is een uiterst vriendelijke man, zelf heeft hij een goed karakter.

Het ga u goed.

Bazel, 24 augustus 1535

4. Adagia 172.
5. Apuleius, *Metamorphoses* 9, 42.

3049 *Aan Piotr Tomicki*
Bazel, 31 augustus 1535

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de zeereerwaarde heer Piotr Tomizki, bisschop van Krakau, vice-kanselier van het koninkrijk Polen, gegroet

Uw brieven geven blijk van een zo grote geleerdheid en taalvaardigheid, zeer geachte prelaat, dat ze mij echt afschrikken om terug te schrijven. Het zijn daarentegen diezelfde brieven waar zo'n grote vriendelijkheid van uit gaat dat ik niet bang ben om er, zij het voor de vuist weg, op te antwoorden. Dat is bij mij bijna schering en inslag, en zo heb ik door snel en veel te schrijven geleerd om slecht te schrijven.

U bent mij geen enkele dank verschuldigd vanwege het feit dat ik voor Uwe Hoogheid bewondering en sympathie heb. Ik zou onbehouwener zijn dan alle Scythen, als ik een man die is toegerust met zoveel bijzondere talenten en met zo'n uitzonderlijke maatschappelijke status en die daarbij buitengewoon bescheiden is, niet van ganser harte zou liefhebben. Uw genegenheid voor mij en mijn bewondering voor u noemt u vriendschap. Daarmee doet u uzelf te kort of steekt u mij te veel in de hoogte. Voor mij is het echter al meer dan geweldig om tot uw ondergeschikten gerekend te mogen worden. Het getuigt van dezelfde bescheidenheid dat u alles wat u kenmerkt vergelijkt met mijn situatie. Dat is een mier met een kameel vergelijken, zeggen de spreekwoorden van de Grieken.[1] En u laat het niet bij die vergelijking, maar in de belangrijkste opzichten kent u Erasmus zelfs de eerste plaats toe. Ik hoop dat uit mijn geschriften iets goeds voortkomt: met name ter bevordering van de godvrezendheid. Over de onsterfelijkheid van mijn naam maak ik mij geen zorgen, ofschoon het een zichzelf respecterend man niet betaamt om niet om zijn reputatie te geven. Maar hoe verschillend is het oordeel van mensen. Want wat is er, bid ik u, roeriger dan de tijd waarin wij leven? Hoe verschillend zijn de stemmen in hetzelfde koor! Hoe onderling afwijkend de danspassen! Met als gevolg dat, als iemand tegenwoordig iets wil uitgeven, hij onmogelijk kan voorkomen dat hij het risico loopt om door veler tongen afgemaakt te worden. Vandaar dat men zich, overeenkomstig de uitspraak van Paulus, dwars door eer en smaad, laster en lof, moet richten op wat rechtvaardig is.[2] Als ik voorheen geweten had wat het betekent om een beroemde naam te hebben, zou ik er uit alle macht voor gezorgd hebben dat niemand Erasmus had gekend behalve mijn huisgenoten. Tegenwoordig bevalt mij - zij het tevergeefs - de uitspraak van Epicurus wel ‘Leef onopgemerkt’. Maar omdat dit Epimetheus-wijsheid is,[3] waar ik te laat achter ben gekomen, zet ik mij er met volle overgave voor in om met Christus' zegen vanhier te vertrekken. Dat is het enige wat mij rest. Al geruime tijd verlang ik er naar om te stoppen met dit werk, waarvan u denkt dat ik mij er graag mee bezig houd. Maar het is deels de noodzaak, deels de onbeschaamdheid

1. *Adagia* 447.
2. 2 Korintiërs 6, 8.
3. *Adagia* 30; 31.

van mensen die iets van mij nodig hebben, die mij er weer bij slepen. De noodzaak dwingt mij er toe om mijn werken, die zo ongeveer voor de vuist weg geschreven en zonder de vereiste zorgvuldigheid haastig in elkaar gezet zijn, op het aambeeld terug te leggen, omdat ik uitgevers niet kan verhinderen om steeds weer mijn broddelwerk te drukken, ook als dat van kinderlijk niveau is. Soms brengen zij, omwille van de winst, andermans werk onder mijn naam uit. Mensen die iets van mij nodig hebben zijn er in twee soorten. Sommigen zetten mij, door mij persoonlijk te benaderen, onder druk, als waren zij uitgevers die uit winstbejag op zoek zijn naar nieuwe boeken. Er zijn anderen die, omdat zij mij een dienst bewezen hebben, een onderwerp verlangen dat volgens hen goed zal zijn voor het algemeen belang. Of als ze mij helemaal geen dienst hebben bewezen, zijn ze zo dwingend dat zij mij met hun verzoeken onder druk zetten. Tot het uitvloeisel daarvan behoren het boekje *Over de barmhartigheid van de Heer*, opgedragen aan Christoph, bisschop van Bazel,[4.] *Commentaar op een psalm*, opgedragen aan de bisschop van Lincoln en nog een tweede, bestemd voor Turzo, bisschop van Olomuc. En dan nog twee boekjes, het ene *Over de geloofsbelijdenis*, opgedragen aan de graaf van Wiltshire, het tweede *Over de christelijke dood.* Maar nog feller zitten mij mensen op de huid die mij, omdat ik iets toegezegd heb, behandelen alsof ik voor het gerecht sta. Tot het uitvloeisel daarvan behoort onder meer de *Prediker.* Die breng ik nu heel serieus uit, hoewel ik die lichtvaardig toezegde. Mij overkomt nu hetzelfde wat sommige meisjes gewoonlijk gebeurt, die in onbezonnenheid ontvangen, wat zij later met pijn moeten baren. Wat het wezen van dit werk ook mag zijn, mijn wezen heeft in elk geval geen grotere hekel gehad dan aan dit onderwerp. Toch heb ik liever deze teerling willen werpen dan de indruk te wekken garant te staan voor onbetrouwbaarheid. Maar wat stelt mijn werk nu voor in vergelijking met uw activiteiten, u die zich met uw geleerdheid, adviezen, onkreukbaarheid, bereidwilligheid, wijsheid en gezag met luide bijval van iedereen bijzonder verdienstelijk maakt voor de koning, het koninkrijk en de Kerk van Polen?

Wij mogen nu dan wel op leeftijd zijn, toch is er veel verschil tussen een ouderdom die schittert door alle mogelijke soorten van aanzien en een die verwelkt is en doelwit van allerlei pijlen van afgunst, om maar niet te spreken over de ouderdom van paard of zelfs ezel.[5.]

Als het nieuwe jaar u, eerwaarde, de vroegere levenskracht heeft terugge-

4. Christoph van Utenheim, bisschop van Bazel sinds 1503, tot zijn dood in 1527. De anderen die Erasmus hier bedoelt en aan wie hij een boekje opgedragen heeft, zijn John Longland, Christoph van Stadion, Stanislas Turzo en Thomas Boleyn, graaf van Wiltshire.
5. *Adagia* 1713.

geven, is dat reden om Christus dankbaar te zijn. Mij heeft het echter tot half mei zo uiterst onbarmhartig behandeld dat ik uit afkeer van de bijna voortdurende folteringen een ander klimaat heb opgezocht. Want bij hopeloze ziektes nemen artsen gewoonlijk hun toevlucht tot dit uiterste redmiddel. Wellicht vind ik zo enige verlichting van mijn kwaal, of in het uiterste geval bereik ik door te sterven het einde van mijn pijnen. Ik ben in een vrouwenrijtuig naar Bazel gereden. Ik heb heel wat jaren gebruik gemaakt van de gastvrijheid van deze vermaarde en aangename stad. Men had daar, hopend op mijn terugkeer, uit erkentelijkheid een kamer voor mij ingericht, op een wijze die mij, zoals ze wisten, wel aan zou staan. Toen moest de *Prediker* nog gedrukt worden: die had men nauwelijks kunnen voltooien als ik niet ter plaatse was geweest, omdat het werk nog vol hiaten zat en onaf was. Ik heb deze stad, die ik ongeveer zeven jaar geleden had verlaten terwijl ze broeide van onrust, teruggevonden in grote rust, helemaal bedaard tot de normale gang van zaken. Ik ben mij er zo langzamerhand wel van bewust dat de meningen van mensen uiteenlopen en dat de aard van de meesten, meer dan wenselijk is, neigt tot achterdocht. Maar ik denk dat ik door mijn leeftijd, mijn levenservaring en kennis, wat die ook moge voorstellen, op een zodanig punt ben aangekomen dat ik waar dan ook veilig kan wonen.

Ik ben evenwel niet uit mijn nest komen kruipen met de gedachte om mij voorgoed in Bazel te vestigen, behalve als onoverkomelijke noodzaak mij daartoe dwong. Mijn bedoeling was namelijk om, als mijn stoutmoedigheid verkeerd zou uitpakken, terug te keren naar mijn huis in Freiburg, gewoon een prachtig huis dat ik daar gekocht had. Dat heb ik met zorg naar mijn smaak ingericht en met doelmatige huisraad aangekleed. Maar als de verandering van klimaat resultaat zou hebben, overwoog ik om van hier naar Brabant of naar Bourgondië te gaan. Naar Brabant nodigde mij onder meer het hof van de keizer uit en, als ik zou terugkeren, een in het vooruitzicht gesteld inkomen. Al eerder had keizer Karel mij heel attent in een brief aanbevolen bij het gemeentebestuur en de clerus van Besançon, toen ik had besloten om daarheen te verhuizen: zonder Bourgondische wijnen kom ik in acuut gevaar. Dat ze alleen tegen hoge kosten naar hier worden getransporteerd, zou ik nog wel kunnen accepteren als ze niet ook nog voor een flink deel door stelende koeriers waren opgedronken of ons met bedorven smaak bereikten als gevolg van allerlei toevoegingen. De universiteit van Freiburg behoort naar men zegt tot de meest vermaarde en maakt in elk soort van studies een behoorlijke bloei door. En ik woonde heel graag in het gebied van koning Ferdinand, wiens bijzondere genegenheid ik bij vele gelegenheden heb ondervonden. Maar het klimaat aldaar ervoer ik altijd als weinig heilzaam voor mijn broze lichaam, en ook het huis zelf, hoe fraai ook, deed enigszins on-

prettig aan. Hier voel ik mij wat minder slecht; want iedere hoop om mij goed te voelen is mij ontnomen, althans tijdens dit leven. Al sinds mijn jeugd heb ik een fragiel en kwetsbaar lichaam en ben ik (zoals de artsen zeggen) heel mager van bouw: daardoor was ik eerder vatbaar voor slechte weersomstandigheden. Maar de kracht van de jeugd stond deels niet stil bij deze ongemakken en deels overwon ze die ook. Nu het inmiddels niet zozeer mijn drukke werkzaamheden zijn, maar veel meer al die dodelijke niersteenaanvallen en de daarop volgende helse gewrichtspijnen, die van mijn uitgeteerde lichaam alleen maar vel en botten hebben overgelaten, kan men zich indenken dat ik met mijn meer en meer verzwakte lichaam met de dag gemakkelijker ten prooi val aan de grillen van het weer. Ik ben de hemel al zo dicht genaderd dat ik mij, afhankelijk van de toestand van de atmosfeer, slechter of beter voel. Ellende die niet meer zo lang kan duren is beter te verdragen. Ik heb mij flink geamuseerd met wat u even geleerd als treffend aanhaalt over de toneelspeler Roscius, die met het ouder worden zijn manier van fluitspelen aanpaste.[6] Kon ik maar tenminste ten dele voor de Kerk betekenen, wat Roscius was voor het theater. Waar hem echter het gezond verstand van overtuigde, leerde mij de noodzaak. Dat is het verschil tussen ons. Uw mensen roepen u weg van uw dagelijks werk om het staatsbelang zo lang mogelijk te dienen, waaraan u heel veel bijdraagt. Maar die van mij zadelen mij, of ik nu weiger of mij terugtrek, keer op keer op met nieuwe taken. Hoe het ook zij, uw vermaning, of liever uw troost, was mij zeer dierbaar en maakt dat ik voortaan meer rekening zal houden met mijn gezondheid. Wat zich ook aan onaangenaamheden mag voordoen, ik zal dat met meer berusting dragen.

Uw bericht over Hieronim Łaski doet mij goed. Want een of ander vaag gerucht had hier gemeld dat hij samen met graaf Gritti was onthoofd. Over de overwinningen van de keizer wordt even veel geschreven als het volk in het rond strooit. En dat is denk ik niet allemaal slechts wind, om met Homerus te spreken. Op veel plaatsen in het keizerrijk getuigt het volk openlijk van zijn blijdschap door vreugdevuren aan te steken. Hetzelfde is in Rome gebeurd. Maar de paus heeft dat verboden, zolang hij niet zelf door een brief van Karel daarover zekerheid heeft gekregen. Er gaat een hardnekkig gerucht dat La Goulette, de ruïnes van het oude Carthago, ingenomen is en ik denk dat het waar is. De rest betwijfel ik. Over wat hier plaatsvindt is niets vreugdevols te schrijven. In veel steden van Duitsland ontvlamt de pest. De stad Münster in Westfalen, die de wederdopers hadden bezet, is met geweld veroverd, waarbij iedereen boven de twaalf jaar werd gestraft. Deze epidemie is eerder wat onderdrukt dan uitgedoofd. Vanuit Holland komen wederdopers in drommen deze kant op en zij steken hun geloof niet onder stoelen

6. Cicero, *De Oratore* 1, 60, 254.

of banken. Men tolereert hen, slaat geen acht op hen, op voorwaarde dat ze geen onrust veroorzaken. God weet waar dit op uitdraait. De harten van de koningen zijn in Gods hand en ik bid dat hetgeen onze Karel onderneemt met Christus' zegen goed afloopt. Toch was het volgens velen meer de moeite waard geweest als hij de gebieden aan de benedenloop van de Rijn van die plagen had gevrijwaard dan La Goulette in te nemen. De kwestie is namelijk het stadium van woordenstrijd gepasseerd: de wederdopers gaan nu tekeer met zwaarden druipend van bloed. Met hinderlagen, listen en geweld bezetten ze steden, met moord en doodslag dwingen ze mensen om tegen hun zin tot hun sekte toe te treden, kiezen nieuwe koningen en koninginnen en maken nieuwe wetten al naar het hun belieft.

Een maand geleden schreef mij de eerwaarde heer Johannes Faber, bisschop van Wenen en raadsheer van koning Ferdinand, dat van de kant van de Turken een gezant naar Ferdinand was gekomen en korte tijd later nog een. Hetzelfde gebeurde van de kant van de woiwode. Hij meldde dat het nog niet zeker was, maar dat hij vermoedde dat het over het sluiten van vrede ging, waartoe de koning ten volle bereid was. Dat is ook verstandig gezien de omstandigheden waarin de Duitsers en de Hongaren verkeren. Heden ten dage bestaat er niets eerbiedwaardigers en menselijkers dan deze vorst. Ik hoop dat de Heer hem ooit evenveel voorspoed zal geven als hij talenten heeft, zodat hij voor de mensheid zoveel kan betekenen als hij wil. Men zegt dat hij de landgraaf van Hessen - die de hertog van Württemberg zijn hertogdom heeft teruggegeven - met alle egards heeft ontvangen. Rond half augustus waren de twee zusters, voormalig koningin van Hongarije Maria en de koningin van Frankrijk, bezig voorbereidingen te treffen voor een ontmoeting te Kamerijk. We zullen zien wat dit miniberaad oplevert. Laten we hopen dat dit meer resultaat heeft dan wat ooit in Rome plaatsvond, waar de moeder van Heliogabalus de vergadering leidde. Afgelopen winter is in Parijs hard opgetreden tegen degenen die grote onlusten ontketenden, waarbij ze zelfs de koning bedreigden door overal, tot bij het paleis aan toe, plakkaten op te hangen, als hij niet zou ophouden zich kritisch uit te laten over het woord Gods (want van zulke termen bedienen ze zich). Zo'n 24 Parijzenaars zijn met verschillende vormen van terechtstelling omgebracht. Zeer velen zijn uit angst gevlucht, onder wie nogal wat edelen. Sommigen van hen heeft de koning, wat milder geworden, teruggeroepen, met teruggave van hun bezittingen en (naar men vertelt) met vrijheid van geloofsopvatting, op voorwaarde dat zij niet zouden tornen aan het koninklijk gezag. Men zegt dat het de koning van Engeland en Paulus III zijn geweest die deze mildheid hebben bewerkstelligd. Wat in Engeland de bisschop van Rochester en Thomas More is overkomen - Engeland heeft nooit iets eerbiedwaardigers en beters

gehad dan dit tweetal mensen - kunt u lezen in een gedeelte van de brief die ik naar u doorstuur. Met het verlies van More lijk ik wel opgebrand: zozeer hadden wij getweeën één ziel, om met Pythagoras te spreken. Maar dit zijn nu eenmaal de woelingen van het menselijk bestaan.

Maar ik belast u te zeer met zo zwaarwichtige zaken. Verneem nu iets lachwekkends. Paulus III is voornemens om bij het komende concilie enige kardinalen van uitzonderlijke geleerdheid te benoemen, onder wie ook Erasmus is voorgedragen: pimpernel onder de groenten, zoals dat heet. Maar er waren beletselen. Naast andere toch met name mijn al te geringe inkomen. En verder mijn hoge leeftijd en mijn gezondheid, die te weinig mogelijkheden bieden om de kerkelijke taken aan te kunnen. Dus is men nu met een grote omweg bezig om mij te belasten met proosdijen, hoewel ik protest aanteken en mij met hand en tand verzet en mij ook steeds zal blijven verzetten. Zal ik dan als nietig wezen dat leeft bij de dag, nu de strijd aanbinden met tegenstrevers die zeeën van tijd hebben, niets ontziend en vermogend zijn, om rijk te mogen sterven? Ik stuur u de brief van de paus, wiens intentie ik erg waardeer. Ik zal het pakzadel niet als een os op mij nemen.[7] Aan de bisschop van Rochester is in de gevangenis de kardinaalshoed gepresenteerd, maar hij had al besloten om te sterven.

Uw koning, die in overeenstemming met zijn wijsheid zeer vredelievend is, wens ik alle voorspoed. Hij had aangenamer buren verdiend. Het geschenk dat u mij in uw goedheid stuurde, waarom ik niet gevraagd had en dat ik niet verwacht had, heb ik in goede orde ontvangen. Een zo geleerde en aardige brief, ook als die niet vergezeld was gegaan van een cadeau, zou hebben opgewogen tegen het duurste geschenk. Nog nooit heb ik een brief van u ontvangen zonder dat die mij bijzonder veel troost bood. Zij die zich met magie bezighouden weten te vertellen dat het boze geesten eigen is om schrik en afkeer teweeg te brengen. Bij goede geesten is dat blijdschap en opgewektheid. Als uw brieven zo vrolijk stemmen, is dat dus helemaal niet verwonderlijk. Zo verdrijven zij iedere neerslachtigheid, omdat ze voortkomen uit een voortreffelijke en waarlijk christelijke geest. Ik zou u graag een *Prediker*-exemplaar hebben gestuurd, als iemand het als pakket mee had willen nemen. Nu zullen kooplui het bij u bezorgen. Omdat ik in fijnzinnigheid niet aan uw brief kon tippen, heb ik wat ik te kort kom aan welsprekendheid, gecompenseerd met praatzucht. Moge de Heer u, eerwaarde monseigneur, nog lang voor ons in gezondheid bewaren.

Bazel, 31 augustus 1535

7. Vergelijk Horatius, *Epistulae* 1, 14, 43.

3050 *Van Johann Koler*
Augsburg, 31 augustus 1535

Heel hartelijk gegroet. Ik wist dat de inspanningen van Ambrosius van Gumppenberg je niet erg zouden bevallen. Dat had ik hem al fijntjes te verstaan gegeven. Maar hij was er van overtuigd dat hij jouw mentaliteit en karakter veel beter kende dan ik. Ik ben voor hem gezwicht, omdat ik in twijfel was of je misschien van besluit veranderd was. Rupilius deelde mij in zijn laatste brief mee dat de paus je de proosdij van Deventer heeft toebedeeld, op aanraden van degenen die je gunstig gezind zijn, als zou dat wel goed bij jou passen. Hij voegde er aan toe dat hij je per brief daarmee geluk gewenst had. Ik ben heel blij als het je enig voordeel heeft opgeleverd. Zo niet, dan betreur ik dat. Ik weet maar al te goed dat je niet uit bent op gebakken lucht en zoiets absoluut niet op prijs stelt. Maar Gumppenberg heeft een impulsief en rusteloos karakter. Daarin ken ik hem als bijna geen ander door en door.[1] Al eerder heb ik ontdekt wat het doel van zijn bemoeienissen met je is en dat heb ik je bij een andere gelegenheid al eens duidelijk gemaakt. Het is niet zozeer dat hij zich voor Erasmus inzet, maar hij behartigt meer zijn eigen belang. Bij nader inzien zul je begrijpen dat ik het niet bij het verkeerde eind heb.

Ik heb alvast aan de eerwaarde bisschop Christoph laten weten dat je jouw *Prediker* aan hem hebt opgedragen. Ik weet dat hij daar heel dankbaar voor zal zijn. Ik had hem dat liever persoonlijk willen vertellen, maar ik ben aan huis gekluisterd. Voetboeien, halsriemen, klemmen, beugels, de vreselijkste beulen zijn mij op mijn dak gestuurd, die mij al bijna vijftien dagen martelen. Maar ik hoop daar spoedig van bevrijd te zijn en ook weer uit te vliegen. Toen mijn koerier bij je was, kreeg ik een pijnlijke jichtaanval. Gisteren ben ik weer voorzichtig begonnen met lopen, terwijl ik mij daarvoor zoals de paus in een draagstoel liet vervoeren.

Ik ben je zeer erkentelijk dat je de *Responsio* aan mij hebt opgedragen.[2] Daarvoor ben ik jouw Gilbert veel verschuldigd, die je aanraadde om dit te doen. Ik zal zorgen dat ik mijn schuld bij hem aflos. Dat zal me wel lukken, gesteld dat ik een betrouwbare koerier kan vinden om jouw kant op te komen. Wat jou betreft zie ik geen mogelijkheid om je grote genegenheid en inzet voor mij in voldoende mate te belonen. Jouw verdiensten gaan mijn mogelijkheden zo verre te boven dat ik je die niet kan uitbetalen. Het meest voor de hand liggende wat ik kan doen is wat slechte debiteuren plegen te doen, er vandoor gaan of afstand doen van alle bezit. Maar ik kan mij maar beter

1. Persius 3, 30.
2. Voor de opdracht zie brief 3025.

helemaal tot jouw lijfeigene maken, zodat ik je vanaf nu rechtens en wettelijk geheel toebehoor, wat in feite al enige tijd het geval is. Je kunt dan met mij doen en laten wat je wilt. Want als ik mijn hele vermogen aan je zou geven (waarop je allerminst zit te wachten) dan nog geloof ik niet dat ik de rekening met je vereffend heb, zelfs al zou al het mijne dan jou toebehoren, wat eigenlijk ook zou moeten.

Paumgartner is vertrokken, omdat hij vermoedde dat de pest in aantocht is. Ik heb hem jouw brief en jouw *Gebeden voor ieder uur* laten bezorgen. Ik weet niet of je een brief van hem zult ontvangen van de koerier die ik hier heb. Ik heb hem verzekerd dat er een koerier beschikbaar is om naar Freiburg te gaan en daarom houd ik die nog een dag tegen, voor het geval hij je zou willen schrijven. Men zegt dat de keizer, na zijn verovering van Afrika en na zijn klinkende overwinning op de vijanden, naar Sicilië is teruggekeerd, zij het met achterlating in Afrika van vloot en leger, waaraan hij ook nog een nieuw contingent Duitse soldaten heeft toegevoegd. Hij heeft bovendien, naar men zegt, voor proviandering gezorgd. Wat echter de bestemming van zo'n grote troepenmacht zal zijn, is bij ons nog onzeker. Sommigen denken Thracië, anderen Egypte, weer anderen Syrië. Maar de toekomst zal weldra uitwijzen wat de keizer tot nu toe in gedachten heeft gehad. Jouw brieven aan Gumppenberg en aan de ambassadeur van Portugal heb ik direct naar Rome gestuurd. Daar zullen ze binnenkort aankomen.

Gisteren vernam ik hier dat Lukas Rem, die eveneens met het oog op de pest vertrokken was, overleden is, maar ik heb inmiddels begrepen dat dit niet waar is. Jouw brieven met bestemming Padua heb ik overgedragen. Tot slot spreek ik de wens uit, eerbiedwaardige heer Erasmus, dat je nog lang gezond mag blijven. Het ga je goed.

In haast geschreven te Augsburg op de laatste dag van augustus 1535. De jou welbekende Koler die geheel de jouwe is

Te bezorgen aan theoloog Desiderius Erasmus van Rotterdam te Bazel

3051 *Van Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 1 september 1535

Heel hartelijk gegroet. Weledele heer Erasmus, wij waren heel bang dat de door Hieronymus gearrangeerde wagens voor de verhuizing van jouw bezittingen naar Bazel niet groot en sterk genoeg zouden zijn.[1] Precies op het goede moment troffen wij Tribelmann. Hem hebben wij een vat en een kist

1. Erasmus trok in bij Hieronymus Froben.

vol boeken, goed verpakt (denken wij) toevertrouwd en bovendien nog een doosje met suikerbrood. Het ga je goed.

Freiburg, 1 september in het jaar 1535

Wij zijn met Tribelmann een prijs van zeventien batzen overeengekomen als vergoeding. Wij denken dat dit niet te duur is, of je moet hier anders over denken.

Je toegenegen Bonifacius Amerbach

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, sieraad van de ware theologie en uitzonderlijk beschermheer van alle wetenschappen van betekenis

3052 *Aan Conradus Goclenius*
Bazel, 2 september 1535

Erasmus van Rotterdam aan de in beide klassieke talen zeer geleerde Conradus Goclenius, hartelijk gegroet

Jouw Oostenrijkse leerling Balthasar von Künring verzekert dat hij zijn eigen bediende naar Leuven zal sturen. Ik heb hem een brief voor jou meegegeven en een niet verzegelde voor Joost Sasbout. Ik hoop dat je wilt zorgen (met jouw welnemen) dat die bij hem wordt bezorgd. Je moet weten dat Kan geen haar beter is dan de rabiate Hagius. Met het vergif dat Hagius bij Alard opzoog, heeft hij, dat addergebroed, de ander geïnfecteerd. Hetzelfde heeft hij bij praalhans Polyphemus gedaan.[1] Ik vraag me af waar Kan vandaan kwam of waarheen hij op weg was toen hij bij jou langs ging. Ook Quirijn van Lipsen is besmet door zijn contact met Hagius: ook hem heeft hij geïnfecteerd. Want Hagius heeft niets verzwegen en hij zou dat ook niet kunnen. Ik vermoed dat hij ook Karel Uutenhove in Gent van mij vervreemd heeft. Want die schrijft me niets, terwijl hij de gewoonte had om zich vaak per brief tot mij te wenden. Dilft heeft mij niets geschreven en ik denk dat hij in mijn richting niet eerlijk is, net zo min als Morillon: die heeft niet één woord geschreven sinds zijn vertrek naar Spanje.

Ik voel me hier een beetje beter. Misschien dat ik daarom wel hier de winter doorbreng en in de komende lente, als God het wil, naar het naburige Bourgondië ga. Wat Tybold je vertelde over de betalingen die Bedyll mij zou hebben gestuurd, geloof maar dat het gebakken lucht is. Ik zend je met jouw welnemen een niet verzegelde brief bestemd voor Sasbout; wil je die aan hem doorsturen? Het ga je goed.

1. Bijnaam van Felix Coninx uit Gent (Erasmus noemt hem ook Cyclops).

Lambert, die je mij stuurde, bevalt mij wel,[2] ook al had ik reeds een ander uit Antwerpen gevonden. Dan heb ik er drie, totdat Gilbert vertrekt, die nu kanunnik is geworden. Met geen van mijn nieuwe bedienden heb ik iets afgesproken. Mocht ik degene die je aanbeveelt nodig hebben, dan laat ik dat weten. Voor jouw hulpvaardigheid ben ik je erkentelijk. In Freiburg heb ik een onbetrouwbare vriend: via hem ben ik er niet in geslaagd om een fatsoenlijke huishoudster of een bediende te krijgen. Zijn naam zal ik je een andere keer geven, zodat je gewaarschuwd bent. Want misschien dat ik na de jaarbeurs een eigen koerier stuur.

Aleander heeft opnieuw een idioot boek uitgegeven, nu onder de naam Dolet.[3] Daarin rekent hij af met More, over wiens gevangenschap hij had vernomen, en met Villeneuve, die straatarm gestorven is.[4] Hij maakt van de indrukwekkende More een verlegen spreker. In Rome heeft zijn razernij Corsi ertoe aangezet om tegen mij te schrijven. Wat er in Milaan wordt gedrukt weet ik niet.

In Rome doet men zijn best, of ik dat wil of niet, om mij de middelen te verschaffen waarmee ik binnenkort kardinaal kan worden. Want daarover heeft men serieus gesproken. De paus is mij bijzonder goed gezind en zes kardinalen en de ambassadeur van Portugal doen daarvoor hun uiterste best. Maar ik heb geschreven dat ik noch de functies noch de jaargelden zal aanvaarden. Ik stuur je de brief van de paus toe. Het ga je goed.

2 september 1535

Wil je Rescius de groeten doen en de hoogleraar Hebreeuws?[5] Balthasar von Künring, jouw leerling, was bij mij. Hij leek mij een uiterst vriendelijke jongeman, een goed latinist en zeer op je gesteld.

3053 *Van Cornelis de Schrijver*
Antwerpen, 2 september 1535

Hartelijk gegroet. Ik stuur u het boek van Nikolaus Ferber uit Herborn, beste Erasmus. Hillen heeft er geen enkel nadeel van ondervonden, ook al was hij daar bang voor. Men zegt dat dit boek in Parijs herdrukt is en merkwaardig

2. Lambertus Coomans, die daarvoor in dienst was van kardinaal Willem van Enckevoirt in Rome.
3. *Dialogus de Imitatione Ciceroniana*, Lyon 1535.
4. Villeneuve (uit het Belgische Neufville) was docent geweest van Dolet in Padua; zij waren bevriend.
5. Andries van Gennep uit Baelen was hoogleraar Hebreeuws.

genoeg door monniken aan de man wordt gebracht. Herborn is, naar men zegt, in Savoie overleden.

Johannes Clauthus is mij in alle toonaarden aanbevolen door Jan Huysman, tot voor kort kapelaan van de grote kerk van Antwerpen, nu kerkvoogd te Edingen,[1] een man die allerwegen en bij iedereen uitstekend bekend staat. Ik stuur u zijn eigenhandig geschreven brief. Hij schreef ook nog een tweede met hetzelfde onderwerp, maar veel uitvoeriger, die ik niet bij de hand heb (ik weet niet waar ik die gelaten heb). Daarin schilderde hij mij Clauthus in zulke prachtige kleuren af, dat iedereen zo'n bediende graag tot de zijne zou rekenen. En zo valt ook op Lieven, over wie u uw bedenkingen heeft, niets aan te merken. Toen ik onlangs aan het hof was, sprak hij alleen maar zeer lovend over Erasmus. Ook mij treft geen verwijt, omdat ik volledig afging op het gezag van de man die hem zo warm heeft aanbevolen. Want hij wist mij niet alleen door zijn brieven maar ook tijdens een persoonlijke ontmoeting omstandig ervan te overtuigen dat Clauthus aanbevelenswaard was. Maar ook degene die hem zo sterk aanbeval treft geen enkele blaam. Want het kan zijn dat hij helemaal niet heeft geweten dat hij (zoals u schrijft) een aanhanger is van allerlei sekten. Ik heb namelijk zowel aan hem als aan Clauthus uw brief laten zien, waarin u aangeeft niet te willen dat wie dan ook tot enige sekte zou behoren. Zo heeft Clauthus echter mij en waarschijnlijk ook hem een rad voor ogen gedraaid.

Mijn Erasmus, ik zou wat mij aangaat willen dat u ervan overtuigd bent dat ik altijd tegenover u degene ben en zal blijven die ik, zoals u weet, ook altijd geweest ben. Dat ik wat laat op uw brief geantwoord heb, kwam door het boek van Herborn, dat ik dankzij een vriend met moeite uiteindelijk heb kunnen bemachtigen, aangezien het hier niet te krijgen is en niet verkocht mag worden vanwege een verbod van de koningin.

Het ga u goed, Erasmus, die mij boven ieder ander zeer dierbaar is. Ik zou willen dat u van mij aanneemt dat ik u dat in alle oprechtheid zeg.

Antwerpen, 2 september 1535

C. de Schrijver

1. *Ecclesiae praefectus* (hier vertaald als kerkvoogd) was geen kerkelijke titel of benaming.

3054 *Aan Henricus Glareanus*
[Bazel], 6 september 1535

Drie fragmenten uit een of meer brieven van Erasmus aan Glareanus, voor het eerst gepubliceerd door H. Schreiber in zijn werk *Heinrich Loriti Glareanus; seine Freunde und seine Zeit*, Freiburg 1837. De herkomst van de fragmenten is onbekend.

p. 78 ... Ik zou nog liever tussen de Turken wonen, beste Glareanus, dan de kwellingen doorstaan die ik in Freiburg te verduren heb gehad. Dat lag of aan het klimaat of aan de medische behandeling. Zij die betreuren dat ik ben weggegaan, betreuren dat net zo goed als ik, zij het dat ik zwaarder te lijden heb. Degenen die verontwaardigd zijn moeten bedenken dat ik nooit van plan ben geweest om mij voorgoed in Freiburg te vestigen; en dat ik daar op eigen kosten heb gewoond, zonder ook maar iemand tot last te zijn. Ook heb ik niet te klagen over het stadsbestuur, de universiteit en de burgers. Ik wens hun het allerbeste. Wel zijn er andere dingen, die ik maar beter niet op papier kan zetten.

p. 79 ... Wat mijn theologische opvattingen betreft ben ik geen zier veranderd. Geen sterveling heeft mij aangesproken op het huldigen van nieuwe geloofsopvattingen en ik heb bij niemand ook maar enige verwachting over mij gewekt. Er is een concilie in voorbereiding: ik wacht de uitkomst wel af.

p. 80 ... Het enige dat ik je vraag is om haar niet de verkeerde kant op te sturen.[1.] Ik heb jou zoveel jaren tot mijn beste vrienden gerekend en voor het geval ik daarin tekortgeschoten ben, was het eerder een kwestie van niet kunnen dan niet willen. Wat mij betreft zal de afstand tussen ons niets aan onze vriendschap afdoen. Ik heb het gevoel dat ik mij alleen maar druk maak over de huishoudster, over wie je mij niets hebt teruggeschreven.

3055 *Van Henricus Glareanus*
Freiburg, 10 september 1535

Wat je mij verzocht had om met Margaretha op te nemen, zeer dierbare Erasmus, dat heb ik in aanwezigheid van de waarde heer Bonifacius stipt gedaan. Daarbij heb ik me zo aan de geest van jouw brief gehouden dat ik er geen duimbreed van afgeweken ben, en zij heeft in zijn aanwezigheid met alles ingestemd. Dat heb ik je toen niet geschreven, omdat ik dacht dat het niet nodig was vanwege de aanwezigheid van degene in wie niet alleen ik maar ook Uwe Goedheid alle vertrouwen heeft. Vandaar dat jouw brief, waarin je twijfelt

1. Bedoeld is Margarete Büsslin, sinds 1522 hoofd van Erasmus' huishouding.

aan de uitvoering van dat verzoek, mij behoorlijk in verlegenheid heeft gebracht. Onzeker als ik was, ben ik direct naar haar toegegaan en heb alles nogmaals bij haar nagevraagd. Zij heeft mij heel voorkomend alles bevestigd. Verder zegt zij dat zij zonder enige restrictie de afrekening van alles aan Gilbert heeft gegeven en dat zij zich over Bazel niets kan herinneren, maar wel dat zij gezegd heeft dat zij jou misschien in Bazel komt opzoeken en begroeten, mocht zij voor iets anders daarheen worden geroepen. Ik twijfel er niet aan dat Amerbach desgevraagd zal erkennen dat ik dit in zijn aanwezigheid overeenkomstig jouw brief met haar heb afgehandeld. Omdat zij zich zo oprecht om jouw belangen bekommerd had, bood Gilbert haar aan om tot kerstmis daar in huis te blijven. Ik heb daar geen bezwaar tegen gemaakt, omdat dit, getuige jouw brief, je instemming had. Als je had gewild dat zij direct was vertrokken, had je dat moeten aangeven en had Gilbert het geldbedrag betaald. Ik heb mij niet beziggehouden met de vraag wat er daarna met haar moest gebeuren, omdat de heer Amerbach en ook Gilbert nog ruim twee dagen zouden blijven; want ik twijfel niet aan beider goede trouw. Ik heb mij naar behoren van mijn taak gekweten, precies zoals moest. Als er lieden zijn die jou iets anders vertellen, dan doen ze dat maar. Ik weet dat mij in dit geval geen blaam treft.

Het bezwaart me eveneens dat je nu al in drie brieven erop aandringt om onze vriendschap te blijven onderhouden.[1.] Ik voor mij, zeer dierbare Erasmus, twijfel niet aan die van jou. En zo is het, denk ik, ook billijk dat jij ook niet twijfelt aan die van mij. Ik verzoek je dan ook om dat niet te doen. Dat ik niet antwoord, komt doordat ik veel aan mijn hoofd heb. Dat ik echter je vertrek betreur, ligt aan mijn genegenheid voor jou. Overigens heb ik je zoveel ik kon tot nu toe steeds in bescherming genomen en doe dat nog steeds; maar je ziet hoe de wereld er hier uitziet. Het is voor mij van weinig belang waar je je bevindt, als het je maar goed gaat. Maar zo'n goede vriend kwijt te raken, kan mij alleen maar pijn doen. Wat mijn angst over jouw woonplaats is, kan ik maar beter niet op papier zetten.

Wij horen dat de keizer na zijn overwinning nu uit Afrika naar Italië terugkeert.[2.] Het gerucht houdt aan dat Ferdinand nu ook door de Turken wordt gevreesd.

Het ga je goed en blijf mij goedgezind.

Freiburg im Breisgau, 10 september 1535

1. Van deze brieven resten slechts de fragmenten onder nummer 3054 hierboven. Het derde fragment bevat een voorbeeld van wat Glareanus bedoelt.
2. De keizer arriveerde pas 25 november 1535 in Napels.

Vergeef mij mijn onbeholpenheid; want ik ben zo overstelpt door werk dat ik nauwelijks in staat was om dit te schrijven. Aan de zeer geachte en geeerde heer Erasmus van Rotterdam die mij als een vader zo lief is

3056 *Aan Ludwig Baer*
Bazel, 12 september 1535

Allerhartelijkst gegroet. Enkele dagen geleden heb ik mijn eigen koerier naar Augsburg gestuurd en de mensen van de drukkersfirma hebben zorg gedragen voor de verzending van de boeken naar Milaan.[1] Nu heb ik niemand meer of het moest zijn dat er toevallig iemand langskomt. Het zou mij uitermate dierbaar zijn als de man in kwestie, die zijn bekendheid niet alleen aan zijn voorouders te danken heeft, de volgende bewoner van mijn huis zal worden.[2] Want ik weet zeker dat ik niet meer naar Freiburg zal terugkeren. Als er met hem tot een vergelijk te komen is, hoeft het huis niet te koop gezet te worden. Ik heb het huis gekocht voor 624 op goudgehalte gekeurde en geselecteerde gouden florijnen. Ik trof het alom in slecht onderhouden staat aan. Wat ik heb moeten uitgeven aan houtwerk, nieuwe ramen en het herstel van alles, kun je wel raden. Als hij mij contant het bedrag van hetzelfde gehalte betaalt dat ik ervoor heb uitgegeven, en van de oorspronkelijke 24 florijnen voor het herstelwerk 50 wil maken, dan mag hij het huis als het zijne beschouwen en wens ik hem er geluk mee. Als hij dat te veel vindt ben ik bereid om die 26 voor het herstelwerk ervan af te trekken en ben ik tevreden met 624. Ik denk dat niemand bezwaar heeft tegen een terugkoopclausule;[3] het vermelden van de contante verkoopsom zal een afschrikwekkend effect hebben op diegenen die zich op het recht van terugkoop willen beroepen. Ik verleen jou en je broer, de heer Franciscus Baer, volledige volmacht om deze zaak af te handelen, met deze brief voorzien van de afdruk van mijn eigen ring als bewijs.

Ik doe je twee brieven toekomen, gestuurd vanuit Engeland door de ambassadeur van de keizer, zodat je je kunt vergewissen van de marteling die de

1. De bedoelde boeken zijn exemplaren van het werk *Ecclesiastes.*
2. Peter Rich heet de kandidaat-koper, zo blijkt in brief 3059.
3. Recht van terugkoop: volgens de koopakte mocht de verkoper tegen betaling in contanten van de koopsom de woning weer terugkopen van de koper; verdere voorwaarden zijn onbekend.

bisschop van Rochester, More en Richard Reynolds, een rechtschapen en uitzonderlijk geleerd man, hebben moeten ondergaan.[4.] Het ga je goed.

Bazel, 12 september 1535

Aan de eerwaarde heer Ludwig Baer, theoloog, kanunnik van Bazel. Te Freiburg

3057 *Van Vincenzo Mitelli*
Brescia, 13 september 1535

Vincenzo Mitelli aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Toen boekhandelaar Petrus Antonius, die u deze brief heeft overhandigd,[1.] uw kant op zou gaan om boeken in te kopen, bedacht ik dat het u niet geheel onwelkom zou zijn en ook zou beantwoorden aan mijn bewondering voor u, als ik hem een briefje voor u zou meegeven, waaruit u zou kunnen opmaken dat er ook hier nogal wat mensen zijn die erg begaan zijn met uw reputatie en die uw veelzijdige geleerdheid en uw onkreukbaarheid bewonderen. Deze zijn van dien aard dat ze in de talrijke en voortreffelijke literaire monumenten die u tot stand heeft gebracht, heel duidelijk in het oog vallen. Onder deze bewonderaars van u behoor ik niet tot de achterhoede, en Bartolomeo Mascara evenmin, een geleerd en bescheiden man en daarnaast een uiterst kritische en hoogst oprechte beoordelaar van de intellectuele elite. Of wij het nu onder elkaar of met anderen over u hadden, wij spraken altijd in de meest eervolle bewoordingen over u, zoals het mensen die u zeer waarderen en bewonderen betaamt. Wat wij met name hoogst prijzenswaardig vonden is dat u, op het moment dat u met het ene na het andere product van uw genie uw blijvende reputatie al afdoende gevestigd had, het daarbij toch niet heeft gelaten - want u wilt nu eenmaal alle mensen een dienst bewijzen - maar herhaaldelijk nog meer geesteskinderen het licht heeft doen zien, die, zij het niet allemaal voldragen, intussen toch een heel volledige indruk maakten. En daarbij nam u zich voor om er nog een laatste hand aan te leggen en zo duidelijk te maken dat, waar anderen geen enkele onvolkomenheid konden ontdekken, het voor u nog niet af was. Het gevolg is dat nu iedereen terecht van mening is dat u te rangschikken bent onder mensen als Didymus, Origenes, Chrysostomus, Varro, Augustinus en andere grote geesten van de Oudheid.[2.]

Wij hebben het ook van groot belang gevonden dat u, gelijk een vader die

4. Erasmus vergiste zich met de derde naam: hij schreef ‘Reginaldus Polus’, in plaats van ‘Reginaldus Reynolds’ (of Prior).
1. Boekhandelaar Pietro Antonio is verder niet bekend.
2. Varro is de enige heidense auteur in dit rijtje.

het verwekken van kinderen goed afgaat, zo veel en zo verschillende boeken heeft gepubliceerd. Toch verraden al die boeken volstrekt hetzelfde prachtige vaderbeeld, niet één ervan lijkt geboren uit een andere verwekker, maar ze lijken allemaal sprekend op u: uiterst geleerd en inhoudrijk. Dat maakt dat wij het soms helemaal niet verwonderlijk vinden dat u, waar u vele tegenstanders en lieden heeft die afgunstig zijn op uw roem, hen toch stuk voor stuk zo overtuigend en gemakkelijk de mond heeft gesnoerd dat het lijkt alsof zij niet voldoende in de gaten hebben gehad met wat voor man zij van doen hadden, met als gevolg dat het u veel ware roem heeft opgeleverd.

Toen zij echter zagen dat u uit alle polemieken steeds sterker tevoorschijn kwam, hebben zij daarna hun pogingen getemperd, zodat voor u nu alles heel voorspoedig verloopt (zo horen wij hier), zowel van de kant van de paus als van alle anderen. Sinds kort begint dit gerucht over de goedgunstigheid van de paus jegens u steeds sterker te worden. Wij wensen dat het net zo waar is als het ons veel genoegen doet. Het ga u goed.

Brescia, 13 september 1535

3058 *Van Thomas Bedyll*
Londen, 13 september 1535

Allerhartelijkst gegroet, zeer geleerde Erasmus. Ik heb via de bank van de Spanjaard Alvaro de Astudillo naar u overgemaakt wat ik tot nu toe van uw jaargelden bijeen heb kunnen schrapen. In beide gevallen zit het niet helemaal mee. In het ene geval omdat de verstrekker van het jaargeld, beschuldigd van majesteitsschennis, na meer dan een jaar in de gevangenis te hebben gecrepeerd, door een vonnis van het parlement ter dood veroordeeld werd. Hij kon daarna echter dankzij gratie van de koning in leven blijven. Door deze gang van zaken heeft u aanzienlijke schade geleden omdat al zijn bezittingen verbeurd verklaard zijn.[1] In het andere geval, omdat de verstrekker van het jaargeld ontkent dat hij u ook maar enige betaling schuldig is, aangezien hij nooit zou hebben ingestemd met een jaargeldbesluit. De zeer eerwaarde bisschop van Canterbury en de zeer geëerde heer Cromwell hebben toegezegd in deze kwestie te zullen helpen, zodat hij tot betaling van het verschuldigde jaargeld gedwongen wordt.

En in de tussentijd heeft de aartsbisschop in zijn vrijgevigheid u zes van onze ponden, dertien solidi en vier denarii geschonken. Cromwell echter,

1. Bedyll vermeldt niet dat de geconfisqueerde bezittingen al meer dan een jaar geleden gerestitueerd waren.

die u bijzonder goed gezind is en zich overal een heel vurige beschermheer van uw reputatie toont, heeft u twintig angelotten cadeau gedaan. Dat bedrag zult u ontvangen van de bank van de genoemde Alvaro. Daar heb ik gisteren ook nog vijf ponden gestort, een gift van de bisschop van Lincoln, waarover u denk ik al eerder geïnformeerd bent. Ik zou graag zien dat u hen voor hun vrijgevigheid bedankt en de ontvangst bevestigt en dat u zich vooral, vanwege zijn geweldige inzet voor u, aanbeveelt bij de grootmoedige Thomas Cromwell, een bijzondere vriend en iemand die tegenwoordig op de koning na de meeste invloed heeft in Engeland. Van mij mag u een niet aflatende, een vriend betamende dienstvaardigheid verwachten, die ik trouw bij iedere gelegenheid zal laten blijken. Het ga u goed, nog lang en in voorspoed.

Vanuit Londen, 14 september 1535

Uw Thomas Bedyll

3059 *Aan Ludwig Baer*
Bazel, 21 september 1535

Erasmus van Rotterdam aan Ludwig Baer, gegroet

Ik stuurde je het mandaat waarmee je mijn huis kunt verkopen. Nu stuur ik je mijn Gilbert voor de verkoop van mijn huisraad en om met een ruimhartige regeling mijn huishoudster te ontslaan - wie met een geldbedrag een proces weet te voorkomen boekt een niet te onderschatten winst. Als de hooggeëerde heer Petrus Rich niet van mening verandert, is er geen enkel beletsel dat hij het huis betrekt wanneer hij maar wil. Als ik bij mezelf naga hoe fraai het opgeknapt is en met hoeveel toewijding jij in de correspondentie met mij zijn zaak hebt behartigd, wijzig ik niets meer, en prijs ik mij zelfs gelukkig dat een zo achtenswaardig man de beschikking over mijn huis zal krijgen en dat ook jij er als zijn zeer trouwe vriend gebruik van kunt maken. Ik zou mijzelf niet op de borst willen kloppen voor iets wat ik met genoegen heb gedaan. Toch durf ik best onder ede te verklaren dat ik meer dan honderd florijnen heb uitgegeven aan kachels, ramen, betimmering en aan herstel van dakdelen en huisdeuren. De werklieden en de betreffende gemeentelijke functionaris hebben mij overigens behandeld zoals men een gast behandelt. Wil je tegen de huisbewaarder zeggen dat in de kamer waar mijn boeken stonden, onder het houtwerk, hele en gave tegels zitten, voor het geval hij die zou willen hebben. Ik vind het allang goed om tegen contante betaling afstand te doen van het huis, al is het met enig verlies, omdat ik hier ver-

bleef met hetzelfde gevoel als zeelui hebben, wanneer ze door laag water stranden en het anker uitgeworpen houden totdat het weer vloed wordt. Ik denk dat jij deze vergelijking maar met moeite kunt begrijpen, want misschien heb je wel nooit met de zee te maken gehad.

Je schreef dat de eerwaarde heer Pucci niet in Rome is.[1.] Ik hoop dat dit op waarheid berust. Ik denk namelijk dat hetgeen het gerucht over kardinaal de'Medici heeft rondgestrooid niet op hem betrekking heeft. Misschien heeft de pest hem het leven gekost. Ik wens de geachte huisbewaarder een voorspoedige verhuizing toe. Voor jou en je broer Frans, mijn bijzondere vriend, alle goeds in Christus.

Bazel, op de geboortedag van de heilige Mattheus, 1535

3060 *Van Wigle van Zwichem*
Speyer, 22 september 1535

Allerhartelijkst gegroet, onvergelijkelijke heer en beschermer. Mijn neef Irenicus heeft mij in Keulen jouw brief overhandigd,[1.] toen ik toevallig vanuit Westfalen met het gezantschap van mijn bisschop daarlangs kwam, op weg naar de vastgestelde vergadering van de Rijksdag in Worms. Na afloop daarvan heb ik mij direct naar Speyer begeven en ben ik mijn taak als assessor begonnen.[2.] In het feit dat het je genoegen doet dat ik heb weten te ontsnappen aan de troebelen van de wederdopers, herken ik maar al te graag jouw aloude goedgezindheid jegens mij. Hoewel ik daar echt veel ellende en gevaar heb moeten doorstaan, zoals dat nu eenmaal gaat bij mensen die met een leger meetrekken, zal ik toch ooit met veel plezier aan die dingen terugdenken.[3.] Toen ik onervaren en zonder besef van hoe het er in de maatschappij aan toe ging nog maar net van de opleiding kwam, heb ik daar volop de gelegenheid gehad om een beetje gevaar te lopen met dingen waarmee mensen van ons beroep en ons slag geconfronteerd worden. Want door ervaring op te doen in talrijke bisschoppelijke gezantschappen en door kennismaking met uiteenlopende en ook voor mijn bisschop lastige problemen, heb ik mij naast het spreken van de landstaal ook

1. Blijkbaar deden geruchten de ronde dat kardinaal Pucci iets te maken had met de moord op kardinaal Ippolito de'Medici.
1. Irenicus is Rienck van Burmania, die in brief 3022 figureert als bezorger van die brief.
2. Wigle van Zwichem was benoemd tot lid van Keizerlijke Kamer in Speyer.
3. Vergelijk Vergilius, *Aeneis* 1, 203.

inzicht in zowel private als algemeen maatschappelijke problematiek eigen weten te maken. Maar intussen zijn God en de keizer zo welwillend geweest om mij tot de uitzonderlijk eervolle en lucratieve betrekking te roepen waaraan ik nu hier begonnen ben. Daar heeft mijn bisschop zich enige tijd tegen verzet, omdat hij niet kon verkroppen dat ik mijn dienstverband bij hem zou beëindigen; dat was de reden dat ik iets later hierheen ben gekomen. De door de wederdopers veroorzaakte onrust lijkt in ons land, na de uiteindelijke inname van de stad, tot bedaren te zijn gekomen. Toch is dat koninkje van ons,[4] samen met enkele leiders van dezelfde sekte, nog in leven en wordt in verzekerde bewaring gehouden voor een opzienbarend strafvonnis. Ik stuur je het vorig jaar in Münster uitgegeven boekje *Over de wraak*.[5] Daaruit kun je gemakkelijk een idee krijgen van de verdere overspannen leerstellingen van onze wederdopers, als je tenminste de tijd hebt om dergelijke onzin te lezen. Andreas von Könneritz maakt het prima en wenst je alle goeds toe. Het is niet zozeer ons gemeenschappelijke ambt dat hem en mij verbindt, onvergelijkelijke beschermheer van ons, als wel onze waardering en genegenheid voor jou. Speyer heeft geen grotere bewonderaars van Erasmus dan wij. Het ga je goed.

Speyer, 22 september 1535

Je zeer toegenegen Wigle van Zwichem

Aan de allergrootste vernieuwer van de ware theologie en van alle schone letteren, Desiderius van Rotterdam, zijn onvergelijkelijke meester en beschermer. Te Bazel

3061 *Van Conradus Goclenius*
Leuven, 28 september 1535

Allerhartelijkst gegroet. Balthasar von Künring heeft, zoals hij je had beloofd, zijn eigen koerier met jouw brief naar mij toe gestuurd. Ik was heel blij dat hij dankzij jouw welwillendheid voor elkaar heeft gekregen wat hij graag wilde, zowel voor hemzelf, omdat hij ieders steun verdient, maar ook omdat volgens hem mijn naamsbekendheid, zonder toevoeging van een geschreven aanbeveling, hem enigszins heeft geholpen. Iets eervollers kon mij niet overkomen. Wij beiden staan in dankbaarheid bij jou flink in het krijt. Ik weet zeker dat mijn bereidwilligheid jegens jou geen bewijs behoeft. Ik heb je altijd als een vader beschouwd en heb het aan jou te danken dat het mij steeds meer voor de wind is gegaan.

4. Jan van Leiden.
5. Bernard Rothmann, *Von der Rache*, Münster, december 1534.

Wat Balthasar betreft kan ik je alles garanderen wat je van een uiterst dankbaar en zachtaardig man verwachten mag. Hij droeg dezelfde koerier die hij naar mij stuurde op om van hier met mijn brief naar Bazel te gaan, wat je vertrouwen kan geven in de zorgvuldigheid waarmee hij met jouw brieven omgaat. Vandaar zal hij verder gaan naar Wenen. Dus mocht je nog iets op te nemen hebben met koning Ferdinand, dan kun je gebruik maken van dezelfde koerier en kun je daar vriend Balthasar inschakelen, die je graag alle mogelijke diensten zal verlenen.

Ik ben blij dat Lambert zo bij je in de smaak valt en ik hoop dat dit zo blijft. Het plezierigste is wel dat wij vernamen dat je bij Paulus III een plaats en een rang hebt die jouw goddelijke kwaliteiten verdienen. En hoewel je aard, die boven eerbewijzen en rijkdom staat, daar niet op uit is, is het toch in het belang van de wetenschap en de schone letteren dat degenen voor wier kwaliteiten iedere beloning te gering is, in de hoogte worden gestoken, of ze dat nu willen of niet.

Niettemin was er een gerucht dat op jouw brief vooruitliep. Dat wist te melden dat in Rome al een besluit genomen was over de verhoging van je inkomen; precies wat je aangeeft dat zou gebeuren. Want de paus zou de priesterlijke taken van Ingenwinkel goeddeels aan jou hebben overgedragen.[1] Onder andere wordt gesproken over de proosdij van Xanten, een zeer goede bron van inkomsten. Met de verkrijging daarvan denk ik dat je het slechter had kunnen treffen, aangezien de hertog van Kleef je zeer goed gezind is. Omdat hij de vorst is van dat gebied, zal hij niet toestaan dat je door tegenstanders in het nauw wordt gebracht. Maar ik wacht bevestiging van jouw kant af.

Onlangs heb ik je, exact zoals ene Thomas Tybbold mij het relaas deed, per brief meegedeeld dat over Thomas More het doodvonnis is geveld.[2] Intussen is de kwestie gedetailleerder beschreven voor het hof alhier. Ik stuur je een afschrift van de betreffende brief. Denk niet dat ik lichtvaardig heb toegevoegd wat ik toen in die brief schreef over de meer dan Britse wreedheid waarmee men het hoofd van de dode heeft behandeld. Onze vriend Cornelis de Schepper heeft me dit verteld en hij verzekert dat het uiterst betrouwbaar is.

Ik zal zorgen dat jouw brief bij Joost Sasbout wordt afgeleverd, zodat er van de uitspraken van degene die jou zwartmaakt geen spaan heel blijft. Ik heb begrepen dat zij zich flink in de wiek geschoten voelen. Wat je vertelt over Kan verbaast me. Als zijn gevoelens jegens jou niet oprecht zijn, heeft hij zijn hartzeer uitstekend weten te verbergen. Tussen hem en Hagius leek sprake van een onverzoenlijke oorlog; zo vreselijk ging hij tegen hem tekeer.

1. Ingenwinkel was proost in Deventer, Utrecht, Xanten en Emmerik.
2. Brief 3037. De brief met een gedetailleerde beschrijving die Goclenius nu meestuurt, is niet overgeleverd.

Toen ik Kan vroeg waar hij vandaan kwam en waar hij heenging, antwoordde hij dat hij de mogelijkheid had gekregen om een of twee maanden alleen voor zijn plezier het rectoraat van zijn vrouwenklooster te kunnen onderbreken.[3.] In de tussentijd wilde hij oude vrienden in Brabant en Vlaanderen gaan opzoeken. Ik denk dat Dilft je welgezind is. Maar zijn langdurige ziekte en zijn huiselijke zorgen, en bovendien de gerechtelijke verwikkelingen als gevolg van zijn eerste huwelijk, zoals wel vaker gebeurt, spelen hem behoorlijk parten en hebben hem geen goed gedaan.

Ik denk dat de overwinningen van de keizer in Afrika daar bij jou wel bekend zijn. In essentie gaat het hierom: na de verdrijving van Barbarossa, die de sultan aan de kant had gezet, en na de verovering van de monding van de Carthaagse lagune, heeft hij de koningsstad Tunis ingenomen. Nadat hij de oude sultan, die door Barbarossa van zijn rijk was beroofd, onder stringente voorwaarden weer op de troon heeft gezet,[4.] vaart hij nu naar Sicilië. Vandaar zal hij naar Napels en Rome gaan om het concilie aan te kondigen. Moge God voor gunstige voortekenen zorgen. Het ga je buitengewoon goed.

Leuven, 28 september in het jaar 1535

Jouw Conradus Goclenius, onbetekenend als hij is

Aan de zeer hooggeachte heer Erasmus van Rotterdam te Bazel

3062 *Aan Louis de Vers*
Bazel, 7 oktober 1535

Erasmus van Rotterdam aan Louis abt van Mont-Sainte-Marie en van La Charité, gegroet

Zeereerwaarde heer. Ik van mijn kant had het op prijs gesteld als Gilbert, de pupil van Uwe Goedheid, die tot nu toe mijn secretaris was, tot volgend voorjaar bij mij had kunnen blijven, zodat wij tegelijk met de zwaluw naar uw Bourgondië konden afreizen.[1.] Hij had daar geen bezwaar tegen. Maar de genegenheid voor zijn ouders, die ik weet niet wat willen of vrezen, bracht hem ertoe om naar de zijnen terug te keren. Aangezien dit voortkwam uit

3. Hij was benoemd tot rector van het Ursulinenklooster in Amsterdam.
4. De sultan van Tunis was al-Hasan.
1. Erasmus aarzelde lange tijd of hij zijn laatste levensjaren nu wilde doorbrengen in Brabant of in Bourgondië. Volgens deze brief wil hij met zijn oude bediende Cousin naar Bourgondië (Besançon), waar Cousin vandaan kwam en alwaar hij kanunnik zou worden.

plichtsbesef, gaf ik maar liever toe aan zijn gevoelens dan mijn eigen belang te dienen. Uw wijsheid zal kunnen beoordelen hoeveel vorderingen hij in de letteren heeft gemaakt. Uit mijn financiële middelen, hoe bescheiden die ook zijn, heb ik hem zoveel meegegeven dat ik denk dat hij over gierigheid niet te klagen heeft. Niettemin blijf ik intussen bereid om zijn belangen, waar mogelijk, te dienen. Zijn leeftijd en zijn ambitie roepen hem tot grotere dingen. Mij rest niets anders dan dagelijks wat te moeten inleveren.

Dankzij uw welwillendheid heb ik twee vaten wijn gekregen, waarvoor ik u erkentelijk ben en zal blijven, mocht ik niets kunnen terugdoen. De rest hoort u wel van uw verwant.[2.] Moge de Heer Uwe Zeereerwaarde Hoogheid in goede gezondheid bewaren, aan wie ik mij ten zeerste aanbevolen wens te houden.

Bazel, 7 oktober in het jaar 1535

3063 *Aan Léonard de Gruyères*
Bazel, 12 oktober 1535

Erasmus van Rotterdam aan Léonard de Gruyères, officiaal van Besançon, gegroet

Degene die mij meedeelde dat u na het neerleggen van uw ambassadeurschap weer thuis was teruggekeerd, deed mij met zijn boodschap een groot genoegen.[1.] Ik was er namelijk niet erg gerust op. Ik heb mijn nest verlaten. Dat dit nog eens zou gebeuren had ik nauwelijks voor mogelijk gehouden. Al vliegend ben ik hier neergestreken. Ik kom naar u toe vliegen als ik weer op krachten ben gekomen. Maar de winterse septembermaand dwong mij om hier de ankers uit te gooien. Het wachten is nu op de zwaluw.

De hoogste priester wenst mij, of ik dat nu prettig vind of niet, met goud te behangen. Hij heeft mij al de proosdij van Deventer aangeboden, na op eigen initiatief alle aasgieren aan de kant te hebben gezet. Ik heb mij voorgenomen om, ook als hij mij tien proosdijen zou aanbieden, er geen enkele te aanvaarden. Dat heb ik al veelvuldig geschreven aan vrienden in Rome, die zich daarvoor inzetten. Moet ik soms een last, die ik altijd heb geweigerd, nog vlak voor mijn dood aanvaarden? Ik zal mijn *Prediker* meegeven aan mijn se-

2. Woordspel met de naam *Cousin* en het woord *cognatus* (= verwant).
1. Gruyères was in 1535-1536 keizerlijk ambassadeur in Zwitserland. Hij was niet teruggekeerd naar Besançon. Hij antwoordt in zijn brief 3075, vanuit Sursee, Zwitserland.

cretaris Gilbert Cousin, als hij het gewicht kan torsen. Van hem zult u veel wijzer worden over Ludwig Baer, over nieuwe martelaren en wat dies meer zij. Dat kan ik maar beter niet opschrijven. Moge de Heer u in goede gezondheid bewaren.

Bazel, 12 oktober 1535

3064 *Aan Francesco Maria Sforza*
Bazel, 16 oktober 1535

Ik had mij liever tot taak gesteld om u over een aangenamer onderwerp te schrijven, zeer doorluchtige vorst, maar dit onderwerp houdt mij nu bezig; misschien dat een gunstiger gesternte iets vrolijkers zal opleveren. Bij u bevinden zich enige obscure onderwijzers, die zich ciceronianen noemen; maar ze zijn dat allerminst. Zij hebben als vermaak om in ronduit smadelijke en onzinnige geschriften met iedereen de draak te steken, en vooral met mij, die zij in hun grenzeloze domheid voor een vijand van Cicero houden. Onlangs is in Milaan een boek gedrukt met als titel *Burgeroorlog tussen de ciceronianen en de erasmianen*, een boek dat vol staat met platte aantijgingen en aperte leugens.[1] Zij doen dat met des te meer lef, omdat ze ermee wegkomen; zij zullen het op openlijke razernij laten uitdraaien als ze niet door confrontatie met de knoet worden tegengehouden. Uiteindelijk zullen zij ook de hoofden van vorsten tot doelwit maken, als straffeloosheid hun driestheid blijft aanwakkeren.

Ik besef dat Uwe Wijsheid zijn gezag verstoken wenst te laten blijven van dit soort buitenissigheden, die uiteindelijk in een opstand uitmonden. Maar ik denk dat deze kwesties van ondergeschikt belang u ontgaan, omdat u door belangrijker aangelegenheden in beslag wordt genomen. Het zijn weliswaar kleinigheden, maar het zijn deze kleinigheden, zoals Horatius zegt, die ernstige gevolgen hebben.[2] Om deze lieden te bestraffen is nieuwe wetgeving niet nodig; het publiceren van lasterlijke geschriften is verboden op grond van het natuurrecht, het volkenrecht en de keizerlijke wetten. Zij stellen onder mijn naam valselijk brieven op als waren ze door mij geschreven. Dit beschouwen deze lieden als vermakelijk tijdverdrijf, terwijl het duidelijk om valsheid in geschrifte gaat, waar zelfs de doodstraf op staat. Misschien dat de zaak niet voor vervolging in aanmerking komt, omdat het Erasmus betreft. Maar zij zullen met dit als vertrekpunt hun pijlen op beroemde

1. Geen enkel exemplaar van dit boek is ontdekt; de hertog van Milaan heeft het verzoek van Erasmus blijkbaar ingewilligd, met succes.
2. Horatius, *Ars Poetica* 451.

mensen gaan richten. Ik zal mij niet laten voorstaan op mijn verdiensten voor de wetenschap in het algemeen of voor de christelijke theologie, maar de keizer heeft deze Bataaf wel opgenomen in het gezelschap van zijn adviseurs, en koning Ferdinand schroomt niet om mij in gesproken en geschreven woord zijn leraar te noemen en tenslotte is het de paus zelf geweest die mij waardig heeft geacht om mij met de hoogste ambten te onderscheiden. Dat er met mij, zoals met de Megarenzers, geen rekening wordt gehouden,[3] is tot daar aan toe, maar het aan banden leggen van de brutaliteiten van dat soort onbenullen zou de goede naam van en de rust in uw gebied toch wel ten goede komen.

Moge de Heer Uwe Zeergeachte Hoogheid in goede gezondheid bewaren
Bazel, 16 oktober 1535

3065 *Aan [Jakob Sturm?]*
Bazel, 23 oktober 1535

De adressering van deze brief ontbreekt. Erasmus kent Sturm vanuit Leuven en acht hem hoog, blijkens brieven 948 en 2088. In 1535 is Sturm voorzitter van de raadscommissie voor het onderwijs van de stad Straatsburg; deze commissie is betrokken bij de benoeming van nieuwe kanunniken. Er is nog één lid van de commissie bekend, maar van een relatie tussen hem en Erasmus weten we niets.

De heer Ludwig Baer schijnt ervan overtuigd te zijn dat ik bij u enige achting geniet. Als hij zich daarin vergist, moet die misvatting ons allebei goed doen, aangezien die duidelijk maakt dat hij een hoge dunk heeft van uw edelmoedigheid ten opzichte van vrienden, en dat hij ook over mijn verdiensten niet al te min denkt. U als man van een afgewogen oordeel heeft hem uw vriendschap waardig gekeurd. Ik voel mij als gevolg van alle door Baer aan mij bewezen diensten ontegenzeggelijk zo aan hem gebonden dat ik hem onmogelijk iets kan weigeren, en aan u acht ik mij anderzijds door al uw hulp zo verplicht, dat het onbeschaamd zou zijn om u nog een keer een verzoek te doen. Maar ik hoop dat de achting voor de naam van Baer bij u meer gewicht in de schaal legt dan mijn aanbeveling. U weet immers dat die hele familie in de wieg gelegd is voor alles wat deugt en rechtschapen is.

Maar om u niet langer op te houden dan nodig is, zie hier de kwestie in drie woorden. Op grond van een door de paus uitgevaardigd decreet heeft

3. *Adagia* 1079.

Ludwig Baer, ten gunste van zijn neef Franz Baer, zoon van zijn broer Franz, het kanunnikaat en de prebende van de domkerk van St.-Pieter de Jongere aanvaard. Die waren beschikbaar gekomen door het overlijden van een inwoner van Straatsburg. De jongeman is net twintig, toont een veelbelovende eruditie en heeft een karakter dat voor het goede geboren mag heten. Wie goed doet, goed ontmoet. Maar er zijn, naar ik hoor, enkele lieden die zich tegen de toekenning aan genoemde jongeman verzetten. Als u in deze kwestie iets voor Ludwig Baer kunt betekenen,[1] zult u zien hoeveel eerzame lieden u door deze dienstverlening aan u zult binden.

Zo niet, wilt u mij dan mijn onbeschaamdheid niet euvel duiden. Want het is niet hebzucht die mij tot deze onbeschaamdheid heeft gebracht maar de wens om vrienden ter wille te zijn.

Ik wens u en allen die u dierbaar zijn alle goeds toe.

Geschreven te Bazel, 23 oktober 1535

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

3066 *Van Piotr Tomicki*
Krakau, 25 oktober 1535

Uw opbeurende en vooral fijnzinnige brief deed mij, ook al leek er enige socratische ironie in te zitten, toch meer genoegen dan u zult vermoeden. Wat u mij aan nieuws schreef, vond ik allemaal prettig om te vernemen. Maar niet alleen prettig, ook en vooral vreugdevol vind ik; toen paus Paulus III, met recht de hoogste priester van allen die onze eeuw heeft gekend, in het college van belangrijkste prelaten mannen opnam die uitblinken door verdienste, geleerdheid en door alle mogelijke soorten van talenten, is ter sprake gekomen om ook u in datzelfde college op te nemen. Mijn beste Erasmus, toen mij uw brief werd overhandigd werd ik gekweld door een zeer ernstige ziekte, ernstiger dan ik kan zeggen. Maar bij het lezen ervan voelde ik mij enorm bijkomen en opknappen. Nadat ik evenwel al lezend bij de passage was gekomen waarin u schrijft welke eervolle betrekking de verheven paus u heeft willen toekennen, was ik zo ongelofelijk blij dat ik mijn ernstige aandoening vergat en het leek alsof ik mijn goede gezondheid van daarvoor weer helemaal terug had. Dat komt uiteraard enerzijds doordat ik, vanwege uw uitzonderlijke geleerdheid, met recht zo op u gesteld ben en u zeer hoog-

1. De benoeming van Franz Baer behoeft goedkeuring van de proost, het kapittel en van de raadscommissie voor het onderwijs. Sturm was een belangrijk raadslid en voorzitter van de commissie.

acht; anderzijds doordat ik het van het grootste belang vind dat voor de verankering van de christelijke natie (die nu helaas al te zeer aan het wankelen gebracht en vrijwel ontwricht is) dit soort van hoge posities aan u en aan uws gelijken worden toebedeeld. Want dan zal de Kerk niet alleen figuurlijk maar ook letterlijk stalen scharnieren krijgen, die door niemands razernij kapot te breken zijn. Toen ons afgelopen zomer werd meegedeeld dat John, bisschop van Rochester (die zich, na te zijn ontheven uit het hem verleende ambt, geconfronteerd zag met een beschuldiging waarop de doodstraf staat) en dat Gasparo Contarini, Girolamo Ghinucci, de aartsbisschop van Capua,[1] Simonetta en enkele andere mannen van erkende geleerdheid en onkreukbaarheid door Paulus III waren opgenomen in de lijst van kardinalen,[2] kon ik niet nalaten (het is niet alleen moeilijk om je mond te houden wanneer je treurig bent, maar ook wanneer je blij bent) om zelf de maatregel van de verheven paus in mijn brieven de hemel in te prijzen, maar ook de koninklijke Hoogheid ertoe te bewegen om hetzelfde te doen. Want wij waren oneindig blij dat de grote verdiensten van deze mannen zo naar waarde waren geschat.

Als ik toen ook over iets meer informatie over u had beschikt, mijn beste Erasmus, had ik gezien mijn genegenheid voor u, van ganser harte gezorgd dat Zijne Koninklijke Hoogheid en ik zelf Paulus III per brief bedankt hadden voor zijn enorme inzet om u eervol te onderscheiden. Dat zou overigens ook nu nog kunnen. Maar vóór de dag waarop mij uw brief werd bezorgd, had ik niet het geringste signaal ontvangen over zijn prijzenswaardige voornemen om u de kardinaalshoed toe te kennen zonder dat u zoiets verwachtte. Ons had alleen het bericht bereikt dat u dankzij de pauselijke generositeit de proosdij van Deventer gekregen had, en dat alleen al stemde ons heel verheugd. Maar wat vertelt u me nou, mijn beste Erasmus? Bent u van plan om de kardinaalshoed te weigeren? Gaat u uit alle macht, fanatiek alles in het werk stellen om te verhinderen dat u de middelen, de mogelijkheden en de privileges krijgt om uw kwaliteiten te benutten; een erkenning waar u zelfs in uw dromen niet op gerekend had? Laat mij, met uw welnemen, daarover zeggen wat ik denk. Hoewel ik moet toegeven dat ook ik tot het gezelschap behoor van hen die uw uitzonderlijke wijsheid en geleerdheid niet alleen prijzen maar zelfs bewonderen, kan ik toch geen enkel argument bedenken om het met uw besluit eens te zijn, omdat ik vind dat het niet past bij zo'n grote en hoogstaande geest. Want wat is de reden dat u een verbetering van uw levensomstandigheden en uw aanzien meent te moeten weigeren? U zegt dat u een nietig wezen van een dag bent. Zeg me eens, wat zijn de andere ster-

1. Nikolaus von Schönberg, sinds 1520 aartsbisschop van Capua.
2. Op 20 mei 1535 ontvingen zij de kardinaalshoed.

velingen dan? Is er ook maar iemand die er vast van overtuigd is dat hij langer zal leven dan die beestjes bij de rivier de Hypanis,[3] waaraan de natuur slechts één levensdag heeft gegeven? Kom me nou niet aan met het verhaal dat ouderen niet lang kunnen leven. Jongeren kunnen ook vroeg sterven. Er is niemand die zo in de kracht van zijn leven is, die een zo sterk en gestaald lichaam heeft, dat hij er zeker van is de volgende dag te zullen halen, omdat niemand weet wat de late avond nog zal brengen.[4] Aangezien dus dat loodzware rotsblok van Tantalus gelijkelijk boven ieders nek hangt en niemand kan weten wanneer het naar beneden komt en hem in zijn val vermorzelt,[5] moeten we dan allemaal aarzelen om het algemeen belang te dienen, daarin ambtsdragers te zijn en bestuurstaken te vervullen, omdat we er niet zeker van zijn of we nog een dag, zelfs een uur of een fractie van een uur te leven hebben?

Kijk nou eens, mijn Erasmus, wat er zal gebeuren als wat u lijkt te bewegen ook andere mensen zou weerhouden om belangrijke taken op zich te nemen. Als u van mening bent dat alleen mensen met een langere levensverwachting met verantwoordelijke posities moeten worden belast en aan het roer van de staat gezet moeten worden, waaraan moet het staatsbelang in al zijn omvang dan anders worden toevertrouwd dan aan de onbezonnenheid van jongvolwassenen? Mocht het roer eenmaal in hun handen komen, dan laat ik het liever aan uw verbeeldingskracht over om te bedenken welke kant het met de staat op zal gaan dan dat ik het op mijn manier formuleer. Ik denk echter dat dit niet de enige reden is waarom men beter op zoek kan gaan naar ouderen dan naar jongeren om zich met staatszaken te gaan bezighouden. Want aan die leeftijd is wijsheid eigen die door langdurige en grote ervaring is opgedaan, maar ik denk dat een zeker niet onbelangrijke reden ook deze is: hoe dichter men het moment genaderd lijkt te zijn waarop men uit de verblijfplaats van het eigen lichaam zal verhuizen naar die eeuwige woning en verantwoording zal moeten afleggen bij de strenge rechter voor het leven dat geleid is en voor datgene wat men tijdens dat leven heeft gedaan, des te minder waarschijnlijk is het dat men iets zal begaan waarvoor die verantwoording niet af te leggen is op het moment dat die wordt geëist. Het is dan ook juist hierom dat vooral mensen die al met één been in de boot van Charon staan, bekwaam en geschikt worden geacht om de hoogste ambten te bekleden: daarom kan het leeftijdsexcuus voor niemand voldoende reden zijn om te denken dat hij zich verre moet houden van belastende taken en

3. Hypanis: de Bug in Oekraïne. Zie Cicero, *Tusculanae Disputationes* 1, 94.
4. Vergilius, *Georgica* 1, 461.
5. Lucretius 3, 980-981. De bekende tantaluskwelling is sinds Homerus dorst, maar deze versie stamt van de Griekse toneelschrijvers.

ambten. Daarom, mijn Erasmus, denk ik dat niemand dat excuus van u zal accepteren. Want omdat u gelooft dat u nog maar weinig levenstijd gegund is, behoeft u zich daarom nog niet te onttrekken aan het kardinaalsambt: want mogelijk is u een langer leven beschoren dan u denkt: en gesteld dat het anders uitpakt, wat God verhoede, dan lijkt het mij van belang niet hoe lang, maar hoe goed u de kardinaalsfunctie heeft bekleed. Als de hogere machten u de gelegenheid zouden geven om slechts één jaar van deze eervolle betrekking profijt te hebben, dan twijfel ik er niet aan dat het resultaat daarvan voor de christelijke natie veel groter zal zijn dan wanneer vele anderen gedurende vele jaren dat zelfde ambt zouden hebben bekleed.

Maar misschien bent u bang dat u het doelwit wordt van lasterpraat van vooral lutheranen. Beste Erasmus, het heeft iets koninklijks om een slechte naam te hebben wanneer men naar beste kunnen handelt. Of beter gezegd, wie een slechte naam heeft bij kwaadwillende mensen, heeft bij de meest verstandigen waarschijnlijk juist een uitstekende naam. Want iemands eer en goede naam kan geen kwaad worden berokkend door kwaadsprekerij van iemand die verlopen en verdorven is: dat siert hem juist des te meer. Maar ja, u bent verstandig genoeg om u niet afhankelijk te laten zijn van een ander. U moet op uw eigen oordeel afgaan, niet op dat van anderen. Als u van mening bent dat u de juiste keuze heeft gemaakt, maar onweldenkende lieden daaraan een andere uitleg geven, doet u er goed aan uw eigen geweten te volgen en niet voortdurend de blik naar buiten te richten als een misplaatste os.[6.] Als u evenwel van mening bent dat u niet helemaal heen kunt om wat de mensen over u zeggen en om wat men in de toekomst van u zal vinden, dan zie ik niet in waarom u niet meer beducht bent voor wat de mensen aan onze kant, dat wil zeggen aan de kant van de Roomse Kerk, stilzwijgend denken en vermoeden. Door uw eigen inzicht te volgen, bijna met voorbijgaan aan de wet van Solon,[7.] vestigt u bij de meesten toch de indruk, ook al heeft u nooit afstand genomen van de gemeenschap van gelovigen en heeft u al uw geschriften onderworpen aan de toets van de Roomse Kerk, dat u een middenpositie inneemt, omdat u meende niet alle besluiten van de Kerk met hand en tand te moeten verdedigen, en de opvattingen van hen die zich ervan hadden afgescheiden niet totaal te moeten verwerpen. Zo kon het gebeuren dat u bij sommigen de verdenking op u heeft geladen dat u meer aan de kant van de lutheranen stond dan aan de kant van de Roomse Kerk, doordat u meent dat kookpotten niet zo nodig stukgeslagen behoeven te worden maar dat het

6. Zie *Adagia*, 962.
7. Zie *Apophthegmata* 7, Solon 1: Solon had geen politieke macht, geen leger, maar slechts zijn hoge leeftijd om het te wagen de tiran Peisistratus te weerstaan.

verspreiden en uit elkaar halen van andermans vuur volstaat. Als u nu de u door de verheven paus aangeboden eervolle positie afwijst, wordt de verdenking van veel mensen bevestigd. Zij zullen denken dat u die zeer respectabele rang minacht en maar niets vindt, of dat u er vandoor gaat om niet gedwongen te worden de confrontatie met de lutheranen aan te gaan. In het eerste geval zullen ze vinden dat het voortkomt uit een al te grote arrogantie, in het tweede geval uit een kleingeestige en verachtelijke instelling. In beide gevallen zullen zij hoe dan ook zeggen dat het duidelijk aangeeft, ja zelfs bewijst, dat u in het geheim samenzweert met de lutheranen en zij zullen zich niet, door wiens overredingspogingen dan ook, van deze mening laten afbrengen.

Ik meen mij te herinneren dat het al weer enige jaren geleden is dat ik in een of ander boekje van u las dat u spijt had van uw besluit om u nooit te willen bekommeren om de verbetering van uw levensomstandigheden en uw aanzien. U wilde liever niet voortdurend blootgesteld zijn aan de bijtende kritiek van wie dan ook, als u belast zou zijn met een of andere hoge functie. Welnu, u wordt nu een buitenkans geboden om eenvoudig af te rekenen met de laster van die verachtelijke lieden, waardoor u als het ware voorzien van een toverstaf de hoogste eer deelachtig kunt worden. Het lijkt mij dat u die met beide handen moet aangrijpen, zoals het heet, want het kan ook wel eens van groot belang zijn voor de onsterfelijkheid van uw geschriften, dat het nageslacht inziet dat aan uw harde werken de beloning is toegekend die u al eerder verdiend had. Iedereen komt daardoor al gauw tot de conclusie dat men niet om de uitzonderlijke monumenten van uw talent heen kan. Degene die in zijn grote wijsheid en waarachtigheid iemands geleerdheid, kwaliteit en verdiensten naar waarde kan schatten, heeft gemeend uw talent juist daarom met een uitzonderlijk hoge positie te moeten belonen. Als u naar de betrekking zou moeten dingen, ernaar zou moeten solliciteren, dan zou ik u toch niet het advies durven geven om op uw leeftijd nog die ambitie te hebben en aan een dwaas avontuur te beginnen, zelfs al zou dat in het staatsbelang zijn. Ook al was het zo dat de zeer achtenswaardige Cato, naar men zegt, zelfs deze en gene heeft aangeraden om aan kiesdistricten een geldbedrag in het vooruitzicht te stellen,[8] toen hij zag dat slechte lieden met slechte praktijken en met een vechtersmentaliteit zich een weg baanden naar het consulaat en plannen maakten om de staat omver te werpen.[9] Ons als christenen past het namelijk niet om uit te zijn op posities van aanzien, maar omgekeerd past het ons ook niet, als wij over christelijke onbaatzuchtigheid beschikken, om die, wanneer die ons worden aangeboden, te weigeren.

8. Volgens Suetonius, *Julius Caesar* 19, 1.
9. Terentius, *Phormio* 964.

Wanneer derhalve hij, die aan het hoofd is gesteld van de Kerk als geheel - hem kan men bezwaarlijk ongehoorzaam zijn - zomaar een beroep op u doet, wil dan inzien dat u, als u aan zijn oproep onvoldoende gehoor geeft, niet zozeer de indruk wekt de hogepriester Paulus III te weerstreven als wel de Heilige Geest. Want het lijkt mij niet waarschijnlijk dat Paulus III zonder goddelijke ingeving en inspiratie op de gedachte heeft kunnen komen u op te nemen in het college van kardinalen. Wanneer u van mening bent dat het van een hoogstaande geest getuigt om zich weinig gelegen te laten liggen aan bezit, rijkdom, macht, posities van aanzien, dan ben ik het daarmee nog wel eens. Maar het is toch ook goed denkbaar dat iemand zich aan die lotsgeschenken weinig gelegen laat liggen - niet omdat hij vindt dat het geen pas heeft om die na te jagen - maar omdat hij zorgen uit de weg wil gaan en gevaren vreest: zonder deze zaken zijn die voorrechten echter niet te verkrijgen, en eenmaal verkregen, niet met waardigheid te behouden. Want men zegt dat Demosthenes niet zonder reden vaak verkondigde: ‘Als jonge mensen zouden weten hoeveel zorgen, hoeveel gevaren degenen bedreigen die zich met staatszaken inlaten, dan zouden zij zich liever uit de hoogte neerstorten dan ook maar een deel ervan op zich te nemen’.[10.] Als dus iemand de instelling heeft om uit vrees voor deze risico's de eer om het staatsbelang te dienen uit de weg te gaan, vind ik die instelling ver verwijderd van ware moed. Het is dan ook mijn overtuiging dat het wel erg gemakkelijk is om neer te kijken op wat u nog niet eens verworven heeft. Maar ik beschouw als een groot man, begiftigd met een hoogstaand en edel karakter, diegene die een grondige mensenkennis heeft opgedaan, die begrip heeft van wat iemand met recht de verleidingen van het kwaad heeft genoemd,[11.] en die, eenmaal in de grootst denkbare welstand geraakt, toch zijn aloude levenswijze niet opgeeft, maar zijn evenwichtigheid bewaart en steeds dezelfde mentaliteit trouw blijft, en die overeenkomstig het voorschrift van Paulus met die welstand omgaat als bezat hij die niet.[12.]

Het is voor iedereen gemakkelijk om leefregels te geven aan mensen die in een hoge en voorname positie zitten en rijkelijk voorzien zijn van alles wat het lot aan goeds te bieden heeft. Maar naar deze regels te leven, wanneer je in diezelfde bevoorrechte situatie terechtgekomen bent, en niet af te wijken van de ambtelijke plichten, dat lijkt mij echt veruit het ingewikkeldste wat er is. Aarzel dus niet ook zelf de proef op de som te nemen. Men zegt immers dat het bekleden van een publieke functie duidelijk maakt wie werkelijk een man met inhoud is. Tot nu toe heeft u pausen, kardinalen, christe-

10. Zie *Apophthegmata* 4, *Demosthenes* 10.
11. Die iemand was Ovidius, *Metamorphoses* 1, 140.
12. 2 Korintiërs 6, 10.

lijke vorsten en prinsen voorgehouden hoe zij zich moeten gedragen. Dit is het moment dat ook u de stap omhoog moet willen zetten naar hun niveau, nu God u daartoe oproept. Stelt u zich voor hen op als levend voorbeeld. Maakt u zich sterk om uw voorschriften aan de praktijk te toetsen en schiet de wankelende christelijke natie te hulp: u zult uw naam onsterfelijk maken en u zult van God, de Allerhoogste, krijgen wat geen oog heeft gezien, geen oor heeft gehoord en in geen menselijk hart is opgekomen.[13.]

Naarmate ik mijn gevoelens van vriendschap voor u, mijn Erasmus, meer de vrije loop laat, des te meer reikt mijn genegenheid voor u mij de argumenten aan om u aan te sporen de aanvaarding van de kardinaalshoed niet te weigeren.

Maar de brief is wat langer geworden dan ik mij aanvankelijk had voorgenomen, zodat ik aan veel voorbij moet gaan en nu de aftocht moet blazen. Ik verzoek u om goed op te vatten dat ik de moed heb gehad om u, een man van grote wijsheid en geleerdheid, met meerdere argumenten aan te sporen (ook al weet u zelf maar al te goed wat u te doen staat). Ik heb dat in elk geval gedaan vanuit mijn grenzeloze genegenheid voor u en voor de christelijke natie, waarvan de belangen overduidelijk gediend zouden worden als ik u kan overtuigen van wat ik u adviseer. Als ik iets niet goed gedaan heb, moet u dat dan ook deels wijten aan mijn genegenheid voor u, deels aan uw zachtmoedigheid, die mij ertoe gebracht heeft om misschien ook wat vertrouwelijker met u om te gaan dan gepast is. Het ga u goed.

Krakau, 25 oktober in het jaar onzes Heren 1535

Piotr, bisschop van Krakau en vice-kanselier van het koninkrijk Polen

Eigenhandig

Aan de zeer geleerde heer Erasmus, proost van Deventer, mijn zeer dierbare vriend

3067 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 26 oktober 1535

Allerhartelijkst gegroet. In augustus heb ik voor het laatst geschreven, mijn zeer dierbare heer Erasmus, en ik stuurde enkele voor jou bestemde brieven mee die ik uit Engeland had ontvangen.[1.] Hier zijn er nog een paar die ik met dezelfde vracht ontving. Om mijn plicht niet te verzaken, stuur ik deze dan

13. 1 Korintiërs 2, 9, wat herinnert aan Jesaja 64, 4.
1. Schets' vorige brief was nr. 3042. Bij de brieven uit Engeland bevond zich brief 3058, van Thomas Bedyll.

ook door naar Straatsburg; ik hoop dat ze binnenkort bij jou aankomen.

Ik heb je toen geschreven wat ik in genoemde maand uit Engeland had ontvangen dat voor jou bestemd was. Alvaro de Astudillo meldt nu vanuit Engeland, en dat is actueler, dat hij daar op jouw naam in gangbare munt tweeënveertig en een half nobels heeft ontvangen, die hij voor 113 florijnen en 13 stuivers in ons geld heeft omgewisseld. Ik zal dit toevoegen aan de rest van jouw geld dat ik bewaar en ik zal het onder beheer houden totdat je mij zegt wat je wilt dat er met het geheel gebeurt. De Schrijver heeft je een brief en enkele boeken gestuurd waarom je hem gevraagd had. Ik heb alles, overeenkomstig zijn verzoek, aan mijn zoon Gaspar in Frankfurt gestuurd die op de jaarbeurs was, en ik heb hem gevraagd om het aan Froben te overhandigen, door wiens toedoen het jou denk ik in goede orde zal bereiken.

Je *Prediker* is hier gearriveerd. Ik denk dat heel wat lezers die deze rol vervullen door de steekvlam ervan met stomheid geslagen worden. Ik hoop dat zij door zich hieraan te spiegelen een juiste inschatting van zichzelf maken en aan de christelijke kudde iets bieden wat past bij hun waardigheid: iets wat zuiverder is dan meestal het geval geacht werd.

Mensen hebben het vaak niet bij het juiste eind. Zo wordt mij door velen gevraagd die denken dat ik, als jouw persoonlijk adviseur, vertrouwelijker met je omga dan mij toekomt, of het gerucht dat de ronde doet waar is of niet, als zou je met de kardinaalshoed getooid zijn. Ik kan daarop niets beters antwoorden dan dat ik daar niets van weet en niet geloof dat je aan die oproep gehoor gegeven hebt, of het moet zo zijn dat je je misschien, daartoe door vorsten gedwongen of door je geweten aangezet, neerlegt bij het verlies van wat je nog restte aan vrije tijd en gehoor gegeven hebt aan die roep om rust te kunnen brengen in het geloof en vrede in de Kerk als geheel. Als hier iets van waar is, zeg het mij alsjeblieft, en geef mij iets waarmee ik al die vrienden hier naar tevredenheid kan antwoorden. Het ga je goed, mijn heer Erasmus, met voorspoed tot in lengte van dagen.

Antwerpen, 26 oktober 1535

Van ganser harte je Erasmus Schets

Astudillo heeft mij vanuit Engeland niet geschreven van wie hij het geld ontvangen heeft. Hij heeft volstaan met het sturen van deze voor jou bestemde brief. Want hij denkt dat je daaruit kunt opmaken van wie het afkomstig is en dat daarom geen nadere toelichting nodig is.

Aan de zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam. Te Freiburg

3067a *Aan Bonifacius Amerbach* Bazel, na 22 oktober 1535

Dit is een fragment van een eigenhandige brief van Erasmus aan Bonifacius Amerbach: begin en einde ontbreken en het stuk begint midden in een zin, waardoor niet zeker is over welke personen die zin gaat. Het fragment is in 1950 ontdekt in de universiteitsbibliotheek in Bazel, tussen nog ongeordende papieren van Amerbach. Het handelt over de bezwaren die de koper van Erasmus' huis in Freiburg tegenover Amerbach had geuit, in een brief van 22 oktober 1535, over de afhandeling van de koop.

... [Erasmus heeft] onomwonden en in alle oprechtheid [verklaard] dat hij liever een verlies zou willen nemen van dertig kronen dan hem voor drie blafferts tekort te doen etc. Over de zes florijnen had hij het helemaal niet hoeven hebben.[1] Hij heeft de door mij getekende akte. Gilbert had ik mondeling en schriftelijk de opdracht gegeven om ze hem cadeau te doen voor het geval er iets onverwachts zou gebeuren. Toen ik hem na zijn terugkeer het verwijt maakte dat hij hem niets cadeau had gegeven, voerde hij als excuus aan dat de eerwaarde heer niet aanwezig was geweest, maar hij had ook wel wat aan te merken op de kapelaan.[2]

De luiken van de ramen op de verwarmde kamer op de bovenverdieping heb ik laten weghalen en voor andere doeleinden gebruikt omdat ze er boers uitzagen en geen nut hadden. Dat is al meer dan drie jaar geleden gebeurd. De eigenaar van een huis is gerechtigd om zelfs wat vastzit te demonteren, zij het dat dit niet meer kan bij de verkoop en de overdracht. In de verwarmde kamer op de bovenverdieping bevonden zich drie aan de muur bevestigde opbergkastjes. Eén daarvan heb ik naar mijn slaapkamer overgebracht. De opbergkast die in de keuken stond, had ik nieuw gekocht toen ik in het huis van Villinger woonde[3] en die heb ik bij mijn verhuizing meegenomen. Die was net zo min als de boekenkasten aan de muur bevestigd. Mocht er toch

1. De koopsom was op zes florijnen na voldaan. De naam van de koper was Peter Reich von Reichenstein, kanunnik van de kathedraal van Bazel. In 1529 was het hele kapittel naar Freiburg verhuisd in verband met de reformatie in Bazel.
2. Waarschijnlijk Johannes Sutor Bollanus, kapelaan van de Munsterkerk in Freiburg. Wat Gilbert aan te merken had blijft onbekend.
3. Van april 1529 tot september 1531 had Erasmus te Freiburg in het huis Zum Walfisch gewoond, eigendom van Villinger.

buiten mijn weten op onrechtmatige wijze iets door de huishoudster weggehaald zijn,[4.] dan heb ik dat, om de Joden te kalmeren, met batzen gladgestreken. Aan de secretaris heb ik drie florijnen betaald voor het opmaken van de akte.

3068 *Van Gilbert Cousin*
[Nozeroy], 2 november 1535

Gilbert Cousin van Nozeroy aan de onvergelijkelijke heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, sieraad van alle geleerde theologen van onze tijd, eerbiedwaardige beschermheer, allerhartelijkst gegroet

Ik doe nu niets anders dan stilletjes treuren om mijn lot, Erasmus, uitzonderlijk sieraad van onze eeuw. Na mijn weldadige verblijf bij jou, waardoor ik in je directe nabij heid kon zijn, heb ik mij uit eigen beweging gewaagd aan allerlei niet voor de hand liggende uitdagingen. Toen ik bij jou was, was er niemand gelukkiger dan ik. Nu zou ik geloven dat er niemand ongelukkiger is. Niet zozeer omdat ik in de maalstroom van de wereld terechtgekomen ben, maar omdat ik het moet doen zonder het geleerde contact met jou. Hoewel niets mij aangenamer en eervoller was dan dat, begrijp ik niet welke kwade genius die mij mijn geluk misgunde, mij heeft dwarsgezeten. We zien maar al te vaak gebeuren dat wij ons geen zorgen maken zolang wij onbekommerd van het goeds genieten dat we hebben. Wij worden ons er pas dan van bewust, wanneer er geen mogelijkheid meer bestaat om het terug te krijgen.

Dat ik dit aan den lijve ondervind, doet mij in toenemende mate verdriet. Telkens als ik terugdenk aan jouw onvolprezen vriendelijkheid voor mij (en ik denk daar onophoudelijk aan) betreur ik niet alleen mijn besluit, maar bijna ook dat ik leef. Want ik constateer dat juist mensen die zich hebben onderscheiden door hun geleerdheid, geen enkel reisgevaar schuwen om maar Erasmus te kunnen ontmoeten en zich stuk voor stuk gelukkig wanen, telkens als jij je bereid toonde met hen te spreken en hun jouw vriendschap te gunnen. Ik was bijgeschreven op de lijst van je huisgenoten, waardoor ik met jou van aangezicht tot aangezicht kon verkeren, waardoor ik naar je zorgvuldig gekozen woorden kon luisteren, waarmee je als een tweede Pericles een angel achterlaat bij je toehoorders.[1.] Daardoor was ik in de gelegenheid om jou, de coryfee en vorst van de geletterde wereld, over christelijke en andere onder-

4. Zijn vroegere huishoudster, Margarete Busslin.
1. Fragment van de komediedichter Eupolis, *Dèmoi* 6.

werpen even geleerd als indrukwekkend van gedachten te horen wisselen. Dat alles heb ik tot mijn ongeluk prijsgegeven. Daarmee gooi ik precies datgene weg wat de meest gefortuneerde met geen mogelijkheid zou kunnen kopen.

Ik voel mij dan ook ellendig en werkelijk ongelukkig, ik die in plaats van te kunnen terugkeren naar mijn vaderland, verbannen ben naar de steengroeven van deze wereld. Ik zal de ellendige ruzies nu voor eeuwig de verdoemenis toewensen:[2] eeuwige verdoemenis aan hen die ervoor gezorgd hebben dat ik onbezonnen de kameraadschap heb vergooid die alle vormen van geluk kende en die mij hoog aanzien zou opleveren. Maar wat kun je ertegen doen?

> Het juiste moment heeft aan de voorzijde haar, maar daarachter is het kaal.[3]

Heeft zich dat moment eenmaal aangediend, dan is het ook alweer verdwenen. Mijn ongeluk heeft mij zover gebracht dat ik deze tegenslagen maar moet verwerken. Omdat er niets anders op zit, zal ik zelf deze pijn met geduld moeten stillen. Blijf ondertussen, allergeleerdste Erasmus, met de mildheid jou eigen denken aan je beschermeling, die over het algemeen zo aan je verknocht is dat, mocht hij ooit weer de macht over zichzelf terugkrijgen, hij die helemaal aan je zal overdragen. Jouw ondergeschikte wil ik zijn en wil ik genoemd worden. Want mocht je mijn hulp kunnen gebruiken, dan zal niets mij dierbaarder zijn dan dat aan iedereen duidelijk is dat jij totale zeggenschap over mij hebt. Het ga je goed in voorspoed, sieraad en eer van onze eeuw, voortreffelijke en zeer geleerde Erasmus. Inderhaast geschreven, de dag na Allerheiligen.

3069 *Van Paul Volz*
Straatsburg, 4 november 1535

Allerhartelijkst gegroet. Met grote vreugde heb ik je briete ontvangen, zeer dierbare Erasmus, samen met de *Prediker* die je mij cadeau deed. Maar jouw genegenheid voor mij was mij ook zonder dat wel bekend. Het boek heeft mij nog ruimschoots op tijd bereikt. Want wat men apprecieert komt nooit te laat.

2. De aard van de ellendige ruzie blijft in duister gehuld; misschien had die te maken met de wens van Cousin bij Erasmus te blijven en de wens van zijn ouders dat hij thuis zou komen.
3. Cato, *Disticha* 2, 26.

Ik ben je erkentelijk en ben enorm dankbaar voor deze en de andere gunsten die je mij bewijst, en ik zal dan ook van mijn kant voor jou alles doen wat in mijn vermogen ligt.

Overigens betuig ik je mijn medeleven, beste Erasmus, bij de dood van je beroemde vrienden. Eigenlijk zouden we eerder beiden blij moeten zijn dat zij zelf moedig hun leven hebben gegeven voor de goede zaak. Misschien had ik je veeleer mijn medeleven moeten betuigen vanwege het feit dat ene Étienne Dolet onbehouwen van leer trekt tegen de wijze waarop je in het leven staat en tegen jouw opvattingen en er geen spaan van heel laat. Ware het niet dat wij weten dat Dares Entellus uitdaagt om korte metten te maken met zijn verwaandheid.[1.] Je zult met je Terminus voor niemand aan de kant gaan en je zult ongetwijfeld ook deze brutale blaag duidelijk maken dat hij zijn dure tijd slecht gebruikt heeft door jou als het ware belachelijk te maken, jij die al op leeftijd bent en (dat zeg ik zonder enige vleierij) je buitengewoon verdienstelijk hebt gemaakt bij de vorige, de huidige en de toekomstige generaties. Terwijl je afrekent met dit ongedierte, kun je misschien je energie beter steken in werken van grotere waarde en zou ik van mijn kant met wat meer vertrouwen het literaire cadeautje tegemoet mogen zien waarmee je mij een keer beloofde te zullen verwelkomen.

Onze Sapidus heeft een gedicht geschreven tegen deze vijand van jou.[2.] Als Froben het nog niet heeft, kan hij het krijgen wanneer hij wil. Maar ik denk dat Georg Ulricher het hem al gestuurd heeft.[3.] De vier uiteenzettingen over de dood van More, opgedragen aan onze Beatus Rhenanus, heb ik zo snel ik kon opgestuurd. Het ga je goed, vriend in Christus, en laten we bidden dat de Heer ons verlost van het kwade. Amen.

Straatsburg, 4 november 1535

Jouw Paul Volz, abt, wat zoveel betekent als ‘van aanzienlijk lager niveau’

Aan de eerwaarde heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, zeer geleerde leermeester in de heilige letteren, zeer dierbare broeder en vriend in Christus, woonachtig te Bazel

1. Vergilius, *Aeneis* 5, 362-484: bokswedstrijd tussen Dares en Entellus (onderdeel van de lijkspelen voor Aeneas' vader Anchises).
2. Het bedoelde gedicht is niet teruggevonden.
3. Georg Ulricher, drukker in Straatsburg.

3070 *Van Pietro Merbeglio*
Milaan, 9 november 1535

Gegroet. Zeer geachte Erasmus, onlangs heeft een onbekende, maar in elk geval een Italiaan, de brief bezorgd die je op 18 maart schreef aan Laurentia en aan mij. Ook al arriveerde die een beetje aan de late kant, hij was niettemin zoals gewoonlijk uiterst welkom. Die man vertelde mij dat je mij via hem een exemplaar van jouw *Gebeden* had gestuurd, maar dat een dief, een reisgenoot, hem dat tegelijk met wat reisgeld had afgenomen. Hij zei dat het exemplaar dat je voor Gumppenberg bestemd had er nog wel was. Samen met jouw brief vertrouwde hij het mij toe, met het verzoek het naar Rome te sturen. Ik heb dat graag gedaan: hij zei dat hij zijn voornemen om naar Rome te gaan gewijzigd had. Je *Gebeden* zijn erg in de smaak gevallen. Als je ze nog een keer wilt sturen, doe je mij daarmee een heel groot plezier. Wat je mij in je brief adviseert, is verstandig en zeer terecht. Op die manier maakt men stilzwijgend met lasteraars korte metten.

Ongetwijfeld heb je gehoord over het noodlottige overlijden van mijn vorst, de hertog van Milaan; ik kan hem niet genoeg beklagen. Deze voortreffelijke hertog heeft op 1 november rond middernacht deze wereld verruild voor een die gelukzaliger is. Er is niemand die niet bitter weent om zijn dood. Maar er is nauwelijks iemand die meer uit het veld is geslagen dan ik. Twintig jaar ben ik zijn secretaris geweest. Niet een vorst, maar een vader heb ik verloren. Hij had het grootste vertrouwen in mij. Maar welk gevolg heeft het dikwijls denken aan de dood anders dan het vergroten van het verdriet? Wat gebeurd is beschouw ik als onherstelbaar. Daarom heb ik het heilzamer gevonden om alles wat het lot ons oplegt geduldig te dragen. Toch benauwt mij één ding in hoge mate. De bloei van de jeugd heb ik verbruikt, ik ben op leeftijd gekomen, mijn eigen kapitaaltje heb ik uitgegeven, eerdere tegenslagen blokkeerden de uitbetaling van door mij geleverde diensten, nu is het dat vreselijke, vroegtijdige en onverwachte overlijden dat die uitbetaling helemaal heeft doorkruist en gestopt. Als de keizer niet met enige welwillendheid naar mij zal omzien, weet ik niet wat ik nog moet zeggen. Ik hoop en wacht af.[1] Dit wilde ik je in mijn verdriet schrijven. Beste Erasmus, zorg intussen dat het je buitengewoon goed gaat en blijf mij zoals altijd goedgezind. Niets zal mij dierbaarder zijn dan dat je mij troost biedt. Nogmaals vaarwel en gegroet.

Vanuit Milaan, 9 november 1535

Je zeer onderdanige Pietro Merbeglio

Aan de zeer beroemde theoloog, de heer Erasmus van Rotterdam, een vader die ik mij wensen zou

Te Freiburg im Breisgau

1. De keizer zal hem niet teleurstellen.

3071 *Van Wigle van Zwichem*
Speyer, 17 november 1535

Allerhartelijkst gegroet. Zeer geachte heer, je brieven aan Tielmann Gravius en aan Heresbach zal ik met de eerstvolgende bode naar Keulen sturen.[1] Als ik ze iets eerder had ontvangen, had ik ze met Karl Harst kunnen meegeven, die door de hertog van Kleef naar de recent in Worms gehouden Rijksdag was gestuurd. De vorst van Sion heeft ook in de gevangenis zijn koninklijke onverschrokken aard nog niet verloren, en houdt maar niet op met ons vreselijke dingen te voorspellen. Toch zinde het sommige vorsten maar matig dat hij tot nu toe gespaard is, en nog maar net is in Worms besloten om hem zo snel mogelijk uit de weg te ruimen. Over het soort straf waren de meningen verdeeld. Sommigen vonden dat hij, zoals bij vadermoordenaars, in een leren zak genaaid in de Eems gegooid moest worden. Anderen dat hij flink toegetakeld en met honing ingesmeerd, in een ijzeren kooi opgesloten en hoog opgehangen moest worden, na er een bijenzwerm op losgelaten te hebben. Weer anderen dat hem een gloeiend hete kroon op het hoofd gezet moest worden. Uiteindelijk is de kwestie voorgelegd aan een aantal afgevaardigden van de kant van de vorsten en de keizerlijke staten om zich samen met de bisschop van Münster te buigen over de bestraffing van de gevangengenomen wederdopers en over andere kwesties van de afgelopen oorlog en daar besluiten over te nemen. Velen waren van mening dat de stad Münster met de grond gelijk gemaakt moest worden. Maar een mildere opvatting wist gedaan te krijgen dat alleen de bolwerken van de wederdopers worden ontmanteld. Ook over het geloof is een langdurig debat gaande. Want afgevaardigden van de hertog van Saksen en van enkele andere vorsten waren bereid om de nieuwe evangelisten te accepteren. Maar in het verlengde van de besluiten van eerdere bijeenkomsten is overeengekomen om op geloofsgebied niets te veranderen. Maar de Saksen en anderen hebben zoals gewoonlijk daartegen bezwaar aangetekend.

Alle weldenkende mensen betreuren de dood van More. Maar toen hij eenmaal was gedoemd tot eeuwige opsluiting, kon hij toch niet anders dan een roemvolle en schitterende dood verkiezen boven langdurige slavernij, ofschoon zijn dood over het algemeen onverdiend wordt gevonden, omdat die voortkwam uit vergelding.

Onlangs schreef een vriend mij vanuit Rome dat paus Paulus je bedacht heeft met een rijk priesterambt, maar dat men nog niet had kunnen vernemen

1. Waarschijnlijk de reacties van Erasmus op brieven 3040 en 3041 van Tielmann Gravius en op 3031 van Konrad Heresbach.

hoe je dit hebt opgenomen; dat hij je tevens de kardinaalshoed in het vooruitzicht heeft gesteld, mits je zijn apostolische gunst niet van de hand zou wijzen. Ik zou je daarmee wel geluk wensen, als ik niet zou weten dat je nooit om dergelijke eerbewijzen hebt gegeven.

De keizer is enige tijd opgehouden in Palermo, omdat hij niet weg kon vanwege Siciliaanse verwikkelingen. Toch wordt hij in Napels verwacht, waar de hertogen van Savoia, Mantua en Ferrara naar men zegt hun opwachting bij hem zullen maken. Het ga je goed, edele heer. Ik heb jouw groeten nog niet aan de heer Andreas von Könneritz overgebracht, omdat je bode mij jouw brief in de avond bezorgde en 's ochtends vroeg weer zou vertrekken. Wees er niettemin van overtuigd dat hij je heel goed gezind is en je groet met groot genoegen zal ontvangen. Als ik je uit zijn naam meer dan duizendmaal de groeten doe, zal hij dat zeker in dankbaarheid aanvaarden.

Speyer, 17 november 1535

Je zeer toegewijde Wigle van Zwichem

Aan de allergrootste vernieuwer van de ware theologie en van alle schone letteren, Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn meester en onvergelijkelijke beschermheer

3072 *Van Conradus Pellicanus*
Zürich, 18 november 1535

Gegroet. Ik ga ervan uit dat u mij mijn langdurige stilzwijgen tot nu toe niet kwalijk neemt, zeergeleerde Erasmus, aangezien u in de tussentijd allerminst op brieven van mij heeft zitten wachten. Maar ik verzoek u oprecht om niet te denken dat dit stilzwijgen voortkomt uit een gevoel van verbittering of afgunst. Ik schaamde mij voor mijn onbeholpen schrijftrant, waardoor ik dacht dat die bij u niet in de smaak zou vallen. Afgaande op genoeg betrouwbare signalen heb ik begrepen dat u behoorlijk kwaad op mij bent en dat u zich aan een vonnis over mij hebt gewaagd, vooral omdat u bent gaan geloven dat ik door mijn desertie uit de paapse gelederen totaal van instelling veranderd zou zijn, met als gevolg dat u afkerig blijkt van briefcontact en van een persoonlijke ontmoeting met mij, en niet zonder reden vindt dat het onderhouden van contact uw reputatie niet veel goeds oplevert. Hoe het ook zij, beste Erasmus, ik zou graag willen dat u, zo is mijn verzoek, van mij aanneemt dat mijn genegenheid en hoogachting voor u in de tussentijd nooit zijn afgenomen; bijgevolg heb ik altijd met genoegen in mijn kring lovend over u horen spreken en net zo goed tot mijn leedwezen het maar over mij

heen laten komen als ik, wat zelden gebeurde, hoorde dat iemand niet eerlijk over uw geschriften of manier van doen oordeelde. Hoewel ik begrepen heb dat u gebeten op mij bent en ik van mening ben dat ik daar geen schuld aan heb, wil ik toch dat u nu van mij aanneemt dat ik voor God, die alles ziet, verklaar dat ik mij niet bewust ben van enige verandering ten kwade en werkelijk geen uur tegen mijn zin heb doorgebracht in de orde der minderbroeders. Ik was er namelijk van jongs af aan van overtuigd dat God die levenswijze welgevallig was. Daardoor ben ik in mijn jonge jaren gevormd en ik zou ook nu nog niet anders willen dan zo geleefd te hebben, natuurlijk in het gezelschap van godvrezende, eerzame en iedere vorm van onbillijkheid hatende mannen. Ik geloof dan ook vandaag nog dat er in het paapse rijk geen betere orde bestaan heeft.

Ook nadat ik Gods omzien naar mij ervaren had, ben ik wel veranderd van habijt maar niet van opvatting waar het gaat om het streven naar ingetogenheid, en ik kan u eveneens verzekeren dat ik zelfs geen moment spijt heb gehad van mijn huidige situatie, omdat ik er niet aan twijfel dat die God welgevallig is, maar die ook ervaar als heilzaam en waarachtig religieus. Daarmee ben ik ook bereid om op elk moment, wanneer de Heer mij roept, te gehoorzamen aan diezelfde God en te sterven, omdat dankzij Gods genade mijn hoop op geluk in Christus de Heer onverminderd groot is, wiens goedertierenheid ik altijd en in alles om mij heen voel. Ik heb het schitterende voorrecht om mij te mogen bekwamen in de Heilige Schrift. Gezond van geest en lichaam maak ik daar ten volle gebruik van. Uit mijn ambt van kanunnik heb ik een jaarlijks inkomen en kom ik niets te kort. Mijn lieve vrouw regelt het hele huishouden zonder dat ik daar enig omkijken naar heb. Als ik één keer per jaar mijn wijn- en graanvoorraden controleer is het veel. Voor mijn hele voedselvoorziening ben ik daarop aangewezen, net als andere mensen. De Heer heeft mij een zoon gegeven, Samuel, die nu acht jaar oud is, en een dochtertje van zeven, prachtige kinderen van wie we veel verwachten.[1.]

Gedurende de eerste drie jaren heb ik mij volledig verdiept in Hebreeuwse commentatoren, zodat ik inmiddels nu alweer voor de derde keer zonder veel moeite dagelijks college geef in Hebreeuwse tekstverklaring. Zo ben ik nu met een derde collegereeks Leviticus bezig. Hoe onvoorstelbaar is het dat Gods goedheid ons de briljante Theodorus, een jongeman van nog geen dertig jaar, in de plaats van Zwingli heeft gegeven.[2.] Diens beste college legt het

1. In 1526 was Pellicanus getrouwd met Anna Fryesin. In 1527 kreeg het echtpaar een zoon, Samuel; in 1528 een dochter, Elisabeth.
2. Theodoor Buchmann (Theodorus Bibliander, 1504?-1564). Hij had onder andere in Bazel gestudeerd: twee jaren (1525-1527) bij Oecolampadius en Pellicanus.

volgens mij in vroomheid en godsdienstige verering af tegen een wat minder geleerd college van Theodorus,[3] want deze wijdt zich helemaal aan het geven van colleges, terwijl Zwingli in beslag werd genomen door een veelheid aan werkzaamheden, preken, schrijven en andere dingen.

Als u *De Profeet Nahum* heeft gezien, weet ik dat u van mening zult zijn dat ik nu de waarheid schrijf.[4] Ten slotte geef ik vrijwillig enkele maanden per jaar college in Hebreeuwse grammatica. Toen ik wat meer vrije tijd kreeg, ben ik aan de slag gegaan om voor een volgende collegereeks enig naar mijn mening noodzakelijk aanvullend commentaar te schrijven, waaraan Zwingli, die toen nog doceerde, geen aandacht gegeven bleek te hebben. Zo heb ik onder leiding van de Heer daaraan een vervolg gegeven. En ik verbaas me dat ik nu een punt bereikt heb dat vijf jaar geleden niemand van mij had kunnen denken.

Het is een overigens onbeduidend werk met niet veel diepgang dat het niet verdient gelezen te worden door grote geleerden.[5] Maar aangezien overal het aantal ongeletterden in de meerderheid is, worden er ook meer exemplaren van verkocht, met als gevolg dat de drukker begonnen is met een tweede editie gelijk aan de eerste. Ik zou het op prijs stellen als u in het voorwoord van het eerste deel mijn verontschuldiging voor mijn onbezonnenheid zou willen lezen. Wat u in uw *Prediker* op pagina 376 heeft geschreven als kritiek op het vijfde deel - want ik heb het hele boek gelezen - waar u mijn opzet bekritiseert, neem ik u niet kwalijk, omdat ik begrijp dat u er niets van gelezen heeft: anders had u gezien dat ik iets anders heb geschreven dan u denkt.[6]

Ook heb ik nu in plaats van mijn vroegere monniken de nodige vrienden en kennissen, die aardiger zijn en aan wie ik meer heb, respectabele mannen, achtenswaardig door hun goede naam en maatschappelijke status. Kortom, met zoveel zegeningen van God verlang ik niets anders dan dat mijn dankbaarheid voor de Heer mijn God groot genoeg is om al zijn goede gaven op een waardige wijze te kunnen beantwoorden, al is het slechts voor een zeer gering deel. Ik hoop daarmee bereid en in staat te zijn om, dankzij zijn rijke-

3. Vergissing van Pellicanus: het woord ‘eruditio’ speelde nog door zijn hoofd, maar hij moet ‘religio’ of iets dergelijks bedoeld hebben. In de vertaling is de vergissing gecorrigeerd.
4. *Propheta Nahum iuxta veritatem Hebraicam latine redditus per T. Bibliandrum*, 1534.
5. *Commentaria Bibliorum*, Zürich 1532-1539 (Froschover), 7 delen. De tweede druk is van 1536-1546, door dezelfde drukker.
6. Pellicanus wordt niet met name genoemd. Strijdpunten waren het al dan niet apocrief zijn van de boeken Ezra 3-4 en het auteurschap van het boek Wijsheid.

lijk geschonken goedertierenheid, een moeilijker lot (mocht mij dat overkomen) te dragen. Intussen dank ik God, die mij ook in het laatste uur wil leiden naar de werklieden van zijn wijngaard, en als Almachtige mij tot zijn werktuig maakt voor zijn glorie. Moge hij voorts u nog lang voor ons behoeden tot zijn eigen glorie en tot voordeel van de Kerk. Met het oog daarop stelde hij u in staat om studies te wijden aan het Nieuwe Testament, dat van al uw werken het sieraad bij uitstek is en dat samen met al uw overige geschriften zal maken dat men zich u voor altijd op bijzondere wijze met eerbied zal blijven herinneren. Al uw werken zijn natuurlijk erudiet en mooi geformuleerd, maar de vroomheid van uw *Parafrasen* overtreft voor mij alles.

Ik verzoek u ten slotte, zeer eerwaarde Erasmus, om dat wat ik gezegd, geschreven of gedaan heb als onvolkomen te beschouwen. U hebt mij onbezonnenheid verweten. Daarin geef ik u gelijk. Maar ik erken geen enkel gebrek, hoe klein ook, aan eerbied of enige verzaking van geloof.

Ik betreur dat er enkele tegen mij gerichte geschriften van u in omloop zijn. Maar ik betreur dat voor u, niet zozeer voor mij. Ik heb genoeg om nog naar uit te zien. Ik wens dat u, mijn strijdmakker van weleer, en ik uiteindelijk weer vrienden worden zoals vroeger, en dat u mij als vriend die u nog net zo dierbaar is als vroeger in de armen wilt sluiten in de Heer. Net als u wens ik dat hij mij als zijn nederige dienaar wil aannemen en dat ik erkenning mag krijgen, niet op grond van mijn verdiensten, die van nul en generlei waarde zijn, maar vanuit zijn genade. Meer dan dat hebben wij beiden niet nodig. Ik zal u, zolang ik leef, uit het diepst van mijn hart liefhebben en ik blijf keer op keer bidden en zal onophoudelijk smeken dat u door ons beider Heer bemind en geëerd wordt onder de hemelbewoners.

Ik verzoek u om over deze in de haast geschreven brief van mij mild en vriendschappelijk te willen oordelen. Wanneer ik te horen krijg dat die niet onwelkom was, zal ik er andere op laten volgen. Het ga u goed in de Heer, nog lang en in voorspoed, zeer dierbare Erasmus.

Zürich, 18 november 1535

Uw vriend als weleer Conradus Pellicanus

Aan de zeer geachte en zeer geleerde theoloog, Desiderius Erasmus van Rotterdam

3073 *Van Christoph van Stadion*
Dillingen, 27 november 1535

Allerhartelijkst gegroet. De pas verschenen boeken over de manier van preken, zeer dierbare Erasmus, heb ik voor zover ik dat in mijn vrije tijd kon, meer vluchtig bekeken dan gelezen, en ik heb er niets laakbaars in aangetroffen. Zij beschrijven en leren de randvoorwaarden: welke ingetogenheid en plichtsbetrachting een predikant moet hebben en welke methode hij moet gebruiken om effectief te zijn, in de zin dat hij de toehoorders nieuwsgieriger maakt. Wat is er in deze tijd verhevener, zinvoller, ja onmisbaarder om te onderwijzen dan dit? Dat het volk zo lauw is in het geloof komt volgens mij alleen maar door het gebrek aan goede predikanten.

Toch moet mij één ding van het hart. Wanneer u in het eerste boek op bladzijde 41 onder meer schrijft: 'Ook heden ten dage zijn er bepaalde hoge heren vergelijkbaar met Herodes, die Christus en zijn leer tot mikpunt van spot maken', zou daaraan toegevoegd mogen worden: 'Zoals Herodes vanwege Herodiades Johannes de Doper, een eerzaam en onschuldig man heeft laten onthoofden, zo heeft de koning van Engeland dat gedaan met twee mannen van volstrekt onbesproken gedrag, de bisschop van Rochester en More, vanwege zijn minnares'. Een in onze eeuw onmenselijke en ongehoorde daad. Ik heb de geschiedenis van de nieuwe martelaren niet zonder tranen en droefheid gelezen, en hoewel ik geen van beiden ooit heb ontmoet, heb ik toch voor de bisschop van Rochester en voor More vanwege hun door iedereen geprezen bijzondere deugdzaamheid diep respect gekregen. Zij zullen ongetwijfeld de kroon der martelaren ontvangen.

De keizer verblijft nog op Sicilië en het is nog niet zeker of hij naar Italië of Spanje zal gaan, of het moet zijn dat men denkt dat hij vanwege de dood van de hertog van Milaan naar Italië zal komen.[1.]

Over de paus is niets te melden behalve dat hij, naar men zegt, uit alle macht zijn verwanten probeert te verrijken.

Koning Ferdinand zingt het oude liedje, 'Het ontbreekt me aan goud en zilver'.[2.] Niettemin bevrijdt hij anderen, zichzelf bevrijden kan of wil hij niet.

De pest houdt zich bij ons in. Met de dag neemt ze af, zij het dat ze op veel plaatsen nog nagloeit.

Ten aanzien van het concilie is er weinig hoop als gevolg van de verschillen van mening tussen de vorsten. De woordvoerder van de paus schreef mij

1. Keizer Karel was in Napels gearriveerd op 25 november 1535, twee dagen voor de datum van deze brief. De hertog van Milaan, Francesco Maria Sforza, was op 1 november 1535 zonder erfgenaam overleden; de koning van Frankrijk maakte aanspraak op het hertogdom voor zijn zoon Henri, die gehuwd was met Catherina de'Medici.
2. Vergelijk Handelingen 3, 6. Het vervolg van de passage, over bevrijden, stamt uit Marcus 15, 31 of Lucas 23, 35.

dat onder meer, zoals u in de bijgevoegde brief kunt zien. En om niet totaal ondankbaar over te komen, stuur ik u zeventig kronen en tien voor uw secretaris Gilbert. Nu rest mij niets anders dan u te melden dat ik in mijn dagelijkse gebeden Christus verzoek om u voor ons nog lang en in goede gezondheid te bewaren omwille van het algemeen belang van de christenen.

Vanuit ons kasteel in Dillingen, 27 november 1535[3.]

Uw Christoph, bisschop van Augsburg

Aan de zeer geachte theoloog Erasmus van Rotterdam, zijn vriend en leraar. Te Bazel

3074 *Van Johann Georg Hermann*
Speyer, 11 december 1535

Gegroet. Toen ik onlangs uit Italië was weergekeerd in mijn ouderlijk huis, heer Erasmus, onsterfelijk sieraad van de letteren, informeerde mijn beste, liefhebbende vader, toen hij bezorgd allerlei dingen met mij aan het bespreken was over mijn levenswijze en mijn voornemens, heel nadrukkelijk naar mijn letterenstudies en naar de resultaten van de afgelopen periode. Hij wilde vooral weten of ik, na de twee brieven die ik de afgelopen jaren aan u had geschreven, nog steeds onverminderd mocht rekenen op uw goedgunstigheid jegens mij.[1.] Toen ik eerlijk en ronduit toegaf dat ik gedurende al te veel maanden mijn taak om u te schrijven verzaakt had, begon hij (uit vaderlijke genegenheid) mij flink de mantel uit te vegen en mij mijn nalatigheid te verwijten, aangezien ik er totaal niet bij had stilgestaan hoe ik door plichtsbetrachting uw sympathie zou kunnen behouden, terwijl hij u zelf had gevraagd om mij een brief te schrijven: die brief was een zeldzaam en kostbaar voorrecht.[2.] Toen ik mij echter met velerlei argumenten voor mijn stilzwijgen wilde verontschuldigen, richtte ik mij tot dovemansoren en kwam van een koude kermis thuis, zoals men dit zegt.[3.] Wat moet ik er meer over zeggen? Ik zag wel in dat ik hem niet anders tevreden kon stellen dan door te beloven u opnieuw te zullen schrijven; en als ik dat niet op korte termijn zou doen, dat ik dan geen clemente vader meer zou hebben. Omdat goddelijke en menselijke rechtsregels mij dwingen om hem te gehoorzamen, zou ik graag

3. Vanwege de reformatie in Augsburg resideerde de bisschop al enige jaren in Dillingen.
1. Deze twee brieven zijn niet bewaard gebleven.
2. Deze brief van Erasmus is niet overgeleverd.
3. Vergelijk *Adagia* 387; 370.

willen dat u het eerder aan zijn genegenheid dan aan mijn stuursheid wijt dat ik uw drukke werkzaamheden weer onderbreek met een langdradige en onbenullige brief van mij.

Op advies van mijn vader en van de heer Van Zwichem die ooit mijn leermeester was, besloot ik uiteindelijk mijn leven anders in te richten, met als gevolg dat ik mij naar Speyer heb begeven en mij daar ben gaan toeleggen op de rechtspraktijk. Want nog afgezien van het feit dat dit de bedoeling is van bijna iedereen die zich in het recht verdiept, meende ik toch ook dat mij dankzij mijn leermeester de heer Van Zwichem, die hier belast is met de functie van raadsheer, een prachtige gelegenheid werd geboden om kennis te maken met de praktijk. Op die manier zou ik vervolgens de enorme kosten die mijn vader voor mijn studie had gemaakt kunnen terugverdienen in een fatsoenlijke burgerbaan en mij voor de toekomst een inkomen kunnen verschaffen. En zo ben ik enige dagen geleden in Speyer aangekomen en ik heb gemeend dat ik allereerst u moest schrijven om zo aan de wens van mijn vader tegemoet te komen.

Het waren echter geen onbeduidende redenen die mij er tot nu toe van hebben weerhouden om u iets te schrijven en mij er te vaak toe brachten om de ter hand genomen pen weer neer te leggen. Dat kwam doordat ik bang was om bij u, de allergeleerdste man van onze tijd, aan te kloppen met mijn onbenullige en onbeholpen brief en doordat ik maar al te goed weet met hoeveel belangrijke bezigheden u dagelijks wordt overladen. Hoewel ik mijn vader deze en vele andere argumenten voorhield, kon ik hem daarmee toch niet van zijn dwingende eis afbrengen en heeft zijn gezag het uiteindelijk gewonnen van mijn beweegredenen. Vandaar dat ik op dit moment geen andere drijfveer heb om te schrijven dan om in deze brief de redenen van mijn stilzwijgen te verklaren en te getuigen van de opperste genegenheid van mijn vader voor u. Daarbij bid ik u nog eens, zeer vriendelijke heer, en verzoek ik u om, mild als u voor iedereen bent, ook deze brief goed te willen opvatten.

Het ga u goed, onvergelijkelijk sieraad van onze eeuw.

Speyer, 11 december 1535

Was getekend uw zeer onderdanige Johann Georg Hermann

Aan de zeer geleerde en zeer welsprekende vader van de schone letteren, de heer Erasmus van Rotterdam, zijn niet te evenaren meester. Te Bazel

3075 *Van Léonard de Gruyères*
Sursee, 12 december [1535]

Allerhartelijkst gegroet. Ik heb achtereenvolgens twee brieven van u ontvangen, zeer geachte heer Erasmus, de één doorgestuurd uit Besançon, de andere hier bezorgd vanuit Bazel.[1] Ik heb ze beide werkelijk op prijs gesteld, niet alleen vanwege de fijnzinnigheid van stijl (die alom bekend is) maar ook omdat daarin de ware loyaliteit van een oprechte vriend heel duidelijk tot uiting komt.

Hij die u verteld heeft dat ik na beëindiging van mijn missie weer thuis ben, vergiste zich, omdat hij misschien ook zelf door naamsverwisseling op een dwaalspoor is gezet. Want degene die mij vervangt, wordt doorgaans ook officiaal genoemd.

U schrijft dat u, na uw ankers gedurende de winter in Bazel uitgeworpen te hebben, tegen het voorjaar hier naar Besançon zult komen. Dat voornemen juich ik toe, maar dan wel op voorwaarde dat u, ook als ik er niet ben, mijn huis bewoont en naar believen gebruik maakt van alles wat ik bezit, als was het van u zelf. Ik heb wel mijn vicaris thuis gelaten, een nog wel jonge, maar onderlegde en integere man, die zoveel respect voor u heeft, zoals alle goedwillende mensen, dat ik denk dat u het gemakkelijk met elkaar zult kunnen vinden.

Ik ben het met u eens dat u geweigerd heeft om de proosdij van Deventer te aanvaarden. Die is namelijk te min voor een man van uw kwaliteiten en verdiensten. Er zouden wel belangrijkere dingen in het verschiet kunnen liggen als u niet op uw leeftijd zou terugschrikken voor dergelijke zware verantwoordelijkheden, zoals u zelf schrijft.

Ik verwacht iedere dag mijn koerier vanuit Bourgondië met uw *Prediker*, waarvoor ik u de grootst mogelijke dank zeg. Ik heb gevraagd om mij het werk toe te sturen en ik zie er echt met groot verlangen naar uit. Want ik twijfel er niet aan dat het daarin gehanteerde zuivere taalgebruik goed aansluit bij de ernst van het onderwerp (zoals dat in al uw geschriften het geval is), wat zijn nut afwerpt voor ieder die geïnteresseerd en werkelijk godvrezend is.

Over de heer Bonvalot behoeft u niet in twijfel te verkeren. Want degene die u verzekerde dat hij in Besançon is had het bij het rechte eind. Hij was daar namelijk en is er nog steeds. Ik weet dat hij dankbaar was voor de uitgave van de *Apophthegmata.*

Verrijkt met het hertogdom van Milaan en daardoor in aanzien gestegen, zal de keizer weldra arriveren om de zaken van dat vorstendom te regelen in het algemeen belang van de christelijke natie en van de rust in Italië, zoals Zijne Majesteit mij in een brief van 9 november in Cosenza in Calabrië schreef.[2]

1. Eén brief hiervan is nr. 3063; de andere is niet bewaard gebleven.
2. Keizer Karel wilde zelf Milaan niet, maar wenste ook te voorkomen dat de koning van Frankrijk of de paus van Rome het hertogdom zouden verwerven.

Men hoopt vurig op het bijeenroepen van een concilie, want de verheven paus en het college van kardinalen doen daar buitengewoon veel moeite voor. Een gerucht uit betrouwbare bron weet te melden dat de leider der Turken opnieuw onfortuinlijk met de koning van de Perzen slag heeft geleverd en op de vlucht gedood is, maar het wachten is op meer zekerheid.[3.] Ik heb verder niets wetenswaardigs te schrijven. Het ga u dan ook goed, zeer geleerde heer Erasmus, en blijft u mij onverminderd welgezind.

Vanuit Sursee, 12 december

Ik heb namens u de groeten gedaan aan de heer Panizzone, mijn collega, die op zijn beurt Uwe Excellentie de groeten terugdoet en wenst en bidt dat het u nog lang goed mag gaan.[4.]

Uwe Excellentie zeer toegewijde Leonard, officiaal van Besançon

Aan de zeer illustere en eerwaarde heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, theoloog, mijn meester en bovenal zeer eerbiedwaardige vriend. Te Bazel

3076 *Aan Damiaan van Goes*
Bazel, 15 december 1535

Erasmus van Rotterdam aan de weledele heer Damiaan van Goes, allerhartelijkst gegroet

Grote vriend, het aan mijn brief toegevoegde papier zal je de reden meedelen - ik had liever een betere gegeven - waarom je mij moet verontschuldigen tegenover die uitzonderlijke helden van de letteren, Bembo, Bonamico en Coelho, die ik van ganser harte hoogacht en bewonder. Ik heb je brief ontvangen via Lukas Rem, zij het aan de late kant, op 15 december.[1.] Dat is niet zijn schuld, maar die van de koerier.

Over Rensende kan ik me niet genoeg verbazen. Het beste met hem, zo lomp ondankbaar als hij is. Ik denk dat de *Prediker* bij jou al te krijgen is. Er zijn zesentwintighonderd exemplaren van gedrukt. Er is nu een tweede druk in kleiner formaat verschenen. Over de *Commentaren* van Jacopo Sadoleto had ik al zo'n voorgevoel. Ik heb hem per brief terechtgewezen, voor zover het mij

3. Dat Soliman gesneuveld zou zijn was een loos gerucht.
4. Giovanni Domenico Panizzone was secretaris van hertog Francesco Sforza van Milaan en ambassadeur van Milaan in Zwitserland. Gruyères was als diplomaat van Karel V ook vaak met een missie in Zwitserland.
1. Deze brief is niet overgeleverd.

paste om kritiek te hebben op zo'n groot prelaat.[2.] Hij heeft zich voor dit werk mateloze inspanningen getroost. Ik hoor dat het ook de goedkeuring van de mensen van de Sorbonne niet kan wegdragen. Gelenius, een goed en geleerd man, zou ik een wat beter lot toewensen. Hem rijkdom toe te wensen komt nauwelijks bij me op. Armoede brengt hem nu tot werk waaraan eer te behalen valt. De jongeman die je mij aanbeveelt, is nog niet gearriveerd.[3.] Ik zal zorgen dat hij zijn brief krijgt. Gilbert heeft mij verlaten. Nu hij kanunnik is, zal hij de mis gaan zingen. Mijn huis heb ik verkocht en mijn huisraad heb ik her en der van de hand gedaan, niet met grote winst, maar toch ook niet heel ongunstig. Het Italiaans beheers ik niet, maar ik zal zorgen voor de vertaling van wat Pole heeft vertaald.

Ik stuur je van mijn kant een geloofwaardig relaas. Daarin verklaren degenen die uit Engeland terugkeren en bij de gebeurtenissen aanwezig waren, dat er niets onwaars in staat, behalve dat het aantal gestrafte kartuizers kleiner was. Ik zou willen dat ik mij wat langer met je kon onderhouden, dierbaarste vriend, maar je kunt je nauwelijks voorstellen met hoeveel moeite ik dit voor elkaar heb gekregen.

Het ga je goed, en groet onze vrienden. Bazel, 15 december 1535

3077 *Aan Damiaan van Goes*
[Bazel], [omstreeks 15 december 1535][1.]

Erasmus van Rotterdam aan de hoogedele en met allerlei talenten rijk gezegende heer Damiaan van Goes uit Portugal, allerhartelijkst gegroet

Al meer dan een maand ben ik voortdurend aan bed gekluisterd met nauwelijks voorstelbare, in elk geval ondraaglijke pijn. En er is geen hoop op herstel vanwege de naderende winter. Ik ben niet bang voor de dood, maar als mijn dood aan God behaagt, zie ik er steeds meer naar uit. Bij mijn oude kwaal, die met tussenpozen pleegt terug te keren,[2.] kwam ook nog een zweer onderaan mijn rug, die ik hoe dan ook moet belasten, of ik nu lig of zit. Voor deze helse pijn bestaat geen remedie, omdat ik steeds op de wond zelf moet steu-

2. Deze brief is niet bewaard gebleven.
3. Van hem is slechts bekend dat hij kanunnik is geworden in Mainz (brief 3085, het antwoord van Damiaan).
1. Briefje toegevoegd aan brief 3076 (zie de eerste zin daarvan); vandaar dezelfde datum.
2. Niersteen of jicht.

nen. Ik zou willen dat de pijnen draaglijker waren. Maar de Heer is daar; hij mag snijden en branden, als hij mij maar voor de eeuwigheid bewaart.

3078 *Van Damiaan van Goes*
Padua, 22 december 1535

Allerhartelijkst gegroet. Al weer enige tijd geleden heb ik je via de handelsreizigers van Lukas Rem een brief gestuurd. Ik vrees dat die jou niet heeft bereikt,[1.] omdat de pest nog steeds huishoudt in Augsburg en omdat, naar ik hoor, diezelfde Lukas Rem zijn tijd doorbrengt in de buurt van badhuizen vanwege een beroerte. Samen met deze brief heb ik het verslag gestuurd van de strafvoltrekking van Thomas More. Ik verzoek je mij mee te delen als je dat hebt ontvangen. Er waren ook brieven, toegevoegd aan de jouwe, bestemd voor Bonifacius Amerbach, Froben, Herwagen, Sigmund en Gilbert. Mochten die hun nog niet bereikt hebben, wil je hun dan in elk geval laten weten dat ik niet nalatig ben geweest met hun te antwoorden.

Mijn enige reden om je te schrijven is dat ik graag wil weten hoe het met je gezondheid gaat. Om vele redenen vind ik die het belangrijkst. Om niet al te zeer uit te weiden, laat ik die hier achterwege, vooral omdat ik er op een andere plaats en op een ander moment op terug zal komen. Ik verzoek je om mij, als je het niet bezwaarlijk vindt, schriftelijk op de hoogte te houden van je gezondheidstoestand.

Wij hebben hier geen ander nieuws dan over onze keizer en de Turken. Over onze keizer, dat hij na kerstmis in Rome wordt verwacht. Over zijn intocht in Napels stuur ik je een verslag in het Italiaans, tegelijk met enkele lofdichten aan zijn adres in het Latijn.[2.] Wat de Turk betreft, er is ellende, zeg ik je, en nog eens ellende voor de Turk zelf en voor hen die het goed met hun rijk voorhebben.[3.] Hij had het voornemen om vanuit Tauris, beladen met veel geroofde goederen en buit naar huis terug te keren. Hij begon zijn tocht, vorderde traag, omdat vaart maken onmogelijk was met een leger van die omvang, met zoveel bagage en met beduchtheid voor de vijand. En dan, op de dertiende oktober, vielen na de eerste wacht vijftienduizend Perzische keurtroepen zijn kamp binnen. Veertigduizend Turken raakten vermist, vierduizend werden tot slaaf gemaakt. Een enorm aantal Perzen, dat in ellendige krijgsge-

1. Deze brief is in elk geval niet overgeleverd.
2. Het verslag van de intocht is niet overgeleverd, enkele gedichtjes wel: via een achttiende-eeuwse kopie van brief en aanhangsel.
3. De koning van Frankrijk, bijvoorbeeld.

vangenschap was geraakt kwam, als was er sprake van recht op repatriëring, weer vrij. De Turk zelf kon zich ternauwernood met de rest van zijn soldaten al vluchtend in veiligheid brengen, en wat hij nog aan oorlogswerktuigen had is daarmee verloren gegaan. Dit is zo waar als het orakel van Delphi.

Ik stuur je hierbij wat losse mededelingen over de dood van de bisschop van Rochester, die ik van een Engelse vriend ontving. Zo standvastig als hij was toen hij volop in het leven stond, was hij ook in het uur van zijn dood. Toen hij naar het schavot werd gebracht, legde hij aan een monnik op diens vraag enige passages uit de heilige tekst van het Nieuwe Testament uit waar deze al lange tijd geen raad mee had geweten. Hij legde die zo helder uit dat alle omstanders dachten dat een engel uit de hemel hem die influisterde. Je *Prediker* is bij ons al verkrijgbaar, een werk jou waardig, waaraan je niet zonder reden zo lang gewerkt hebt. Ik heb deze brief meegegeven aan Johann Georg Paumgartner, de zoon van Johann Paumgartner, met wie ik nauwe betrekkingen onderhoud. Ik hoop dat hij zal zorgen dat die met meer stiptheid bij jou wordt bezorgd. Het is een goede en verstandige jongen, die het goed met je voorheeft.

Nog altijd heb ik erg veel last van duizeligheid. Wanneer die optreedt kan ik noch tegen kou noch tegen warmte. Zoals ik het zie, zal ik steeds met de kraanvogels van plaats moeten veranderen. Het ga je goed en houd mij van je toestand op de hoogte.

Padua, 22 december in het jaar 1535

Dat ik dit niet zelf geschreven heb komt door mijn ziekte die mij nauwelijks in staat stelde om een eerste versie te maken. Nogmaals het beste

Damiaan van Goes, je vriend zoals je wel weet

De verzen waarvan in de brief sprake is:

> Hercules kwam nooit voorbij zijn zuilen,
> ook keizers kenden de nieuwe wereld niet.
> Maar onze keizer, een tweede Hercules,
> die in Afrika als overwinnaar monsters bedwingt,
> heeft zich ver buiten Hercules' zuilen begeven
> en de nieuwe wereld alom aan zich onderworpen.
> Vandaar dat keizers en Hercules een stap terug moeten doen.

Nog een gedichtje.

> Kort geleden was u groot in Europa, nu nog groter in Afrika,
> binnenkort zult u, denk ik, de allergrootste keizer van Azië zijn.

Nog een ander.

> Omringd door Spaanse, Italiaanse, Duitse wapens
> kunt u, keizer, overal als overwinnaar uit de strijd komen.

Nog een ander.

> Dat de afgebeelde tweekoppige adelaar deels westwaarts, deels naar het oosten kijkt,
> wil zeggen dat de ene helft al van onze keizer is en de andere helft dat nog zal worden.

En nog een ander.

> Terwijl u voor al die duizenden gedode vijanden,
> overmeesterde schepen en ingenomen steden
> evenzoveel kransen toekomen,
> wilt u, keizer, er heel graag nog één bij:
> voor het opnemen van al die duizenden burgers.

3079 *Van een Engelsman aan Damiaan van Goes* [1535]

U dringt er bij mij sterk op aan om wat uitgebreider over de dood van de bisschop van Rochester te schrijven.[1] Wel, zie hoe hoog ik u acht. Vandaag heb ik meer inzicht in de zaak gekregen. U bent denk ik op de hoogte van de gewoonten die bij ons in de rechtspraak bestaan in plaats van wetten. Bij alle mogelijke vergrijpen worden twaalf mannen aangewezen, die meestal niet onderlegd en niet bijster verstandig zijn, en die het meestal niet eens waard zijn dat het welzijn van een spitsmuis aan hun oordeel wordt toevertrouwd. Degenen die in staat van beschuldiging gesteld zijn hebben het recht om iemand te wraken, als ze iemand van hen als onbetrouwbaar beschouwen. De bisschop van Rochester zei echter, toen die twaalf bijeen waren, op de vraag of hij wilde dat een van hen geen vonnis tegen hem zou wijzen: ‘Ik zou willen dat niemand

1. Een brief van een verder onbekende Engelsman aan zijn vriend Damiaan, door deze weer doorgestuurd als aanhangsel van brief 3078 aan Erasmus.

vonnis tegen mij wijst, tenzij hij zou weten dat ik dat verdiend heb.' 'Bent u,' zei de kanselier, 'dus van mening dat niemand van hen gewraakt hoeft te worden?' Waarop hij antwoordde: 'Ik ben van mening dat iedereen de waarschuwing verdient dat het niet zonder risico is om iemand die onschuldig is omwille van de koning te veroordelen. Zoals het gepast is om waar dan ook een zaak naar eer en geweten te behandelen, zo is dat vooral geboden wanneer men over een ander een vonnis velt. Ik zou niet weten waarom ik bang voor hen moet zijn: ik heb mij altijd aan Gods wet gehouden en heb mij voortdurend opgesteld als eerlijke raadgever van onze koning.' Daarop zei de kanselier: 'Dat is niet wat wij nu van u vragen. U bent hier voor het gerecht verschenen om in te zien wat onze rechtsregels eisen, niet om een uitvoerige uiteenzetting van uw overwegingen te geven.' Hij antwoordde: 'Bedoelt u daarmee te zeggen dat ik deze zaak maar zonder mij te verdedigen over mij heen moet laten komen? "Neem hem dan maar mee en oordeel over hem naar uw wet".'[2] U begrijpt, mijn Damiaan, dat deze man niet zwaar gebukt ging onder zijn eigen lot, maar om Christus' wil wel behoorlijk ontdaan was. Hij had liever een discussie gezien over zijn zaak, hij wees geen aanklager af, hij zat niet zozeer in over zijn leven maar wilde pal staan voor zijn godsdienstige overtuiging. Maar de kanselier zei dat de zaak lang genoeg behandeld was en dat hij, om niet weer het oude liedje te hoeven zingen, nu zijn vonnis moest aanhoren. De twaalf waren bijeen. Het doet me verdriet, ik schaam mij voor mijn vaderland dat er op één eiland twaalf mannen te vinden waren om zo'n man ter dood te veroordelen. De rechter gaf opdracht hem weg te brengen naar de Tower en hem, toen de beul met de bijl verscheen, daar weer uit te halen en uiteindelijk zijn hoofd van zijn romp te scheiden.

De rest kent u: de grote voortvarendheid van de beulen heeft hem niet belet om een monnik nog een plezier te doen; hij die zijn leven lang bezig was geweest met de Heilige Schrift, trad in het uur van zijn dood nog op als tekstuitlegger.

2. Johannes 18, 31.

3080 *Van Gilbert Cousin*
Nozeroy, 24 december 153[5]

Gilbert Cousin van Nozeroy aan de heer Erasmus van Rotterdam, eminent theoloog, vorst van alle respectabele wetenschappen, zijn beschermer en in alle opzichten achtenswaardige meester, allerhartelijkst gegroet

Erasmus, sieraad der geleerden, zoals lieden die eenmaal hun schaamte hebben afgelegd, veel onfatsoenlijks doen, zo vrees ik dat ik nogal brutaal kan overkomen, wanneer ik maar niet ophoud om een man van zo'n grote geleerdheid voortdurend met mijn onbenulligheden lastig te vallen.[1.] Maar wat doe je al niet voor iemand die op je gesteld is? Je moet mij mijn opdringerigheid maar niet kwalijk nemen, omdat er zoveel is dat mij, ook al wil ik dat niet, verlokt om je te schrijven. Het is vooral je ongeëvenaarde geleerdheid, waarvan ik zo in de ban ben dat ik er toch niet voor terugschrik om tegen jou, vorst van alle letteren, te praten en te schrijven, al ben ik zelf weinig taalvaardig en een exponent van de middenmoot. Afgezien van het feit dat ik ongeveer zes jaar bij je heb gewoond, zijn het je overweldigende zeggingskracht en een innerlijke drijfveer die mij hiertoe aanzetten. Zoals over de Gallische Ogmius wordt verteld dat hij iedereen naar zich toe trok met gouden kettinkjes, die vanaf zijn mond met de oren van mensen waren verbonden,[2.] zo weet alles aan jou de mensen te boeien en vast te houden, steekt hen en laat sporen in hun geest achter; dat brengt iedereen, tenzij hij harder is dan een Marpesische rots,[3.] tot de grootste genegenheid en bewondering voor jou. Daarvan heb je ons, bij wie het evangelie onbekend is of is verworden tot een kwestie van persoonlijke voorkeur, een paar dagen geleden nog een uitstekend voorbeeld gegeven. Echte bijbelexegeten kent men hier niet, van Erasmus heeft men nog nooit gehoord. Het zijn alleen lieden als Bartolo en geleerden van hetzelfde slag die hier de dienst uitmaken. Ook enigszins weldenkende mensen zien in hen een vaste burcht van de hele christelijke geloofsovertuiging. Maar zie je, ik heb denk ik niet zomaar en niet zonder goddelijke ingeving[4.] jouw *Prediker* en *Enchiridion* voor eigen gebruik hierheen meegenomen. Enkele rechtsgeleerden en artsen, niet de minsten op de lijst, hadden nog maar net eraan geproefd, of ze raakten direct allemaal zo enthousiast dat het leek of zij buiten zichzelf waren getreden, omdat ze niets belang- rijker vonden dan jouw werken die ze dag en nacht met aandacht lazen.[5.] Zelfs Circe heeft werkelijk niet op zo'n wonderbaarlijke manier mensen in wilde dieren veranderd als jij wilde dieren in mensen (als ik het zo zeggen mag). Je kunt nu zien dat mensen die voorheen alleen zwoeren bij lieden als Bartolo, Baldo,

1. Net als brief 3068 lijkt deze brief wel een retorische oefening, of een pronkbrief. Misschien is hij achteraf verfraaid, maar het valt op dat Erasmus in brief 3104 aan Cousin met geen woord van diens brieven 3068 en 3080 rept.
2. Keltische godheid, door Lucianus gelijkgesteld aan Hercules in zijn *Hercules.*
3. Vergilius, *Aeneis* 6, 471.
4. Vergilius, *Aeneis* 5, 56.
5. Horatius, *Ars Poetica* 269.

Mesuë, Averroës, Vigo, De Lyre en Scotus, nu ook zo niet hun enige maar toch hun voornaamste aandacht richten op het evangelie, met jou als voorganger.[6.] Zij verkondigen luid dat ze door jouw toedoen het geluk gevonden hebben, omdat jij de ware weg opwaarts naar Christus hebt gewezen en hebt weten te voorkomen dat zij door algehele dwaling in de grote malaise van de christenheid ten onder zouden gaan. Zij nemen de *Prediker* niet alleen ter hand, maar zij verdiepen er zich grondig in. Er gaat geen dag voorbij waarop zij geen uren vrijmaken voor de *Parafrasen* of het *Enchiridion.* Ik hoop dat, waar deze mannen tot de bovenlaag behoren, meer mensen hun voorbeeld volgen. Ik voorspel dat dit het geval zal zijn wanneer jouw werken bij ons eenmaal bekend raken en de wereld om welke reden dan ook gaat smachten naar de leer van het evangelie. Dankzij jouw enorme geleerdheid is het niet zozeer Cicero die je welsprekend opvoert als wel vol vuur Christus zelf. Wie daardoor en door je overige werken die zo ongeveer zijn opgetekend uit de mond van het evangelie zelf, niet gegrepen wordt, niet verandert en geen ander mens wordt, is ofwel van steen of heeft, verzekerd van het eeuwige leven, doelbewust het draaipunt van zijn bestaan vastgezet in de Scylla van deze wereld.

Daarom hulde voor jouw talent, ongeëvenaarde Erasmus, beschermer van de heil brengende letteren. Iedereen is van mening dat het dankzij jou is dat de studies van de ware theologie herleven. Men erkent dat het jouw verdienste is dat zij weer hun gezuiverde vorm hebben. Men is je dankbaar dat zij door hun herstel weer meer vrucht dragen. Alle weldenkende mensen verkondigen luidkeels dat het navolgen en kennen hiervan absoluut onontbeerlijk is voor hun zielenheil, en dat zij dit inzicht helemaal aan jou danken.

Je zult je dan ook minder verbazen over mijn geestdrift om je te schrijven als je bedenkt dat jij alleen al door jouw werken onbekenden zo ver krijgt een meer dan gemiddelde genegenheid voor jou op te vatten. Des te sterker is mijn genegenheid, verrijkt als ik ben door mijn dagelijkse omgang met jou en in tweeërlei opzicht aan jou schatplichtig, vanwege je geleerdheid en je innemendheid.

6. Bartolo en Baldo zijn Italiaanse juristen uit de veertiende eeuw; Mesuë senior en zijn zoon zijn hofartsen in Bagdad in de negende eeuw, maar de naam dient ook als pseudoniem voor de compilator(en) of auteur(s) van een antidotarium uit de twaalfde eeuw; Giovanni da Vigo is een chirurg uit Rapallo (1450-1525), lijfarts van paus Julius II; Averroës is een filosoof uit Cordoba, twaalfde eeuw, die tevens medicus was; Duns Scotus is in de dertiende eeuw filosoof en theoloog, docerend in Oxford, Cambridge, Parijs en Keulen; Nicolaus van Lyre is filosoof en exegeet, die tot zijn dood in 1349 in Parijs doceert.

Het is dan ook allerminst verwonderlijk als ik, bedachtzaam als ik ben, mij vanwege die genegenheid gedwongen voel om je te schrijven, waardoor ik mij misschien tegenover jou wat meer permitteer dan waarvoor jouw waardigheid ruimte laat of mij past. Maar je zult mij dit, gegeven mijn genegenheid en grote hoogachting voor jou, niet kwalijk nemen. Je zult dat ook wat gemakkelijker accepteren vanwege het feit dat ik je de belangstelling van al deze goede en geleerde mannen niet heb willen onthouden. Mogen de goden geven dat zich binnenkort een vergelijkbare aanleiding voordoet om je te schrijven. Want ik heb niets liever dan te zien dat iedereen je indrukwekkende persoonlijkheid naar waarde schat. Ik neem dat niet alleen waar, maar bewonder en koester dat voortdurend.

Men gelooft dus dat jij als enige in onze tijd in de wieg bent gelegd om de schone letteren verder te helpen. Want wat is er in de zinvolle wetenschappen niet dankzij jouw bemoeienis tot zijn vroegere luister teruggebracht? Welke opleiding moet niet erkennen dat zij zich door jouw hulp gesteund heeft geweten? Goede Erasmus, uitzonderlijke redder niet zozeer van de wetenschappen maar van zielen, ga daarom daarheen waarheen je talenten je roepen.[7] Laat het geklets van sommige idioten, wier geraaskal hier en daar aan krankzinnigheid grenst, ons niet beroven van je voorgenomen schrijfwerk.

Je bent te groot om je druk te moeten maken om dit soort beuzelarij. Je weet maar al te goed dat het prestaties van formaat nooit aan afgunst heeft ontbroken. Laat sommigen maar niet goed bij hun hoofd zijn en het heilige met het profane verwarren; laat anderen maar raaskallen en aan hun eigen regeltjes een waarde toekennen die ze niet hebben. Je hebt ontegenzeggelijk de middenweg van de waarheid gekozen en zo voorzichtig en fatsoenlijk alles onderwezen wat moet gebeuren, dat jouw opvatting door mensen met wat meer benul volledig wordt onderschreven.

Daarvan heb ik naast talloze anderen één wel heel bijzondere getuige, die boven iedere twijfel verheven is en die ‘onberispelijk’ is, zoals de Grieken zeggen, namelijk de zeer eerwaarde prelaat de heer François Bonvalot, abt van Saint-Vincent, jou niet onbekend. Een geleerder en gewetensvoller man is er bij ons niet te vinden; behalve dat hij bij ons heel gezien is vanwege zijn eigen kwaliteiten, kent men hem ook als grote bewonderaar van jouw leer en jouw reputatie. Goede God, met wat voor gelaatsuitdrukking, in welke toonaarden roemt hij altijd maar weer jouw werken, ondersteunt hij jouw opvattingen, acht hij je hoog en noemt je de belangrijkste onder de zeldzame zegeningen van onze tijd.

Maar opdat je niet denkt dat ik een loflied op jouw verdiensten wil componeren (een opgave die mijn vermogens te boven gaat en mij niet past) keer

7. Vergelijk Vergilius, *Aeneis* 6, 96.

ik liever terug naar wat ik van plan was. Ik verzoek je om mij als je ondergeschikte te erkennen, die zich in allerlei opzichten aan je gebonden weet. Als je hem, overeenkomstig jouw gebruikelijke vriendelijkheid, als zodanig wilt blijven beschouwen, heb je hem volmaakt gelukkig gemaakt. Omdat ik er niet aan twijfel dat je dit zult doen, vraag ik op mijn beurt en verzoek ik je ervan overtuigd te zijn dat er onder alle ontelbare bewonderaars die je hebt, niemand is van wie je meer verwachten kunt, mijn inzetbaarheid en beperkingen in aanmerking genomen. Want er is niets zo lastig en moeilijk of je kunt op mijn behulpzaamheid rekenen, als ik iets kan volbrengen en als het uitvoerbaar is, zoals de bekende dichter zegt.[8] Blijf dus, wat je al doet, je genegenheid geven aan je zeer liefhebbende dienaar en houd niet op, niet anders dan voorheen, hem met je goedgunstigheid te blijven omringen.

Ik schrijf dit voor de vuist weg; de onbenulligheden moet je maar voor lief nemen. De bekende François Simard, theoloog, en Pierre Richardot vragen mij om je hun hartelijke groeten over te brengen.[9] Wil je namens mij de hartelijke groeten doen aan de heer Bonifacius Amerbach en aan de jou dierbare echte literaire geestverwanten Hieronymus Froben, Nicolaus Episcopius, Sigmund Gelenius en Simon Grynaeus? Moge Christus de Heer en onze redder, de enige van wie men hulp mag verwachten, jou zo lang mogelijk in goede gezondheid bewaren om de ware theologie te verbreiden.

Nozeroy, de dag voor Christus' geboorte in het christelijke jaar 1535

3081 *Aan Christoph Eschenfelder*
Bazel, 2 januari 1536

Het werkje *De puritate sive Ecclesiae Christianae* draagt Erasmus op 27 januari 1536 op aan Eschenfelder: zie brief 3086. Dit is het slotwoord van het boekje, van 2 januari.

Ziehier Christoph, zeer dierbare man in Christus, datgene waarom je gevraagd hebt:[1] een bewijs van onze vriendschap, wel heel dun omdat het om een heel bescheiden werkje van mij gaat, maar ik heb daarmee aan een onder-

8. Homerus, *Ilias* 141, 196 en 18, 427. In Odyssee 5, 90 zijn beide citaten in één versregel te vinden.
9. Simard en Richardot waren beiden kanunnik te Besançon.
1. Eschenfelder had in zijn brief 3003 gevraagd om uitleg bij psalm 127. Erasmus zal echter zijn uitleg van psalm 14 aan hem opdragen: zie brief 3086. Dit briefje zal het nawoord worden in de uitgave.

legd man de gelegenheid willen geven om nog onderlegder te worden. Want je zult dankzij het intellect waarmee je gezegend bent, door de woorden van de profeet[2.] een nog hoger niveau van denken bereiken, daartoe aangezet door mijn beknopte commentaar. Moge de Heer je in gezondheid bewaren, samen met je goede vrouw en allerliefste kinderen.

Bazel, 2 januari in het jaar 1536 na Christus

3082 *Van Jean de Boyssoné*
Toulouse, 23 januari [1536]

Jean de Boyssoné groet Desiderius Erasmus van Rotterdam

Jacobus Omphalius, zoals u weet een man die in de beide talen en in de beide soorten recht zeer onderlegd is en die tevens u en mij zeer toegenegen is, heeft mij gevraagd om u een kort briefje te schrijven. Ik heb daarover wel behoorlijk getwijfeld, maar uw schitterende reputatie en het buitengewoon warme hart dat de vrager ons toedraagt, hebben mij over de streep getrokken. Ik had echter geen idee waarmee ik zou beginnen. Over de situatie in Frankrijk schrijven uw vrienden u heel vaak en graag, over onze stad wil ik liever dat anderen dan ik u informeren. Omphalius is goed op de hoogte van de gewoonten, de gang van zaken en de levenswijze van de mensen hier. Het burgerlijk recht is het enige waaraan ik vreugde beleef en waar ik helemaal in opga. Maar het is echt moeilijk te beoordelen hoe zinvol mijn werk is. Want zo weinigen als er in onze tijd te vinden zijn die de rechtswetenschappen naar hun waarde weten te behandelen, zo uiterst zeldzaam zijn de studenten die zich zonder voorbehoud willen voegen naar de methode om zich de wetten eigen te maken. Hadden we maar meer leerlingen van het kaliber van Jacobus Omphalius. Dat werd mij duidelijk toen hij onlangs op een vraag van mij een uiteenzetting gaf over het recht. Geloof me, de rechtsgeleerdheid zou in aanzien staan en er zouden meer rechtskenners dan rechtsslachtoffers zijn.

Ik hoor dat Zasius, de rechtsgeleerde, bij u is en in hetzelfde huis woont.[1.] Combinatie van geleerdheid en wijsheid kan ik niet hoog genoeg prijzen. Want niets is aangenamer dan het onderling contact van gelijkgestemden. Het in harmonie samenleven van een oudere met een oudere, een geleerde met een geleerde, een broer met een broer, een rechtschapene met een rechtschapene - wat kan men zich als prettiger en lofwaardiger indenken? Ik

2. Met ‘profeet’ is de psalmist bedoeld.
1. Zasius was op 24 november 1535 overleden.

ging ooit in Turijn heel intensief om met zijn zoon Joachim, die toen secretaris was van de hertog van Savoia: wij woonden in hetzelfde huis en waren vrienden. Laat de almachtige God geven dat wij u beiden, die samen van de grootste waarde bent voor hen die zich met de wetenschap bezighouden, nog lang en gelukkig bij ons mogen hebben. Wilt u Zasius, met wie ik mij verbonden voel door onze gemeenschappelijke studies, namens mij de bijzondere groeten doen?

Wees intussen zuinig op uw gezondheid en blijf mij welgezind.

Toulouse, 23 januari[2.]

3083 *Van Nicolas Bérauld*
Toulouse, 24 januari [1536]

Ik verbleef in het gevolg van de kardinaal van Châtillon,[1.] aartsbisschop van Toulouse, mijn uitzonderlijke, buitengewone beschermheer, in Toulouse en ik maakte mij al op voor de terugkeer naar mijn deel van Frankrijk, toen een keurige heer, Jacobus Omphalius, naar mij toe kwam, die pas in het college van Toulouser rechtsgeleerden was gekozen. Hij bood mij aan om zijn bediende, die uw kant op zou gaan, een brief voor u te laten meenemen. Zo'n geleerd en buitengewoon vriendelijk man kon ik slechts direct zijn zin geven, te meer omdat ik al geruime tijd op zoek was naar een betrouwbare koerier om u een briefje te bezorgen: ik heb u de afgelopen drie jaar helemaal niets geschreven, hoewel ik dat overigens best had gewild.[2.] Want wees ervan overtuigd, mijn beste en zeer geleerde Erasmus, dat ik niets liever doe dan zo vaak mogelijk met u corresponderen, als dat zou mogen. Kon ik maar tussen de werkzaamheden en de onrust van dit hofleven door, waarin ik vorig jaar door ik weet niet wat voor noodlottig toeval verzeild ben geraakt, u niet alleen iedere dag iets schrijven, maar zelfs uw kant op vliegen en u weerzien, mijn Erasmus, overwinnaar en verachter van al die monsters, u die over de hele wereld beroemd en bekend bent om al die onsterfelijke monumenten, gepubliceerde boeken, opgerichte en gewijde eretekens. Maar zoals ik weet dat u mij mijn

2. Het jaartal 1536 is afgeleid uit brief 3094 van Omphalius.
1. Kardinaal van Châtillon was sinds 1533 Odet de Coligny. In 1534 werd hij bovendien aartsbisschop van Toulouse en in 1535 bisschop van Beauvais.
2. De vorige brief van Bérauld die bewaard is gebleven, dateert uit 1519 (brief 994), de laatste van Erasmus aan hem is tot nu toe brief 1284 uit 1522.

zo langdurige stilzwijgen niet kwalijk zult nemen, zo zeker geloof ik dat ik voortaan meer en vaker brieven van u mag krijgen. Dat verzoek ik u niet alleen, maar dat verlang ik zelfs van u.

Vanmorgen, toen Omphalius mij kwam opzoeken, voelde ik mij niet goed en ik kon hem op dat moment geen langere brief toezeggen. Nu ben ik er nog wat slechter aan toe vanwege de zuidenwinden, die keer op keer hier het Franse grensgebied van de Narbonnais en de Aquitaine hevig teisteren. Het ga u goed.

Jean de Pins, bisschop van Rieux, doet u de hartelijkste groeten.

Toulouse, 24 januari

3084 *Aan Léonard de Gruyères*
Bazel, 24 januari 1536

Erasmus van Rotterdam aan de officiaal van Besançon

Allerhartelijkst gegroet. Deze winter behandelt mij hardvochtiger dan gewoonlijk en houdt mij met vreselijke pijnen voortdurend aan bed gekluisterd. Hoewel het niet zozeer de winter zelf is die mij de das om heeft gedaan als wel de ongewenste opdringerigheid van een aantal bezoekers, door wie ik mijn gezondheid niet in acht kon nemen. In deze ellende brachten uw brieven mij het meeste troost. Ik ben echter bang dat de keizer u naar Italië zal roepen: men vermoedt dat hij daar langere tijd zal blijven. Persoonlijk vind ik dat zeker verstandiger en ook veiliger dan met ongewisse afloop te vechten bij de puinhopen van La Goulette.

Ik hoop maar dat u het in Besançon naar uw zin heeft. Toch ben ik nog niet zo brutaal geworden dat ik ook in uw afwezigheid uw huis met zo'n gast wil opzadelen. Mijn kwaal brengt ondraaglijke pijnen met zich mee en steekt bij het minste of geringste weer de kop op. Maar alvorens van hier naar Besançon te verhuizen, zal ik zorgen voor een aangenaam onderkomen en een huishoudster, om niemand tot last te zijn. Op betaling van enige toelage hoef ik niet meer te rekenen, maar er is wel gezorgd dat ik gedurende een aantal jaren geen armoede te vrezen heb en geen beroep behoef te doen op vrienden.[1] Ik wens Uwe Hoogheid alle mogelijke voorspoed, zeer dierbare vriend.

Bazel, 24 januari in het jaar 1536 na Christus

1. Voorwaarde voor het ontvangen van de toelage die hem door de keizer was toegekend, is vestiging in Brabant; die toelage is dus nu al jarenlang niet uitbetaald. Van toelagen uit Engeland kan Erasmus ook niet meer zeker zijn.

3085 *Van Damiaan van Goes*
Padua, 26 januari 1536

Allerhartelijkst gegroet. Je treurige brief heb ik door mijn tranen onleesbaar gemaakt, om je heel duidelijk te maken hoe erg al jouw vrienden die kwaal onderaan je rug vinden, en dat gevoegd bij de kwaal die je al had. Maar omdat Christus, die niets zonder reden doet, je voor je zonden laat boeten met zwakheid en pijn in je huidige leven, moet vooral jij dat maar voor lief nemen, aangezien God zelf je heeft willen toerusten met zo'n uitzonderlijk wetenschappelijk talent. Bembo en Bonamico doen je de groeten en laten zich verontschuldigen. Coelho zal hetzelfde doen, gesteld dat hij op de hoogte is van je gezondheid. Hij verblijft in Ferrara, zoals je weet. Zoals ik je in een vorige brief heb geschreven,[1] is je *Prediker* hier aangekomen en krijgt veel bijval. Wat je tegen Corsi hebt geschreven heb ik samen met Lazzaro Bonamico bekeken. Hoewel hij van dit soort dingen niet gecharmeerd is, heeft hij het toch met grote waardering en met genoegen gelezen.

Moge het Gilbert met zijn benoeming tot kanunnik goed gaan, daar waar hij tegen je zin afscheid van je heeft genomen; ik weet dat je veel aan hem had. De jongeman die ik je heb aanbevolen is in Mainz als kanunnik aangesteld en heeft nu daar zijn domicilie. Het doet mij veel genoegen dat je je huis in Freiburg hebt kunnen verkopen en je huisraad goed van de hand hebt kunnen doen. Dat wil wel eens anders uitpakken. Ik dank je voor je toelichting op de dood van Thomas More. Het was voor ons een heel dankbaar geschenk. Je vrienden, talrijk en geleerd als ze hier zijn, met wie ik vriendschappelijke betrekkingen onderhoud, verbazen zich erover dat je de dood van zo'n dierbare boezemvriend niet vaker in je geschriften noemt. Sommigen zeggen dat de melding die je in het voorwoord van de *Prediker* van hem en van de bisschop van Rochester maakt, geen recht doet aan zulke grote mannen. Zij zeggen dat je een zo belangrijk onderwerp uitvoeriger had moeten behandelen. Je weet zelf wel wat je te doen staat. Ik wijs hier als vriend op.

Ik laat mij zo meeslepen door mijn genegenheid voor jou, dat ik hoop dat mijn plichtsgevoel voor jou in alle gevallen onbaatzuchtig en zuiver blijft. Ik heb dan ook meermalen overwogen, en dat overwegen doe ik iedere dag weer, om, als God mij een leven gunt dat lang genoeg is, na je dood al je werken op mijn kosten in druk te laten verschijnen. Om dat project onberispelijk tot een goed einde te brengen is het van groot belang, denk ik, dat je voor mij een catalogus van je geschriften op volgorde samenstelt, zowel van de profane als van de kerkelijke. Als er dan bepaalde boeken zijn die je buiten beschouw-

1. Brief 3078.

ing wenst te laten of afzonderlijk wilt laten drukken, kun je dat ook aangeven. En ijdel als iedereen is, zou ik ongelooflijk graag je leven beschrijven. Dat kan ik alleen maar als ik daarbij de hulp krijg van een geleerd, nee zeer geleerd man. Ik wil dat namelijk op zo'n manier beschrijven dat niet alleen je levensloop bij het nageslacht op bewondering kan rekenen, maar ook het patroon en de opzet van wat je wereldkundig hebt gemaakt. Ik denk dat je hiervan niet slechter zult worden. Die beschrijving van je leven zal ik een plaats geven voorafgaand aan je publicaties. En aangezien je nog onder de levenden bent, zou ik je erkentelijk zijn als je mij vanaf het begin je levensloop schetsmatig zou willen doen toekomen. Of als je er de voorkeur aan geeft om die zelf als afzonderlijk geheel en in verkorte vorm te schrijven en mij die zo aan te leveren, zal dat voor het nageslacht nog prettiger zijn. Als je die moeite doet, zal ik je daarvoor zeer erkentelijk zijn. Mocht je mij daarin tegemoet willen komen en mocht je denken dat het beter is om met mij persoonlijk hierover van gedachten te wisselen, dan zal ik in mei of juni naar je toe komen, of eerder als je dat beter vindt. Wees niet bang mij in alle openheid te schrijven, want je hoeft niet te vrezen dat ik door die reis mogelijk op kosten word gejaagd. Die zullen niet hoger zijn dan mijn dagelijkse kosten hier. Zelfs als ze hoger zouden uitvallen, zal ik die graag overhebben voor de mij zeer dierbare Erasmus, voor wie niets mij te veel is. Ten slotte wil ik je vragen om ervoor te zorgen dat niemand hiervan kennisneemt. Want als de zaak tot uitvoering komt, wil ik niet dat de bedoeling van ons plan bij iemand bekend wordt.

Ik herinner mij dat Gilbert mij een perkamenten kaart heeft laten zien waarop Zwitserland heel precies met de hand was ingetekend; hij zei dat die van jou was. Als ik onbescheiden mag zijn, zou ik je willen vragen, omdat ik weet dat je hem niet gebruikt, om hem aan mij af te staan en mij via Bebel toe te sturen. Als je dat wilt doen, komt dat bovenop de stapel aan diensten die je mij al bewijst. Mocht je, om de redenen die ik hierboven aangaf, het op prijs stellen dat ik naar je toe kom, dan kun je die tot mijn komst bewaren en mij persoonlijk overhandigen. Als er bij jou iemand is die dit soort dingen kan kopiëren, zal ik er voor zorgen dat die wordt overgetekend, zodat je hem niet hoeft te missen.

Het ga je goed en schrijf mij zo snel mogelijk terug. Nogmaals vaarwel, zeer dierbare leermeester.

Padua, de dag na de bekering van Paulus in het jaar 1536

Van harte jouw Damiaan van Goes

Eigenhandig geschreven

Aan Desiderius Erasmus van Rotterdam. Te Bazel

3086 *Aan Christoph Eschenfelder*
Bazel, 27 januari 1536

Over de zuiverheid van de christelijke Kerk, door Desiderius Erasmus van Rotterdam aan Christoph Eschenfelder, belastingambtenaar te Boppard

Christus riep Mattheus weg uit het tolkantoor naar het evangelie. Christoph, je hebt Christus en het evangelie juist het tolkantoor binnengehaald: je voert je werk voor een aardse vorst zo uit dat zich tussen de profane paperassen altijd wel enkele boekwerkjes bevinden die je geest scholen in de hemelse filosofie. Daarmee doe je met recht je naam eer aan, dat wil zeggen dat je beantwoordt aan de feitelijke betekenis van je naam en niet zozeer gelddrager, zoals de meesten van jouw beroepsgroep, maar Christusdrager bent. Want je verschilt fundamenteel van mening met bepaalde mensen die denken dat Christus alleen maar in kloosters te vinden is: hij is juist veel meer gemeengoed dan onze zon, die de hele wereld gelijkelijk verlicht. Aan de hoven van vorsten, in de kampementen van soldaten, en in de drieriemers van zeelui is plaats voor Christus, als er maar een godvruchtige gezindheid is. Hoewel je mij in Christus liefhebt, op een manier die niet alleen niet in verhouding staat tot mijn verdienste maar ook bijna buiten proportie is, is het voor jouw genegenheid toch nog niet genoeg dat ik van mijn kant jouw liefde in gelijke mate beantwoord: je wilt beschikken over een eigen en onvergankelijk bewijs van onze vriendschap, waarmee je kunt denken dat Erasmus bij je is en je het gemis van zijn aanwezigheid kunt wegnemen. Je geeft te kennen dat daartoe een mogelijkheid bestaat, als ik je een psalm met mijn commentaar daarop zou sturen. Daaraan heb ik mij niet willen onttrekken: om te beginnen gaat het hier om een goede vriend, die bovendien vraagt om iets dat godvruchtig en gemakkelijk uitvoerbaar is. Beschouw het niet als een papieren geschenk uit de schamele huisraad van Erasmus, maar als een kostbare edelsteen, afkomstig uit de wereld van de Heilige Geest, die je niet aan je vinger moet dragen, maar moet bewaren in je hart. Ik kan mij niet goed herinneren of je een bepaalde psalm op het oog had (want je brief zit ergens verstopt in een grote stapel).[1] Daarom heb ik er zomaar een genomen.

Het ga je goed. Bazel, 27 januari in het jaar 1536 na Christus

1. Het is brief 3003.

3087 *Aan Ferdinand*
Bazel, 27 januari 1536

Het eerbiedwaardige landsbestuur van Bazel, Ferdinand, sieraad onder de koningen van deze eeuw, lijkt een nogal hoge dunk van mij te hebben, daar het mij verzoekt om in een brief van mij bij Uwe Majesteit de kwestie van de ambassadeurs te bepleiten, waarbij men denkt dat aanbeveling van mijn kant bij u enig gewicht in de schaal legt. Ik heb inderdaad in veel gevallen tot nu toe uw onbaatzuchtige en bereidwillige goedgunstigheid jegens mij ondervonden. Toch geloof ik dat zij meer gebaat zullen zijn met uw bewonderenswaardige goedheid, waardoor u niemand teleurgesteld bij u laat vertrekken, dan met mijn aanbeveling. Bovendien denk ik dat zij hoog zullen opgeven van uw welwillendheid, waar ieder die Uwe Majesteit om iets verzocht heeft de mond vol van heeft. Ik kon hun vanzelfsprekend deze dienst niet weigeren, omdat ik vele jaren heb genoten van de wel degelijk aangename gastvrijheid van deze beroemde stad; kort geleden, toen ik om dwingende redenen hierheen terugkeerde,[1] hebben ze mij met alle egards ontvangen.

Ik wens u, net als alle mensen die het goed met u voorhebben, zoveel geluk als uw kwaliteiten groot zijn, zodat u voor de mensheid zoveel kunt betekenen als u maar wenst.

Bazel, 27 januari in het jaar 1536 na Christus

3088 *Van Georg Hermann*
Schwaz, 29 januari 1536

Heer Erasmus, ongeëvenaard sieraad van de letteren, naast alle wetenschappers en geleerden bewonder ik u bij uitstek, die met afstand hun onbetwiste leider bent. Dat doe ik vanzelf al, maar ook doordat ik mijn oudste zoon de kans heb geboden om een letterenstudie te beginnen en hem tegen heel hoge kosten een opleiding heb laten volgen aan de meest prestigieuze scholen. Toch heb ik er wel wat moeite mee dat ik, belemmerd door mijn allesbehalve geletterde werkzaamheden, nog steeds niet zoveel contacten met academisch geschoolden kan onderhouden als mij lief is. Ik zou heel graag willen dat mijn zoon deze mogelijkheden, die ik zelf node mis, wel zou hebben. Wanneer ik dan ook gedaan zou mogen krijgen dat u hem een brief schrijft, denk ik dat uw welwillendheid voor hem geen geringe stimulans voor zijn studie zou zijn. Toen ik hem uit Italië had teruggehaald en hem, naast andere zaken die zijn letterenstudie betroffen, vroeg naar wat hij gedaan had om recht te doen

1. Om de laatste hand te leggen aan de uitgave van *Prediker* (*Ecclesiastes*).

aan uw hulpvaardigheid, kon hij niet anders dan mij teleurstellen, omdat hij met geen enkele brief uw welgemeende belangstelling voor hem had beantwoord. En hoewel hij wel verklaringen voor zijn stilzwijgen had, kon ik er toch geen vrede mee hebben tenzij hij u alsnog zou schrijven.[1] Ook al vindt u de redenen van zijn stilzwijgen misschien zwaarder wegen dan mijn redenen waarom ik hem op het hart druk om u te schrijven, toch verzoek ik u omwille van mij om hem niets kwalijk te nemen. U zult dit mij niet euvel duiden omdat ik denk dat dit heel veel invloed heeft op het stimuleren van zijn studiezin.

Ik ontkom er niet aan om u opnieuw lastig te vallen over mijn embleem, waarover ik u op een ander moment schreef.[2] Want ofschoon ik voor dat ene embleem al een aantal voorstellen van u mocht ontvangen, beantwoorden die, ook al zijn ze heel mooi en aantrekkelijk, toch nog niet helemaal aan wat ik voor ogen heb. Feitelijk en in mijn volkstaal kan ik wel duidelijk maken wat ik wil. Maar ik heb graag dat het met even weinig woorden en met dezelfde betekenis in het Latijn wordt weergegeven. In het Duits luidt het aldus: *Dienend verzehr ich mich.* Ik vergelijk het met een brandende, al half opgebrande kaars in een kandelaar. Ik wil daarmee zeggen dat net zoals een kaars zichzelf verteert door ten gerieve van mensen licht te geven en zich in hun dienst te stellen, ook ik op die manier, door voor mijn meerderen en voor mijn goede vrienden dag en nacht zonder mankeren klaar te staan, een aanslag pleeg op mijn gezondheid en mijn krachten, en die als een kaars geleidelijk opgebruik. Sommien stelden mij voor: *Fungendo consumor.* Maar anderen vinden dit niet mooi genoeg en ook mij bevalt het niet. Vandaar dat ik u nu een- en andermaal verzoek om mij deze vriendendienst te bewijzen en mij duidelijk te maken hoe dit in het Latijn goed en treffend uit te drukken is. Momenteel heb ik niets liever dan dat. Als er anderzijds iets is dat ik voor u zou kunnen doen, weet dan dat de hulp die ik altijd heel spontaan aan vrienden en aan goedwillende mensen heb geboden, u dubbel en dwars toekomt. Moge God u in gezondheid bewaren.

Schwaz, 29 januari in het jaar 1535

Van harte uw Georg Hermann. Eigenhandig geschreven

1. Zoonlief heeft Erasmus brief 3074 gestuurd.
2. Deze brief is niet bewaard gebleven.

3089 *Aan Andrzej Krzycki*
Bazel, 1 februari 1536

Erasmus groet de zeereerwaarde prelaat Andrzej Krzycki aartsbisschop van Gniezno

In onze briefwisseling mag er dan soms enige onderbreking zijn, onze goede verstandhouding heeft er geenszins onder geleden. Ik weet maar al te goed door hoeveel bezigheden Uwe Hoogwaardige Excellentie in beslag wordt genomen, en het is denk ik u wel duidelijk hoe ik met mijn gezondheid te kampen heb, die mij bijna alle aandacht voor de studie onmogelijk maakt. Maar toen ik door brieven van vrienden vernam dat de eerwaarde monseigneur Piotr, bisschop van Krakau, uit ons midden was weggenomen en u tegelijkertijd tot aartsbisschop van Gniezno was benoemd, bood mij dat een dubbele gelegenheid mij verplicht te voelen om met deze brief een beetje harp te spelen en om, zoals Jupiter de inhoud van twee vaten mengde, zo ook in deze brief het aangename met het verdrietige te combineren.[1] Want ik moet u natuurlijk geluk wensen met het feit dat u op grond van uw bijzondere verdiensten tot zo'n hoogte gestegen bent dat uw vroomheid vandaar, als vanaf een bergtop, een uitstraling heeft met meer helderheid en een grotere reikwijdte. Aan de andere kant kan ik niet anders dan mijn tranen met de uwe vermengen en uw situatie evenzeer betreuren als de mijne: u die een nauwe bloedverwant heeft verloren die nog sterker met u was verbonden door zielsverwantschap en ik die beroofd ben van een zo toegenegen beschermheer en trooster. Want ik kan nauwelijks onder woorden brengen hoeveel troost en hoeveel vreugde al zijn brieven mij doorgaans brachten.

Misschien moet men ook het lot van heel Polen betreuren. Want wanneer valt de Kerk zo'n bisschop, de koning zo'n raadsheer, het rijk zo'n kanselier ten deel? Met hoeveel uitzonderlijke gaven had de goedheid van de hoogste God deze man begiftigd, met hoeveel overweldigende eigenschappen gesierd? Je zou kunnen zeggen dat hij door God is geschapen om het algemeen belang van de mensheid te dienen. Hoe gedegen en diepzinnig was zijn geleerdheid, hoe enthousiast zijn bestudering van de gewijde geschriften, hoe zichtbaar zijn wijsheid, hoe uitzonderlijk zijn bekwaamheid in het oplossen van problemen. Ten slotte, hoe beminnelijk en voorkomend, hoe bescheiden zonder een spoor van hoogmoed was hij, en dat terwijl hij beschikte over zulke uitzonderlijke van God gegeven talenten en zo'n hoogeerwaarde functie bekleedde. Hij is, naar men schrijft, gestorven op een wijze die paste bij al die eigenschappen. Het was te midden van de heilige geschriften waaraan hij zo verknocht was, dat hij vredig is ingeslapen. Hij blies namelijk zijn laatste adem uit zonder dat iemand van zijn aanwezige medewerkers er iets van merk-

1. Zie voor het harpspel *Adagia* 730; het is een metafoor voor het combineren van zoet en zuur, net als het beeld van de twee vaten van Jupiter uit Homerus, *Ilias* 24, 527 (*Adagia* 2087). Met hetzelfde Griekse woord kan behalve een bepaalde harp ook een type fluit aangeduid worden die lage en hoge tonen produceert.

te. Je kunt ook zeggen: hij blies niet zijn laatste adem uit maar viel in slaap. Wanneer ik hierover nadenk, schaam ik mij ervoor om te huilen. Het is veeleer op z'n plaats om die drievoudig gelukkige ziel te feliciteren, die nu bij Christus een overvloedige oogst binnenhaalt voor het goede zaaiwerk dat hij tijdens zijn leven heeft gedaan.

Maar u zult dit beter kunnen beschrijven, en de roem van deze prelaat zal beter door uw trompet bezongen kunnen worden. U bent een veel grotere kunstenaar dan ik en u hebt alle kwaliteiten van de man door en door leren kennen en ervaren.

> Tot ons dringt ternauwernood een flard van gerucht door.[2.]

Ik twijfel er niet aan of u zult, gezien uw eerbied voor hem, deze man compleet in al zijn kleurschakeringen voor ons schilderen met uw trefzekere penseel. Als het welriekende parfum van zijn uitzonderlijke verdiensten weet door te dringen tot zo veel mogelijk mensen, draagt dat er in niet geringe mate toe bij om iedereen tot de juiste levenswijze aan te zetten. Bovendien is er geen risico aan verbonden om gestorvenen te eren, omdat er voor degene die geëerd wordt geen kans op overmoed bestaat en voor degene die eert geen verdenking van vleierij. Ik heb slechts geprobeerd om hem een beetje te bewieroken. Moge de Heer Uwe Hoogwaardige Excellentie in gezondheid bewaren.

Bazel, 1 februari in het jaar 1536 na Christus

3090 *Van Eustache Chapuys*
Londen, 1 februari 1536

Allerhartelijkst gegroet. De brief die u mij op 28 november uit Bazel stuurde,[1.] zeer beminnelijke Erasmus, heeft Schets omstreeks 30 december bij mij laten bezorgen via mijn bediende die ik in die periode toevallig naar het hof van Brabant had gestuurd. Als ik zou proberen uit te leggen met hoeveel genoegen ik die gelezen heb, zou ik bij het beschrijven daarvan hopeloos tekortschieten en u zou op geen mijlen na een idee kunnen hebben van mijn vreugde. Ik zou slechts willen dat u er zonder een spoor van twijfel van overtuigd raakt - ik hoop zelfs vurig dat u die overtuiging al heeft - dat Eustache, wat hij nu of ooit ook zou mogen betekenen, u toegewijd is en daar (om zo te zeggen)

2. Vergilius, *Aeneis* 7, 646.
1. Deze brief is ons niet overgeleverd.

met geen mogelijkheid van af te brengen is. Het is daarom bijna ongepast dat u mij zo onderdanig benadert over de uitbetaling van uw jaargeld, als zou deze bemoeienis, om uw woorden te gebruiken, beneden mijn waardigheid zijn. Bezig voortaan niet meer dit soort woorden, mijn Erasmus, en benader mij vriendschappelijk. Als de gelegenheid daar is, geloof me, dan zult u aan mij niet iemand hebben die zijn rug toekeert en zelfs niet iemand die talmt. Zonder dat u mij er ooit om had gevraagd, heb ik toch uw belangen behartigd en ik zou (tenzij ik het mis heb) ook best iets voor elkaar gekregen hebben als de bisschop van Canterbury deze maanden niet buiten zijn hof had verbleven.[2.] Toch heb ik in de tussentijd niet zitten slapen, maar ik heb mijn ogen goed de kost gegeven, deels zelf, deels via al mijn honorair personeel dat op u gesteld is en u graag mag, vooral degenen die de letteren een warm hart toedragen. Zodra de bisschop van Canterbury terug is, zal ik het omzichtig met de man zelf, hoop ik, opnemen en ik heb er vertrouwen in dat het goed komt. Want hoe hij bij andere gelegenheden is moet hij zelf weten; in elk geval lijken zijn gevoelens voor u oprecht en gemeend, en telkens als ik uw naam bij hem liet vallen reageerde hij zo dat ik mij nog niet kan voorstellen dat er iets kwaads achter steekt. De afloop zal het ons leren. Naar vermogen zal ik mij voor u energiek blijven inzetten en, indien mogelijk, ook tot uw tevredenheid. Doe het intussen kalm aan en blijf opgewekt, voor zover die ellendige ziekte van u dat toelaat.

Hoe uw boek *Over de Dood* de graaf van Wiltshire is bevallen durf ik niet goed te zeggen.[3.] Ik durf er wel een eed op te zweren dat heel veel weldenkende mensen door dit boek gesterkt zijn om onbevreesder de dood af te wachten, dat velen haar standvastiger tegemoet treden en sommigen haar zelfs zogezegd met open armen hebben ontvangen. Onder hen moet ik op de eerste plaats noemen dat onvergankelijke sieraad en monument van huwelijkse trouw - in wier schaduw nog geen tweeduizend graven van Wiltshire kunnen staan -, de zeer doorluchtige vrouwe Catherina, koningin van Engeland. Zij heeft de dag na de afgelopen Driekoningen dit ellendige en kommervolle leven gelukkig verruild voor de gezegende onsterfelijkheid bij Christus. Mijn beste Erasmus, als u zou weten hoe vastberaden, hoe ontspannen en hoe gelijkmoedig zij dit aanvaardde, en dat na zoveel onrecht, zoveel beledigingen die zelfs een eenvoudige volksvrouw niet had kunnen verdragen, dan kunt u geen spijt hebben van uw werk, ook al zou de graaf van Wiltshire er nog geen cent voor geven. Want u draagt uw publicaties doorgaans liever grootmoedig op aan Christus met zielenheil als opbrengst dan dat winst uw oogmerk is. U moet namelijk weten dat de zeer doorluchtige koningin de afgelopen

2. Thomas Cranmer was de aartsbisschop van Canterbury.
3. Erasmus had *De Praeparatione ad Mortem* opgedragen aan Thomas Boleyn, graaf van Wiltshire, op zijn verzoek: zie brief 2884.

zomer dat boek al lezend en doorbladerend bijna heeft stukgelezen, zoals ze ook al uw andere werken graag bij de hand had. En ofschoon er veel mensen te vinden zijn die opmerkelijk sterk en strijdvaardig zijn totdat ze, om zo te zeggen, met de harde werkelijkheid worden geconfronteerd, heeft de zeer doorluchtige koningin zich tot aan haar laatste adem een zodanige atleet getoond dat je werkelijk zou denken dat zij voor deze krachtmeting had geoefend. Door haar sterven heeft zij uw boek beter aanschouwelijk gemaakt dan ooit ook maar enige schilder met zijn model zou kunnen. Dat moet voor ons een grote troost zijn, wij die haar niet zozeer als koningin hebben liefgehad, maar veeleer als heilige, die de hemel waard was en verdiende.

Wat mij betreft, heb ik zeker heel veel verdriet gevoeld en dat voel ik ook nu nog als gevolg van de dood van zo'n grote vrouw (als ik dat niet zou voelen zou ik botter zijn dan lood). Ik ben echter tot het inzicht gekomen dat de universele wet van de sterfelijkheid met dit kwaad, als de dood tenminste een kwaad is, iedereen gelijk maakt, of we nu vorsten of arme boeren zijn,[4.] en zonder aanzien des persoons behandelt. Na een zo christelijke dood, waarvan Paulus zegt dat we daar niet om moeten rouwen zoals de heidenen doen,[5.] troost het mijn gemoed ook enigszins dat ik na twee volle jaren eindelijk toestemming heb kunnen krijgen om haar te ontmoeten, zodat ik haar enkele dagen voor haar dood persoonlijk kon begroeten.

Ze verbleef in een versterkt kasteel ongeveer zestig mijl ten noorden van Londen,[6.] in een weinig aanlokkelijk en drassig gebied en, om het kort en goed te zeggen, een zo groot vorstin totaal onwaardig. Zij wilde heel graag en met recht dat hol verruilen voor een gezonder onderkomen dichterbij Londen. Ik ben daarom de dag voor Driekoningen, terwijl ze de dag erna zou overlijden, in een paar lange ritten naar de koning gereden. Hoe onnavolgbaar zijn echter de wegen van de Heer, hoe diep is de afgrond van zijn plannen![7.] Ik was uit op een beter lot voor haar op aarde, maar hij had ondertussen medelijden gekregen met zijn dienares, met al haar lijden en verdriet, en bracht haar plotseling over naar zijn eeuwige tabernakels, waar haar nu eeuwig welzijn van de ziel en vervolgens ook van het lichaam ten deel zal vallen, zonder nog blootgesteld te worden aan welke ongemakken van het lot dan ook. Zij is daar verenigd met de zielen van alle gelukzaligen en liefst met de zielen van degenen die omwille van haar (dat wil ook zeggen omwille van de waarheid), eerder al hun leven onvrijwillig hadden moeten opgeven; die gedachte vervulde haar met bittere droefheid. Want nergens was ze meer voor

4. Horatius, *Oden* 2, 14, 11-12.
5. 1 Thessalonicenzen 4, 13.
6. Kasteel Kimbolton in Huntingdonshire.
7. Vergelijk Romeinen 11, 33.

bevreesd dan dat tijdens haar leven nog meer onschuldig bloed vergoten zou worden. Nogmaals gezegd, de Heer heeft haar ongetwijfeld weggenomen opdat het kwaad haar verstand niet zou misvormen, zoals de uitdrukking uit *Wijsheid* luidt.[8] Want de zeer barmhartige Vader wilde al die door zijn zeer beminde dochter geleverde inspanningen niet met een tijdelijke vergoeding belonen, die bovendien riskant is zolang wij dit breekbare en glibberige ons omhullende vaasje met ons meedragen.

Ik hoop dat dit over het heengaan van de zeer doorluchtige koningin voor u voldoende is. Beschikte ik maar over die weldadige taalvaardigheid van u. Als er ooit vrouwen zijn geweest die roem verdienden, dan zou als het aan mij lag, de koningin onder hen de eerste plaats krijgen. Ik zou op de fluit, met alle registers open, haar lof blazen op een manier die met geen enkele welsprekendheid ooit te evenaren zou zijn.

Ik weet dat u naast de dood van deze zeer verheven vrouw ook het heengaan van andere vrienden betreurt, zoals van Warham, Fisher, More, Mountjoy en nog anderen. Maar ik zou me belachelijk maken als ik in de slaglinie voor u uit zou willen lopen, u die doelbewust en als een uitmuntende aanvoerder allen zo voor de dood heeft toegerust dat zij gepantserd zijn indien ze de wapens niet neerleggen. Wat Mountjoy betreft wil ik u nog wel iets in het oor fluisteren. Als u zou weten hoe enkele maanden voor zijn dood zijn goede naam en zijn financiële situatie begonnen te wankelen, dan zou u zijn zoon Charles en zijn andere kinderen zelfs gelukwensen met het feit dat hun vermogen geen schade heeft opgelopen en intact gebleven is, en zou u Mountjoy zelf feliciteren, omdat zijn dood zonder enige blaam was. Als u zou weten hoe de zaken er hier voor staan, zou u hetzelfde zeggen en voelen als ik. Maar hierom moeten de goden zich bekommeren.

Maar waar ben ik eigenlijk mee bezig? Ik zie nu pas dat mij door mijn al te grote breedsprakigheid de lof is ontgaan, die u mij direct in het begin van uw brief toezwaait, namelijk dat u mijn wijsheid apprecieert omdat ik niet al te vaak en omzichtig schrijf. Welnu, beste Erasmus, laat ik zeggen hoe het zit. Als ik geen rekening zou houden met uw bezigheden en uw wetenschappelijke werk en als er niet zo'n enorm gebrek aan mensen was aan wie men in alle veiligheid iets kan toevertrouwen, dan zou het risico bestaan dat ik voortdurend aan uw hoofd bleef zeuren. U mag intussen, gezien uw schitterende reputatie de door mij geschetste bemoeienis hoe dan ook benoemen zoals u wilt. Het ga u goed, onvergelijkelijk sieraad van de letteren en hun beoefenaren.

Londen, 1 februari 1536

U zeer toegenegen Eustache Chapuys, ambassadeur van de keizer

8. Wijsheid 4, 11.

3091 *Van Pietro Merbeglio*
Milaan, 2 februari 1536

Allerhartelijkst gegroet. Ik kan niet anders dan mij met verbazing afvragen, Erasmus, beste mecenas, waar de brief die je mij de dag na Sint-Maarten schreef, zich zo lang heeft schuilgehouden,[1] aangezien die mij tegelijk met een voor Gumppenberg bestemd pakketje pas op 16 januari werd bezorgd. Ik heb jouw brief direct aan Gumppenberg gestuurd.[2] Ik heb er ook nog een van mij bijgedaan. Ik wacht zijn antwoord af. Ik heb begrepen dat Ambrosius mij de officiële documenten heeft gestuurd.[3] In een latere brief schreef hij dat hij kopieën ervan had doorgestuurd. Die hebben mij helemaal niet bereikt. Verder schrijf je dat ik wel een erg lage dunk van je heb als ik het gepast zou achten dat je met die schimmige types en hun dwaasheden de confrontatie aangaat.[4] Ik kan jouw aanpak, best weloverwogen en verstandig als die is, alleen maar toejuichen. Want je schiet er niets mee op behalve dat je hen tot nog grotere dwaasheid aanzet. Laat het voldoende zijn dat de naam van Erasmus door alle gezaghebbende mensen naar waarde wordt geschat en dat die altijd zonder blaam zal blijven: laten die laaghartige lieden maar uitbraken wat ze willen.

Ik ben je oneindig dankbaar dat je zo vriendelijk aanbiedt van alles voor mijn familielid te willen doen. Ik denk zeker dat je dat niet zozeer voor hem als wel voor mij doet. Je deelt mij mee dat je, als de Heer je vergunt om de zomer te halen, naar Brabant zult verhuizen of via de Rijn naar Besançon. Je vertrek betreur ik zeer. Toch vind ik het beter te verteren omdat ik weet dat het voor jouw bestwil gebeurt. Ik hoop dat je nauwer en meer contact met ons zult onderhouden als je verder van ons verwijderd bent. Misgun ons niet je vriendelijkheid en innemendheid.

Ik denk dat mijn brief over de dood van de hertog je al lang bereikt heeft.[5] Ik wacht op een reactie.

Intussen beveel ik mij zo nadrukkelijk mogelijk bij je aan. Zorg dat het je zo goed mogelijk gaat en geef mij je genegenheid.

Milaan, 2 februari 1536

Pietro Merbeglio, tot aan zijn dood geheel de jouwe

Dit wilde ik je toch niet onthouden. De keizer heeft de door mij aan wij-

1. Deze brief is niet overgeleverd.
2. De brief is niet bewaard gebleven.
3. Ambrosius van Gumppenberg.
4. Dolet en Scaliger.
5. Brief 3070.

len mijn zeer hooggeachte hertog Q. bewezen dienst in zijn hart gegrift. In zijn dankbaarheid stelde hij het op prijs dat ik als zijn secretaris in het hertogdom van Milaan zou blijven. Hij zegde mij een passende vergoeding voor mijn diensten toe, die hij bij zijn komst naar Milaan zal uitbetalen.

Laurentia is ziek. Het is lang geleden dat ik hem heb gezien.

Aan de zeer rechtschapen heer en briljante theoloog, Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn onovertroffen vader. Te Bazel

3092 *Aan Charles Blount*
Bazel, 9 februari 1536

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan Charles Mountjoy

Door de dood van Guillaume Mountjoy, een zeer gezien man, hebt u uw zeer beminde vader verloren, ik een zeer betrouwbare beschermheer en vriend. Waarde jongeling Charles, het ligt in de rede dat u, die bij zijn leven al een deel van zijn erfenis had gekregen, hem nu ook opvolgt in de goede verstandhouding die uw vader met mij had en dat u nu de voogdij over het werk dat ik aan u beiden gemeenschappelijk opgedragen heb, alleen op u neemt.[1.] Want daarin leeft uw vader in zekere zin voor u nog voort. Het is misschien goed om niet al te zeer onder zijn dood gebukt te gaan, omdat hij op een acceptabele leeftijd is overleden, met onbevlekt blazoen, waarbij al zijn zaken op een goede manier en overeenkomstig zijn wens zijn geregeld.

Het ga u goed. 9 februari in het jaar 1536 na Christus

3093 *Aan de lezer*
[Bazel], [omstreeks februari 1535]

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de lezer, gegroet

In het spreekwoord ‘De helft is meer dan het geheel’[1.] moeten de volgende woorden verwijderd worden, ‘Suidas citeert uit een zekere Marinus’ tot aan

1. De uitgave van *Adagia* van 1528 was opgedragen aan vader en zoon Blount, evenals die van 1533; die van 1536 wordt met dit briefje opgedragen aan de zoon, Charles.
1. *Adagia* 895.

'Van de koningen derhalve etcetera'. Het zijn namelijk toevoegingen die niets met deze passage te maken hebben. Ik had een secretaris die er genoegen in had om, zonder dat ik het wist, iets van zichzelf in mijn werk in te voegen. Die plaats uit Suidas heb ik als citaat opgenomen in het spreekwoord 'Het begin is de helft van het geheel', waar het op zijn plaats was.[2] Hij heeft uit onwetendheid of omdat hij zijn gedachten er niet bij had, dit citaat hier ingevoegd, op een volstrekt verkeerde plaats. En wat nog gekker is, terwijl ik *archèn* had vertaald met 'begin' had hij dat vertaald met 'heerschappij', welk woord niets met de betekenis van dit spreekwoord uitstaande heeft.[3] Hij had niet in de gaten dat met deze misplaatste toevoeging de juiste betekenis van de uitdrukking geweld werd aangedaan. Want dat 'Van de koningen derhalve etcetera' hangt samen met het daarvoor geciteerde uit Hesiodus.

Ik vraag u, lezer, hebben we hier met een secretaris of eerder met een vervalser te maken? Welke dronkaard of krankzinnige zou idiotere dingen kunnen schrijven? En ik zeg dit niet op grond van een vermoeden, want ik heb ook elders falsificaties van hem ontdekt, toen ik bij herlezing stuitte op tussenvoegsels die er niet thuishoorden. Ik heb niet kunnen nagaan hoe dit ongemerkt aan deze editie is toegevoegd. En ik zou het totaal niet gemerkt hebben als de corrector die het tegenkwam, mij niet op de passage had gewezen. Maar omdat ik niet het hele spreekwoord heb nagelezen, is alleen de verbeterde vertaling in deze editie opgenomen. Maar eigenlijk moet het hele tekstgedeelte eruit gehaald worden, omdat het helemaal niet past op deze plaats.[4] Ik hoop maar dat deze man niet op meerdere plekken deze grap heeft uitgehaald. Stel dat hij mijn aartsvijand was geweest, wat had er dan gemener kunnen zijn dan mij door dat soort toevoegingen bij geleerden tot voorwerp van spot te maken? Het ga u goed.

3094 *Van Jacobus Omphalius*
Toulouse, 10 februari 1536

Gegroet. In de diepe afzondering van mijn studie heb ik mij steeds afgevraagd of de mensen die mij ooit stimuleerden om rechten te gaan studeren, mij ook nog zouden helpen bij het verwerven van een functie die ik eens hoopte te krijgen. Welnu, daar ben ik onlangs in geslaagd. Want op 1 decem-

2. *Adagia* 139.
3. Strikt genomen kan het vervangende woord ook wel 'begin' betekenen.
4. In de editie van 1540 is het hele tekstgedeelte verwijderd.

ber ben ik met grote bijval en unanieme instemming van alle doctores toegetreden tot het college van rechtsgeleerden. Die dag heb ik naast alle andere blijken van vriendelijkheid van niet de minsten, ook bijzondere en voor zover ik mij kan herinneren nooit eerder vertoonde bereidwilligheid ondervonden van hen die met een prijzenswaardig wetenschappelijk niveau de beide soorten recht in onze scholen doceren. Want toen ik tijdens mijn ondervragingen in het openbaar antwoord moest geven op juridische vragen, zwaaide iedereen zonder uitzondering mij de grootst mogelijke lof toe waar het ging om mijn wetenschappelijk inzicht en kennis. En de lof die eigenlijk ieder afzonderlijk toekwam, zwaaiden de meesten mij toen als enige toe. Dat was daarvoor nog nooit eerder in het openbaar gebeurd. Daardoor kan ik met des te meer trots op mijn studie terugkijken.

Natuurlijk stel ik, hoe kan het ook anders, deze overweldigende eer bijzonder op prijs, omdat die mij door de hooggeachte heren kennelijk is toegekend vanwege mijn juiste instelling en mijn streven om het goede te doen en niet zozeer met het oog op een hoge functie.

Ik heb met groot genoegen uw steekhoudende en sterke verweer tegen de dwaasheden van Pietro Corsi gelezen.[1] De armzalige afgunst van de kwaadwillende lieden ligt echt gebroken en gestrekt ter aarde, dankzij de bewonderenswaardige reikwijdte van uw talent en uw werkelijk verbluffende wijsheid en zelfbeheersing. Ik heb nu zeker de neiging om de rest van mijn leven en mijn aandacht te wijden aan het in stand houden of verdedigen van uw goede naam. Omdat ik u niet kan evenaren in welwillendheid en genegenheid hoop ik dat u in elk geval ziet dat het mij niet aan goede wil ontbreekt en dat ik al mijn inzet, trouw en energie in uw dienst wil stellen. Want al mag de onbarmhartigheid van het lot mij de mogelijkheid hebben ontnomen om u op passende wijze te bedanken voor uw welwillendheid, dat betekent nog niet dat die ook mijn vaste wil om u hoog te achten in de weg zal staan. Vandaar dat ik het als een onontkoombare opdracht beschouw om alle weldenkende mensen te laten inzien, dat ik alles wat mijn leven en carrière glans heeft gegeven aan u te danken heb.

Op grond van mijn bijzonder grote hoogachting voor u verzoek ik u heel nadrukkelijk om, zoals u van meet af aan heeft gedaan, mijn plannen te willen steunen. Ik durf u nauwelijks te vragen om, als ik degene ben die zich helemaal naar uw denkbeelden heeft gevoegd en zich aan uw wil heeft geconformeerd, mijn naam onsterfelijk te maken door ten minste één aan mij gerichte brief te publiceren.[2]

1. Dat is brief 3032.
2. Er is geen enkele brief van Erasmus aan Omphalius overgeleverd, maar Omphalius noemt zo'n brief in een publicatie van 1537.

U ontvangt brieven van Nicolas Bénault, van Jean Boysonné, professor in het burgerlijk recht, van de zeer vermaarde Jean Sabunyer, een man van opmerkelijk gezag en met groot krediet bij François, de koning der Fransen. Schrijft u hem terug als u dat goeddunkt.

Het ga u goed. Toulouse, 10 februari in het jaar 1536

Jacobus Omphalius d'Andernach, dienaar van Uwe Waardigheid

3095 *Aan Gilbert Cousin*
Bazel, 12 februari 1536

Erasmus van Rotterdam aan Gilbert Cousin, kanunnik te Nozeroy in Bourgondië, gegroet

Onlangs heb ik je via een familielid van jou een kort briefje gestuurd, toen ik, aan bed gekluisterd, voor het stadsbestuur van Bazel brieven moest schrijven aan koning Ferdinand en aan de kardinaal van Trente.[1.] Maar jij had met die man geen enkele brief of boodschap meegegeven. Als reden voerde hij aan dat hij op de bonnefooi naar Bazel was gekomen. Loze praat. Ik heb het vermoeden dat er een bepaalde reden is waarom je niet wilde schrijven. Hij zei dat je een maand geleden had geschreven. Larie. De drukker die bij je was, voerde als excuus aan dat je geen tijd had gehad om te schrijven.[2.] Toch gaf hij me wel enige goede hoop dat je voornemens was om met Pasen hierheen te komen en dat je zou regelen dat ik wat goede wijn bezorgd zou krijgen. Je herinnert je nog wel dat, toen wij wijn proefden uit de twee vaten afkomstig van de abt, de ene troebel was en dat daar kraak noch smaak aan zat.[3.] Deze wijn had je vlak naast het vat neergezet dat ik van de officiaal had gekregen,[4.] omdat die beter zou zijn dan de andere. Maar toen wij dat vat openmaakten, troffen we wel een mooie kleur, maar verder alleen maar een sterk bedorven boeket en smaak aan, omdat er iets mis was met het vat. Ik weet niet wat de koetsiers erin gestopt hebben, maar zeker is dat we dit vat op straat moeten leeggieten. Toen hebben wij het tweede van de abt opengemaakt en wij vonden een schitterende wijn die heerlijk van smaak was, en ik twijfel er niet aan dat het eerste vat van dezelfde kwaliteit was. Moge Jupiter dat soort wijn-

1. Het korte briefje is niet bewaard gebleven. Het familielid is verder niet bekend. Kardinaal van Trente was Bernhard von Cles.
2. Over welke drukker het gaat is niet bekend.
3. De abt is Louis de Vers; zie brief 3062.
4. De officiaal is Léonard de Gruyères; zie brieven 3063, 3075, 3084.

dieven uitroeien. Ik had er wel veertig florijnen voor over gehad als dat ene vat nog de kwaliteit had gehad waarmee het was opgestuurd. Ik zou er voor een heel jaar voldoende aan hebben gehad en voor meer dan dat. Als je mij hierin een plezier zou willen doen, zal je moeite niet voor niets geweest zijn.

Deze winter heeft mij onaangenaam behandeld. Begin november begroette die mij niet plezierig, met een eerste kou. En ik was daarvan nog niet hersteld of wervelwinden velden mij. Ik begon daarvan net een beetje op te knappen, had nergens meer pijn, was totaal niet meer verkouden, mijn maag voelde iedere dag beter, en zie, daar kwam N. mij na de lunch opzoeken[5] en hij liet mij drie uur bij het vuur zitten door een discussie aan te gaan over geloofsdogma's. Die inspannende aandacht en het zitten bij het vuur bezorgden mij alle ellende opnieuw, want beide zijn voor mij desastreus. Maar hij was niet van plan om voor de nacht ermee te stoppen. Ik heb het gesprek afgebroken en hem weggestuurd, maar al gauw voelde ik mijn hoofd vreselijk warm worden, had ik in beide oren een hevig gesuis en een maag die van slag was. De ergste pijnen zijn weliswaar nu voorbij, maar toch lig ik bijna voortdurend op bed, op drie uur na rond de lunch en even lang rond de avondmaaltijd.

Onlangs heeft ook Koler mij vanaf zijn bed geschreven, vreselijk gepijnigd door jicht. Ook onze theoloog uit Breisgau klaagde in een brief dat hij zo veel pijn had gehad dat hij wel dood wilde.[6] De zwager van Amerbach, een overigens sterke en stevige vent, gaat gebukt onder dezelfde ziekte. In Polen hebben wij Piotr Tomicki, bisschop van Krakau, verloren, die mij nog een troostrijke brief met dertig dukaten gestuurd had.[7] Het ga je goed. Houd de vriendschap die wij bij je vertrek sloten in ere. De rest komt wel als we elkaar spreken.

Hieronymus Froben, Bonifacius Amerbach en je vriend Sigmund Gelenius doen je de groeten.

Bazel, 12 februari in het jaar 1536 na Christus

5. Onbekend persoon.
6. De theoloog is Johannes Brisgoicus. De brief is niet overgeleverd.
7. Zie brief 3014.

3096 *Van Juan Ginés de Sepúlveda*
Rome, 13 februari 1536

Juan Ginés de Sepúlveda aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, hartelijk gegroet

Hoeveel plezier ik beleef aan onze briefcontacten, vooral waar het over literaire aangelegenheden gaat, kunt u opmaken uit het feit dat ik ook onbeduidende kwesties tot onderwerp van mijn brieven aan u maak, als iets onbeduidend kan zijn dat kan bijdragen tot beter begrip van een twijfelachtige en duistere plaats in de Heilige Schrift. U zorgt voor verduidelijking daarvan, met de toewijding en geleerdheid u eigen, niet alleen door middel van een nieuwe uitleg maar ook met kanttekeningen en vooral met juiste commentaren. En (zoals ik waarneem) daar bent u voortdurend mee bezig (merk ik) door passages te wijzigen of te verduidelijken, wanneer u een idee heeft dat u zelfheeft bedacht of dat eventueel door geleerde vrienden is aangereikt en dat u beter of passender lijkt.

Ik heb u geschreven hoe ik dacht dat die dubbelzinnige plaats in de brief aan de Galaten, over de berg Sinaï en Jeruzalem, verklaard en geduid moest worden.[1.] U was het in uw antwoordbrief niet alleen met mijn mening eens,[2.] maar u hebt daaraan in de recent verschenen commentaren de voorkeur gegeven boven alle andere, zoals ik onlangs tot mijn genoegen constateerde.[3.] Dus wij beseffen dat, wanneer door Paulus wordt gezegd dat Sinaï *sustoichein tèi nun Ierousalèm* (correspondeert met het Jeruzalem van nu), dat niet betekent dat die gebieden naast elkaar liggen - onmiskenbaar zijn ze ver van elkaar verwijderd - maar dat de namen van dezelfde orde en betekenis zijn. Dat is de echte en eigenlijke uitleg van die Griekse formulering.

Maar ik vraag mij verwonderd af waarom u, die deze interpretatie graag tot de uwe heeft gemaakt, getuige uw uitgebreide kanttekeningen, dan niet ook de Latijnse vertaling aan de eigenlijke betekenis heeft aangepast. U hebt er de voorkeur aan gegeven om vast te houden aan het woord ‘naast elkaar liggend’, dat dubbelzinnig en overdrachtelijk is, in plaats van het juiste woord te gebruiken, dat niets tweeslachtigs heeft, te meer omdat u doorgaans zelf niet al te terughoudend bent in het afwijken van een oude vertaling, en met name omdat u in ditzelfde tekstgedeelte al eens eerder bent afgeweken door een woord te veranderen.[4.]

Zoals dus het woord van Paulus mij toen stof tot schrijven verschafte, zo vormde nu weer een andere plaats uit het evangelie de aanleiding tot het schrijven van een brief, met als doel om mijn eigen opvatting uiteen te zetten en te informeren naar uw afgewogen oordeel over mijn interpretatie, die voor zover ik weet verschilt van alle andere, oude of moderne, interpretaties.

1. Galaten 4, 25.
2. Brief 2951.
3. Bedoeld is zijn vijfde en laatste editie van het Nieuwe Testament, verschenen bij Froben te Bazel 1535.
4. Hier klinkt enig sarcasme door.

Want in het zevende hoofdstuk van het evangelie van Marcus staat aldus geschreven: Mozes heeft gezegd: ‘Eert uw vader en uw moeder!’ en ‘Wie zijn vader of moeder vervloekt moet de dood sterven.’[5] Maar u zegt: ‘Als iemand tegen zijn vader of moeder zegt: “Alles van mij waarmee ik u kan helpen, is Korban, dat wil zeggen: een offergave”.’ Dit zijn echter de woorden van Christus die de hebzucht van de farizeeërs hekelt, omdat zij Gods gebod ontkrachten door dat met een hebzuchtige uitleg af te zwakken. Die passage is, zoals u weet, zo duister en in zoveel nevelen gehuld, dat die het brein van mensen als Hieronymus, Augustinus, Theophylactus en van andere grote geesten buitengewoon heeft gepijnigd, waarbij ieder verschillende betekenissen bedacht, die in hun vindingrijkheid weliswaar voortkwamen uit oprechte eerbied, maar deels strijdig waren met het onderwerp in kwestie en deels allerminst strookten met het taaleigen van het evangelie. Die interpretaties herhalen lijkt mij overbodig, vooral voor u die alles weet en die in uw commentaren terecht spitsvondig heeft opgemerkt dat in het evangelische taaleigen het voornaamste woord ontbreekt om ruimte te bieden aan die verklaringen. Dit is een overtuigend bewijs dat die betekenissen op die plaats niet voldoen.

Toen ik daar onlangs nog eens over nadacht en ik mij fanatiek helemaal in deze gedachtegang begon vast te bij ten, kreeg ik een idee: als dat klopt - en ik denk dat het klopt - (want op grond van de voorafgaande en de ermee verbonden woorden is het zeer waarschijnlijk) wordt de betekenis van de uitdrukking helder en past die uitstekend bij de tekst in kwestie. Ik vermoed namelijk dat de woorden ‘als iemand iets over zijn vader of moeder op te merken heeft’ betekenen: ‘als iemand tegen zijn vader of moeder ingaat’ oftewel ‘zijn vader of moeder vervloekt’ (dat die betekenis niet verschilt van wat het Hebreeuws vaak doet, bewijst Psalm 70,[6] waar staat ‘omdat mijn vijanden over mij spraken’ dat wil zeggen: mij vervloekten). Daarmee zijn die woorden een herhaling van de tekst die het begin vormt van het goddelijk gebod, waar de farizeeërs een draai aan gaven. Met deze vaststelling is heel eenvoudig een verklarend verband te leggen tussen de woorden die volgen en die voorafgaan, in die zin dat het tweede deel van dat gebod ‘hij moet de dood sterven’, door de farizeeërs is vervangen door ‘*Korban* zal u van mijn kant tot voordeel zijn’, oftewel ‘welke offergave u ook maar in de tempel zult aanbieden, het zal u door mijn bemiddeling als priester tot voordeel zijn, zodat u vergiffenis krijgt voor de vervloeking van uw ouders.’ De hebzucht van de farizeeërs gaf er kennelijk de uitleg aan dat de hoogste straf die de goddelijke wet voor deze zonde had bepaald, afgekocht kon worden met ongeacht welk onbeduidend geschenk aan de priesters ook. Want met het woord *Kor-*

5. Marcus 7, 11.
6. Psalm 71, 10 (Vulgaat 70).

ban wordt, zoals Marcus dat zelf uitlegde, bedoeld ‘ieder geschenk dat aan de tempel of de priesters wordt aangeboden.’ Dat woord gebruikt het Hebreeuws ook nu nog in dezelfde betekenis. En zo kon het gebeuren dat door toedoen van de farizeeërs slechte zonen, bevrijd van vrees voor de straf van de goddelijke wet, de eerbied voor en het omzien naar hun ouders aan hun laars lapten. Want dit is wat Marcus nog toevoegt: ‘en u staat hem niet langer toe om iets voor zijn vader of moeder te betekenen.’ Net zoals Mattheus in het vijftiende hoofdstuk vrijwel hetzelfde zei en het met deze woorden nog duidelijker uitlegde: ‘en hij zal zijn vader of zijn moeder niet eren.’

De betekenis van de tekst als geheel moet dus zijn: de goddelijke wet heeft bepaald dat al wie zijn vader of moeder vervloekt de dood moet sterven. U, farizeeërs, echter zegt met het verdraaien van deze wet: als iemand iets op zijn vader of moeder heeft aan te merken, oftewel, als hij hen vervloekt, dan zal iedere aan de tempel aangeboden offergave, met mij als bij God bemiddelende priester, hem tot voordeel zijn, in die zin dat hij vergeving van zijn zonde en vrijwaring van straf krijgt. Want God heeft gewild dat de plicht van kinderen ten opzichte van hun ouders zo heilig is, dat degenen die het daarmee niet zo nauw nemen niet alleen een directe straf van de kant van overheidsdienaren te vrezen hebben - aan hun aandacht kan men nog wel ontsnappen - maar ook beducht moeten zijn voor de langer voortdurende toorn van God, die niemand kan misleiden. Want terwijl respect dat voor ouders wordt opgebracht krachtens de goddelijke wet die wordt beschreven in Exodus 20, wordt beloond met een lang leven,[7] kan men anderzijds met recht veronderstellen dat een krenkende bejegening van hen wordt gestraft met een korte levensduur. De vrees daarvoor, die zich uitstekend leende om kinderen aan hun plicht te houden, werd door de farizeeërs met hun verdraaiing van de wet tenietgedaan.

Welnu, deze dingen heb ik bedacht, waardoor een passage die heel duister en ontoegankelijk werd gevonden, toch verduidelijkt en verklaard lijkt te kunnen worden. Ik hoop tenslotte dat u zelf, na de passage nog eens nadrukkelijk bekeken te hebben en na mijn veronderstelling vergeleken te hebben met die van anderen, de moeite wilt nemen om mij, met de vriendelijkheid en scherpzinnigheid u eigen, terug te schrijven wat u ervan denkt en welk gewicht eraan toe te kennen is. Want ofschoon ik bij een aantal wijze en geleerde heren gemakkelijk bijval heb gekregen voor deze opvatting, legt toch uw gezag bij mij in tweeërlei opzicht het meeste gewicht in de schaal, in die zin dat wij op uw gezag en op grond van uw zwaarwegend oordeel ofwel aan die opvatting kunnen vasthouden of ook nu weer kunnen inzien dat we naar iets beters moeten zoeken.

Het ga u goed. Rome, 13 februari in het jaar 1536 na Christus

7. Exodus 20, 12.

3097 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Bazel], [omstreeks februari 1536]

Gegroet, kampioen papbereider. Ik zou wel heel onhoffelijk zijn als ik die goede bedoelingen van jou niet zeer zou waarderen. Toch zou ik ook onhoffelijk zijn als ik zou toestaan dat je je bij dit soort verplichtingen moeite blijft getroosten en kosten blijft maken voor niets. Ik vind geen enkele pap lekker. Gegroet. Ik antwoord je dit uit naam van Lambert.[1] Hij had namelijk geen tijd om terug te schrijven.

Je Erasmus van Rotterdam

3098 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Bazel], [14 februari 1536]

Gegroet. Mijn testament is geschreven, als dat op een feestdag mocht. Als de notaris voortmaakt, kan ik zo de anderen erbij roepen. Tegen twee uur of kort na vieren. Er is geen haast bij. Maar nu voel ik me in elk geval goed. Hoe ik me zal gaan voelen weet ik niet. Het ga je goed.

Aan de heer Amerbach

3099 *Aan de lezer*
[Bazel], [omstreeks 20 februari 1536]

Dit is Erasmus' nawoord bij het *Compendium* van zijn hand dat is opgenomen in de eerste Bazelse uitgave van Vives' *De conscribendis epistolis Libellus vere aureus*, gedrukt door Thomas Platter en Balthasar Lasius in 1536 (de eerste druk van Vives' werk dateert van Antwerpen 1534, Michael Hillen). Eerder waren van het *Compendium* slechts clandestiene uitgaven verschenen, onder de lange titel *Brevissima maximeque compendiaria conficiendarum epistolarum Formula.*

1. Lambert Coomans, opvolger van Cousin in dienst van Erasmus.

Erasmus van Rotterdam groet de lezer

Ik ben niet bij machte om de handen van drukkers vast te binden, maar wat ik wel kan is ervoor zorgen dat u, beste lezer, niet misleid wordt. Dit werkje is een verminkt samenraapsel, ontleend aan een of een of andere notitie die ik veertig jaar geleden in allerijl in twee dagen bij elkaar heb geschreven. Het was echter bedoeld voor één man persoonlijk en daarom onbehouwen en boers geschreven, bestemd voor iemand die dat ook was.[1.] Wie de oplichter is kan ik ook zonder een zeef nodig te hebben gemakkelijk raden. Uit respect noem ik zijn naam niet.[2.] Het meeste heeft hij verminkt, hij heeft sommige dingen van zichzelf toegevoegd, enkele uit onwetendheid verdraaid. Hij heeft bijvoorbeeld 'Wie u aanbeveelt aan wie' geweld aangedaan door het te veranderen in 'Wat voor iemand u aanbeveelt aan wie', waarbij hij de nuance van de formulering niet snapte. Hij heeft er een oud voorwoord aan toegevoegd, maar met wijziging van de naam. Want ik ken niemand die Petrus Paludanus heet.[3.] Hij heeft er ook nog een brief van zichzelf bijgedaan, gericht aan een mij onbekende Fabricius, waarin geen woord van mij voorkomt. Iets onsmakelijkers dan die brief bestaat niet.

Ik heb u gewaarschuwd. Ik heb mijn plicht gedaan.

Het ga u goed, lezer.

3100 *Aan mijn dierbare lezers*
Bazel, 20 februari 1536

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan zijn dierbare lezers, gegroet

Een paar dagen geleden besloot ik om mijn wanordelijke stapels papier uit te zoeken, deels vanwege enkele brieven die ik wilde uitgeven,[1.] deels om weg te gooien wat anderen wellicht na mijn dood of zelfs nog bij mijn leven zouden

1. De beknopte adviezen voor het schrijven van brieven had Erasmus genoteerd ten bate van zijn toenmalige bijlesleerling Robert Fisher in Parijs.
2. Verantwoordelijk voor de clandestiene uitgave was Ulrich Hugwald; die schreef ook de brief aan een niet geïdentificeerde Petrus Fabricius, die in deze uitgave ontbreekt maar die door Erasmus wel wordt genoemd. Enkele van de clandestiene uitgaven van het *Compendium*: Erfurt januari 1520, Mainz september 1520, Leipzig 1520, Bazel 1521, Antwerpen 1522, Leuven 1522.
3. Het voorwoord, gericht aan een Petrus Paludanus, is een vrije bewerking van Erasmus' brief 71 aan Robert Fisher.
1. Een afsluitende brief aan de lezer, volgend op de paar brieven die afgedrukt zijn achterin het werk *De puritate tabernaculi* onder de titel *Aliquot epistolae selectae.* Zie brief 3086.

willen publiceren. Want waar zijn die lieden allemaal toe in staat, voor wie een voordeeltje, hoe gering ook, of een beetje roem belangrijker is dan fatsoen en vriendschap? Niet alles is namelijk geschreven om gepubliceerd te worden. Sommige dingen heb ik in mijn jonge jaren wat speels geschreven bij wijze van stijloefening. Andere dingen heb ik tijdens een wandeling aan anderen gedicteerd, zonder ook maar een moment aan publicatie te denken. Enkele heb ik geschreven voor leerlingen die traag van begrip waren. Tot de laatste categorie behoorden de *Gesprekken* die ene Holonius, - ik weet niet hoe hij eraan gekomen is - (want ik heb nooit ook maar één exemplaar gehad) duur verkocht heeft aan Johann Froben, waarbij hij deed voorkomen dat er andere drukkers waren die het wilden kopen. Dat heet nu met recht winstbejag.

Tot dezelfde categorie behoren ook de *Parafrasen van het traktaat over de zuiverheid van taal en stijl*, die tot mijn grote verbazing uitkwamen onder een misplaatste titel, terwijl ik daaraan geen enkele titel had gegeven. De afzonderlijke rubrieken waren in alfabetische volgorde gezet, wat de hele logische opzet verstoorde. Ten slotte is er van alles en nog wat, even dwaas als amateuristisch, aan toegevoegd, dat ik als kind nog niet aan een kind zou durven dicteren.

Onlangs zag ik een boekje *Over het opstellen van brieven*, gedrukt in Lyon, met als aanhef 'Erasmus aan Petrus Paludanus, gegroet'.[2.] Maar ik ken helemaal niemand met die naam. Na lezing van het boekje begreep ik dat het om ordinaire diefstal ging. Ooit heb ik voor een Engelse leerling in twee dagen een boekje geschreven *Over het opstellen van brieven*, onbehouwen geschreven voor een onbehouwen leerling.[3.] De dief heeft daar een aantal dingen uitgehaald en daar eigen inbreng mee vermengd. Hij heeft er een lange brief aan toegevoegd waar geen woord van mij in staat, die buitengewoon smakeloos is en niets uitstaande heeft met het onderwerp in kwestie.[4.] Als hij het werk in zijn zuivere vorm onder zijn eigen naam had uitgebracht, zou het een stuk acceptabeler zijn geweest. Maar winst op mijn kosten was zijn oogmerk.

Ik weet inmiddels dat ook sommige anderen bepaalde stijloefeningen uit mijn vroegere jaren in bezit hebben.[5.] In de kist die ik nu heb leeggeschud

2. Er is geen exemplaar bekend van Erasmus' *Compendium* dat in deze jaren gedrukt is in Lyon.
3. Robert Fisher, zijn bijlesleerling.
4. De brief aan Fabricius: zie brief 3099.
5. *Antibarbari*, *De Ratione Studii*, *De Copia.*

hebben heel wat papieren uit mijn jonge jaren gezeten, geschreven in een heel ander handschrift dan ik nu gebruik. Ik heb ontdekt dat ze allemaal zonder uitzondering ontvreemd zijn en ik weet bij wie ze verstopt zijn. Maar literaire diefstal wordt met een even stalen gezicht goedgepraat als kleermakers dat doen met diefstal van lappen stof, koeriers met wijndiefstal, molenaars met graandiefstal, net zoals andere handwerkslieden hun diefstal elk op hun eigen wijze inkleuren. Maar laten we nu eens aannemen dat het zich toegang verschaffen tot andermans brievenkisten en het stelen van wat u verborgen wilde houden, een licht vergrijp is. Vindt u het dan soms ook nog een licht vergrijp om schaamteloos dingen onder een andere naam uit te geven, dingen waarvan u niet wilde dat ze in de openbaarheid kwamen, en dan ook nog verknoeid door dom lapwerk? Ik weet niet wat anderen ervan vinden, maar ik zou er minder moeite mee hebben als er geld uit mijn kisten wordt weggenomen, wat ik meermalen heb meegemaakt. Degenen die dit doen worden aan het kruis genageld. Maar die lieden krijgen de naam van ‘mensen met belangstelling’. Ik ben echter van mening dat dit soort belangstellenden het niet verdient om gewurgd te worden door de strop, maar om te moeten stikken door de rook van verbrand papier, zoals Turinus.[6] Hoeveel vormen van misdaad zijn hier in één daad verenigd: diefstal, heiligschennis, vervalsing, smaad in geschrifte, bedrog! Wat zullen die lieden wel niet durven als ik dood ben, als ze dit al durven nu ik nog leef? Het is te hopen dat deze vorm van brutaliteit zich verre houdt van de boeken van de klassieken. Een Venetiaans bedrijf heeft ons een afschuwelijk verminkte tekst van Festus Pompeius geleverd.[7] Het is niet Aldus die ik beschuldig. Dat soort werk besteedt hij doorgaans uit aan een of andere schoolmeester.

Een paar jaar geleden ben ik vaak van plan geweest om mijn papieren door te kijken en alles te verbranden wat niet voor publicatie geschikt was. Maar doordat ik, gehinderd door allerlei bezigheden, dat voornemen uitstelde, waren anderen mij voor. Ik hoop dat dit hun slecht bekomt! De werken die ik zelf publiceer leveren mij al voldoende smaad op, ook zonder dat zij mijn niet voor het publiek geschreven gebeuzel wereldkundig maken. Toen ik tussen de brieven een groot aantal vond dat met de grootste genegenheid was geschreven door vorsten, bijna geen enkele uitgezonderd, hertogen, kardinalen, bisschoppen en pausen, of door buitengewoon geleerde heren, leek het mij goed om enkele ervan te publiceren om daarmee aan te tonen wat voor mensen ik als drinkmaten heb - want zo wauwelen sommi-

6. Zie voor Turinus Verconius *Adagia* 241.
7. Waarschijnlijk Niccolò Perotti, *Cornucopia, sive linguae latinae commentarii*, waarin vanaf de editie van 1513 (Venetië, Aldus Manutius) ook de *Fragmenta* van S. Pompeius Festus waren opgenomen.

gen die denken dat ordinaire laster hetzelfde is als woordkunst. Ik heb alleen die uitgekozen waarvan ik constateerde dat ze niet door secretarissen op schrift waren gesteld, maar voortkwamen uit hun eigen brein en eigenhandig geschreven waren. Want zelf heb ik al een aantal jaren niet de moeite genomen om van mijn brieven ook maar één exemplaar te bewaren, deels omdat er niet voldoende klerken beschikbaar waren om ze allemaal over te schrijven, deels omdat ik, daar ik nogal wat mensen terugschrijf, onder tijdsdruk moet schrijven en sommige brieven ook moet dicteren. En ik schaam me een beetje voor de vorige uitgaven.

Uiteindelijk vind ik mensen verstandig, die hun brieven bewaren voor publicatie na hun dood. Daar komt bij dat brieven die worden geschreven over een vergezocht onderwerp met als doel om geleerdheid te etaleren, naar mijn mening geen brieven zijn, omdat ze elke vorm van betrokkenheid missen. Maar tussen brieven die vanuit het hart worden geschreven, zult u er niet gemakkelijk vinden die weliswaar geschreven zijn aan één persoon, maar toch door iedereen gelezen kunnen worden zonder het risico iemand te kwetsen. Kardinaal Cajetanus heeft mij een paar keer geschreven. Zijn laatste brief wilde ik hier toevoegen, maar ik kon hem niet terugvinden.[8.] In mijn laatste brief aan hem heb ik mij beklaagd over de lieden die op een kwalijke manier met mijn boekje *Over de eendracht* zijn omgegaan.[9.] Paus Clemens heeft die brief gelezen. Want men leest liever brieven die aan anderen dan aan zichzelf gericht zijn, omdat men denkt dat daar meer waars in zit. Hij vroeg hem of hij dat boekje gelezen had. Hij zei ja. En wat hij ervan vond. Hij zei dat hij er niets verkeerds in zag. Met dat antwoord was de paus buitengewoon ingenomen. Toen hij bij de passage kwam waarin ik mij beklaag over Nicolaus von Herborn, commissaris van het gebied aan deze zijde van de Alpen, ontbood hij direct de pauselijke paleisheer en vroeg hem of hij het was die zo'n man tot commissaris had aangesteld. Dat ontkende hij. Daaruit bleek overduidelijk dat de paus geen waardering had voor de brutaliteit van Herborn en dat die opgeblazen titel waarop hij zich liet voorstaan, hem door de franciscanen was gegeven en niet door de paus.

Bij het doornemen van de brieven was dit wat mij aan het denken zette over het menselijk lot, namelijk dat er tussen zoveel brieven, waarvan de meeste de laatste tien jaar waren geschreven, zo weinig tevoorschijn kwamen waarvan de schrijvers nog in leven waren. De mens is een luchtbel.[10.] Dit wil-

8. Deze brief was ingesloten in brief 2935 van Giovanni Danieli. Hij is niet bewaard gebleven.
9. *De sarcienda ecclesiae Concordia* verscheen in 1533; ook Cajetanus ontving een exemplaar.
10. *Adagia* 1248.

de ik u schrijven, beste lezer, opdat u niet onmiddellijk gelooft, wanneer u ergens mijn naam op ziet staan, dat het ook werkelijk van mij is, maar ook niet denkt dat niemand het goed voorheeft met Erasmus op een stelletje drinkmaten na. Het ga u goed.

Bazel, 20 februari in het jaar 1536 na Christus

3101 *Van Pierre Vitré*
Parijs, 20 februari 153[6]

Pierre Vitré aan Desiderius Erasmus, de geleerdste man ter wereld, gegroet

Ik hoopte je ooit, zeer dierbare leermeester, op z'n minst per brief een bewijs te leveren van mijn gezindheid en genegenheid jegens jou en niet over te komen als iemand die al die aan hem bewezen diensten niet naar waarde schat of ondankbaar is. Daartoe voelde ik mij ten diepste verplicht. Iedere dag deed ik daartoe een poging en voortdurend zocht ik naar een gelegenheid, maar vooral hoopte ik de geest te krijgen om je dingen te schrijven die, zij het beneden jouw stand, dan toch, gegeven mijn onbeduidendheid, niet onzinnig zouden zijn. Maar door uitstel op uitstel te stapelen vervloog de tijd, ging mijn jeugd voorbij en nu is het bijna zo ver

> dat zich kwalen en beklagenswaardige ouderdom aandienen.[1]

Waar ik voorheen iemand was die zich vanwege zijn onvolwassenheid van geest ervoor geneerde om iets te schrijven dat niet correct was - om te voorkomen dat ik onvoldoende zou beantwoorden aan jouw verwachting of oordeel over mij - voel ik mij nu, om niet het stempel van ondankbaarheid te krijgen, op alle mogelijke manieren verplicht om te schrijven: het spijt mij geweldig dat ik mijn beste dagen voorbij heb laten gaan door zo dom te aarzelen, door mijn best te doen om beter te lijken dan ik ben en krampachtig boven mijzelf uit te komen. Wat vooral, of liever gezegd de enige reden die mij steeds weerhield om eraan te beginnen, was dat ik mij schaamde voor mijn intellectuele capaciteiten, waardoor ik een geweldige hekel kreeg aan mijzelf.

Omdat ik wel inzie dat die reden hardnekkig en blijvend is en dat ik die nooit zal kwijtraken - want het is ijdele hoop om te denken dat ik op deze leeftijd nog op grotere intellectuele vaardigheden of op zorgeloze tijden mag

1. Vergilius, *Georgica* 3, 67.

rekenen - heb ik besloten om wat mij voor de mond komt er vrijuit in jouw richting uit te flappen, waarbij ik (met je welnemen) liever als brutaal, dom en flauw overkom dan dat ik beschuldigd word van ondankbaarheid. Ik hoop dan ook maar, al had ik met recht anders verdiend, dat jij je in je mildheid toch niet geheel van je Vitré hebt afgekeerd (jij bent het immers aan wie hij zijn welzijn en het beetje geleerdheid te danken heeft), vooral omdat het niet uit nonchalance en vergeetachtigheid, maar alleen uit schaamte is dat ik niet geschreven heb. Daar waar je vaak in gezelschap hebt verkeerd van nogal wat mensen die eveneens van hoog literair aanzien zijn, heb je reden genoeg om consideratie te hebben met mijn eenvoud van geest. Ik was bang dat - wat God verhoede - mijn onbeduidend geneuzel gepubliceerd zou worden, zoals dat wel vaker gebeurt. Daarover heb ook jij herhaaldelijk te klagen. Dat doen die vraatzuchtige lieden wel vaker, onmiddellijk uitgeven wat ze ook maar te pakken hebben weten te krijgen, of het nu goed of slecht is. In dat geval zou jij je zeker diep voor mij schamen, sterker nog, ik zou je te schande maken en ik zou mijn naamsbekendheid, die ik aan jouw brieven ontleen, niet aan mijn eigen werk, kwijtraken. Want in ons beider belang wilde ik liever dat mijn onwetendheid verborgen bleef dan dat die overal over de tong zou gaan. Het mag dan zo zijn dat ik je al langere tijd niets geschreven heb (want dat ontken ik niet) maar je bent al die tijd nooit uit mijn gedachten geweest. Sterker nog, dag in dag uit ben je onafgebroken bij mij en ik kan net zo min zonder jouw geschriften en het uiterst aangename contact met jou als ik zonder mijn eigen adem kan. Ik mag je dan in levende lijve niet van nabij kunnen zien, wel ben ik in elk geval voortdurend omringd door jouw geschriften, waarin je geestesadem krachtig leeft. De beeltenis van je gezicht en van je voorkomen, die ik als herinnering aan je in bezit heb, draag ik overal waar ik ga of sta bij me en laat ik te pas en te onpas aan iedereen zien.[2] Ook al vinden sommigen dat je er niet veel mee opschiet, toch word ik, wanneer ik in stilte dit zwijgende portret bekijk, steeds sterker geprikkeld om iets voortreffelijks te presteren en komen mij die uitstekende adviezen weer voor de geest. Als ik toen daaraan en aan al je pogingen om mij tot de schone letteren te verleiden iets meer gehoor had gegeven, zou ik nu misschien in de schone kunsten iets te betekenen hebben. Niemand die je magistraal geschreven werken bewondert, schrijft dit gevoel toe aan ijdelheid; veeleer noemt men mij gelukkig en bevoorrecht omdat ik ooit dagelijks met je kon verkeren en bijzonder goed met je overweg kon.

Als een gunstig gesternte mij opnieuw in de gelegenheid zou stellen om je in levende lijve te zien en met je van gedachten te wisselen, zou ik daar graag

2. Er waren etsen, tekeningen en medaillons in omloop met een afbeelding van Erasmus.

zelfs mijn leven voor over hebben. Had ik maar de kracht en de mogelijkheid om je voor al jouw bewezen diensten en je grote welwillendheid te belonen, al was het maar voor een deel! Dan zou ik dat zeker doen, en uitbundig, opdat je er geen spijt van zou hebben dat je mij zonder succes onderwezen hebt of zo vriendelijk van advies gediend hebt. Dan zou je je, voor het geval er lieden zouden zijn die mij dit misgunnen, niet verplicht hoeven te voelen om antwoord te geven of je kostbare tijd te onttrekken aan de goddelijke filosofie. Ik zou deze heiligschenners (want hoe zou ik in mildere bewoordingen lieden moeten benoemen die mannen van goddelijke statuur beledigen?) met hun beschimpingen en verdachtmakingen in de diepste afgrond storten. Hoewel zij beter door hun eigen gif en nijd kunnen omkomen, want dan is er geen geweld van derden nodig. En het is, gezien mijn leeftijd, echt ijdele hoop te denken dat ik mij nog zo'n uitdrukkingskracht of eruditie kan eigen maken; omdat het beste deel ervan al bijna voorbij is, zet ik dat wat nog rest graag in te jouwer ere en beloof ik plechtig en zeg je vanuit het diepst van mijn hart onomwonden toe dat mijn geest, zolang die zal voortleven - ik twijfel er niet aan dat die eeuwig zal voortleven - bij de onsterfelijke God steeds de pleitbezorger van jouw heil en eer zal zijn. Maar mochten de goden wellicht op een andere manier iets beters voor mij in petto hebben, dan zal ik ook dat onverkort in dienst stellen van jouw glorie en onsterfelijke eer, zolang ik leef. Moge de lankmoedige schepper en beschermer van het leven dit bewerkstelligen.

Als je mij verder zou vragen met welke zaken ik al de tijd hiervoor ben bezig geweest, of beter nog, wat ik vanaf nu van plan ben te doen, wel, ik ben in feite de afgelopen drie jaar voortdurend buiten Parijs geweest, druk bezig als ik was met de aangelegenheden van de eerwaarde heer de aartsbisschop van Tours.[3] Als ik af en toe tussentijds naar de letteren kon omzien, dan was er toch geen sprake van een ononderbroken, serieuze en vruchtbare studie, maar steeds diende ik mij naar iemand te schikken of was ik aan het werk. Al die tijd heeft het lot mij niet goedgunstig toegelachen; want buiten mijn schamele priestervergoeding van om en nabij dertig ecu's kreeg ik helemaal niets. Nu wil ik onderhand rust krijgen voor mijn studies en weer in de gunst van de Muzen komen, als dat allebei op enigerlei wijze mogelijk is; daarom heb ik mij voorgenomen om zodra ik de tijd krijg, te proberen of ik jouw *Lof der zotheid* in onze taal kan vertalen. Want ik vind dat dit werk, dat naast de andere kwaliteiten vooral geestig en fijnzinnig is, het verdient om in alle talen vertaald te worden. Hoewel het al door iemand anders in onze taal is vertaald,[4] lijkt die Franse versie mij toch op een of andere manier te ver af te staan van de zeggingskracht die de Latijnse taal eigen is. Mijn voorganger zal

3. Antoine de la Barre was sinds 1528 aartsbisschop van Tours.
4. Al in 1520 is in Parijs een vertaling verschenen, *De la déclamation de louenges de follie*, waarvan geen exemplaar bekend is (gedrukt door Vidou voor Galliot du Pré). Vertaler was misschien Joris van Halewijn, die door Erasmus in 1517 als vertaler genoemd wordt in brieven 597, 641 en 739. Ook een vertaling van zijn hand in manuscript is niet overgeleverd.

geen reden hebben om kwaad op mij te zijn, tenzij ik iets onjuist weergeef en vertaal wat hij beter heeft begrepen maar wat ik niet zo goed had gezien. Dus zal ik daar graag mijn krachten op beproeven en zal ik, als je het goed vindt en geen ander voorstel hebt, zo uiteindelijk te weten komen wat mijn schouders al of niet in staat zijn te dragen. Ik hoop maar dat een welgezinde Apollo mijn arbeid wil steunen. En toch 'zing ik niet uit eigen beweging'.[5] Want, als ik mij goed herinner, heb jij mij dat ooit als opdracht gegeven. Men dient zijn leraar zijn zin te geven. Ik wens je alle goeds toe, zeer gewaardeerde leermeester.

Montanus, een zeer aimabel en geleerd man, heeft mij jouw brief bezorgd die je op 31 januari eigenhandig had geschreven. Hoe blij ik daarmee was kan ik werkelijk niet in woorden uitdrukken, hoewel aan het eind, waar je spreekt over je besluit, bij mij de tranen rijkelijk vloeiden.[6] Ik hoop dat het mij niet overkomt als ik nog leef. Je schrijft dat je aan Germain de Brie een brief hebt gestuurd, samen met die van mij, met het verzoek om mij aan te bevelen bij de bisschop van Parijs.[7] Daarop heb ik in het geheel geen reactie ontvangen en ook heeft Brie mij niet laten weten dat hij iets ontvangen had. Misschien is dat aan mijn slordigheid te wijten: ik had hem moeten vragen om mij te helpen met het verkrijgen van een begunstiging waarover ik een juridisch geschil heb met een medewerker van de vicaris van de bisschop. Nu is onze bisschop er echter niet, zoals je wel bekend is. Ook Brie zelf verblijft doorgaans op het platteland en komt zelden in de stad. Daarom vraag ik je niet om nu iets te schrijven. Mocht het nodig zijn, zal ik het je laten weten, zodra ik meer tijd heb.

Ik dacht dat ik van mijn nierstenen af was, maar rond kerst overviel mij een pijn die heviger was dan ooit tevoren. En toch verzekert de dokter mij met stelligheid dat het geen niersteen is, maar dat het een soort van stroperige slijm is die de urinewegen verstopt. Ik weet niet wat het is, want ik heb met een dergelijke kwaal nog nooit te maken gehad. Maar sinds een jaar voel ik na het plassen pijn in de urineweg, vooral rond de vernauwing ervan en aan het uiteinde. Maar niet steeds op dezelfde manier; het is als met het weer: soms is het erger bij een dreigende lucht en gierende noordenwind, dan weer

5. Vergilius, *Eclogae* 6, 9.
6. Het besluit hem bij testament 150 gouden kronen na te laten.
7. Mgr. Jean du Bellay.

bij heldere lucht is het minder. Als je een middel mocht hebben, stuur me het zodra je weer beter bent. Wat je echter aan het eind van je brief schrijft, dat de tijd van je verlossing nabij is, dat benauwt me veel meer dan mijn ziekte. Die verdraag ik best en in alle kalmte, zo goed als mogelijk is, omdat die nu eenmaal bij het lichaam hoort en het onvermijdelijk is; maar de pijn die ontstaat als ik jou zal moeten missen kan ik met geen mogelijkheid verdragen. Sterker nog, ik huil bitter, word dag en nacht gepijnigd en zie er naar uit om bevrijd te worden en samen met jou op weg te gaan naar die verzamelplaats der zielen, waar Christus al naar gelang de verdiensten recht spreekt en beloont en bij wie wij voor altijd zullen leven.

Ik schrijf dit allemaal in allerijl, omdat Montanus, een man die mij zeer dierbaar is, een seintje geeft dat de koerier haast heeft. Als er iets niet zo gelukkig geformuleerd is, vergeef het je vriend Vitré, zoals gewoonlijk. Want nu tegenover jou het zwijgen ertoe doen, kan ik net zo min als mijzelf vergeten. Ja, niets zit mij momenteel meer dwars dan dat ik in de afgelopen tijd mijn plicht verzaakt heb. Als mijn gebeden tot de onsterfelijke God en zijn heiligen enige invloed hebben, zal ik hun voortdurend bidden om je te laten herstellen, zo niet tot je vroegere gezondheid dan toch in die mate dat je aan de wens van je vrienden kunt voldoen. O hemelvorst, waarom hebt u aan die geest en die ziel niet de verdiende jaren van eeuwigheid gegeven, zoals wel aan zijn werken? Het ga je goed, mijn leermeester. Ik zal je zeker vaker schrijven. Nogmaals, het ga je goed.

De heer Montanus gaf mij nog een paar adviezen ter bestrijding van de nierstenen. Ik denk dat ze van jou afkomstig zijn; maar mocht je toch nog een middel hebben, laat dan niet na het mij te sturen.

Vanuit Navarra, 20 februari 153[6]

P. Vitré, oprecht en van harte de jouwe

3102 *Van Pierre Richardot*
Besançon, 24 februari 1536

Allerhartelijkst gegroet. Door onze vriend Étienne Desprez is mij uw brief bezorgd, die u, lichtend voorbeeld van de welsprekendheid, met uw bijzondere vriendelijkheid heeft geschreven.[1] Er is namelijk een pakketje met brieven in handen gekomen van Étienne, hoewel het zonder enige naamsvermelding ook voor mij bestemd was. Ik heb bovendien een op 29 oktober te

1. Dit was brief 3063, aan Léonard de Gruyères, officiaal van het bisdom Besançon, wiens plaatsvervanger Richardot was.

Luzern aan u geschreven brief van mijn meester, de heer officiaal, ontvangen en gelezen,[2] waarin hij aangaf dat u kunt beschikken over zijn huis en alles wat hem toebehoort, zelfs zo dat u zich rechtens alles kunt toe-eigenen. Iedereen zou het besluit van mijn meester, die van harte zichzelf en zijn bezittingen aan een zo groot man ter beschikking heeft willen stellen, vast heel verstandig vinden en zou hem bovendien gelukkig prijzen als u wilt aannemen wat hij aanbiedt. Wat mij betreft, zou ik heel graag de gelegenheid hebben om u zo niet mijn begunstiging, dan toch in elk geval mijn hulp of dienstvaardigheid te kunnen tonen. Want ik zou mij buitengewoon vereerd voelen, als u mij gewoon opdrachten zou geven en ik gedienstig daaraan gevolg geef, bij welke onbeduidende gelegenheid ook.

Étienne heeft mij de aan hem gerichte brief laten zien waarin u melding maakt van ene administrateur van een abt, die mij en Étienne volkomen onbekend is tenzij u naam en toenaam van de abt toevoegt.[3] Intussen zullen wij nog een keer proberen om achter de naam van de man te komen. Maar om de wagen niet leeg te laten vertrekken heeft de thesaurier, de heer Bonvalot, die naar uw brief uitkeek en die in dankbaarheid heeft ontvangen, met mij afgesproken dat hij u met de wagen een vat van zijn beste wijn als cadeau zal sturen. Ik zal hetzelfde doen namens mijn meester. Dat vat komt verzendklaar bij mij. Van Étienne verneemt u de rest, met name dat wij het wel hebben gehad over de oude wijn, maar dat die nauwelijks geschikt bevonden is, ook omdat die eigenlijk niet goed tegen transport kan.

Om nu uw onuitputtelijke welsprekendheid niet langer zonder dat ik mij moet schamen met mijn onbeholpen taalgebruik op te zadelen, beperk ik mij als antwoord op uw brief tot het hoogst noodzakelijke, en dat dan op mijn onbeholpen en ongepolijste manier.

Het ga u daarom goed, lichtend voorbeeld van de welsprekendheid.

Besançon, 24 februari 1536

Pierre Richardot, uw zeer onderdanige dienaar

Opdat u mijn naam en onnozelheid weet, ik ben Pierre Richardot aan wie u twee jaar geleden al schertsend heeft geschreven over vlooien en een in brand gestoken oude vrouw,[4] ik denk om mij te leren voortaan wat minder dwaas te schrijven. Ik heb het boek *Prediker* ontvangen, dat u mijn meester heeft gestuurd. Zodra zich een koerier aandient, zal ik het hem sturen.

Aan de heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, onbetwist de vorst der welsprekendheid en zijn respectabele meester. Te Bazel

2. Deze brief van 29 oktober aan Erasmus is niet bewaard gebleven; Richardot had hiervan een kopie ontvangen.
3. Deze abt was Louis de Vers.
4. Zie brief 2880 aan Richardot.

3103 *Van François Bonvalot*
Besançon, 25 februari 153[6]

Allerhartelijkst gegroet, zeer geleerde Erasmus. Het is mij overduidelijk dat u mij niets verplicht bent, tenzij u mijn achting voor u graag naar waarde zou schatten. Voor het geval u tot iets verplicht wilt zijn, zou ik dat heel graag ten volle verdienen: u hoeft absoluut niet bereid te zijn iemand te bedanken die daar geen enkele aanleiding toe heeft gegeven.

Ik betreur het dat de strenge winter heeft geleid tot uitstel van uw besluit om hierheen te verhuizen. Toch hoop en verlang ik dat de winterse kou door de mildheid van de komende lente en zomer zachtjes op te lossen is en wij ons daar behaaglijk bij gaan voelen. Intussen zal het u niet ontbreken aan Bourgondische wijn om daarginds van te genieten. Maar zorg wel die toe te vertrouwen aan betrouwbare transporteurs. Anders kan het door de onzorgvuldigheid van de vervoerder komen dat de wijn u tegenstaat, omdat wij dit jaar wijn hebben gekregen die onvoldoende gerijpt is. Houdt u nu eindelijk eens op met het aanbieden van geld aan wie niets tekort komt en steeds genoeg zal hebben om u ter wille te zijn. En geloof me, ik heb meer kracht gehaald uit uw *Apophthegmata*, die u mij via uw secretaris Gilbert cadeau hebt gedaan, dan u aan smaak uit mijn Bourgondische wijn. Het ga u goed, zeer geleerde heer.

Vanuit Besançon, 25 februari 153[6][1.]
Van harte uw François Bonvalot

3104 *Aan Gilbert Cousin*
Bazel, 11 maart 1536

Erasmus van Rotterdam aan Gilbert Cousin van Nozeroy, gegroet

Je brief van 18 februari heb ik pas op 28 februari ontvangen. Daaruit maak ik op dat mijn vorige brief je nog niet bereikt heeft.[1.] Ik had deze nogal uitvoerige brief verstuurd met de stadskoerier, geadresseerd aan Étienne Desprez, opdat die via hem bij jou terechtkwam. Ik hoop dat je hem inmiddels ontvangen hebt.

1. De originele brief draagt het jaartal 1535: waarschijnlijk begon een nieuw jaar voor Bonvalot met Pasen of op 25 maart.
1. Voor beide brieven geldt: niet overgeleverd.

Nu een kort antwoord op je brief. Ik aanvaard je excuus voor je stilzwijgen niet van harte. Ik had liever gehad dat mijn vermoeden waar was, als zou je mij vergeten zijn doordat je vanwege een reeks gebeurtenissen enigszins de kluts kwijt was. Toch is je genegenheid voor mij me heel dierbaar, zij het dat je beklag over je situatie me minder plezier doet. Ik waardeer het dat je mijn boeken en brieven zo plichtsgetrouw onder de mensen in Besançon hebt verspreid, wat ik nu ook uit hun brieven heb kunnen vernemen.[2.] Het lot van Lagnier betreur ik oprecht. Ik ben je dankbaar dat je mij attent hebt gemaakt op Lambelin.[3.]

Oude vrienden overlijden, ik moet zorgen voor nieuwe als opvolgers. In Polen stierf Piotr Tomicki, bisschop van Krakau, in Freiburg Zasius. In Engeland heeft de dood iedereen weggenomen of heeft angst de mond gesnoerd. Zij die mij een jaargeld verschuldigd zijn voeren verontschuldigingen aan. Maar ik weet niet waarom Thomas Cromwell, de secretaris van de koning, die na de koning nu de meeste invloed heeft, mij onverwacht twintig angelotten als geschenk heeft gestuurd, de aartsbisschop van Canterbury achttien en de bisschop van Lincoln vijftien. Toch heeft geen van hen mij geschreven. Alleen Bedyll durfde te schrijven,[4.] net zoals Eustache, de ambassadeur van de keizer, die dat vrijer deed dan wellicht raadzaam is. Ik denk dan ook dat de Engelsen toen het voorwoord van mijn *Prediker* nog niet hadden gezien. Hun ambassadeur in Duitsland is Edward Fox, de bisschop van Hereford.

Ik kom nu tot wat jou bezighoudt. Als je de omgang met mij zo weldadig vindt als je, meer uit beleefdheid dan naar waarheid, met overdrijving schrijft, weet dan dat die ook nu nog tot je beschikking staat. Ik heb niemand aangenomen behalve Lambert: hij is een jongeman met een uitstekend karakter, die mij bij de huishoudelijke werkzaamheden zeer van dienst is.[5.] Na de onderbreking van het contact zal het er voor beiden alleen maar plezieriger op zijn. Je zult minder hoeven te doen, ik zal je voortaan van harte als vriend ontvangen en je zult merken dat ik een stuk royaler zal zijn. En als ik zal komen te overlijden, wordt ervoor gezorgd dat je een niet te versmaden erfdeel toevalt. Ga van jouw kant nu eens na welke ruimte je ouders en je eigen

2. Dit waren brieven die Cousin bij zijn vertrek uit Bazel meegenomen had; dus vóór de brief van Cousin van 28 februari, die nu beantwoord wordt, heeft Erasmus waarschijnlijk niets van hem vernomen. Dit zou betekenen dat brieven 3068 en 3080 niet door hem ontvangen zijn en misschien zelfs niet verstuurd zijn: eerder stijloefeningen dan brieven.
3. Simon Lagnier en Jean Lambelin zijn respectievelijk notaris en stadssecretaris in Besançon.
4. Zie brief 3058.
5. Lambert Coomans.

verwikkelingen je nog laten. Je ouders zijn meer bezig met hun eigen zaken dan met de jouwe. Zij zoeken een pilaar waartegen het overhellende huis kan steunen.[6] Dit is bijna altijd de neiging van ouders die het aan vorming ontbreekt. Zij duwen een van hun kinderen in de richting van de monnikskap of het priesterschap, in de overtuiging dat alles voor hen gewaarborgd is als zij iemand aan God wijden die voor hen bidt. Maar ondertussen krijgen zij iemand die het kwaad over hen afroept. Met dat soort bedenkelijke praktijken verdoe je de beste jaren van je leven; ook al zou de rest naar je zin zijn, ik zou je toch adviseren om je van je ouders te distantiëren. Zij willen je voortdurend de les lezen en zij beseffen niet waarom zonen *liberi* genoemd worden.[7] Eerbied en genegenheid moeten altijd blijven voortduren, maar dat geldt niet voor gezag. Je ziet met hoeveel haat mensen die vaak het hoogst in aanzien staan tegenwoordig te kampen hebben. Als je hart uitgaat naar deze geloofsrichting, volg dan wat je wordt ingegeven. Maar als je, omdat het niet bij je leeftijd past, daarvan terugschrikt en je niet wilt of kunt terugkeren om met mij onder een dak te wonen, dan kun je vrij eenvoudig bij Damiaan van Goes je studies voortzetten. Als enige aanbeveling van mijn kant bij hem of bij anderen je kan helpen, weet dan dat het je daaraan nergens zal ontbreken. Als je zou afzien van je prebende op voorwaarde dat degene aan wie jij die over zou doen aan jou gedurende zes jaar zestig kronen betaalt en daarna verlost is van betaling van het jaargeld, dan biedt dat geld je de vrijheid om je studies voort te zetten. Een aangenamer lot zou je onderhand kunnen gaan toelachen. Als je naar hier terugkeert, dan hoe eerder hoe beter. Ik denk wel na over jouw Bourgondië, maar ik ben erg bang dat mijn gezondheid me hier houdt.

De brief van Odoni en Fileno heb ik met belangstelling gelezen. Die was weliswaar aan jou gericht, maar ging helemaal over mij. Wat Scaliger, evenals Pietro Corsi, nu weer voor een boekje tegen mij heeft uitgebraakt weet ik niet. Geen van beide heb ik onder ogen gehad. Voor je attenties ben ik je dankbaar. Zodra zich de gelegenheid voordoet zal ik graag iets terugdoen. Wij hadden hier een maand geleden vijgen uit Lyon. Anselmus Ephorinus stuurde mij vanuit Rome een afbeelding van La Goulette.[8]

Zie hier een eenvoudig geformuleerde bevestiging van mijn genegenheid voor jou en mijn onomwonden advies. De rest laat ik aan jouw oordeel over. Ik bid dat de Heer je een oordeel zal verschaffen dat je heel veel geluk brengt. In mij zul je een in alle opzichten oprechte vriend vinden. Het ga je heel goed.

6. Vergelijk Vergilius, *Aeneis* 12, 59.
7. Het Latijnse woord *liberi* kan betekenen ‘vrije personen’ maar ook ‘kinderen’.
8. Zie brief 3038.

Bazel, 11 maart in het jaar 1536

Toen ik de kist omkeerde, vond ik daarin een brief van Philippus Montanus, die aan jou gericht was.

Door buikloop die al meer dan tien dagen duurt, word ik zwakker en zwakker tot de dood erop volgt. Ik heb deze brief twee keer verstuurd, omdat ik twijfelde of mijn eerste exemplaar bij jou bezorgd was. Het ga je goed.

3105 *Van Bernhard von Cles*
Napels, 12 maart 1536

Eerbiedwaardige, uitzonderlijke, mij zeer dierbare. Toen ik uit de stad Rome hierheen gekomen was omdat ik door Zijne Majesteit de keizer was ontboden (ik ben namelijk op 28 februari hier gearriveerd), werd mij uw brief bezorgd, die u mij op 30 december had geschreven. U zult zich dan ook niet verwonderen over de late beantwoording, omdat het een nu eenmaal het logische gevolg is van het ander. Uw brief heeft mij echter erg veel verdriet gedaan, omdat ik daaruit opmaakte dat u al twee maanden bezocht en gepijnigd wordt door een gewrichtsaandoening. Ik bid dat het u beter mag gaan, zodat u mij ooit in mijn vaderland kunt komen opzoeken, en niet alleen opzoeken maar hier kunt doen wat u belieft en van mijn kant de dienstvaardigheid kunt ondervinden die past bij mijn welgezindheid jegens u. Niets zou mij namelijk aangenamer zijn dan dat.

Wat de boeken betreft dacht ik dat volstaan kon worden met mij te laten weten welke en op welke wijze correct gedrukt blijken te zijn, omdat de ene drukker de andere niet is, en wat van elke uitgave de uiterste prijs is. Met deze informatie zou ik dan een uitgewerkt voorstel kunnen doen voor de betaling van het geld en de verzending van de boeken, als antwoord op uw brief.

Vanuit Napels, 12 maart 1536

Bernhard, priester van de Roomse Kerk, kardinaal van Trente

Aan de eerbiedwaardige uitzonderlijke mij oprecht dierbare heer Erasmus van Rotterdam, professor in de heilige theologie. Te Bazel

3106 *Aan Pierre Vitré*
Bazel, 13 maart 1536

Brief van Erasmus van Rotterdam aan de hooggeëerde heer Pierre Vitré, verblijvend in het College van Navarra

Allerhartelijkst gegroet. Ik vraag je, mijn Vitré, wat heeft dit leven mij nog te bieden dat ik een langere duur ervan zou wensen? De voor mij gesponnen levensdraad is immers al op.[1] Wat rest is niets dan moeite en verdriet.[2] Ik hoop alleen maar dat Christus zich in zijn erbarmen verwaardigt om mij in zijn koninkrijk op te nemen.

Wat ik over de nierstenen had opgetekend, was voor jou bestemd. Nu stuur ik je het voorgeschreven poeder. Ik ben verbaasd dat jij, terwijl je in Parijs uiterst kundige dokters hebt, ook nog op zoek bent naar geneesmiddelen uit Duitsland: daar heeft men voor alle kwalen warme baden als remedie. Tegen dik slijm is het lichaam te wapenen met medicamenten. Daarna spoelen met vocht van kikkererwten. De levenswijze doet de rest. Je zou baat kunnen hebben bij lichtrode wijn, omdat die de minste bodembestanddelen heeft.

Nog afgezien van mijn jicht raak ik al meer dan twaalf dagen uitgeput door buikloop, terwijl mijn maag geen enkel voedsel verdraagt. Zorg dat je niet eerder komt te overlijden dan ik, want dat levert je waarschijnlijk verlies op.[3] Het ga je heel goed.

Bazel, 13 maart in het jaar 1536 na Christus' geboorte

Erasmus van Rotterdam. Met zieke hand geschreven

3107 *Aan Thomas Cromwell*
Bazel, 15 maart 1536

Het deed mij heel veel deugd uit de brieven van Chapuys en Bedyll op te maken dat u, een man met zo'n status en gezag bij uw landgenoten, van harte mijn belangen steunt. En haast volkomen onverwacht krijg ik dankzij uw goedheid twintig angelotten bezorgd. Voor dat geschenk was ik u zeer erkentelijk, maar de uit uw goede hart voortkomende warme gevoelens zijn mij nog veel dierbaarder.

1. De Schikgodinnen spinnen ieders levensdraad: zie bijvoorbeeld *Adagia* 567.
2. Psalm 89, 10.
3. Erasmus bedenkt hem in zijn testament namelijk met 150 gouden kronen.

De pastoor van Aldington heeft vorig jaar de helft van het jaargeld betaald, met de belofte om de komende jaren het volledige jaargeld te betalen.[1.] Maar dit jaar heeft hij totaal niets betaald. Als reden voert hij een tegenslag aan, waarvan ik meen ten onrechte de dupe te zijn, omdat ik daar geen schuld aan heb. De andere pastoor ontkent dat hij ooit met een jaargeld heeft ingestemd, hoewel hij een aantal malen wel heeft betaald toen aartsbisschop Warham nog leefde. Hier zou uw gezag enorm kunnen helpen, al was het maar met een enkel woord. Moge de Heer u in alles bijstaan en voorspoed geven.

Geschreven te Bazel, 15 maart in het jaar 1536 na Christus' geboorte

Ik, Erasmus van Rotterdam, heb vanwege mijn jicht deze brief slechts met moeite kunnen ondertekenen.

Aan de zeer hooggeachte heer Thomas Cromwell

3108 *Aan John Longland*
Bazel, 16 maart 1536

Allerhartelijkst gegroet. Ik ben blij en dankbaar dat u in deze roerige omstandigheden Erasmus niet heeft vergeten. Want de heer Thomas Bedyll schrijft dat u mij vijf pond sterling ten geschenke heeft gestuurd.[1.] Mijn gezondheid is mij met de dag meer en meer tot last, zodat ik niet alleen moet afzien van al het werk dat enige inspanning vraagt, maar ook van elke vorm van studie, omdat ik bijna voortdurend aan het bed gekluisterd ben. Ik lijd vreselijke pijnen en heb een maag die totaal van slag is en ieder voedsel weigert. Maar het is de Heer die hier wegsnijdt en wegbrandt om mij voor de eeuwigheid te bewaren.

Ik schrijf maar weinig en niet zelf, omdat ik al geruime tijd last heb van jicht in mijn rechterhand. Moge Christus u bewaren, door mij bijzonder hooggeachte heer.

Geschreven te Bazel, 16 maart in het jaar 1536 na Christus' geboorte

3109 *Aan [Leonard de Gruyères?]*
Bazel, 16 maart 1536

Allerhartelijkst gegroet. Over de reiskosten maak ik mij geen zorgen: mijn levensreis heb ik er al op zitten. Ik wens u een zodanig vermogen toe dat u vrijgevig kunt zijn voor Erasmus, want een omvangrijk vermogen komt u

1. De pastoor van Aldington was Richard Master.
1. Brief 3058.

toe. Maar aan uw vriendelijke bedoelingen heb ik meer dan voldoende.

Hier gaat het gerucht dat Catherina, de oude koningin, is overleden, maar ik vermoed dat het een loos gerucht is. Mountjoy hebben wij verloren, die in het uitdelen niet scheutig was, maar in zijn vriendschap heel trouw.[1.] Hoe zijn zoon zal worden weet ik niet.[2.]

Mijn gezondheid gaat met de dag achteruit, mijn krachten nemen af. Ik bevind mij in het laatste deel van de laatste akte. Ik hoop dat de Heer zich verwaardigt om daaraan zijn zegen te geven. Dit als reactie op uw laatste brief. Ik houd die om twee redenen kort. Omdat ik moet dicteren, omdat jicht het gebruik van mijn rechterhand onmogelijk maakt (wat een enorme aanslag op mijn maag veroorzaakt) en omdat ik in onzekerheid was of u van standplaats was veranderd, omdat u door de keizer naar Italië was teruggeroepen. Want uit uw brief viel op te maken dat u dat verwachtte. Als u de reis hierheen zult maken, zult u Erasmus op zijn sterfbed zien. Het ga u heel goed.

Geschreven te Bazel, 16 maart in het jaar 1536 na Christus' geboorte

3110 *Van Bernhard von Cles*
Napels, 16 maart 1536

Eerbiedwaardige, uitzonderlijke, mij zeer dierbare. Eergisteren is mij uw brief bezorgd, die u op 26 januari had geschreven. Aangezien die echter bijna hetzelfde bevat als uw vorige,[1.] waarop ik ook gereageerd heb, volstaat een zelfde antwoord op die onderdelen waarop ik een gelijkluidend antwoord moet geven. Maar ik meende dit eraan te moeten toevoegen: ik heb me zeker zorgen gemaakt over de aanschaf van uw boeken, maar nog veel bezorgder ben ik om uw gezondheid. Want in de tijd dat u gezond was en niets mankeerde, heeft het mij niet ontbroken aan uw even talrijke als aanbevelenswaardige boeken. Laat het daaraan ook in de toekomst niet ontbreken, zodat u in uw eentje met gemak iedere bibliotheek kunt vullen en verrijken. Moge God dan ook ervoor zorgen dat wij te horen krijgen dat Erasmus helemaal verlost is van zijn pijnen en dat zijn lichaamskracht weer het niveau van zijn geest evenaart. Dat zou mij zeer zeker heel dierbaar zijn.

Zijne Koninklijke Hoogheid heeft mij op de hoogte gesteld van de kwes-

1. Blijkbaar heeft Erasmus op dit moment de brief van Chapuys (brief 3090 van 1 februari) nog niet ontvangen.
2. Zie brief 3092 aan de zoon.
1. De vorige brief van Erasmus is niet overgeleverd.

tie Bazel.[2.] Ik zal naar beste kunnen proberen mijn volledige steun aan de burgers te verlenen, al was het maar uit respect voor u. Dezelfde diensten die ik bij mijn aanwezigheid in de Curie zou verlenen, zal ik precies zo leveren bij mijn afwezigheid, op zo'n manier dat de aanbeveling de afzender van de aanbeveling niet in diskrediet brengt maar zelfs ten goede komt.

Wat u ten slotte in beide brieven aanvoert over het houden van een concilie, daarmee zal niemand met gezond verstand het oneens zijn: een concilie heeft alleen maar zin als het druk bezocht zou worden door beëindiging van de gruwelijke oorlogen. Moge God geven dat men eens een keer de goede maatregelen neemt voor zijn christenheid.

Vanuit Napels: 16 maart 1536

3111 *Van Conradus Goclenius*
[Leuven], 21 maart 1536

Allerhartelijkst gegroet. Het maar zelden verschijnen van brieven van jou verzacht ik hier door je geschriften vaak te lezen, waarmee je niet alleen onze tijdgenoten tot steun bent, maar ook - zolang de Latijnse letteren zullen blijven bestaan - alle eeuwen genoegen en voordeel zult bezorgen. Je zou mijn vreugde niettemin verdubbelen als je je aloude schrijfgewoonte zou hervatten. Toch zou ik je dat niet durven te vragen, na alles wat je in zo ruime mate, zelfs boven verwachting, voor mij hebt gedaan. Daarom is het gepast om mij overal en altijd van mijn dankbaarheid bewust te zijn en jouw stilzwijgen voor lief te nemen. Want ik geloof niet dat enige vermindering van jouw genegenheid daarvan de oorzaak is. Misschien zou je mij met meer recht kunnen beschuldigen als er koeriers waren geweest via wie ik had kunnen schrijven, of zo hier ook maar iets gebeurd zou zijn dat het sturen van een koerier waard was. Maar geen van beide was het geval.

Wat mijn persoonlijke aangelegenheden betreft, ben ik tot mijn ongelooflijke verdriet tot de conclusie gekomen dat de voorspelling die je mij ooit per brief deed, als was die brief een blad van de Sibylle, maar al te waar is gebleken. Want toen ik je opgetogen mededeling deed over mijn overwinning op de Antwerpse kanunniken, waarschuwde je mij om niet te vroeg te juichen; want dat dit slag mensen de gewoonte heeft om, zelfs als ze onderuit gehaald zijn, het hun tegenstanders toch nog lastig te maken en zich in een vossenvel te steken om te krijgen wat hun in een leeuwenvel niet gelukt was.[1.] Deze truc is geloof ik nog nooit zo schitterend uitgevoerd als door mijn tegenstanders.

2. Zie brief 3087 aan koning Ferdinand.
1. Zie *Adagia* 2481.

> Het verhaal van het aangedane onrecht is lang en met lange omwegen.
> Maar ik zal mij tot de hoofdzaken beperken.[2]

Zodra zij in eerste aanleg in het ongelijk gesteld waren en veroordeeld waren tot inwilliging van mijn eis en zij door het juridische betoog al wisten tot waar mijn recht reikte, waardoor de mogelijkheden van verweer tegen een vordering van hun kant gemarkeerd werden, maar het hun volgens de procesregels nog wel vrijstond om mij voor een andere rechtbank te dagen, namen zij hun toevlucht tot de volgende kunstgrepen.

Terwijl ze het eerste pauselijke document, dat ze hadden gebruikt bij het eerste proces en dat een voor mij gunstig vonnis had opgeleverd, verzwegen, kwamen ze, na een dagvaarding tegen mij te hebben uitgebracht, met een ander document over dezelfde kwestie op de proppen, afkomstig uit een of ander kantoor in Rome. De inhoud daarvan ontkrachtte en ontzegde mij met zoveel woorden al mijn rechten. En omdat de wettelijke canons verbieden om na een geveld vonnis een eenmaal verkregen recht ongedaan te maken, hebben zij, om hun kwalijke actie te verhullen de volgende bedrieglijke procedure bedacht. Het tweede document, dat pas acht jaar later als processtuk werd ingediend, was voorzien van hetzelfde jaar en dezelfde dagtekening als het vorige, zodat die vordering niet nieuw maar oud en al eerder geproduceerd leek. Deze zaak bezorgde me nogal wat hoofdbrekens. Want als ik voor de rechtbank zou verschijnen, zou de positie van mijn opponenten ongetwijfeld sterker zijn, aangezien het tweede document mij juridisch niets te eisen overliet.

Ten slotte heb ik op advies van vrienden, die inzagen dat het bedrog indruiste tegen ieder rechtsbeginsel, de kwestie uiteengezet in de senaat van Brussel, met het verzoek om mij in de huidige omstandigheden te hulp te komen, en om voor de toekomst aan de hand van deze zaak een voorbeeld te stellen om dit soort bedrieglijkheden voorgoed uit te bannen: want voortaan zou geen enkele rechterlijke uitspraak standhouden als een eenmaal geveld vonnis door dit soort bedrog en frauduleus handelen ontkracht of ongedaan gemaakt kon worden. Omdat de senaat van oordeel was dat de zaak aandacht verdiende, heeft ze mij, aangezien het de kenmerken had van een publieke schending van de lex Cornelia aangaande valsheid in geschrifte, uit naam van de keizer een belastingfunctionaris toegewezen om strafvervolging voor het delict te eisen, omdat ik alleen maar gerechtigd was om het tweede document ongeldig te verklaren. Toen mijn opponent gedagvaard was, durfde hij niet persoonlijk te verschijnen, maar nam de uitspraak voor lief en zocht zijn

2. Vergilius, *Aeneis* 1, 341-342.

toevlucht tot de aartsbisschop van Palermo[3] en tot de Geheime Raad van de keizer, met een hele verzameling beschuldigingen tegen mij. En omdat hij voldoende heeft om uit te delen en niemand naar men zegt kwistiger is dan hij, wist hij eenvoudig aan een keizerlijk besluit en aan een nietigverklaring van de door mij aangespannen rechtszaak te komen. Hoewel iedereen, zowel deskundig als niet deskundig, zich verbaasde over deze toegeeflijkheid van de Geheime Raad (omdat op deze manier iedere vorm van gerechtelijke uitspraken teniet zou worden gedaan en partijen zonder hoor en wederhoor veroordeeld zouden worden) durfde toch niemand tegen de hogere macht zijn mond open te doen, behalve Adolf van der Noot, kanselier van Brabant, een man die bekend staat om zijn gevoel voor gerechtigheid, die mij in deze benarde situatie als een *deus ex machina* verscheen. Want nadat hij de zaak met de voornaamste leden van de Raad van Brabant had besproken, wist hij uiteindelijk de complete Raad zo ver te krijgen dat zij er geen genoegen mee namen dat in een zaak die zo duidelijk was, wetten en rechtvaardigheid met voeten werden getreden.

Daarom is op gezag van de Raad van Brabant de kanselier in hoogsteigen persoon naar het kabinet van de koningin gestuurd, vergezeld van de heer Peter van Walem, fiscaal advocaat. Zij moesten de aartsbisschop van Palermo en de andere raadsheren van die Raad erop wijzen hoe absurd, ongebruikelijk en onbillijk de zaak was, die mijn opponent van hen had gevorderd en waarin zij in mijn nadeel hadden beslist. Zij voerden daartegen aan dat het de keizer vrijstond om naar believen te geven en te vergeven; dat het niet aanging om zijn gezag te laten ondermijnen, noch door een privé persoon, noch door de senaat van Brabant. De kanselier antwoordde dat deze discussie niet ging over de vrijheid of de vrijgevigheid van de keizer, maar over het recht van partijen; dat de keizer kon geven wat des keizers is, kon vergeven wat tegen hem of zijn schatkist was misdaan, maar geen enkel gezag kon doen gelden waar het gaat om het recht van derden of van tegen elkaar procederende partijen.

Wat er verder nog gezegd is kan ik me niet meer helder voor de geest halen. Want toen de kanselier wilde dat ook ik mij in de discussie mengde, gaf de aartsbisschop van Palermo, die tot dat moment mijn aanwezigheid had gedoogd, opdracht om mij uit de Raad te verwijderen: hij was beledigd en ziedend door de woorden van de kanselier. Toch heb ik feitelijk begrepen dat de aartsbisschop van Palermo met zijn hele schare niet alleen niet tot bedaren kwam, maar meer en meer verbitterd raakte. Want er kwam warempel ter ondersteuning van het betoog en de eis van mijn opponent een brief tevoorschijn die ook door de koningin was ondertekend - want ook haar hadden ze aan hun kant weten te krijgen. Het enige dat nog restte om te zor-

3. Mgr. Carondelet, voorzitter van de Geheime Raad.

gen dat jouw Goclenius niet als een boon aan de rand van het veld vertrapt zou worden, was dat het nog aan een zegel ontbrak. Het recht om in dit soort zaken daarin te voorzien ligt niet bij een particulier college, zeker niet in Brabant, dat tot nu toe geen hogere rechters heeft erkend: het is gebruikelijk dat de hoofdkanselier toezicht op het zegel houdt. Er is hem een brief gestuurd en verzocht om de wil van de koningin en van de Geheime Raad te bekrachtigen. Hij verwees de kwestie terug naar zijn senaat, die unaniem van oordeel was het te moeten afwijzen. De aartsbisschop van Palermo en zijn collega's waren daarover verbolgen en misnoegd. Na verloop van tijd wisten zij de koningin zo ver te krijgen dat ze besloot tot een aantal uitermate onvriendelijke instructies aan het adres van de kanselier. Daarin dreigde ze hem met de verontwaardiging van de keizer en die van haar, in combinatie met uitzetting uit zijn ambt, als hij niet ogenblikkelijk zou gehoorzamen. In deze zaak heeft men de onkreukbaarheid van deze bovenste beste man leren kennen, die zich als 'hoeder en stugge verdediger van de ware deugd'[4] totaal niet door al die dreigementen liet intimideren, maar weigerde om ook maar iets te laten gebeuren dat in strijd was met zijn ambtseed en de waarheid. De complete senaat van Brussel, waaraan de koningin nota bene verboden had om kennis te nemen van mijn zaak, was dezelfde mening toegedaan.

Toen ik verstrikt zat in deze malaise, lachte een zogezegd van godswege gezonden licht mij toe. Door een gelukkig toeval was in dezelfde periode naar Brussel gekomen de zeer doorluchtige vrouwe Menzia, markiezin van Zenete, echtgenote van de heer van Nassau, een heldin van uitzonderlijke klasse, die een aanzienlijk deel van haar leven wijdt aan het lezen van Latijnse boeken en een groot bewonderaarster is van jou en van ieder die enige bekendheid heeft op wetenschappelijk gebied. Nadat zij de heer Gilles de Busleyden had ontboden heeft zij zich in detail over jou laten informeren: een verliefde had dit niet aandachtiger kunnen doen. Toen Busleyden zei niet over een brief van jou van vrij recente datum te beschikken, herinnerde hij eraan dat ik ook in de stad was en dat zij van mij misschien meer te weten kon komen. Zij liet mij meteen ontbieden. Opnieuw ging het gesprek alleen maar over jou. Toen mijn situatie aan de orde kwam (want ook daar wilde ze alles over weten) heb ik aangegeven onder welk onrecht ik gebukt ging en in welk onrustig vaarwater mijn zaak verzeild was geraakt.

Na hiervan kennis genomen te hebben, liet zij haar edelmoedige aard blijken. Na eerst met haar echtgenoot overlegd te hebben, deed zij een poging om de aartsbisschop van Palermo en de anderen die hun best deden om mijn recht de nek om te draaien, tot bedaren te brengen. Toen ze echter zag dat zij steeds rabiater werden en er geen enkel uitzicht was op een goede afloop,

4. Horatius, *Epistulae* 1, 1, 17.

verzocht zij haar echtgenoot, de heer van Nassau, om namens mij tijdens een in Brussel te houden bijeenkomst van vooraanstaande lieden aan de koningin een smeekschrift aan te bieden, dat heel uitgebreid was en de mensen confronteerde met het onrecht dat mij was aangedaan en dat zo hardvochtig was dat de kanselier tot nu toe ondanks alle dreigementen er niet toe gebracht of gedwongen kon worden om zijn goedkeuring te verlenen aan de tegen mij genomen maatregelen. Iedereen heeft het smeekschrift gelezen en was onder de indruk. De aartsbisschop van Palermo, die het dringende verzoek kreeg om uit te leggen hoe de feitelijke gang van zaken was geweest, antwoordde dat hij gewetensvol het gezag van de keizer had verdedigd: daartegen had immers niemand iets in te brengen.

Toen het redetwisten aanhield en de onverzettelijkheid alleen maar toenam, besloot de koningin, die inmiddels onraad begon te ruiken, dat in haar bijzijn beide raden, die van Brabant en de Geheime Raad, te beginnen bij het begin gehoord moesten worden: zij wilde de kwestie die aanleiding had gegeven tot zoveel verschil van mening nader en diepgaander onderzoeken. Zo welkom als deze interventie voor de Brabanders was, zo weinig aangenaam was die voor mijn opponenten, die liever wilden winnen op basis van gezag en verordeningen dan het debat aangaan op basis van wetten en redelijk verstand. Toch durfde niemand zich openlijk tegen dit besluit te verzetten. Maar men bleek er heel duidelijk op uit te zijn om die samenkomst van de raden pas te laten plaatsvinden na het vertrek van de heer van Nassau en van de andere vooraanstaanden die de markiezin al volledig aan mijn kant had weten te krijgen. Door het vermoeden dat zij hiervan kreeg door de reeks verdagingen die elkaar een maand lang opvolgden, nam zij het initiatief om de koningin des te vaker te verzoeken om de laatste hand aan de kwestie te leggen. Dat is op 4 maart ook gebeurd. Toen de koningin op die dag de beide raden bijeen had geroepen, verzocht zij de kanselier om de reden aan te geven van zijn weigering van het zegel. Om kort te gaan, hij heeft mijn recht op een zodanige manier verdedigd dat de koningin in niet mis te verstane woorden en gebaren reageerde, waardoor mijn opponenten begrepen dat zij van mening was veranderd. Want toen iemand tijdens het debat tegenwierp dat het gezag van de keizer niet ingeperkt en als het ware tot de orde geroepen mocht worden, zei zij: ‘Ik vind dat het gezag van de keizer niet in diskrediet wordt gebracht als onrecht wordt voorkomen.’ Toen hij daarop zei dat zij de zaak in kwestie onvoldoende had begrepen, antwoordde zij: ‘Integendeel, ik ben van mening dat ik heel goed in de gaten heb dat het hier om onvervalst bedrog gaat, en ik zal er voortaan voor zorgen dat er niet meer met hetzelfde gemak verordeningen worden uitgevaardigd tegen kanseliers.’ Toen aan beide kanten de gemoederen verhit raakten en het bijna tot een scheldpartij

kwam met verwijten over en weer, trok de koningin de behandeling van deze kwestie helemaal naar zichzelf toe, zonder ten gunste van een van de partijen een uitspraak te doen. Enkele dagen later deed zij wel uitspraak: dat het mij vrijstond om mijn opponent, niettegenstaande de maatregelen en decreten van de Geheime Raad, in staat van beschuldiging te stellen, en dat de Raad van Brabant een oordeel mocht vellen dat recht zou blijken te doen aan de aard van de zaak.

Zo zie ik na een even langdurig als onstuimig noodweer de zon weer rustig schijnen. Ik heb je dit vrij uitvoerig geschreven niet alleen om je te laten zien dat jouw beschermeling zijn eerdere ellende enigszins te boven is gekomen, maar ook om je wat opgeluchter te laten ademhalen, wat op deze manier wat makkelijker wordt. Je zult me evenwel ten zeerste steunen als je met een briefje aan de jou zeer hoogachtende kanselier wilt verklaren dat je op prijs stelt wat hij in mijn geval voor de wetenschap heeft gedaan;[5.] vraag hem alsjeblieft, omdat het nu in zijn vermogen ligt om mij weer de nodige rust te bezorgen, te bewerkstelligen dat ik niet nog langer vastgeklonken blijf aan de rechtbank, wat behoorlijk ten koste zou gaan van mijn toehoorders. Ik weet dat hij dat ook zo wel zou proberen te doen; toch geloof ik dat hij er meer haast achter zal zetten als hij daartoe aangespoord wordt door een brief van jou. Het schrijven van een brief aan de markiezin is ook in jouw belang: je zult daarmee haar welgezindheid jegens jou sterk vergroten, die - zo heb ik uit de gesprekken met haar opgemaakt - niet gering is; ook zelf had je dat kunnen ervaren als Frans van der Dilft, die van plan was een reis naar de keizer te maken, niet door de oorlogsberichten thuis gehouden was. Hij was vastbesloten om je een belangrijke brief te sturen, hetgeen nu noodzakelijkerwijs tot een later tijdstip is uitgesteld.

Busleyden en Rescius doen je de hartelijke groeten. Nadat de theologen gestopt zijn met hun onzin, om niet te zeggen idiotie, bezorgen nu de rechtsgeleerden ons College nogal wat hoofdbrekens. Rescius is begonnen met het geven van colleges over de Griekse versie van de *Institutiones Iuris Civilis*.[6.] Hierover ontstaken de rechtsgeleerden zo in woede dat de huidige rector, ene doctor Jean Lobel, een aangeklede domme ezel[7.] uit hun kudde, Rutger

5. Erasmus stuurt inderdaad een brief aan de kanselier: brief 3124.
6. De Griekse versie van de *Institutiones Iuris Civilis* wordt toegeschreven aan de jurist Theophilus Antecessor uit Constantinopel. De eerste moderne editie was bezorgd door Haloander (Neurenberg 1531), de tweede door Zwichem (Bazel 1534, Froben). Rescius behandelde deze tekst in zijn colleges, maar had ook in zijn eigen drukkerij een pirateneditie vervaardigd van Frobens uitgave, dat was het probleem.
7. Voor de ezel uit Cumae zie *Adagia* 612.

sommeerde om op straffe van excommunicatie die de Furiën niet had misstaan, zijn misdadig optreden te staken. Bovendien ontzegde hij hem alle universitaire status en privileges als hij zou doorgaan met de uitleg over een auteur waaruit meer ketterijen zouden voortkomen dan Grieken uit het paard van Troje of goddelozen uit de stier van Saksen.[8] Ook de theologen gingen hiertegen tekeer, waarschijnlijk omdat ze dachten dat als rechtsgeleerden ons konden verbieden om college te geven over het burgerlijk recht, voor hun de weg vrij was om ons ook bij religieuze teksten weg te houden: ook al zou het daarbij blijven, zouden zij in elk geval de Hebreeuwse taal voorgoed de nek om hebben gedraaid. Wat valt er voor een hoogleraar Hebreeuws nog uit te leggen als er (zoals onze rechtsgeleerden beweren) over geen enkel boek college gegeven mag worden dat meer in het bijzonder betrekking heeft op een van de vijf faculteiten, zoals zij die noemen? Maar het lijkt erop dat deze kwestie binnenkort vanzelf tot bedaren komt. Ook Busleyden heeft door een aan de universiteit gerichte brief de onbezonnen dwaasheid van de rechtsgeleerden enigszins aan banden weten te leggen. Ik zal je over de afloop van de zaak nog uitvoeriger schrijven.

In één kwestie ben ik de afgelopen maanden tekortgeschoten, uit naïviteit, niet uit boos opzet. Toen de Oostenrijker Balthasar van Künring mij jouw brief had toegestuurd,[9] stuurde hij verschillende boekjes mee waarvan hij dacht dat ik die wel op prijs zou stellen, waaronder ook het van goudopdruk voorziene boekje van je *Prediker*. Omdat er in je brief van dit boekje nergens melding werd gemaakt en het bij andere mij gegeven boekjes van hem zat, dacht ik dat ik het van Balthasar cadeau had gekregen. Vervolgens heb ik het te goeder trouw aan een andere vriend gegeven, die mij toevallig kwam opzoeken en het als een vriendschapscadeautje graag van mij wilde hebben. Later heb ik van Liévin begrepen dat het aan hem gestuurd was om het namens jou aan Paumgartner cadeau te doen. Maar mijn spijt kwam te laat. Toch had ik het wel alsnog van mijn vriend terug kunnen vragen, ware het niet dat Liévin had aangegeven dat Paumgartner het hof bij ons had verlaten en naar Duitsland was teruggekeerd. Het is dus mijn fout, niet die van Balthasar en ik verzoek je om mij niet vergevingsgezind te zijn, mocht je bij mij ooit iets van bedrog of boos opzet bespeurd hebben of later nog zult bespeuren.

De Haarlemmer Pieter van Montfoort zit opgesloten in de staatsgevangenis in Den Haag. Hij wordt er ernstig van beschuldigd dat hij samen met een

8. Hiermee is Luther bedoeld, die door Joannes Cochlaeus in een pamflet al de Minotaurus van Wittenberg genoemd was: *Adversus cucullatum Minotaurum Wittenbergensem*, Frankfurt 1523.
9. Zie het begin van brief 3052.

aantal wederdopers heeft samengezworen tegen de keizer en zijn vertrouwen heeft beschaamd. Hij heeft hem, na het ontvangen van een grote som geld, vreselijk bedrogen door te beloven dat hij door zijn toedoen Münster in handen van de keizer zou laten komen, en door dagelijks van de kant van ‘de koning’ talrijke berichten te laten uitgaan die daarop wezen. In de tussentijd was het hem gelukt om voor de wederdopers een vrijgeleide te krijgen. Hij deed namelijk voorkomen dat zij dan weer hierheen en dan weer daarheen reisden. Naderhand bleek dat de lieden die geprobeerd hadden om de burgers van Amsterdam om te brengen en het gemeentebestuur omver te werpen, precies diegenen waren aan wie hij de mogelijkheid had geboden om hem daar te ontmoeten. Bovendien kon men ‘de koning’ van de wederdopers, die de dood al in de ogen zag, zelfs niet door middel van folteringen zover krijgen dat hij toegaf de naam Montfoort te kennen, hoewel die verklaarde dat hij nauwe banden met hem onderhield en met hem afgesproken had om Münster in bezit van de keizer te laten komen. Dit zijn zo ongeveer de voornaamste beschuldigingen. Wat hiervan de afloop zal zijn, weet ik niet. Verder is hier niets te melden, behalve geruchten over oorlogen.

Daarom, het ga je goed. 21 maart 1536

Je Conradus Goclenius

Aan de hooggeachte heer Erasmus van Rotterdam. Te Bazel

3112 *Van Tiedemann Giese*
Frauenburg, 28 maart 1536

Tiedemann Giese (Gdansk 1480) studeerde in Leipzig en, gezien zijn goede kennis van het Grieks, ook in Italië. In 1504 werd hij kanunnik in Frauenburg (Frombork), waar hij vriendschap sloot met kannunnik Copernicus; deze bedankt Giese voor diens steun in zijn opdracht van *De Revolutionibus orbium coelestium* (1543). In zijn kerkelijke carrière werd Giese bisschop van Kulm (1538) en van Warmia (1549). Van de drie boeken die hij schreef is er slechts één gepubliceerd: zijn kritiek op de lutherse theoloog Briesmann in 1525. Zijn verdediging van Copernicus' heliocentrisme is verloren gegaan, evenals de manuscripten van zijn grote werk *De Regno Christi* waaraan hij in 1536 nog werkte. Hij verzoekt hier Erasmus er kritisch commentaar op te geven.

Ik weet, eerbiedwaardige Erasmus, dat ook u van mening bent dat van al het onheil dat ons tijdsgewricht teistert, misschien niet het voornaamste maar

dan toch wel een van de voornaamste is dat wij zien dat de Kerk van Christus, die voor de wereld een toonbeeld van eendracht had moeten zijn, zo als los zand aan elkaar hangt dat er geen enkel volk, geen enkele godsdienst en geen enkele partij bestaat die onderling meer verdeeld is. Dat was zelfs niet het geval bij dat bekende complot van de mensheid bij de bouw van de monstrueuze toren, die instortte door het ontstaan van de spraakverwarring, met de opmerkelijke opdeling van de wereld als gevolg. Want hoewel de Heilige Geest deze ramp van verstoorde eenheid weer in evenwicht probeerde te brengen met een nieuw en voor de christenen bijzonder taalgeschenk, dat alle volkeren van de aarde terugriep tot het gebruik van één evangelisch stemgeluid, moet ieder toch tot de conclusie komen dat de Christenheid weer is vervallen in haar vroegere verdeeldheid en in een dubbele Babylonische spraakverwarring, nu niet alleen de Grieken van de Latijnen, de Georgieten van de Jacobieten en de Moskovieten van de Romeinen gescheiden zijn,[1] maar alleen al in het westen iedere provincie, ieder land, iedere stad intern overhoop ligt vanwege controverses over geloofsdogma's. De scholastieke theologen verschillen onderling van mening. Degenen die de oude theologie stellen boven de nieuwe, zijn het weer met hen oneens. Beide partijen worden uitgelachen door nieuwkomers van kortgeleden die zich evangelischen noemen. Zij verschillen op hun beurt intern net zo veel van mening als zij dat met anderen doen, zodat het geen uitzondering is dat u binnen de muren van één kleine stad, ja zelfs binnen de muren van één huis, drie of meer groeperingen vindt die het hartgrondig oneens zijn over essentiële geloofskwesties.

Voor deze in de schaapskooien van Christus verblijvende Alecto ben ik werkelijk meer dan wie ook altijd doodsbang geweest,[2] in die zin dat ik het vermoeden had dat elk in de Kerk ontstaan meningsverschil was veroorzaakt door aanraking met haar slangenhaar. Door die angst voelde ik mij genoodzaakt om de meningsverschillen te laten voor wat ze waren en mij af te zonderen om mij in mijn eigen studies te verdiepen en mijn eigen talenten te beproeven: zou ik in staat zijn om priester te worden van Gods genade als ik de voornaamste beginselen van de christelijke filosofie bestudeerd had? Afgezien van het feit dat ik de Kerk en de Heilige Schrift alle ruimte en gezag heb gelaten, heeft deze belangstelling mij de durf gegeven om op eigen kracht te beginnen met het schrijven van een werk dat wellicht mijn krachten te bo-

1. Georgieten en jacobieten zijn groeperingen van de monofysieten, volgelingen van Jacobus Baradaeus (in Mesopotamië) en Georgius, ‘bisschop van de Arabische christenen’ (in het grensgebied met Syrië), vanaf de zevende eeuw.
2. Alecto is een van de Furiën of wraakgodinnen, vaak afgebeeld met slangen als hoofdharen.

ven zou gaan, maar dat in mijn streven naar waarheidsvinding volgens mij God zo welgevallig is dat ik het gerechtvaardigd vond om het zelfs in drie boeken uit te werken. Ik constateerde dat er in deze tijd bijna geen sekte in het evangelische strijdperk is die geen beschermers van grote naam heeft, wier geleerdheid en toewijding mijn eenvoud van geest verre te boven gaan. Ofschoon ik best goed heb nagedacht over het werk, vind ik het toch moeilijk om eerder op mijn eigen nauwgezetheid af te gaan dan op hun verschillen van mening: zo weinig ben ik ervan overtuigd dat ik het doel van het formuleren van onbetwistbare leerstellingen heb weten te bereiken. Sterker nog, ik geloof dat dit wetenschappelijke onderzoek mij heeft geleerd dat ik, net zo min afgaand op andermans onderzoek als op dat van mijzelf, blijf steken in wat je noemt ondiep water en moet bidden om het mededogen van de Heer, in de hoop dat die voor mij een broeder laat opstaan die in staat is om mij te onderrichten en die de in mijn geschriften geponeerde meningen op zijn aambeeld legt en in model hamert, en bereid is mij overeind te helpen wanneer ik uitgegleden ben, te onderrichten wanneer ik iets niet weet of te steunen wanneer ik wankel. Hoewel ik van mening ben dat ik iedere broeder die erkent lidmaat te zijn van het lichaam van Christus, mag vragen om mij deze ondersteuning te geven, zou ik toch, als ik de keuze heb, liever alleen Erasmus aan mij willen binden dan welk gerenommeerd lid van het gezelschap van lieden van naam dan ook. Maar mijn hoogachting voor u heeft mij er tot nu toe van weerhouden om in dit geval uw hulp in te roepen. Ik was altijd van oordeel dat ik u niet zomaar moest storen. Verder is daar uw leeftijd, die al lang aan rust toe is en steeds zwaarder begint te wegen. Daarbij komt ook nog uw bemoeienis met de betere studies: wat u nog aan krachten rest moet u alleen daarvoor inzetten. Dan zijn er ook nog de dagelijkse beslommeringen en de nauwelijks te verteren luidruchtigheid van mensen die om raad komen vragen, die dingen verlangen, die de groeten komen doen, die maar brieven blijven schrijven, die dingen eisen en die op zeshonderd andere manieren uw rust verstoren. U zult mij wel lastiger, of zelfs brutaler vinden dan al die anderen omdat ik niet zoals zij kom vragen om uw opvatting maar de mijne aan u opdring, door u een boek te bezorgen dat in staat is om wel tien Cyclopen weerzin en spataderen te laten krijgen. Maar dit alles, vermaarde heer, draagt wel bij aan het vergroten van uw roem, u aan wie het zelfs in deze ongemakkelijke levensfase niet vergund is om af te komen van de taken die nu eenmaal uit uw talenten voortvloeien, waarmee u voorheen de wereld uitdaagde tot een debat. Van die roem zou ook ik, die bijna onder een andere hemel en bepaald niet naast uw deur woon, graag deel uitmaken, ook omdat ik daar zwaarwegende redenen voor heb. Mijn enige of voornaamste wens om te gaan schrijven was namelijk om, met vermijding van de zandbanken van meningsver-

schillen en de hobbels van scherpslijperij, rust te vinden in de uitgestrekte velden van de ongekunstelde Schrift en van de oprechte leer van het evangelie. Wie zou ik dan beter kunnen vragen dan u om te beoordelen welke vooruitgang ik daarbij geboekt heb? U, die uw hele leven lang niets belangrijker heeft gevonden dan u juist daarvoor in te zetten. U, aan wie God klaarblijkelijk een tong en een hart heeft gegeven om daarmee de Heilige Schrift en zeker het evangelie zelf hun oorspronkelijke licht en zuiverheid terug te geven en de hopeloos verdeelde wereld terug te roepen tot een streven naar bescheidenheid en eendracht en tot een leven, Christus waardig. Bovendien, nu ik op zoek wil naar iemand die mijn onderzoeksresultaten kan beoordelen, tot wie kan ik beter mijn toevlucht nemen dan tot degene aan wie ik alles te danken heb wat in mij van waarde mag heten, of het nu gaat om de letteren of om wetenschappen van betekenis? Want ik moet bekennen: als het iets waard is wat ik heb geleerd, heb ik dat uit uw geschriften gehaald, die mij vroeger zo aantrokken en nog steeds zo fascineren dat ik liever verbannen zou worden dan dat mij de lezing ervan verboden werd. En ook als u daar geen boodschap aan zou hebben, beschouw ik mijzelf evengoed als uw leerling als degenen die dagelijks in uw gezelschap verkeren en aan uw lippen hangen wanneer u hen onderwijst of met hen van gedachten wisselt. Wilt u dat ik zeg wat ik van u als leermeester heb geleerd? Ingetogenheid, bescheidenheid, zachtmoedigheid, alles wat van naastenliefde getuigt, respectvol te behandelen, niet overhaast te oordelen, niet af te wijken van het oordeel van de Kerk, alleen Christus te zoeken in de Heilige Schrift, de eenvoud lief te hebben, gebruik te maken van mensen van goede wil, en meer van dit soort zaken. Dat alles om te voorkomen dat u, mocht u wellicht in mijn werk iets vinden dat de toets der kritiek niet kan doorstaan, mij kunt verwijten wat de heilige Hieronymus deed met betrekking tot de publicatie van Rufinus. Om niet het verwijt te krijgen dat ik mijn werk in dienst stel van iemand anders dan Christus, heb ik in het voorwoord van het boek verklaard wat de intentie van mijn schrijven is geweest, en ook nog in de prikkelende mededeling achterin het boek, die ik alleen maar heb toegevoegd om mij te wapenen tegen lieden die zich verzetten tegen alles wat nieuw is. Want de bijtlust van dat soort lieden pleegt niet alleen u en mensen zoals u te tarten en tot een krachtmeting uit te dagen, maar ook mestkevers en luizen als ik.

Maar om terzake te komen. U begrijpt, beste Erasmus, wat ik in mijn schroom nauwelijks durf te vragen van u, die al zo belast is. Iets dat mijn hart heel graag van u, groot als u bent, wil ontvangen, en dat u van uw kant, die geboren bent om de wetenschappen luister bij te zetten en die een belangrijke roeping van God op uw schouders draagt, verschuldigd bent aan een broeder die zichzelf, zijn plannen en geweten in uw schoot heeft gelegd. Wil

bedenken wat de toorn van God voor u in petto heeft als u uw hart van mededogen afsluit voor een smekeling die hulp nodig heeft. Welke praatjes zullen u hier in onze streek te wachten staan als u zich daaraan onttrekt! Hier staat u vooral bekend om het feit dat u niet alleen steeds heel benaderbaar, open en allerminst hooghartig bent voor mensen die u om uw vriendschap verzoeken of om gebruikmaking van uw kennis of uw advies vragen op literair gebied, maar dat u evengoed boosaardig kunt zijn voor lasteraars en mensen die op u afgeven. Ga nou eens na hoe u bekend staat. Uw eigen woorden, Erasmus, luiden: 'Laten zij hun hand opsteken, de vriend aan wie ik een loyaal advies onthouden heb, de vriend aan wie ik ooit een dienst geweigerd heb als een kwestie daar serieus om vroeg.'[3.] De mensen die deze en soortgelijke dingen in uw werken lezen, kunnen die niet met recht tegen u zeggen: 'Bevestig het beeld dat u van uzelf heeft gecreëerd, of accepteer dat men van u zegt dat u zichzelf verloochent'? Maar uw leeftijd, uw gezondheid en uw leven dat in beslag wordt genomen door werkzaamheden, beletten om te kunnen doen wat u zou willen. Het is niet nieuw dat wij ons zorgen maken over uw gezondheid: toch heeft Gods genade jegens ons u tot nu toe het leven gegund zodat u intussen ook nog enorme prestaties kon leveren. Dit hebt u enerzijds gemeen met heel veel geleerden, maar anderzijds geloof ik dat het de kracht van de goddelijke genade is die dergelijke talenten koestert en zo zorg draagt voor de vooruitgang der mensheid. Overigens staat het vast dat iemands werklust door ziekten zelfs wordt geprikkeld en gestimuleerd; wij lezen ook dat sommige mensen zich in hun laatste uur nog druk gemaakt hebben over wetenschappelijke problemen. Ik vind het minder acceptabel dat u uw leeftijd als excuus aanvoert: u bent nog ver verwijderd van de leeftijd waarop beroemde mannen, met wier talenten u kunt wedijveren, door hun wetenschapsbeoefening een toonbeeld waren van jeugdig elan; ik heb het dan over mensen als Plato, Democritus, Chrysippus, Pythagoras, Carneades, Isocrates, Cleanthes, Sophocles, en zelfs Cato de Oudere, en ook onze geloofsgenoten Hieronymus en Augustinus.[4.] Om te voorkomen dat u dit toeschrijft aan het toeval, heb ik hier een uitspraak van Valerius dat 'wanneer de ledematen van geleerden ouder worden, hun geest door actief bezig te blijven de bloem der jeugd behoudt'.[5.] Ik beschouw zonder enige twijfel ook

3. Dit Erasmuscitaat is niet teruggevonden.
4. Deze opsomming van namen is een selectie uit de lijst van Valerius Maximus, 8, 7 (paragraaf *De Studio et Industria*), afgezien natuurlijk van Hieronymus en Augustinus.
5. De betreffende uitspraak van Valerius Maximus: boek 8, 7 (paragraaf *De Studio et Industria*) onder nummer 9 van de niet-Romeinen (*externi*) bij Isocrates.

dit als een geschenk van de goddelijke voorzienigheid. Ik zou wensen dat u op uw leeftijd wat minder hoeft te klagen over uw werklast, als tenminste uw geluk en ons respect voor u niet daaronder te lijden hebben. Het is echter best mogelijk om deze situatie met opgeheven hoofd achter u te laten als u, zonder acht te slaan op de kakkerlakken die uw rust steeds maar verstoren, de inzet ondersteunt van de mensen die uw mening delen en u zich louter in zou laten met degenen die u advies vragen met het oog op de christelijke vrede. U bent het immers zelf die deze vorm van terugtreding gekozen heeft voor uw oude dag (dat lees ik in één van uw brieven), zodat u niet zomaar mij de onbillijkheid van mensen die u lastig vallen in de schoenen kunt schuiven of uw besluit om echt te stoppen met werken.

Met het u toesturen van dit boek is het zeker niet mijn bedoeling om - behalve dat ik uw vriendenoordeel en commentaar heel erg op prijs stel - u overlast te bezorgen of met wie ook maar in conflict te komen. Dus als u al lezend tot de conclusie komt dat mijn zoektocht op iets anders gericht was dan op Christus, dan mag mijn boek in aanmerking komen voor straf en zou ik mijn nachtelijk gezwoeg verdoemen. Als dit voorstel uw goedkeuring kan wegdragen, als u van mening bent dat u aan studies als deze wel enige aandacht moet besteden, als u de letteren en Christus bent toegewijd (ik weet dat u dat in hoge mate bent) dan verzoek ik u als discipel van Christus om mij niet af te wijzen nu ik mijn toevlucht zoek bij u en bij uw weldadige rijkdom aan kennis, die u van God heeft ontvangen om hem met anderen te delen. Dat u mij niet afwijst, kunt u bewijzen door, na het verzamelen van moed tegen uw weerzin, passages uit het boek dat u zult ontvangen, vooral de passages die u wat duister, geforceerd of zelfs gevaarlijk voorkomen, te onderwerpen aan uw wijze oordeel en kritiek, die te wegen en te schrappen, en mij mee te delen of u iets tegenkomt dat niet strookt met de katholieke denkwijze of daarmee wat lastig te verenigen is, of waarvan u meent dat ik het zou moeten herschrijven, aanpassen, ruimer moet formuleren of toelichten. Want ik geloof dat niemand als misleiding zal opvatten wat ik op mijn zoektocht naar de ware bedoelingen van het zuivere christendom met de nodige aannemelijkheid en met ingetogenheid heb betoogd, ook als mijn aanleg en formuleertrant - waarvoor ik niet op complimenten uit ben - in mindere mate de handen op elkaar weten te krijgen. Wat dit betreft moet ik bekennen dat ik mij bij het schrijven heb laten leiden door het spreekwoord dat zegt dat je leert dansen door te dansen, en genoegen moet nemen met fluitspeler te zijn als je geen citerspeler kunt worden.[6.] Ik zou wensen dat Christus mij zo liefheeft dat u in uw goedheid bereid zou zijn om, door hem geïnspireerd, naar eigen goeddunken alles bij te vijlen, te verbeteren en te ver-

6. Zie *Adagia* 1244.

anderen wat de gesel der kritiek behoeft, niet alleen in zijn leerstellingen maar ook in ander opzicht, tenminste als u het werk goed genoeg vindt om hierin de rol van Aristarchus te spelen. Ik geef u dan ook in alles zodanig de vrije hand, ik verlaat mij zodanig op uw oordeel, dat u naar believen door alles een streep mag halen of het geheel mag prijsgeven aan de golven van de Lethe, mits het u niet op voorhand tegenstaat om de taak van doortastende rechter op u te nemen. Ik weet dat u het herzien van deze Ilias een enorme en ook onwelkome opgave zult vinden voor iemand die aan tijdgebrek lijdt en wel wat beters te doen heeft. Maar midden tussen de ijzerstaven van de Chalyben wordt toch ook Vulcanus, die het werk net zo goed verdeelt, terzijde gestaan door Brontes, Steropes en Pyracmon met zijn blote ledematen.[7] Voor minder gewichtig onderzoek doet de evangelische prediker een beroep op zijn Timotheus, zijn Titus, zijn Silas, zijn Tichicus en zijn Epaphras. Ik ben er zeker van dat ook u bij uw gebruikelijke werkzaamheden kunt beschikken over onderlegde, beslist geen domme jongelieden, die na verdeling van de door u opgedragen taken hun opdracht voor hun leermeester met enthousiasme uitvoeren. Ontlast door hun assistentie zult u gemakkelijk weten uit te voeren wat ik uw werkplaats binnenbreng. Ik breng dat evenwel niet bij u binnen omdat ik denk dat het uw aambeeld waardig is, dat steeds gewend is om groots en illuster werk af te leveren, maar omdat u mij de kans moet geven om op mijn vraag datgene te krijgen waarom ik u verzoek, misschien iets te stoutmoedig maar volgens mij toch op een te billijken wijze.

Het valt zeker niet te ontkennen dat dit werk, ook al is het onder een ongelukkig gesternte geboren, op grond van zijn onderwerp van belang is en evident met veel moeite en hard werken tot stand is gekomen, en wellicht zijn nut zal bewijzen om scherpzinniger geesten aan te zetten tot de behandeling van dit onderwerp, met hulp van een slimmere Minerva. Daarbij komt dat ik naar mijn idee een heel wat zwaarwegender reden heb om mij tot u te wenden dan degenen die uit zijn op een beetje roem, door u te paaien met gedichtjes en pluimstrijkerij, of dan degenen die, door u te overladen met bedenkelijke niemendalletjes, eerder argeloos dan met opzet van uw vriendschap misbruik maken (u klaagt daar zelf over). Dit werk van mij vind ik zo onaf en het mag zo weinig naam hebben dat ik beter kan proberen u als beoordelaar te krijgen dan als beschermheer, en dat ik mij liever verzeker van uw aantekeningen met uw correcties dan van complimenteuze asterisken.[8] Daarom heb ik ook niet de moed gehad om het aan u op te dragen - hoewel

7. Vergilius, *Aeneis* 8, 425.
8. Een asterisk als teken van compliment: zie *Adagia* 457 (teken aangetroffen bij Origenes en Hieronymus).

ik niets liever had gewild - maar het bij het aanbieden ervan gelaten: het besef van mijn onbeduidendheid heeft mij weerhouden. Overigens waren er ook wel anderen aan wie ik dit beleefdheidshalve verschuldigd was. Zo was daar mijn zeer illustere meester Sigismund, koning van Polen, die voor geen van de grote vorsten onderdoet, die door het uitspreken van de grootste complimenten liet blijken hoezeer hij op mij gesteld is. Zo was daar diens zeer illustere zoon, die zowel door zijn naam en de eer van het aanvaarden van de koningskroon als door zijn kwaliteiten en zijn voorbeeldige manier van optreden aan zijn vader doet denken en bovendien de hulpvaardigheid van zijn vader jegens mij voortzet.[9.] Zo was daar Piotr, bisschop van Krakau, die het noodlot onlangs van ons heeft weggenomen: een man die ook in de toekomst nog lof verdient en op velerlei manieren heeft bijgedragen aan mijn eer en goede naam. Ik was zo afhankelijk van zijn invloedrijke positie dat ik het gevoel had dat de helft van mijn leven samen met hem ten grave gedragen werd. Daar was mijn vriend Moritz, de hoogwaardige bisschop van Warmia, prelaat van grote wijsheid en aanzien, die voor mij niet alleen vanwege de bloedverwantschap maar ook in veel andere opzichten als een vader is.[10.] Er waren nog andere vooraanstaande mannen van wie ik, als ik iets van betekenis had weten te produceren, aanzienlijke steun had kunnen krijgen. U, mijn Erasmus, kunt mij en mijn werk in een schitterend daglicht stellen als u de moeite neemt om uw breekijzer los te laten op wat ik u heb aangeboden. Want daarmee zult u niet alleen mij van alle vrees verlossen maar ook mijn geweten in veilige haven brengen en dan zal zelfs één knipoog van u mij meer waard zijn dan een Demosthenes in zevenvoud, om eerlijk te zijn.

De mij goedgezinde Muzen zorgden ervoor dat ik, terwijl ik deze brief voorbereidde, hier Everard Rogge trof om naar u toe te sturen: een jongeman geboren voor de letteren en de Gratiën.[11.] Zelfs de godin van Rhamnus had mij geen geschiktere kunnen bieden.[12.] Niet alleen omdat hij familie van mij is en de juiste persoon zal blijken om deze zaak bij u te behartigen of ook anderszins u van dienst te zijn, maar omdat hij vanwege zijn buitengewone bescheidenheid en uitzonderlijke geleerdheid zo prettig bij u zal overkomen (dat weet ik) dat u, als u het erop zou wagen, in de dagelijkse omgang niemand

9. Zoon Sigismund werd in 1530 gekroond tot koning van Polen, naast zijn vader.
10. Moritz Ferber (1471-1537), sinds 1523 bisschop van Warmia. Hij had graag gezien dat zijn neef Tiedemann Giese hem zou opvolgen als bisschop.
11. De jongeman was een neef van zijn naamgenoot die burgemeester van Culm was en bevriend met Melanchthon.
12. De godin van Rhamnus was Nemesis, verdeelster van geluk en recht; een beroemde tempel van haar bevond zich te Rhamnus in Attica.

liever zou wensen en niemand zou vinden die meer aan uw voorkeur beantwoordt. Hij is ooit zo vol vuur geraakt door de roem van uw naam en uw gezag, dat hij meende op literair gebied niets gepresteerd te hebben en zelfs niet geleefd te hebben zolang hij u niet ontmoet had of u nader had leren kennen. Indien mogelijk wil ik voor hem een plaats in uw hart reserveren: ik doe dit niet alleen omwille van hemzelf, maar ook voor mij, om iemand te hebben die in plaats van mij water over uw handen uitgiet en die u, als hij dat verdient, kunt omarmen in plaats van mij. U hoeft niet bang te zijn dat ik u een of andere van markt tot markt trekkende vagebond op uw dak stuur. Als ik niet zou weten dat hij, van fatsoenlijke komaf, steeds bij ons soort mensen lof heeft geoogst voor zijn rechtschapenheid, zou ik mij door niemand laten overhalen om hem bij u aan te bevelen. Over zijn wetenschappelijke kwaliteiten hoeft u echt niet in te zitten als u weet dat hij vanaf zijn vroegste jeugd tot het moment van volwassen worden heel degelijk door Melanchthon geschoold is, die ook volgens u een groot man is.[13] Hij heeft hem als een zoon behandeld, aan de Muzen gewijd en geleerd dat niemand in de schone letteren een rol van betekenis kan spelen zonder u als beschermheer. Aangezien hij besloten heeft om zich daaraan te wijden, beveel ik hem ook hierom met de grootst mogelijke nadruk bij u aan. Maar dat niet alleen, ik bied hem u ook aan en gun hem u: alles wat u hem aan goeds zult doen, zal ik beschouwen als aan mij geschonken. Zelf zal hij u namens mij nog een paar andere dingen melden die ik hem heb meegegeven. Het ga u goed, mijn eeuwig te eerbiedigen Erasmus.

Te Warmia in Pruisen bij de monding van de Wisla, 28 maart in het jaar 1536 van Christus

Tiedemann Giese

Aan de eerwaarde en waarachtig grote Erasmus van Rotterdam, opperpriester der letteren

3113 *Van Johannes Sinapius*
Ferrara, 3 april 1536

Allerhartelijkst gegroet. Toen ik bedacht welke hoge achting u altijd heeft gehad voor de beste grijsaard, mijn zeer dierbare leermeester en gastheer Manardo, bij wie u mij ooit per brief zo bereidwillig heeft aanbevolen[1] en aan

13. Ook aan Melanchthon had Giese zijn grote werk ter beoordeling bezorgd; Melanchthon had daar geen tijd voor, evenmin als Erasmus (zie verderop brief 3126, een briefje van tien regels).
1. Brief 2956.

wie ik in de tussentijd zo vaak uw hartelijke groeten moest overbrengen - zo schreef u in uw brieven aan mij -, heb ik gemeend u niet te moeten onthouden dat de goede en almachtige God hem onlangs op 7 maart op vierenzeventigjarige leeftijd uit ons midden en uit dit leven heeft weggenomen. Voor mij en met name voor iedereen die zich bezighoudt met de medische wetenschap is dat een groot verlies en reden tot rouw. Als ik zijn verdiensten en het uitstekende werk dat hij in ons vak heeft gedaan naar waarde zou willen opsommen, zou aan mijn brief geen einde komen.

Wat er op dit moment allemaal in Italië gaande is, zal deze jongeman uit Aalst, een zeer ervaren chirurg die u heel graag wil ontmoeten, beter zelf kunnen vertellen.[2.]

U moet de groeten hebben van Celio Calcagnini en van de Portugees Antonio Lúcio, arts, en vooral van Antoine de Pons, een erkende grootheid, die onder de hoogwaardigheidsbekleders van het hof van onze vorst de eerste plaats inneemt en die u in de afgelopen maanden tegelijk met mij via Gisbertus Langenrak een brief heeft geschreven.

Het ga u bijzonder goed, u die de leeftijd van Nestor heeft bereikt en een nog hogere leeftijd zeker verdient.

Vanuit Ferrara, 3 april 1536

De u zeer toegewijde J. Sinapius, arts

Aan de voortreffelijke en zeer vermaarde heer Erasmus van Rotterdam, zijn meester en altijd hoog te achten beschermheer. Te Bazel

3114 *Van Paul Volz*
Straatsburg, 12 april 1536

Allerhartelijkst gegroet. Dat ik je bedank voor een zo kostbare, om niet te zeggen zeldzame beker, kan jou misschien overbodig of zelfs onnozel voorkomen, mijn Erasmus,[1.] toch doe ik het en ik zal dat blijven doen, zolang ik leef en gezond ben, aangezien je je verwaardigd hebt om mij tot twee keer

2. De jongeman uit Aalst was waarschijnlijk Martinus Stopius, die in Italië medicijnen studeerde, onder andere in Padua, en later rector van de universiteit van Wenen werd. Hij is een broer van Nicolaus Stopius van Aalst in Venetië.
1. Blijkbaar heeft Volz al een bedankbrief geschreven en ook Erasmus' reactie ontvangen. Deze brieven zijn niet overgeleverd. Uit een brief van Volz aan Beatus Rhenanus blijkt dat bij het cadeau ook een brief van Erasmus zat: ook die is verloren gegaan.

toe met cadeaus te eren, terwijl dat niet in verhouding staat met mijn verdiensten jegens jou.[2.]

Toen ik Sapidus op zijn fout wees, moest hij eerst lachen en was hij verbaasd dat een oude man nog zo'n fijne neus had, maar vervolgens bedankte hij mij. Hij voelde zich allerminst bezwaard door deze kritiek van jou. Direct daarna heeft hij alle papieren in zijn bibliotheek doorgekeken en heeft hij er boeken voor geraadpleegd. Hij ontdekte dat hij ongeveer tien jaar geleden in een gedicht van hem *symphonia* met een ω, dat wil zeggen met een lange o had opgenomen, maar dat hij nu van de wijs was gebracht door twee woordenboeken, te weten een Grieks woordenboek en het Latijnse van Calepio, die allebei een o-mikron hebben.[3.] Hij heeft me ze beide laten zien. Daarom heeft hij nu *symphonia* vervangen door *harmonia* en voor de twee andere versregels waar je moeite mee lijkt te hebben vanwege kritische aasgieren, heeft hij deze in de plaats gezet:

> Zo bent u tweeën één, u arm en behoeftig, en in alle rust
> heeft hij u gegeven wat hij kon geven.

of als je liever de hexameter wilt behouden en de pentameter wilt vervangen, dan wordt die aldus:

> hij geeft u met alle plezier wat hij geven kon

Zo denkt hij je tevreden gesteld te hebben wat betreft beide versregels en hoopt hij dat je hem dit niet kwalijk neemt. Want ook de goede Homerus slaapt wel eens[4.] en niemand is voortdurend wijs.

Dat je je lachen niet hebt kunnen onderdrukken bij het lezen van het deel van mijn brief waarin ik mijn vrees uitspreek voor de afgunst van het lot, heeft mij ook een lach ontlokt, ofschoon mijn vrees niet helemaal ongegrond was, aangezien degenen die zich uit eigen beweging sterk hebben gemaakt

2. Het andere cadeau was een exemplaar van het nieuwe boek *Prediker*.
3. Het woordenboek Grieks is misschien de editie van Aldus Manutius (Venetië 1497), die de vijfde druk vormt van het werk van Joannes Crastonus. In 1524 brengt Aldus met Asolanus zijn nieuwe editie uit; tussen de oude en de nieuwe zijn in Parijs, Bazel en in Italië nog tien andere edities van het lexicon gedrukt. Ambrogio Calepino heette eigenlijk Giacomo Calepio; Ambrogio is zijn kloosternaam. De eerste druk van zijn Latijnse woordenboek verscheen in Reggio (in Emilia) in 1502. Ook dit lexicon was een groot succes.
4. Horatius, *Ars Poetica* 359 en *Adagia* 1329.

voor verhoging van mijn jaargeld, mij nu willen opzadelen met een aantal publieke taken, alsof het heil daarvan te verwachten is. Dat stuit niet alleen mij, maar meer mensen tegen de borst. Als ik bij jou zou zijn, zou ik het beter kunnen uitleggen. Daar komt bij dat een monnik, die een zuster als non in het klooster heeft waar ik preek, met een lange brief bezig is een lastercampagne tegen mij op te zetten. In de aanhef schrijft hij: Aan Paul Volz, de hoekige biechtvader en bangelijke prediker van de zusters van St.-Nicolas in Undis.[5.] Verder noemt hij mij beklagenswaardig, gevoelloos en wat dies meer zij. De rest laat ik maar achterwege om je niet tot last te zijn, want je hebt het al druk genoeg. Het ga je goed, zeer dierbare Erasmus. Laten we voor elkaar bidden om te mogen sterven en gered te mogen worden in de Heer.

Geschreven op 12 april 1536
Je Paul Volz, abt

De voorlaatste pentameter van het gedicht heeft hij aan het begin zo gewijzigd:

> Dat u tweeën één bent
> enzovoort.

Aan de om zijn gelovigheid, geleerdheid en leeftijd achtenswaardige Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn heer, te overhandigen. Te Bazel

3115 *Van Étienne Desprez*
Besançon, 12 april 1536

Allerhartelijkst gegroet. Ik ben u vele vormen van hoogachting verschuldigd omdat u mij, uw zeer toegewijde dienaar, zo aardig en eigenhandig heeft willen schrijven en ik ben u buitengewoon dankbaar dat u mij de wijntransactie heeft willen toevertrouwen. Ik hoop dat dit even voorspoedig als naar genoegen mag uitpakken! Deze koerier, Augustijn genaamd, heeft mij op 5 april uw uiterst welkome brief bezorgd,[1.] tegelijk met uw brieven die bestemd waren

5. Woordspel met confessor (biechtvader) en confossor (spitter): ‘biechtspitter’? Het woord ‘hoekig’ zal een toespeling zijn op de figuurlijke hoeksteen.
1. Augustijn is misschien de jongeman uit Antwerpen die in brief 3052 genoemd wordt als persoon die door Erasmus als hulp aangenomen was.

voor de thesaurier, de vicaris van de groot-officiaal en voor uw Gilbert.[2] Maar de thesaurier was afwezig, want hij verblijft haast altijd in Dole. Daar zijn de afgelopen dagen de zittingen van de Bourgondische keizerlijke assisen gehouden. Ik heb via een eigen koerier gezorgd dat uw brief hem bereikt. Door allerlei werkzaamheden in beslag genomen, heeft hij niet eerder kunnen antwoorden. Daarom was uw Augustijn gedwongen om zijn komst hier af te wachten; hij is de dag na Palmpasen uit Dole teruggekeerd. Hij heeft diezelfde Augustijn, mij en een groot aantal anderen die zeer op u gesteld zijn, royaal heel wat wijnen laten proeven. Uiteindelijk is dit ene vat gekozen, omdat deze wijn naar uw kleur en smaak was. Het was tot de rand toe gevuld, alle stoppen zijn afgesneden, de bovenste opening van het vat is zorgvuldig dichtgesmeerd met veel pleister. De thesaurier beloofde u te zullen schrijven.[3] De vicaris van de officiaal stuurt ook nog een vat dat wij hebben uitgekozen. Beide vaten zijn hier met zorg verpakt. Als ze tijdens het transport bedorven raken (wat de goede Dionysus verhoede) moet u dat Augustijn verwijten, die ik op zijn plicht heb gewezen. Als ze thuis bederven, dan ligt de schuld bij uw personeel dat zich bezondigt aan de geest van Bourgondische wijn. De vicaris heeft ook uw brief en het bundeltje papieren ontvangen.[4] Hij zal daarop reageren. Ik zou er het volgende nog aan toe willen voegen. Wanneer de vaten goed en wel hun plaats bij u hebben gekregen en u in beide onderin met een boortje een gat maakt en er één drinkglas uit laat lopen, zal de wijn volgende zomer helderder zijn.

Het heeft grote moeite gekost om hier bij ons een voerman te vinden die bereid was om naar Bazel te gaan, zij het tegen een hoge prijs. Want de excuses zijn legio. De een kent geen Duits, en mag daarom de Duitsers niet. De ander heeft het te druk met werk op het land, waarvoor het nu de tijd is. Weer anderen hebben er bezwaar tegen om hun geboortegrond te verlaten nu het paasfeest ophanden is. Ook zijn hier geen tweespannen te vinden die twee vaten kunnen vervoeren.

Uiteindelijk heb ik alleen deze voerman kunnen vinden, maar wel voor goudgeld. Wij zijn, met goedvinden van Augustijn, met hem een prijs overeengekomen van zes zonnekronen. Voor minder lukte het niet, ook niet na veel heen en weer gepraat: anders zou Augustijn zonder iets en onverrichter zake zijn teruggekeerd.

De naam Augustijn heeft me wat dwarsgezeten, omdat u de opdracht ge-

2. De thesaurier is Bonvalot, de vicaris Richardot.
3. Deze brief is niet overgeleverd, wel Erasmus' antwoord: brief 3122.
4 Deze brief is niet overgeleverd en van het bundeltje papieren is niets bekend.

gund had aan Pierre de la Cuiller,[5.] die mij in het voorbijgaan ternauwernood groette met deze woorden: 'Deze Augustijn is een knecht van de heer Erasmus, ik ga rechtstreeks naar Salins.'

Terwijl ik deze brief aan het dicteren was, stuurde de thesaurier, die gisteren nog beloofd had te zullen schrijven, een dienaar die meedeelde dat zijn meester een brief van de keizer had ontvangen die hij moest beantwoorden; daarom verzocht hij om hem met eigen woorden bij zijn heer Erasmus warm aan te bevelen.

De heer Gilbert was hier vijftien dagen geleden. Uit de gesprekken met hem, die van grote geleerdheid en van bijzondere genegenheid voor u getuigden, heb ik begrepen dat diezelfde heer Gilbert direct de dag na Pasen naar u zal vertrekken met een wagen vol wijn waarvan hij weet dat die naar uw smaak is. Tijdens zijn verblijf heb ik hem uw brief overhandigd die mij de eenogige postbode uit Bazel had bezorgd. Ik weet niet of hij heeft geantwoord. Op 1 april jongstleden heb ik van een koerier uit Porrentruy een brief ontvangen van uw secretaris Lambert, met een bundeltje brieven bestemd voor de heer Gilbert,[6.] waarvoor ik met aandacht en van harte zorg heb gedragen met hulp van een man uit Nozeroy, die een buurman en goede bekende van de heer Gilbert is. Zo heb ik ook uw brief die Augustijn hier bezorgde naar diezelfde Gilbert doorgestuurd, en dus is er geen enkele brief van u voor Gilbert bij mij blijven liggen omdat ik die liefst met een eigen koerier verstuurde.

De bestuurder van de abdij van La Charité en Mont-Sainte Marie is hier nergens waargenomen. De heer Simon Lagnier en zijn echtgenote liggen tot hun verdriet ziek te bed.[7.]

Dierbare meester, voor mijn embleem heb ik deze mooie spreuk gekozen *De helft is meer dan het geheel.*[8.] Geïnstrueerd door uw volmaakte en vindingrijke Minerva zou ik de spreuk met een passende, eenvoudige en subtiele beeltenis willen laten graveren in een zegelring. Ik bid u, moge uw Muze zich verwaardigen - want wat weet zij niet? - mij aan te reiken, te adviseren en te onderrichten wat zij hiervan vindt. Maar ik houd op, omdat ik u tot last ben met deze ongestructureerde woordenstroom, die eerder verward dan afgewogen is.

De heer Jean Lambelin, secretaris, de meest geleerde inwoner van Besançon,[9.] familielid en vriend van mij en zeer op u gesteld, aan wie ik namens u her-

5. Over deze Pierre is verder niets bekend.
6. Er is niets bekend over deze brief noch over het bundeltje brieven.
7. Louis de Vers bestuurt de abdij. Simon Lagnier is notaris; volgens de handschriften van deze brief was alleen de vrouw ziek.
8. De gekozen spreuk is nummer 895 in *Adagia.* Zie brief 3093, het begin.
9. Lambelin was raadssecretaris van Besançon.

haaldelijk de groeten heb gedaan (ik laat ook steeds uw brieven lezen) doet u, wiens gezag in de letteren ongeëvenaard is, de hartelijkste groeten terug.

Besançon, woensdag voor Pasen 1536

Hoogst achtenswaardige heer, het ga u goed in God de Almachtige. Moge hij u, en niet alleen voor uw werk, met het volle behoud van uw krachten van geest en van lichaam bewaren.

Étienne Desprez, van harte geheel de uwe, van wie u alle hulpvaardigheid mag verwachten die een goede dienaar betaamt

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, de geleerdste en meest taalvaardige theoloog, zijn bij uitstek hoog te achten meester, woonachtig in het vermaarde Bazel

3116 *Van Wigle van Zwichem*
Speyer, 15 april 1536

Aan Erasmus van Rotterdam

Omdat ik alleen maar banaliteiten te schrijven had, stuur ik je een fragment van andermans brief door, waarin een vriend uit Münster mij het tragische einde van het koninkje van de wederdopers beschreef. Omdat ik je voorheen veel informatie over zijn optreden heb gegeven, kon ik je ook dit laatste bedrijf natuurlijk niet onthouden.[1]

Holland wordt nog steeds door deze plaag geteisterd, maar de dagelijkse strafvoltrekkingen brengen het ongelukkige en onwetende volk allerminst van zijn stuk. Uit alles blijkt dat God in zijn toorn deze pest over ons gebracht heeft. Ik leef in Speyer heel comfortabel, afgezien van het feit dat gebeurtenissen buiten de stad mij meer dan genoeg werk bezorgen en mij weinig tijd laten om mijn vroegere studies te onderhouden. Toch maakt het behoorlijk hoge salaris dat huidige werk wel weer goed en dit verschaft mij het reisgeld naar de toekomst waarmee ik ooit mijn onderbroken studies weer in alle vrijheid en naar hartenlust kan oppakken. In de tussentijd zorg ik er wel voor dat ik mijn bibliotheek voorzie van de beste en meest belangwekkende boeken. Ofschoon ik al lang bijna al jouw boeken bezit, heb ik toch kortgeleden met Nicolaus Episcopius de afspraak gemaakt dat hij mij alle werken van jou die ooit in de drukkerij van Froben zijn verschenen, fraai gebonden toestuurt

1. Het brieffragment is niet overgeleverd, de naam van de schrijver evenmin. Het koninkje is Jan van Leiden, in januari 1536 ter dood gebracht.

in banden zoals die door jou ingedeeld zijn. Aangezien je echter, zeer geleerde Erasmus, de literaire zaak niet alleen met je eigen werken hebt verrijkt maar ook glans hebt gegeven aan die van veel oude schrijvers, door publicatie van een eerste uitgave, door een verbeterde editie of een commentaar, zou ik je met klem willen verzoeken om de moeite te nemen om mij of Episcopius die titels mee te delen die tot deze categorie behoren, gesteld natuurlijk dat je daarvoor voldoende tijd hebt en je je even vrij kunt maken van je serieuzere bezigheden. Want waar ik graag jouw aanbeveling en keuze volg bij de aankoop van andere schrijvers en bij de opbouw van mijn bibliotheek, zou ik op deze wijze ook graag in bezit komen van wat ooit door jou van jouzelf of van andermans hand is uitgegeven. Je zult mij in elk geval op dit moment geen grotere dienst kunnen bewijzen. Ik op mijn beurt zal alles wat je vraagt en waarvan ik weet dat ik je daarmee een plezier doe, graag aanpakken.

Het ga je goed, ongeëvenaard en eeuwig sieraad van de letteren.

Speyer, de dag voor Pasen in het jaar 1536

3117 *Van Johann Georg Hermann*
Speyer, 18 april 1536

Gegroet. Ik wens u alle goeds toe, uitzonderlijk sieraad van onze eeuw. Dat u mijn brief, die ik na langdurig stilzwijgen aan u heb geschreven, waarmee ik gehoor gaf aan de wens van mijn vader, zo bereidwillig heeft ontvangen, doet niet alleen mij heel veel genoegen, maar zal ook voor mijn vader ongetwijfeld heel aangenaam zijn.[1.] Hij zal van mening zijn dat aan zijn wens ruimschoots tegemoet gekomen is, omdat u de moeite heeft willen nemen om op ons beider brieven te reageren.[2.] Aangezien hij brieven van u waardevoller vindt dan welke edelstenen of parels ook, hebt u er goed aan gedaan om die naar mij te sturen. Zo kan ik, door mijn brief te voegen bij de uwe, ook van zijn kant misschien op enige dank rekenen. Net zo goed als hij zelf graag brieven van u ontvangt, is hij er ook op gebrand om u wederdienst te bewijzen als blijk van dank. Ik op mijn beurt blijf hem aansporen om u uit ons beider naam onze dank te betuigen, aangezien ik besef dat ik volstrekt niet in staat ben om uw welwillendheid te verdienen.

Het is een goede zaak dat ik hier weer verenigd ben met de heer Van Zwichem, zodat ik van hem, door wie ik in de rechtswetenschap onderwezen ben, nu ook de rechtspraktijk kan leren. De heer Andreas von Könneritz heeft

1. Zie voor de wens van vader brief 3088.
2. De brief van Erasmus aan vader is verloren gegaan.

uw groet aan hem, die u in de aan mij gerichte brief heeft vermeld, in grote dank aanvaard; van zijn kant wenst hij u alle goeds en voorspoed. Moge de almachtige God u, unieke steunpilaar van de schone letteren, nog lang in gezondheid bewaren.

Geschreven te Speyer, 18 april in het jaar 1536

Uw zeer toegenegen Johann Georg Hermann

Aan de zeer geleerde en taalvaardige vader van de schone letteren, de heer Erasmus van Rotterdam, zijn niet te evenaren meester. Te Bazel

3118 *Van Gilbert Cousin*
Nozeroy, 7 mei 1536

Gilbert van Nozeroy aan de heer Erasmus van Rotterdam, man van uitzonderlijke geleerdheid, zijn leermeester en beschermheer, meer dan wie ook hoog te achten

Allerhartelijkst gegroet. Zie hier, zeer geleerde leermeester, wat mij links en rechts in jouw *Adagia* is opgevallen. Als ik te horen krijg dat je het ermee eens bent, waaraan ik allerminst twijfel, zal ik zorgen dat je ook in andere gevallen wel van mijn hulp gebruik wilt maken en je daar ook niet omheen kunt. Want ik denk dat er op aarde nauwelijks nog een ander bestaat die zo op je gesteld is als ik. Ik zal je ook nog andere opmerkingen sturen betreffende je *Apophthegmata* en je commentaar op Seneca. Misschien moet je die niet zomaar terzijde schuiven en zullen ze je heel welkom zijn.

Vat alstjeblieft mijn inzet goed op en blijf mij je genegenheid geven, omdat ik geheel de jouwe ben, anders gezegd, omdat ik geheel van jouw oordeel afhankelijk ben. Wat mij aangaat, ik houd mij hier met name bezig met studies die vooral betrekking hebben op geloofszaken, want ik denk dat er niets belangrijker is dan dit. Ik heb al een commentaar gemaakt op de psalmen 13, 50, 53 en 115.

Wil je de hartelijkste groeten doen aan de heren Bonifacius Amerbach, Hieronymus Froben en Nicolaus Episcopius? Het ga je goed en je kunt mij tegen 1 oktober verwachten.

Nozeroy, 7 mei in het christelijke jaar 1536

3119 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 8 mei 1536

Allerhartelijkst gegroet. Vanuit de jaarbeurs in Frankfurt heb ik jouw brief ontvangen, samen met een groot aantal andere.[1] Ik heb direct gezorgd dat die werden doorgestuurd naar de heer ambassadeur Eustache Chapuys in Engeland. Daar lijkt de situatie nu te veranderen. Want wonderlijk genoeg schrijft men dat de koningin, samen met haar vader, haar moeder, haar oom en haar broer op last van de koning in de Tower is opgesloten. Men voegt daar een reden aan toe, die men maar beter voor zich had kunnen houden en die ik uit schaamte nauwelijks durf op te schrijven. Men zegt namelijk dat zij, door haar vurige wens om zwanger te worden, incest heeft gepleegd met haar broer, en dat haar vader, haar moeder en vrijwel de hele familie op de hoogte zijn geweest van deze snode daad, die als bedoeling had om het koningschap langs deze bloedlijn voort te zetten. Het volk schreeuwt van de daken dat dit vergrijp met vuur van de brandstapel bestraft dient te worden.[2] Wat hier gebeurt is verbazingwekkend om te zien. Want het is mogelijk dat voor de koning de nevelen van zijn dwaling zich hierdoor oplossen, zodat hij inziet waardoor hij, geïsoleerd geraakt, het spoor bijster is geraakt. Wanneer de situatie zich weer normaliseert, zal ook de betaling van je jaargeld weer kunnen worden als voorheen.

Je schrijft verbaasd te zijn dat Cromwell je twintig angelotten cadeau heeft gedaan. Ik hoor dat hij deugt en oprecht is, gesteld is op geleerden en jou toegewijd. Misschien wilde hij je dit cadeau doen vanwege het verlies van je andere Engelse jaargelden. Ambassadeur Eustache, die momenteel grote invloed heeft bij deze koning, zal veel voor jou bij hem kunnen betekenen in het veiligstellen en herkrijgen van je jaargelden. Van alles wat ik ontvang maak ik aantekening; zo ook van wat ik uitgeef. Het is raadzaam dat jij dat ook doet.

Maarten Lips, aan wie je mij verzoekt namens jou veertig carolusguldens te betalen, ken ik niet. Ik heb Goclenius geschreven met de vraag of hij misschien weet waar hij woont, hem hierover in te lichten en te laten weten dat het geld hier voor hem klaar ligt. Of ik kan, als Goclenius daarmee instemt, hem deze carolusguldens doen toekomen om ze aan Maarten te geven of te sturen, zodat die van jouw cadeau kan genieten.

De gruwelijkste voortekens van oorlog worden zichtbaar en een blinde haat tussen oorlogszuchtige vorsten staat op het punt van ontbranden. God

1. Onder de andere brieven vallen nummers 3107 en 3108.
2. Anne Boleyn is op 18 mei 1536 onthoofd.

mag weten waar dit op uitdraait. De Franse koning dacht, na zich daarvan vergewist te hebben, dat de Turk voor het eerst aan zijn kant stond, maar men zegt dat hij door de Perzische soefi ten tweede male zo overrompeld is dat, na het verlies van Babylon, ook bijna heel Assyrië hem weer ontvallen is; bovendien kiest de Engelse koning, genoodzaakt door wijziging van zijn situatie, een andere koers; ten slotte houdt ook de hertog van Gelre vast aan zijn verbond met de keizer, want zijn echtgenote is nu zwanger. Moge God alles ten goede keren.[3.] Als er naar jouw oordeel iets belangwekkends te melden is over het toekomstige concilie te Mantua, dat voor volgend jaar is aangekondigd, stel ik dat op prijs. Het ga je goed, mijn zeer dierbare heer Erasmus. Ook van mijn zeer geliefde echtgenote en zoon moet je de hartelijke groeten hebben. Nogmaals vaarwel.

Vanuit Antwerpen, 8 mei 1536

Van harte je zeer toegewijde Erasmus Schets

Aan een man van zeer grote geleerdheid, de heer Erasmus van Rotterdam, zijn beste vriend. Te Bazel bij Froben

3120 *Van Philipp Melanchthon*
[Leipzig], 12 mei [1536]

Gegroet. Hoewel u in uw laatste brief uw beklag over mij doet, stelde ik het toch wel op prijs dat u zelf uw bedenkingen tegen mij uitte en ik zie daar een aanwijzing in van uw bijzondere welwillendheid, vooral omdat er in de bewuste brief ook een aantal overduidelijke tekenen van uw goede wil jegens mij naar voren komt. Ofschoon ik mij best tegenover u wil verontschuldigen, ga ik toch ook weer niet diep door het stof; want met uw uitzonderlijke wijsheid zult u in deze brief gemakkelijk mijn gezindheid ontdekken en ik geloof dat uw vriendelijke aard zodanig is dat het u geen moeite kost om verontschuldigingen te accepteren. Ik richt mij dan ook in eerste instantie tot u persoonlijk. Met uw scherpe onderscheidingsvermogen kunt u gemakkelijk raden op wie ik in dat geschrift *Loci* meer dan eens mijn kritiek uit. Want ik ben niet erg ingenomen en gelukkig met de gezochte formuleringen en nogal grove, merkwaardige beweringen van onze landgenoten, terwijl ik niet zonder risico mijn best doe om bij menige opvatting zorgvuldi-

3. In feite is er geen zoon of dochter geboren: het huwelijk bleef kinderloos. Volgens afspraken in het Verdrag van Gorcum (1528) werd de hertog van Kleef in dat geval erfgenaam, wat in 1538 geschiedde. Wilhelm van Kleef de jongere werd hertog van Gelre.

ger bewoordingen te kiezen. Want ik ben nu ongeveer op een leeftijd gekomen dat men het mij niet kwalijk moet nemen als ik aan de behandeling van onderwerpen als deze wat meer zorg en aandacht besteed dan vroeger. En als ik toch iets niet genoeg nuanceer, dan doe ik dat niet om kritiek te leveren - zo is mijn aard allerminst - maar om rekening te houden met eenvoudigen van geest, mochten die mijn geschriften lezen. Ik heb evenwel nooit de bedoeling gehad om tegen u in te gaan, wiens oordeel ik heel hoog acht en wiens welwillendheid ik zeer waardeer. U ziet dan ook dat ik bepaalde dingen in met name de rubricering van de verschillende dogma's van u heb overgenomen. Ook ben ik niet zo doldriest om mij nog meer controverses op de hals te halen. Ik zie best hoe veel publieke verschillen van mening er zijn. De lieden die hun best doen om die verder aan te wakkeren door telkens nieuwe botsingen te laten ontstaan, worden gedreven door heel andere sentimenten dan ik en dan het belang van de Kerk nodig heeft, om het netjes te zeggen. Maar als ik het over sceptici heb, begrijpt u precies wat ik bedoel. Op het punt van de geloofsartikelen, de in het vooruitzicht gestelde beloningen en straffen, verlang ik een zekere steunbetuiging; u doet dat daarbij ook. Als bepaalde onderwerpen en discussies buiten het bereik van de Schrift vallen, dan geef ik er de voorkeur aan om net zoals de aanhangers van de Akademie, mijn oordeel op te schorten. Ik zie nog steeds niet wat dit verschilt met uw opvatting. Want ik heb er steeds op gewezen dat men niet moest applaudisseren voor twijfelachtige en dwaze meningen, maar moest blijven zoeken naar een overtuigende opvatting die ook zinvol is voor de goede zeden en de godsvrucht. Daarbij geef ik keer op keer duidelijk te kennen dat ik geen bedenker noch aanhanger ben van nieuwe dogma's. Ik heb slechts zo eenvoudig mogelijk de godsdienstleer waar ieder het over eens is, verwoord, zelfs zonder paradoxale stellingen van mijn geloofsgenoten te verdedigen. Het zou namelijk te ver voeren om de oorzaken op te sommen die mij, zelfs tegen mijn zin, ertoe gebracht hebben om die zowel te verzamelen als te publiceren, alhoewel ik het in deze tijd, bij zo'n wirwar van opvattingen, heel nuttig zou vinden als over dit onderwerp enige behoedzaam geschreven methoden of samenvattingen zouden worden gepubliceerd, die de reikwijdte van de leer van de Kerk markeren. Aangezien ik in het voorafgaande al aangaf dat ik in kwesties als deze mij graag aansluit bij het oordeel van wijze mensen, is het duidelijk genoeg dat ik anderen niet de wet voorschrijf om te bereiken dat zij opvattingen verdedigen waarmee ze het oneens zijn. Ziehier mijn korte en eenvoudige rechtvaardiging.

Ik voeg er, zoals redenaars dat doen, nog een smeekbede aan toe. Ik zou vele, uiterst betrouwbare getuigen van mijn respect voor u kunnen opvoeren. Want ik bewonder u niet alleen om uw intellectuele vermogens, uw uit-

zonderlijke geleerdheid en kwaliteiten, maar ik sluit mij in de beoordeling van menige controverse ook graag bij uw mening aan. Daarom verzoek ik u om de vijandige gedachten jegens mij van u af te zetten en ervan overtuigd te zijn dat ik uw gezag en vriendschap hogelijk waardeer. Van mijn oordeel over de hier tegen u gepubliceerde geschriften zeg ik nu daarom niets, niet alleen omdat ik om privéredenen daar een slecht gevoel over heb maar ook vanwege het feit dat dit soort geschriften geen bijdrage levert aan het algemeen belang. Ook dit oordeel heb ik nooit onder stoelen of banken gestoken.

Een student heeft hier met mijn hulp een dialoog tegen Dolet opgetuigd.[1] Hoewel Dolet niet alleen in geschreven woord ervan langs had moeten krijgen maar het veeleer verdiende om, gelijk Zoïlus, wegens verregaande brutaliteit van een rots gegooid te worden, geloof ik toch dat de moeite die de studenten hebben gedaan om hem de mond te snoeren niet voor niets is geweest, omdat zij zich daarvoor heel wat kennis hebben moeten eigenmaken uit allerlei takken van wetenschap en uit de verschillende formuleringstechnieken, wanneer zij alles waarmee u lof heeft geoogst naast elkaar leggen.

De jongeman die u deze brief zal bezorgen is heel bescheiden en een goede bekende van Grynaeus en Gelenius.[2] Hij wilde u ontmoeten en groeten. Staat u hem dit blijk van complimenteuze aanhankelijkheid toe: verder zal hij u niet tot last zijn. Ik verzoek u om hem een briefje voor mij mee te geven, waaruit ik kan opmaken dat u zich met mij verzoend heeft.

12 mei. Het ga u goed in voorspoed. Philipp Melanchthon

Aan de zeer beroemde heer Erasmus van Rotterdam, zijn zeer hoog te achten beschermheer

3121 *Van Martin Słap*
Rome, 13 mei 1536

Gegroet. Het lijkt mij van weinig respect te getuigen, hooggeleerde heer, als ik een zo betrouwbaar man zonder een brief aan u had laten vertrekken, ook al had ik geen andere aanleiding om u te schrijven dan om mij tot u als mijn beschermheer en weldoener te richten en contact met u te hebben. Want in Rome bereikt ons nu volstrekt geen nieuws dat niet ook al bij u bekend is, maar dan beter en volledi ger, aangezien u daar op veel kortere afstand zit van de onrust onder de christelijke vorsten. Wel heeft de keizer op Tweede

1. Dit werk zal nooit gedrukt zijn: er bestaat geen spoor van.
2. Everard Rogge; zie het slot van brief 3112.

Paasdag[1] na afloop van de gebruikelijke ceremoniën in het college van kardinalen, in aanwezigheid van de paus, met een mooie en heel waardige toespraak uiteengezet welk onrecht hem, ja zelfs de hele christenheid door de Franse koning werd aangedaan. Dat deed hij met zo veel succes dat hij bij iedereen gevoelens van genegenheid en bewondering wist op te wekken; vooral toen hij zei dat hij het was die de moed had opgebracht om de Turken een oorlog aan te doen en daarvoor ook perfect toegeruste mensen had geleverd. Daarom smeekte hij hen om liever door het voorleggen van billijke voorwaarden, mee te werken aan zijn vrede met de koning dan aan een oorlog. Vandaar dat de paus spoorslags een gezant naar de Franse koning heeft gestuurd. Maar dit gebeurde niet snel genoeg om het ontvlammen van de vreselijkste razernij in Savoia nog te voorkomen. Maar de keizer kon niet doof blijven voor de stemmen van de arme mensen die hem dagelijks dringender om hulp verzochten. Daarom heeft hij de behandeling daarvan overgelaten aan de paus en de kardinalen en is, zonder het antwoord van zijn tegenstander af te wachten, op 18 april met een heel machtig leger van Spanjaarden richting Milaan vetrokken. Na zeven dagen was de kardinaal van Lotharingen eindelijk inderhaast teruggekeerd; hij verzekerde dat hij de koning onder geen voorwaarde tot vrede had weten te bewegen tenzij de keizer al zijn bezittingen in Italië op voorhand zou teruggeven. Maar omdat niemand deze eis billijk vond, besloot de paus om via gezanten opnieuw met hem te onderhandelen, om hem op z'n minst zo ver te krijgen mildere voorwaarden te stellen: daarmee hoopte hij dan met minder moeite vrede te bewerkstelligen tussen hen. Tegen de twintigste van deze maand verwacht men een antwoord.[2] Als de koning zich in dezen wat bereidwilliger opstelt, zal de paus met zijn hooggeplaatste helpers naar Bologna afreizen, om daar ter plaatse des te sneller een heilzame vrede tussen zo grote vorsten tot stand te kunnen brengen.

De Turken bereiden van hun kant een veldtocht naar Hongarije voor. Ook bij ons worden twee legers op de been gebracht, het ene tegen de Moscovieten, het andere tegen de Walachen. De heer Hieronim Łaski staat aan het hoofd van een ervan.[3] Als God niet naar ons zal omzien, wat valt er in de christenstaat nog anders te verwachten dan de ondergang van allen? Moge de almachtige God Uwe Excellentie behoeden.

Rome, 13 mei 1536

Uw zeer toegewijde dienaar Martin Słap van Dambrówka in Polen

Aan de zeereerwaarde heer Erasmus van Rotterdam, vorst der theologen, zijn zeer welwillende meester en beschermheer. Te Bazel

1. 17 april 1536.
2. Tegen 20 mei 1536.
3. Zie brieven 3014 en 3020.

3122 *Aan François Bonvalot*
Bazel, 17 mei 1536

Erasmus van Rotterdam aan thesaurier François Bonvalot, gegroet

Bedankt voor de werkelijk heel mooie wijn die u mij cadeau deed.[1] Maar omdat het van een vrijmoedige mentaliteit getuigt om bij wie men al veel gedaan heeft weten te krijgen ook nog het onderste uit de kan te willen halen, verzoek ik u om aan uw vorige aan mij bewezen diensten nog één toe te voegen, die mij het meest dierbaar zal zijn. Mijn ouderdom valt mij met de dag zwaarder, mijn ziekte wordt erger en erger. De steun van Gilbert Cousin, die als jarenlange huisgenoot alles van mij weet, mis ik vreselijk. Maar naar ik hoor is hij daar bij u verwikkeld in ik weet niet wat voor onverkwikkelijke geschillen, waarvan hij zich met uw hulp gemakkelijk zal kunnen ontdoen. Als zijn voorwaarden ook maar enigszins redelijk zijn, kan hij die krijgen. De officiaal, de heer Pierre Richardot, zal hem daarbij helpen, als u hem weet te motiveren en u bij de senaat van Dole uw ondersteuning kenbaar wilt maken. Geloof me, van sekten heb ik hier niets te duchten. Niemand valt ons verbaal lastig en ik zou niemand in mijn huis willen hebben die door de nieuwe geloofsregels besmet is. Als God mij nog wat kracht geeft om naar Besançon te verhuizen, zal ik daar Gilbert hard nodig hebben. Want mijn andere bediende beheerst het Frans niet.[2] Als u zich hierin een vriend zult willen tonen, zoals u voorheen steeds heeft gedaan, zal ik mij nog aanzienlijk meer aan u verplicht weten dan ik eerder al was.

Ik verbaas mij erover dat in Dole twee franciscanen zoveel invloed hebben. Mijn *Colloquia* worden in Parijs gedrukt en verkocht, in Dole zijn ze taboe. Degenen die zeggen dat daarin iets ketters voorkomt, of het nu geleerden of ongeletterden zijn, die liegen. Wie mijn *Declarationes* leest, zal dat duidelijk zien.[3] Moge de Heer u in gezondheid bewaren, zeer geachte heer.

Bazel, 17 mei 1536

1. Zie brief 3115.
2. Lambert Coomans kwam uit Turnhout.
3. Erasmus' *Declarationes ad censuras Facultatis Theologiae Parisiensis*, 1532.

3123 *Van Gilbert Cousin*
[Nozeroy?], [rond eind mei 1536]

Gilbert Cousin van Nozeroy aan de heer Erasmus van Rotterdam, eminent theoloog, vernieuwer en sieraad van alle wetenschappen van belang, zijn niet te evenaren beschermheer, gegroet

Ik zou geen woorden kunnen vinden om uit te drukken hoeveel waar genoegen jouw brief mij heeft bezorgd, mijn beste meester en onvergelijkelijke beschermheer, doordat je daarin een vaderlijke liefde toont voor mij. Ik zal je van mijn kant stellig, hoe kan het anders, mijn leven lang als een vader blijven beschouwen. Gedachtig jouw advies zal ik ervoor zorgen dat ik niemand voor wie de schone letteren en daarnaast de christelijke devotie een doorn in het oog zijn, ook maar enig handvat geef om mij te raken. Ik wil mij namelijk verre houden van elke groepering, ik haat discussies die tot onenigheid leiden en ik wil doorgaan voor een dienaar van Christus. Ik zal mij verdienstelijk maken door gewetensvolle taakuitoefening en onbesproken gedrag, met het voornemen om heel mijn denken en al mijn aandacht in dienst te stellen van de hemelse en goddelijke letteren. Want dit is de beste manier om de aanhangers van Zoïlus naar de strop te brengen, die alles wat goed is liever de voet dwars willen zetten dan het na te volgen. Want men zegt dat die armlastige despoten en muzenhaters tijdens mijn afwezigheid niets anders hebben gedaan dan mij zwartmaken[1] als bediende van jou, als zeer uitgesproken schilddrager en vertolker van jouw talenten en gaven (waarmee God je meer dan wie ook rijkelijk en prominent heeft voorzien) en als iemand die wel heel erg aan je verknocht is. Dat zal ik, of ze dat nu willen of niet, blijven doen zolang ik leef met hulp van Christus wiens glorie uit alle poriën van jouw gewijde geschriften komt. Men zegt dat sommigen van hen als het ware in een hinderlaag liggen om, mocht ik er iets uitflappen dat al te vrijmoedig of ondoordacht is, dat direct aan te grijpen en aanhangig te maken. Maar ik zal daar heel goed op bedacht zijn. Want ik heb het gevoel dat ook nu nog steeds deze woorden van de komediedichter maar al te zeer van toepassing zijn: dat de waarheid haat veroorzaakt.[2]

Verder zal ik zoveel mogelijk en voor zover God mij daartoe in staat stelt uit alle macht de studies die ertoe doen proberen te onderhouden en ik zal geen aanleiding geven de aanplant ervan, die nu al in ons Bourgondië overvloedig begint uit te lopen, te laten verstikken, ook al doen sommigen, domkoppen die bij hun geboorte door Mercurius slecht bedeeld zijn, hun uiterste best doen om alles uit te roeien. Maar de lieden die er zo op gespitst zijn om schade te berokkenen, vergieten hun zweetdruppels tevergeefs. Want de gelederen der geleerden houden heel krachtig stand, niet door de aanval te

1. Bedoeld zijn de franciscanen.
2. Terentius, *Andria* 69; zie ook *Adagia* 1853.

kiezen, maar door voorbeeldig te tonen waartoe ze in staat zijn. God is waarachtig wonderbaarlijk en mild. Hoe harder de tegenpartij heen en weer rent en luid roept dat ze de letteren, het sieraad van deze eeuw, met wortel en tak wil uitroeien en vernietigen, des te vruchtbaarder en uitbundiger komen ze tevoorschijn. Al bijna overal onderwijzen leraren hun leerlingen de Griekse letteren. En dat valt heel slecht bij de ongeschoolden en cultuurlozen. De decaan van ons college, de heer Jean Tornond, doctor in de beide rechten, over wiens intellect, loyaliteit en bijzondere geleerdheid ik dikwijls bij jou hoog heb opgegeven, besteedt alle tijd die hij van zijn verplichte werkzaamheden kan vrijmaken aan het leren van die taal. Want door iets dat moeilijk is of door zijn vrij hoge leeftijd laat hij zich niet afschrikken: weten doet hij liever laat dan nooit. En welke leeftijd kan te hoog zijn om te leren? Het onderricht dat de Corneliusbroers geven, verloopt boven verwachting goed.[3.] Zij hebben een buitengewoon druk bezochte school. Ook hen haten de armoedzaaiers. Maar zelf vatten zij hun taak serieus en verstandig op, en de jeugd hier heeft er voordeel bij. Het is niet te beschrijven met hoeveel elan Leonard de Gruyères, François Bonvalot van Saint-Vincent, twee lichtende voorbeelden van onze kerk, en de overige prelaten van Besançon en voorts vrijwel alle senatoren van Dole de bescherming van de schone letteren op zich hebben genomen en hoe zij zich opstellen als sterke voorvechters ervan. De heer Jacques Duxin, proost van Saint-Anatole de Salins, predikt nu Christus op uiterst lofwaardige wijze: in zijn welsprekendheid evenaart of overtreft hij alles wat bedelaar of gespuis is.

Ik weet niet goed wat ik verder nog over mijn eigen situatie moet schrijven. Ik bevind mij, om je de waarheid te zeggen, op een driesprong en weet niet wat te doen. Wat heb ik hier bij mij al niet te hopen, en wat heb ik daar bij jou niet te vrezen? En wat voor goeds is er op beide fronten te verwachten? Zowel binnen als buiten de muren van Troje gaat men over de schreef.[4.]

Welnu, net zo goed als ik nog helemaal niet besloten heb wat te gaan doen, zo kan ik ook niet ontkennen dat ik warme gevoelens heb voor mijn vaderland, waaraan ik immers boven alles schatplichtig ben: als wij Plato tenminste mogen geloven, die ons leert dat we niet alleen voor onszelf maar ook voor ons vaderland zijn geboren.[5.]

Wat hoor ik? Hebben Scaliger en Corsi in hun bezetenheid nu weer ik weet niet wat voor verziekts tegen jou uitgebraakt? Je bent zoals gewoonlijk wijs genoeg om geen acht te slaan op hun gebazel. Maak deze Hermodorus-

3. Jean en Aimé Cornier (Joannes en Erasmus Cornelius), vrienden van Cousin. Jean was rector van de school van Nozeroy.
4. Horatius, *Epistulae* 1, 2, 16.
5. Plato, *Crito* 50C-52A.

sen niet onsterfelijk:[6] zij willen bekend worden dankzij de *Apologia* van Erasmus, wat zij op eigen kracht niet kunnen. Geloof me, zij profiteren net zoveel van jou als Vigilantius van Hieronymus. Bewaar slechts je waardigheid en verjaag die vliegen met minachting. Want je bent er in de ogen van de allergeleerdsten en besten ter wereld te groot voor, zeer illustere Erasmus, om je door dergelijke idiote lasteraars te laten beroven van je onverminderd goede reputatie. Zelfs tegen leeuwen, de edelste dieren die er zijn, zetten dagschuwe honden het nog op een blaffen, zoals men zegt. Met alle toonaangevende en beroemde mannen van alle tijden, met degenen die zich zo goed mogelijk hebben ingezet voor het algemeen belang, heb je dit gemeen: kwaliteit gaat altijd gepaard met afgunst. Wat je presteert op het gebied van de letteren en hoeveel je daarvoor betekend hebt, zou onze eeuw moeten erkennen, als wij niet van nature meer waarde hechten aan wat wij horen dan aan wat wij zien, en niet afgunstig zouden zijn op wat nu aan de orde is, en niet zouden ophemelen wat voorbij is. Maar onze nakomelingen zullen dit volmondig beamen.

Een paar dagen geleden heeft een betrouwbare vriend, die je zeer toegedaan is, mij vanuit Lyon laten weten dat die man met dat slavenvoorkomen meer dan een jaar niet goed bij zijn hoofd is geweest.[7] Het boekje dat onlangs door hem is uitgebracht heeft mij volledig overtuigd dat dit waar is. Want hij heeft geen greintje gezond verstand of hersens. Dat soort nonsens moet je koud laten. Als ik de kans krijg zal ik je ooit in de strijd allerdapperst terzijde staan. Nu ben ik nog een Troïlus, niet opgewassen tegen die lieden, die in geestelijke wreedheid mensen als Achilles nog de baas zijn.[8]

Ik kom nu bij de laatste bladzijde van jouw brief. Ik kan maar moeilijk uitleggen, mijn in alle opzichten grootste beschermheer, hoe aangeslagen ik daardoor ben. Grijpt de dood van de aartsbisschop van Canterbury, van Thomas More, van John Fisher bisschop van Rochester, van William Mountjoy en van de andere vrienden je zo aan, dat je denkt dat het verdriet niet meer te genezen is? Ben je bang je bij hen te moeten aansluiten op grond van een pact om samen te sterven? Weg met dat soort voorspellingen, mijn meester. Dit soort pacten zijn van nul en gener waarde. Mogen de goden voor jou een beter lot in petto hebben! Je weet zelf toch welke geneesmiddelen je moet zoeken om verdriet te genezen, of is er iemand die effectiever en sneller wer-

6. Hermodorus, leerling van Plato; hij figureert in *Adagia* 1600.
7. Dolet wordt met een woordspeling tot persoon met het voorkomen van een slaaf gemaakt: hij is een van de stromannen van Aleander, vindt Erasmus.
8. Troilus, zoon van Priamus, gevangen genomen in de strijd om Troje en op bevel van Achilles gewurgd.

kende remedies kan aanwijzen dan je zelf in huis hebt, jij die helemaal ingevoerd bent in de geheimen van filosofie en theologie? Ofschoon ik er niet aan twijfel dat je op elk moment gereed bent gehoor te geven aan de uitnodiging van God en ik niet kan ontkennen dat je met de door jou gepubliceerde studies een monument hebt opgericht dat noch een oneindige reeks van jaren kan uitwissen, noch het voortijlen der tijden, zoals de dichter zegt.[9.] Nog afgezien van je materiële bezit, waarvoor je met steun van keizerlijke en pauselijke privileges al lang, als ik me niet vergis - want zo vooruitziend ben je wel - een testament hebt opgemaakt, om te zorgen dat je bezit niet in handen van rovers valt, maar overeenkomstig jouw wil wordt weggeschonken; toch zal jouw dood voor de studenten en de studies, ja voor alle mensen die het goede willen, altijd te vroeg zijn en heel triest gevonden worden. Want degenen die zich overgeven aan genot en zoals Plinius terecht opmerkt, als het ware van dag tot dag leven, zetten iedere dag een punt achter hun bestaan;[10.] maar voor degenen die aan de toekomst denken en door hun werken hun nagedachtenis levend houden, komt iedere dood ontijdig, omdat die altijd iets afbreekt dat nog maar net begonnen is. Dat ik in jouw geval nog niets van dien aard te vrezen heb, mijn zeer dierbare vader Erasmus, komt door je fysieke gesteldheid: ik geloof dat ik die sinds jaren niet zo energiek en sterk heb gezien als toen ik je laatst een beleefdheidsbezoek bracht. Zorg maar goed voor jezelf. Niemand weet beter dan jij hoezeer wij ons moeten neerleggen bij het menselijk lot en hoeveel belang wij moeten hechten aan de liefde voor onze dierbaren: je hebt mij dat zelf onlangs heel begripvol uitgelegd, toen ik het te kwaad had met de dood van twee ooms van mij, de voortreffelijke heer Desiré Morel, officiaal bij de aartsdeken van Besançon, en de heer Pierre Daguet.[11.]

Houd mij ten goede als ik vanuit mijn genegenheid voor jou brutaal steeds maar wijs op dingen die je al lang weet.

Kortgeleden bracht een geneesmiddelenverkoper een pot met zalfnoten mee naar Besançon. Als je die nog steeds lekker vindt (want als ik me niet vergis heb je vorig jaar hierom nog een brief naar Italië geschreven) verzoek ik je me dat te laten weten. Deze man heeft ook een pot met zogeheten ingemaakte citroenen. Overigens, graag word ik op de hoogte gehouden hoe het met je gezondheid gaat, als je dat niet bezwaarlijk vindt. Als ik te horen krijg dat je hersteld bent, zal ik de koerier voor dat goede nieuws eeuwig dankbaar zijn. Ik kan mij geen prettiger bericht indenken en niets dat mij even wel-

9. Vergelijk Horatius, *Oden* 3, 30, 1-5.
10. Plinius, *Epistulae* 5, 5, 4.
11. Morel was een oudoom van Cousin, geen oom. De moeder van Cousin heette Jeanne Daguet.

kom is. Mijn vader en moeder doen je met het meeste respect de groeten. Hetzelfde geldt voor de Bourgondische jongens, die met mij in Freiburg waren. Geachte leermeester, ik blijf mij bij jou aanbevelen en bedank je voor je ondersteuning. Wil je, als het je niet te veel moeite kost, de groeten doen aan de heren Bonifacius Amerbach, Sigmund Gelenius, Hieronymus Froben, Nicolaus Episcopius en Johann Herwagen? Het ga je goed.

3124 *Aan Adolf van der Noot*
Bazel, 29 mei 1536

Erasmus van Rotterdam aan een raadslid, allerhartelijkst gegroet

Ieder die goede bedoelingen heeft, is u openlijk heel veel verschuldigd, zeer geachte heer, omdat u in de functie die u bekleedt gedurig grip houdt op de ontwikkelingen.[1] Want de voornaamste taak van een integere rechter is om slechteriken in toom te houden en goedwillenden tegen onrecht van boosdoeners te beschermen. Ik ben u echter ook privé erkentelijk, omdat u even geleden in de zaak van Goclenius gezorgd hebt dat hem recht werd gedaan en daarna met dezelfde vastberadenheid geprobeerd hebt om hem voor apert onrecht te behoeden. Romeinse harpijen bezorgen ons geschillen die van dien aard zijn dat er noch bij de Fransen noch bij de Schotten noch bij ons ook maar enig priesterambt is waarover niet een aantal jaren geprocedeerd moet worden. Ik zou willen dat de Engelsen met de paus tot een vergelijk kwamen. Toch hebben zij al eerder gezorgd dat de Romeinse Curie geen mogelijkheid had om ook maar enig proces tegen hen uit te lokken. Ook als de zaak van Goclenius enigszins aan de zwakke kant zou zijn, zou die man, die met zijn geleerdheid de zeggenschap van de keizer ondersteunt en luister bijzet, het toch verdienen om met steun van de rechter vrijgesproken te worden. Maar nu in dit geval de zaak juridisch heel sterk is, hoe onverdiend is het dat zo'n man uit zijn publieke taak wordt weggehaald voor dit soort verwikkelingen, tot grote schade voor de wetenschap en met aanzienlijk verlies aan gezag dat uw Raad steeds bij de Brabanders heeft doen gelden. Ik hoop dat Goclenius met hulp van goede mensen nu aan zijn rust en zijn studies is toegekomen. En mocht dat nog niet het geval zijn, verzoek ik u een- en andermaal om hem de ondersteuning te blijven geven die u tot nu toe hebt gegeven. Door deze dienstverlening zult u iedereen voor u winnen, die de vrije

1. De inhoud van brief 3111 maakt in combinatie met deze brief duidelijk dat de brief gericht is aan kanselier Adolf van der Noot.

kunsten of het gezag van uw Raad een warm hart toedraagt. Over mijzelf, die al geruime tijd volkomen aan u verplicht ben, heb ik niets te melden. Het ga u goed.

Geschreven te Bazel, 29 mei in het jaar 1536

3125 *Aan Erasmus Schets*
Bazel, 1 juni 1536

Gegroet. Over Engeland schrijf je onheilspellende dingen. Had men deze dingen maar ingezien voordat die goede mensen ter dood gebracht waren. Ik verzoek je dringend om ervoor te zorgen dat het pakketje brieven zo spoedig mogelijk bij Goclenius wordt afgeleverd, zelfs op mijn kosten.

Er zit iets belangrijks bij.[1.]

Ik stuur je mijn calculaties, zodat je kunt zien of die overeenkomen met die van jou.[2.] Als je daartoe in de gelegenheid bent, zou ik graag vernemen of de brief je bereikt heeft die ik aan een paar Genuese kooplieden heb meegegeven; via hen kun je mij ook terugschrijven.

Ik wens je samen met je dierbaren het allerbeste toe.

Bazel, 1 juni 1536

Erasmus van Rotterdam, met zieke hand

Aan de weledele heer Erasmus Schets. Te Antwerpen

3126 *Aan Tiedemann Giese*
Bazel, 6 juni 1536

Allerhartelijkst gegroet. Uw brief, die overloopt van geleerdheid en talent, zorgde dat het mij geweldig spij t dat ik niet aan uw wensen kan voldoen.[1.] Uw vriend Everard zal u vertellen in welke toestand ik verkeer, waardoor ik bijna voortdurend aan bed gekluisterd ben en mij zo ziek voel dat ik mij volledig moet onthouden van iedere wetenschappelijke bezigheid, terwijl ik een leven zonder wetenschap niet eens aangenaam zou vinden als ik me wel goed voelde.

1. In het pakket zat waarschijnlijk brief 3124.
2. De boekhouding van het geld dat Schets voor Erasmus beheerde.
1. Brief 3112, bezorgd door Everard Rogge. Deze jongeman had een naamgenoot als oom, die burgemeester van Culm was en bevriend met Melanchthon.

Daarom, zeer vriendelijke heer, zelfs als u geen enkel excuus accepteert, moet u dit iemand die stervende is toch vergeven.

Het ga u goed. Bazel, 6 juni in het jaar 1536

Uw Erasmus van Rotterdam met zieke hand

Aan de zeer geachte heer Tiedemann Giese, in Pruisen

3127 *Aan Philipp Melanchthon*
Bazel, 6 juni 1536

Aan de even geachte als geleerde heer Philipp Melanchthon, gegroet

Het was uiterst welkom dat u, door met uw brief tijdig het dreigende wolkje van wantrouwen op te lossen, onze vriendschap weer heeft laten opklaren, hoewel ik helemaal geen vijandige gevoelens in uw richting heb gehad en ik daar meer verbaasd dan verontwaardigd over was. Want ik zit niet zo in elkaar dat ik bij de minste of geringste belediging van een vriend een vijand maak. Ik denk dat het nu aan mij is om ervoor te zorgen dat u mij dat wantrouwen vergeeft. Luther heeft de gewoonte om mij onder zijn typische scheldpartijen te bedelven, vanwege het feit dat ik met al mijn geschrijf de wereld op geen enkel punt de weg zou wijzen en op het gebied van de geloofsregels een scepticus zou zijn. Daar kwam bij dat ik in mijn laatste brief aan u Armsdorf had aangepakt,[1.] omdat ik graag wilde dat u zich niet zo nauw met Luther verbonden voelde. Ik vermoedde dat dit irritatie bij u had opgewekt; want ik kon niet bedenken op wie die passage in uw voorwoord anders kon slaan dan op mij. Heel die eventuele verdenking had u met drie woorden uit de weg kunnen ruimen. Uw methoden van onderzoek keur ik niet af en ik heb geen moeite met een afzwakking, laat staan met een verbetering. Maar omdat u de *Loci* zoveel keren hebt uitgegeven, was het correcter geweest als u dat in het voorwoord niet had verzwegen, maar aan de lezer had uitgelegd waarom u van mening was bepaalde dingen anders te moeten formuleren.[2.]

Wie de regels van het katholieke geloof uitdraagt, neemt een grote verantwoordelijkheid op zich. Als hij daarin niet consequent is, wankelt zijn gezag in alle opzichten, speciaal bij vijandig gezinde en valse critici, voor wie niet zozeer van belang is wat iemand verkondigt als wel wat hij te bieden heeft. Want

1. Erasmus moet zijn brief 2970 (6 oktober 1534) bedoelen, niet de verloren brief waarop nummer 3120 het antwoord van Melanchthon is.
2. De derde editie van Melanchthons *Loci Communes Theologici* verscheen in 1535.

de zaak waar het om gaat heeft haar eigen gezicht en een tong van zichzelf.

Bucer doet in zijn voorwoord, gericht tegen de bisschop van Avranches, heel wat opvallende beloften.[3.] Ik zou echt wensen dat die allemaal gerealiseerd werden, maar in zijn werk blijken die helemaal niet waargemaakt. Hij beweert dat hij niet van mening verschilt met de leraren der Kerk, zelfs niet met de meer recente, die iets logischer zijn, tot wie hij Thomas van Aquino rekent. Op dezelfde bladzijde veroordeelt hij glashelder de geloften van monniken: daarin wijkt hij evident van Thomas af. De bisschop van Avranches had gezegd dat bij de eucharistie het lichaam van Christus aanwezig is, zij het niet lijfelijk. Bucer maakt daaruit op dat ze het met elkaar volkomen eens zijn. 'Jij,' zegt hij, 'ontkent de lijfelijke aanwezigheid, wij spreken over geestelijke aanwezigheid.' Maar de bisschop van Avranches sprak in dit geval over 'niet lijfelijk' in de zin van 'niet met lichamelijke dimensies of afmeting', zoals de scholastici zeggen, maar wel is hij van mening dat de lichamelijke substantie werkelijk aanwezig is. In uw geschriften, waarin mij veel zaken erg bevallen, verlang ik soms naar iets meer omzichtigheid. Want vaak gaat u zo gemakkelijk om met hoofdzaken dat u geen rekening lijkt te houden met wat een scherpzinnige lezer kan bedenken.

Als daar bij u, afgezien van de brief van Luther en de *Dialoog* van Corvinus,[4.] enig pamflet is gedrukt, dan is dat buiten mijn medeweten gebeurd. Over de *Dialoog* die sommigen hebben opgetuigd tegen Dolet - ik had bijna gezegd Olet - moet u zelf maar oordelen.[5.] Ik denk dat tegen dit soort schreeuwers stilzwijgen de beste vorm van wraak is. Een of andere zeer geletterde, maar opvallend gewetenloze en idiote Italiaan, is bezig om sommigen tegen mij op te zetten.[6.] Het is ondenkbaar dat ik van hen iets te vrezen heb, want het ontbreekt hun ten enenmale aan een aanleiding en aan een goede reputatie. Uit Italië heeft hij Scaliger en Dolet gestuurd. In Milaan heeft hij Merula, maar die heeft het toch niet aangedurfd om zijn naam eraan te verbinden.[7.] In Rome heeft hij Pietro Corsi, een van zijn hulppriestertjes, aan wiens domheid de roomsen veel plezier beleven. Nu heeft ook Catharinus in Parijs een

3. Martin Bucer, *Defensio Doctrinae Christianae*, Straatsburg 1534. Zie brief 2972. De bisschop van Avranches was mgr. Robert Céneau.
4. Antonius Corvinus was adviseur van Philip van Hessen. De bedoelde dialoog was een reactie op Erasmus' *De Concordia* van 1532, getiteld *Dissertatio quatenus expediat Erasmi de sarcienda ecclesiae concordia rationem sequi*, Wittenberg 1534, met een voorwoord van Luther.
5. Woordspeling Dolet - Olet (*pecunia non olet*: het geld stinkt niet).
6. Aleander.
7. Gaudenzio Merula: zie brief 3064 van Erasmus aan Francesco Sforza.

boek tegen mij uitgebracht,[8.] waarin hij het volgens de titel gemunt heeft op kardinaal Cajetanus, maar en passant flink tegen mij uitpakt. Het is een nieuwe sekte, die met de dag meer terrein wint. Zonder twijfel is het Satan die deze werktuigen aanstuurt, want die zou liever willen dat iedereen ciceroniaan was dan christen. Velen brengen mij dank omdat zij uit mijn geschriften, wat ze ook waard zijn, een sprankje vroomheid hebben geput. Omdat Satan Christus dit voordeeltje misgunt hitst hij die mensen op. Intussen bedien ik mij van de stem van David, toen hij werd bekogeld met stenen en verwensingen die harder aankwamen dan stenen: 'De Heer heeft hun ingegeven om mij te vervloeken: misschien merkt de Heer mijn ellende op.'[9.] Ik heb mijn hart bij u uitgestort, omdat ik weet dat u zich niet zomaar uit uw tent laat lokken. Mijn ontmoeting met Everard, een jongen met een edel karakter, heb ik als plezierig ervaren.

Het ga u goed. Bazel, 6 juni in het jaar 1536

Erasmus van Rotterdam

Aan de even godvrezende als geleerde heer Philipp Melanchthon

3128 *Van Tielmann Gravius*
Keulen, 22 juni 1536

Allerhartelijkst gegroet. In deze periode word ik in beslag genomen door belangrijke en lastige kwesties, zeer geleerde en geliefde Erasmus. Vandaar dat de zaak waarom het gaat mij noopt om die vrij kort met u af te handelen.[1.]

De brief die Uwe Waardigheid mij heeft gestuurd, heb ik zojuist vanuit Brabant ontvangen.[2.] Men is er in alle opzichten van overtuigd dat het goed is om uw editie van *Origenes* op te dragen aan onze aartsbisschop. U zult het opdragen aan iemand die er vast heel dankbaar voor is. Dit werk zal stellig, ongeacht het onderwerp, onze vorst heel welkom zijn.

8. Lancellotto de'Politi, die als pseudoniem Ambrosius Catharinus koos.
9. 2 Samuel 16, 11-12.
1. Erasmus heeft blijkbaar voorgesteld zijn editie van de werken van Origenes op te dragen aan Hermann van Wied, aartsbisschop van Keulen; daarvoor had hij natuurlijk de juiste titulatuur nodig. Gravius antwoordt als lid van de kanselarij van het aartsbisdom.
2. De manuscripten hebben in dit zinnetje het woord *nondum* ('nog niet'), wat Allen wil corrigeren tot het woord *commodum* ('zojuist'). De lezing van de manuscripten vereist dat Erasmus van zijn brief twee exemplaren verstuurd heeft langs verschillende wegen: een weg liep via Brabant.

Wat de titulatuur betreft, onze gebruikelijke manier van schrijven luidt aldus: ‘Aan de zeer eerwaarde vader in Christus, tevens zeer illustere vorst, de heer Hermann, aartsbisschop van de heilige Kerk te Keulen, voor Italië aartskanselier van het heilige Romeinse Rijk, keurvorst, hertog van Westfalen en Engern, tevens pauselijk gezant door geboorte[3] en zeer plichtsgetrouwe bestuurder van de kerk van Paderborn, heer, etc.’.

Wat voorts zijn afkomst betreft of zijn familie en kwaliteiten waarover onze zeer eerwaarde heer beschikt, zit het zo. Hij komt als graaf uit een aanzienlijke, bekende en tevens illustere en edelmoedige familie uit Wied, en is landheer uit de bekende en edelmoedige familie van Runkel en Isenburg. Bovendien is hij, zoals ook ik bij hem heb ervaren, een man met een opmerkelijke vriendelijkheid en welwillendheid jegens ieder die goedwillend en geleerd is, en met een bewonderenswaardige zachtmoedigheid en wellevendheid jegens mensen die van zijn invloed afhankelijk zijn, maar ook van een niet alledaagse vrijgevigheid ten opzichte van hen die zulks waard zijn en dat verdienen, ja zelfs van een zodanige grandeur dat iemand anders uit de Duitse adel nauwelijks met hem te vergelijken is.

Over zijn literaire kennis kan ik niets schrijven wat een bijzondere en uitzonderlijke aanbeveling verdient, behalve dat hij een buitengewone, speciale voorliefde heeft voor alles wat wetenschap is. Ik heb gemerkt dat hij zelfs af en toe in zijn vrije tijd een fervent lezer van de beste schrijvers is, en vooral van degenen die geprobeerd hebben om de Heilige Schrift te verklaren zoals Augustinus en Hieronymus, om over de anderen nu maar te zwijgen. Dat deze vorst niet bijzonder thuis is in de schone letteren, lijkt mij zeker niet te wijten aan zijn nalatigheid of aan een afgestompte geest, maar aan het gebrek aan leraren en aan ongunstige omstandigheden.

Het ga u goed, mijn zeer dierbare Erasmus, en blijf uw Tielmann ook van uw kant genegenheid schenken. Wilt u namens mij onze vriend Froben de hartelijke groeten doen?

Geschreven vanuit Keulen, nog meer dan voor de vuist weg, nauwelijks herlezen en daarna overgeschreven door een van mijn klerken, mijn secretaris

22 juni in het jaar 1536 na Christus' geboorte

Uw Tielmann Gravius, onbetekenend als hij is

Aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, meest complete man van veelzijdige geleerdheid, zijn meester en allerdierbaarste beschermheer

3. Zie voor het fenomeen “pauselijk gezant door geboorte” het artikel *Legato* in de *Enciclopedia cattolica VII*, onder Legato, § III, 1 (pag. 1025).

3129 *Van Johann Paumgartner*
Augsburg, 25 juni 1536

Zeer hooggeachte heer etc. Ik heb uw brief ontvangen, waaruit ik opmaakte dat de door mij gestuurde beker bij u is gearriveerd.[1] Het was niet nodig om mij zo omstandig te bedanken. Want ik ben u voor wat u allemaal voor mij heeft gedaan veel meer verschuldigd en blijf in alle opzichten bij u in het krijt staan. Wil niet het voorwerp zelf, dat weinig imposant is, wegen, maar koester de gezindheid die getuigt van bereidheid om u te dienen. U zegt dat men een oude man geen dienst moet bewijzen. Maar ik zit zo in elkaar dat ik mij doorgaans niet alleen aan vrienden op leeftijd, maar ook aan mensen die mij door het lot ontvallen zijn verplicht voel en met het maken van kosten op een prettige manier aan hen terugdenk. Zasius was, zoals u weet, een goede vriend van me. Ik zorg nu dat de zoon van de overledene, Johann Ulrich, zich op mijn kosten in Padua kan verdiepen in de vrije kunsten, vooral omdat hij meer dan de andere kinderen op zijn vader lijkt, naar men mij verteld heeft.[2] Maar als het goed is om zich in te zetten voor vrienden die overleden zijn, hoeveel te meer moet ik u dan, ook al bent u op leeftijd, een plezier doen zolang u leeft.

Ik sta tot uw beschikking, voor wat ik waard ben, en zal dat blijven zolang ik leef.

Het ga u goed in voorspoed. Vanuit Augsburg, 25 juni in het jaar 1536

Van harte uw Johann Paumgartner von Paumgarten

Aan de keizer van alle theologen en hersteller van de schone letteren, de heer D. Erasmus van Rotterdam, zijn zeer achtenswaardige meester

1. Erasmus' brief is niet overgeleverd. Paumgartner had hem enige tijd eerder ook al een gouden beker geschonken.
2. Joannes Ulrich Zasius studeerde eerst in Freiburg, vervolgens in Padua en andere steden in Italië. In 1540 keerde hij terug naar Freiburg, waar hij in 1542 tot doctor in de beide rechten promoveerde.

3130 *Aan Conradus Goclenius*
Bazel, 28 juni 1536

Erasmus van Rotterdam aan meester Conradus Goclenius, allerhartelijkst gegroet

Je zegt ‘schrijf aan de kanselier’ alsof ik in Mechelen woon.[1] Ik vind hier in vier maanden nauwelijks iemand aan wie ik veilig een brief kan meegeven, als ik er al een vind. Als jouw brief met de jaarbeurs was aangekomen, had ik via de jaarbeurs antwoord kunnen geven. Wanneer zal deze brief je nu bereiken? Intussen hoop ik dat je zaak een gunstige wending heeft genomen. Toch heb ik maar geschreven.[2] Toen ik je brief ontving, was ik zo ziek als nooit tevoren. Vandaar dat ik enkele dagen zelfs niet bij machte was om te lezen. Ik was nooit gecharmeerd van de kwestie van de Antwerpse prebende. Maar toen je dit voor elkaar had gekregen, dacht ik dat alles je zou lukken. Nu dit goed voor je is afgelopen, zou ik je toch aanraden om met een gunstige regeling (in geval van een goed aanbod) van die kudde afscheid te nemen. Als je erbuiten staat, zal je dat weinig opleveren; maar als je er deel van uit maakt, zul je moeten leven in een ongezonde omgeving, zul je op moeten draven bij maaltijden, zul je dag in dag uit doelloos je tijd moeten doorbrengen in het kapittel, zul je moeten doen alsof en elkaar in de haren zitten. Mocht je in het nauw raken, weet dan dat mijn geld het jouwe is.

Ik vermoed dat de architect van deze ellende degene is die mensen als Scaliger, Dolet en Merula tegen mij opstookt.[3] De man is wraakzuchtig als een jood en vindt het nog niet genoeg om zijn pijlen op mij te richten: ook mijn vrienden zijn het doelwit. In de idiote *Dialoog* van Dolet krijgt More er van langs. In Luik heeft hij iemand die olie op het vuur gooit en hem bekwaamt in kwaadaardig handelen.[4] Een Spanjaard heeft in zijn brief de heldhaftige vrouwe van Nassau aanbevolen, die deze kant op komt.[5] Je verzocht mij om haar te schrijven, maar ik weet niet waar zij verblijft. Je deelde namelijk mee dat ze weg zou gaan. Als je goed op de hoogte zou zijn geweest van mijn situatie, had je haar moeten antwoorden dat ik vanwege mijn gezondheid Freiburg heb moeten verlaten, met het voornemen om, na afronding van de *Prediker* naar Besançon te gaan om zo binnen keizerlijk gebied te blijven. Maar vanwege de verslechtering van mijn gezondheid moet ik wel hier de winter doorbrengen: ofschoon ik hier heel goede vrienden om mij heen heb, die ik in Freiburg niet had, zou ik toch vanwege de godsdienstige verschillen van mening liever elders sterven. Was Brabant maar wat dichterbij. Ik weet niet

1. Zie brief 3111 van Goclenius. Kanselier was Adolf van der Noot.
2. Brief 3124.
3. Aleander.
4. Erasmus noemt geen namen, maar prins-bisschop Everard van der Marck kan bedoeld zijn, of Theodoricus Hezius, kanunnik van de St.-Lambert, die in 1530 volgens de geruchten zelfs in de Latijnse school van Luik naar boeken van Erasmus op zoek ging (brief 2369 van Goclenius).
5. Mencia de Mendoza, echtgenote van Hendrik van Nassau.

of ik er verstandig aan gedaan heb om jouw zaak bij de kanselier te bepleiten, met het oog op de aartsbisschop van Palermo die ik beter niet tegen me kan krijgen. Ik denk dat de brieven je wel bereikt zullen hebben, die ik rond de laatste jaarbeurs heb verstuurd aan jou, Rutger, Andries, Lips en Schets.[6.]

Waarom moest Rutger zo nodig college geven in de uit het Latijn vertaalde Griekse *Institutiones*? Het was nuttiger geweest om college te geven over Demosthenes, Lucianus in zijn kuise passages, de tragedies die vol staan met diepzinnige gedachten, en soortgelijke schrijvers waaruit de schoonheid van de Griekse taal te leren valt. Maar hij kijkt alleen naar het gewin en brengt jouw College ernstig in diskrediet.[7.] Het ga je goed.

Bazel, 25 juni 1536

Erasmus van Rotterdam, met zieke hand geschreven

3131 *Aan de lezer*
Bazel, [1536]

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de godvruchtige lezer, allerhartelijkst gegroet

Misschien zal iemand het overdreven vinden om bij een zo enorme schipbreuk van zoveel werken van Origenes het verlies van één fragment te betreuren. Want dit zou net zo zijn als wanneer iemand wiens met kostbare handelswaar geladen schip was vergaan, zou treuren om het verlies van een enkele mantel. Hoewel ik over een zo groot verlies alleen maar hartzeer kan hebben, doet mij toch wel het meeste verdriet dat ik niet kan beschikken over hetgeen hij heeft geschreven over het Nieuwe Testament. Daarbij hoefde hij niet, zoals elders, een beroep te doen op het Hebreeuws en evenmin moest hij telkens bij duistere passages zijn toevlucht zoeken bij twijfelachtige allegorieën. Origenes is overal gedreven, maar hij is nergens meer gedreven dan waar hij het heeft over de gesprekken en handelingen van Christus. Onder de evangelisten is er naar mijn mening niemand die het leven en de leer van de Verlosser beter begrepen heeft dan Mattheus: hij schreef er als eerste over, maar ook hij heeft de hoogste lof verdiend.

6. Brieven aan Goclenius, Rutger Rescius, Andries van Gennep (hoogleraar Hebreeuws), Maarten Lips en Erasmus Schets; geen van deze vijf brieven is bewaard gebleven.
7. Rescius had een pirateneditie gedrukt van de vertaling in het Grieks van de *Institutiones*. Zijn dubbelrol brengt het Drietalencollege in diskrediet.

Dat dit werk tot de categorie van meerdelige geschriften behoort, bewijzen niet alleen de titels die er door de Grieken aan zijn gegeven, maar ook het onderwerp zelf. Ik weet niet wie het met welke bedoeling dan ook in preken heeft opgedeeld. Want nergens ziet men hier het bij preken gebruikelijke slot: normaal eindigen die met een lofprijzing van God, vaak in combinatie met een kort gebed. Verder tonen de titels van het Griekse manuscript aan dat aan deze commentaren, die wij onvolledig overhebben, tien delen ontbreken; daaraan hebben wij nu een elfde en een deel van een twaalfde toegevoegd. Konden wij maar op grond van een compleet exemplaar dit werk in zijn geheel voor wetenschappelijk geïnteresseerden in de oorspronkelijke staat herstellen, omdat het echt het lezen meer dan waard is.

Van het deel dat we in vertaling nog hebben, zet ik een enkele bladzijde vooraan, om twee redenen: in de eerste plaats om hiermee vast te stellen dat het gedeelte dat wij eraan toegevoegd hebben een onderdeel is van dat werk dat wij onvolledig overhadden; vervolgens om de lezer uit dit voorproefje te laten opmaken hoeveel de vertaler zich heeft veroorloofd, wie het ook geweest mag zijn. Hoewel ik toegeef dat zijn identiteit onzeker is omdat een voorwoord ontbreekt, laat het zich met enige waarschijnlijkheid raden dat het Rufinus is geweest. Want Hieronymus kent dit werk niet, en de vrije vertaling wijst op Rufinus, bij wie de betrouwbaarheid te wensen overlaat, meer dan zijn geleerdheid of taalvaardigheid, omdat bij een vertaler betrouwbaarheid het belangrijkste is dat lof verdient, zelfs meer dan bij een historicus.

Het ga u goed.

3132 *Van Damiaan van Goes*
Neurenberg, 15 juli 1536

Allerhartelijkst gegroet. Ik weet niet wat erger of pijnlijker gevonden wordt dan dat men ondanks veel inspanningen en gevaren onderweg niet kan bereiken waarnaar men op reis is (ook al ligt dat voor het grijpen). Ik heb, zeer geliefde Erasmus, de route gevolgd waarover ik je vaker heb geschreven en aangezien ik alle steden van Duitsland had aangedaan behalve Neurenberg, besloot ik eerst daarnaartoe te gaan alvorens jou op te zoeken om, na bij jou de zaak waarvoor ik wilde komen te hebben afgerond,[1] in het begin van de herfst rechtstreeks naar Italië te kunnen terugkeren. Uiteindelijk ben ik hier aangekomen, waar men over de oorlog in Zwitserland zulke verhalen vertelt dat niet alleen degenen die dat als reisdoel hebben daar uit vrees van afzien,

1. Hij wilde afspraken maken over een biografische schets, door Erasmus te vervaardigen, die vooraf zou gaan aan de door Damiaan uit te geven *Opera Omnia.*

maar ook degenen die helemaal niet van plan zijn om hun huis en haard te verlaten. Toch zou ik, als dit onzeker zou zijn, zoals vaker met geruchten het geval is, niet geaarzeld hebben om mijn voornemen door te zetten. Maar degenen van wie ik dit alles en nog heel veel meer heb vernomen, voegen daaraan toe dat een zekere heer De Rous uit Arras, hofmeier van de keizer en iemand die ik heel goed ken,[2] een leger van 20.000 soldaten heeft samengebracht bij Worms en Ulm. Hij zou op het punt staan om daarmee, samen met een Bourgondische troepenmacht, vanuit Bourgondië Zwitserland binnen te vallen, als de Zwitsers de Fransen te hulp zouden komen: men beweert dat zij al 30.000 soldaten hebben gestuurd. Vandaar dat ik geloof dat er bij jou enorme onrust is ontstaan. Ook al kwam mij dat ter ore, toch wilde ik mijn voornemen doorzetten. Vrienden, die ik hier heb, verzochten en smeekten mij in Gods naam om dat niet te doen, daar niet alleen in Bourgondië troepen waren, maar ook in Breisgau en in de Elzas. Daardoor kon men langs geen enkele route zonder levensgevaar Bazel bereiken, zeker een vreemdeling niet, die hoe dan ook al bij iedereen een verdachte indruk maakt; dat geldt des te meer voor mensen die spullen bij zich hebben waarvan ze beroofd kunnen worden en waarop vooral soldaten het altijd gemunt hebben, een slag mensen dat voortdurend heel weinig geld heeft. Als gevolg van hun waarschuwingen en adviezen heb ik er vanaf gezien om naar jou toe te komen. Toch spijt mij dat, zoals God weet. Maar als het mij niet gegund is om te genieten van de aanwezigheid van een zo hartstochtelijk beminde vriend, laten we dit dan goedmaken, zolang we niet bij elkaar kunnen zijn, met de wederzijdse genegenheid en de wederzijdse band waarmee Christus ons heel nauw verbonden heeft en laten we dit gemis door het schrijven van brieven compenseren.

Je hebt in je vorige brief geschreven, zeer hooggeachte leermeester - daarop heb ik vanuit Padua heel kort gereageerd,[3] omdat ik in de veronderstelling verkeerde dat ik snel jouw kant op zou komen - dat je bereid bent om de catalogus van jouw boeken met de juiste rubricering aan mij af te staan. Daarvoor ben ik je heel erkentelijk. Je doet iets dat jouw staat van dienst waardig is en waarmee het nageslacht zijn voordeel kan doen. En wat je liever niet over jouw leven wilt opschrijven, dat hoef je allemaal niet aan het papier toe te vertrouwen. Schrijf maar op wat je tot eer strekt en laat de rest zitten. Je kunt wat uitgebreider schrijven over je leven en je levenswijze, maar je ge-

2. Het is niet duidelijk wie Rous uit Arras was: er zijn meer kandidaten.
3. Geen van beide brieven is overgeleverd.

boorte slechts even aanroeren.[4] Het zal ongetwijfeld in jouw eigen belang zijn om deze taak op je te nemen: nadat je op de voor jou bestemde dag zult zijn heengegaan zullen vast en zeker veel vrienden, maar ook vijanden van je, je leven heel nauwkeurig beschrijven. Wij kunnen dat soort geschriften, wanneer we publicatie ongepast en ongehoord vinden, de wind uit de zeilen nemen met behulp van datgene wat je mij hebt nagelaten, door jou samengesteld met het vakmanschap en de goede smaak die je steeds bij al jouw andere werken aan de dag hebt gelegd. Jouw levensbeschrijving zal ik samen met de catalogus van je geschriften aan het begin van jouw werken plaatsen, zoals ik je eerder heb geschreven. Ik zal zorgen dat die op mijn kosten worden gedrukt.[5] Zo denk ik over deze zaak, zeer geliefde Erasmus. Jij die van veel dingen verstand hebt, kunt hierover misschien een beter idee hebben. Wat je ook besluit, ik zal er vrede mee hebben, als het maar in jouw belang is. Als je daarmee toch jouw Damiaan een beetje eer te beurt kunt laten vallen, dan doe je daar goed aan. Je weet hoezeer je mij na aan het hart ligt.

In Ingolstadt, waar ik twee dagen heb verbleven, heb ik van scholastische vrienden van mij, die ik al lang heel goed ken, vernomen dat er enkele opgeblazen geleerden zijn die onder de bevolking en onder studenten verbazingwekkende dingen over jou verkondigen, zowel vanaf hun katheders als in hun kringen en in privégesprekken. Ze zeggen dat je naar Bazel verhuisd bent om je vrijer te kunnen aansluiten bij de partij van Zwingli, waaraan zij toevoegen dat je daar altijd al deel van hebt uitgemaakt, en nog heel wat meer. Het zou te ver voeren om dat hier op te sommen. Ik was voornemens om hen bij elkaar te roepen om hun duidelijk te maken hoe wars je bent van sekten en hen te confronteren met hun domheid en idiotie. Maar dat is mij niet gelukt. Want vanwege de inmiddels begonnen vakanties waren zij de stad uitgegaan. Toch heb ik al mijn vrienden met nadruk verzocht om hen er met klem op te wijzen niet door te gaan met dat dwaze gedrag, omdat ze best weten dat Erasmus anders is dan zij verkondigen. Zonder twijfel zijn er in Duitsland en onder een groot deel van de christenen veel mensen, die je hiervan beschuldigen: ik laat het aan jouw wijsheid over of het raadzaam is om hard tegen hen in te gaan.

Als je een kaart van Zwitserland te pakken kunt krijgen, verzoek ik je om mij die toe te sturen; die zal mij buitengewoon van pas komen. Ik ga van hier binnen drie of vier dagen rechtstreeks naar Padua terug. Je kunt gerust schrijven. Je brieven zullen mij daar aantreffen. Het ga je goed en blijf mij een warm hart toedragen, in de wetenschap dat ik niets liever wil dan mijn Erasmus

4. Dat iemand die aan Erasmus schrijft daarbij een toespeling maakt op zijn onwettige geboorte, is uniek.
5. Damiaan wil de uitgave van Erasmus' *Opera Omnia* zelf bekostigen.

keer op keer terug te zien, waar ik (met Gods hulp) nog steeds op hoop. Het ga je nogmaals goed.

Neurenberg, 15 juli 1536

Van harte je Damiaan van Goes

Aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, te Bazel

3133 *Van Daniel Stiebar*
[Würzburg], [juli-augustus, 1536]

Van deze brief is slechts een kopie bewaard gebleven, en wel in het archief van Joachim Camerarius en in diens handschrift: hij was een goede vriend van Stiebar. De oorlog van de keizer tegen Frankrijk ving op 25 juli 1536 aan; vandaar de datering. Dit betekent dat de brief Erasmus niet meer bereikt heeft, en misschien zelfs niet is verstuurd.

Aan Erasmus. Verondersteld afkomstig van Stiebar

Hoewel ik niets te schrijven had, wilde ik toch mijn gewoonte om u af en toe een brief te schrijven trouw blijven. Ik maak me dikwijls zorgen over u en uw situatie. Ik hoop van harte dat die verhuizing goed voor u verlopen is en u nergens spijt van heeft. Velen mogen zich erover verbaasd hebben, maar mij leek het de gewoonste zaak van de wereld, omdat ik van mening ben dat u altijd graag en prettig in Bazel gewoond heeft.

Vanuit Engeland bereiken ons zulke gruwelijke berichten dat de mensen om wie het gaat zelfs bij hun vijanden medelijden teweegbrengen. Wat moet ik u schrijven over de belegering van Frankrijk door de keizer, terwijl u zich daar op een plaats bevindt waar u het gebulder van de vuurwapens van zijn leger bijna kunt horen? Zelfs ik voel mij te midden van zoveel opschudding heel onrustig; dus u des te meer, denk ik, want u bent al op gevorderde leeftijd en zeer gesteld op rust, die u ook ruimschoots verdiend heeft. Zelfs als uw rust onder deze gebeurtenissen niet te lijden heeft gehad, kunnen de gruwelijke berichten u onmogelijk onberoerd laten.

U moet weten dat ik met de dag bij de prins aan gunst win, want ik ben ervan overtuigd dat u dat graag hoort.[1] Maar dat brengt met zich mee dat ik nieuwe taken opgelegd krijg, wat misschien op mijn leeftijd best nuttig is. Ik hoop dat het ook bijdraagt aan mijn aanzien.

1. Stiebar is in dienst van Konrad von Thüngen, prins-bisschop van Würzburg.

In elk geval bewondert hij u, ziet naar u op en vereert u vol overtuiging.

Het ga u goed en als het u uitkomt, stuurt u mij dan een briefje. Daar kijk ik verlangend naar uit.

3134 *[Van Heinrich Stromer] aan Johannes Cochlaeus*
[Bazel], omstreeks juli 1536

Het origineel van deze brief is geadresseerd aan Cochlaeus, maar is niet ondertekend; het handschrift is niet geïdentificeerd. Er zijn minstens vijf afschriften van overgeleverd; soms wordt daar de naam van de briefschrijver genoteerd: eenmaal is dat de naam Heinrich Stromer. Als auteur van de brief is hij niet onwaarschijnlijk.

Gegroet. De heer Erasmus is onlangs als gevolg van dysenterie op 11 juli overleden. Hij is uiteindelijk tweeënzeventig jaar geworden. Wat hij aan vermogen heeft nagelaten, heeft hij deels vermaakt om daarmee het welzijn en de kansen van arme studenten te vergroten, deels om behoeftige en ongehuwde meisjes in staat te stellen om een deugdzame huwelijkspartner te worden. Er zijn mensen die beweren dat hij ongeveer zevenduizend goudstukken heeft nagelaten, als het niet meer is. Ik herinner mij dat ik hem, toen hij nog in leven was, heb horen zeggen dat het een verstandig en bedachtzaam man betaamt om in tijden van voorspoed geld bij elkaar te krijgen en weg te leggen om daarmee iedere klap en tegenslag van het lot gemakkelijker te kunnen opvangen. Hij heeft dat uiteraard ook ten eigen bate bijeengebracht, mede dankzij de vrijgevigheid van al die kopstukken, en bepaald dat hetgeen nu na zijn dood nog over zou zijn, heel eerzame bestemmingen moest krijgen. Zijn hele boekenschat, waarvan mij tweemaal een afschrift ter inzage is gegeven, heeft hij vermaakt aan een zeer rijke prelaat, aan wie hij die enkele jaren daarvoor had beloofd, zoals Froben mij vertelde.[1] Hij liet een bijna koninklijke verzameling gouden en zilveren bekers na en bovendien een niet geringe hoeveelheid munten, waarvan sommige twintig, andere tien en weer andere drie dukaten waard zijn.

Zeer geleerd als hij was, bleef hij volop bezig met het herstellen van de

1. De prelaat was Joannes Łasky.

Griekse versie van Origenes.[2.] Terwijl de hevigheid van zijn ziekte zich op haar ergst deed gelden, ging hij nog zo op in zijn werk, dat hij er pas mee is opgehouden toen de dood zelf hem bij het schrijven de pen uit de handen heeft gewrongen. Zijn laatste woorden, die hij keer op keer diep zuchtend herhaalde (en waaraan zijn werkelijk christelijke overtuiging te herkennen is) en waarmee hij de aarde verliet, luidden: 'O Jezus, zoon van God, erbarm u over mij: ik zal de lof zingen van Gods mededogen en oordeel.'

Terwijl hij dit steeds aan het bidden was, overviel hem ineens de dood.

Men heeft gezorgd voor een eervolle uitvaart en een schitterend graf, op een prominente plaats in het grootste godshuis, volgens de riten van de christelijke Kerk. Bij de uitvaart waren de verschillende geledingen van het stadsbestuur en de elite van de hele stad Bazel aanwezig. Kortom, het beste wat zich in Bazel op het gebied van de wetenschap bezighoudt met de letteren en met een goede opvoeding, heeft zonder uitzondering diep bedroefd het overleden lichaam met deze plechtigheid de laatste eer bewezen.

Aan de heer Johannes Cochlaeus, theoloog, kanunnik te Meissen

3135 *Van Johann Herwagen aan Beatus Rhenanus*
Bazel, 17 juli 1536

Gegroet. Ik stuur u het door mij gedrukte exemplaar van Lucius Annaeus Seneca, zeer dierbare Beatus.[1.] Ofschoon het bij gebrek aan goede handschriften niet mogelijk is om het zijn glans terug te geven, kunt u het hier en daar aan een nader onderzoek onderwerpen om eventuele blunders die er door mijn schuld ingeslopen zijn of die er al eerder in terechtgekomen zijn, met uw scherpe oordeel te herstellen en tevens na te gaan of er dingen zijn die netter en mooier geformuleerd kunnen worden.

Wat de uitgave van de christelijke dichters betreft neem ik mij voor om helemaal uw advies te volgen en datgene te doen wat de republiek der letteren redelijkerwijs vraagt en wat ik met mijn bescheiden middelen wel op me wil nemen. Ik verzoek u om Peutinger[2.] te schrijven of ik zijn Arator-handschrift zou mogen lenen.[3.]

2. Het boek werd in september 1536 gepubliceerd, in twee foliodelen: *Origenis Adamantii opera, studio et labore D. Erasmi partim versa, partim recognita*, Bazel, Froben & Episcopius.
1. Het gaat om de proefdruk van Seneca's *Opera per Erasmum emendata*, een werk dat in maart 1537 in Bazel zal verschijnen bij Joannes Herwagen.
2. In de Latijnse tekst staat dat Rhenanus het verzoek moet doen aan Peutingers zoon: waarom is onbekend. Rhenanus schreef gewoon naar Peutinger.
3. Het gaat om een handschrift van Arators *De Actibus Apostolorum*, dat Peutinger op verzoek van Rhenanus inderdaad ter beschikking stelde. De serie met dichtwerken van christelijke auteurs is niet van de grond gekomen.

De heer Erasmus van Rotterdam is overleden 's anderendaags nadat ik in de avond Bazel had bereikt, namelijk op 11 juli rond twaalf uur in de gure nacht, als gevolg van verschillende kwalen (zoals u weet), waar nog dysenterie bij kwam. Hem is uitgeleide gedaan door ieder die de wetenschap dient, verder door een van de twee burgemeesters en door een groot aantal gemeentebestuurders naar een daartoe uitgekozen begraafplaats in de hoofdkerk, die voorheen gewijd was aan de heilige maagd. Er is daar door Miconius een korte toespraak gehouden waarin hij een groot deel van zijn verdiensten memoreerde. Aanstaande dinsdag (de magistraat heeft die dag bepaald) zal, overeenkomstig ons gebruik, zijn gedenkdag worden gehouden.[4.] Op 23 augustus zullen wij onder het toeziend oog van God, het bruiloftslied van onze Erasmius zingen.[5.] Ook u zult hem dan, naar ik hoop, met een bezoek vereren. U hoort er nog wel meer over dan per brief te zeggen valt. Het ga u goed. In alle haast.

Bazel, 17 juli van het jaar 1536

Zoals altijd uw Johann Herwagen

Aan de zeer geleerde heer Beatus Rhenanus, zijn achtenswaardige heer en beschermer. Te Sélestat

3136 *Van Tielmann Gravius aan Erasmus Schets*
Keulen, 1 augustus 1536

Ik twijfel er niet aan, beste heer Schets, dat ook u het bericht bereikt heeft waarvan ik hoor dat het al over heel Duitsland is verspreid, namelijk dat het onzalige noodlot onze Erasmus uit ons midden heeft weggenomen. Duitsland heeft nooit iets prominenters en voortreffelijkers gehad en zal dat misschien ook nooit meer krijgen. Hoe waar dit gerucht is - ik heb meermalen meegemaakt dat zoiets volledig uit de lucht gegrepen was - wordt helaas overtuigend bewezen door dit bericht van Froben dat ik ontvangen heb. Ik

4. Dinsdag 20 juli.
5. Erasmius Froben, stiefzoon van Herwagen, gaat trouwen. Herwagen is met de weduwe Froben getrouwd.

vind het geen probleem om op zijn verzoek de inhoud ervan hier voor u over te schrijven. Die luidt aldus.

'Ik heb uw laatste brief aan de heer Erasmus - een beter en groter man is niet denkbaar - ontvangen.[1] De heer Erasmus was toen echter zo ziek dat hij die zelf niet eens kon lezen en het evenmin kon verdragen dat iemand hem voorlas. Hij heeft heel kort daarna, namelijk op 12 juli na middernacht, zijn ziel aan God teruggegeven, na meer dan achttien dagen ongelofelijke last te hebben gehad van voortdurende buikloop. Een groot verlies voor de christengemeenschap en reden voor een enorm verdriet voor ons allen, etc.'

Zie daar, mijn beste Schets, een deel van de brief van Froben. Vanzelfsprekend geen vrolijk relaas, maar veeleer een triest spartaans bericht, zoals dat heet.[2] Zorg er wel voor dat u sterk en ongebroken van geest blijft. Het is hier niet de plaats om te vertellen hoeveel verdriet en pijn ik gehad heb als gevolg van de dood van deze man: zelf voel ik dat het beste. Het ga u heel goed. Voor de vuist weg en in de haast geschreven, zonder te herlezen.

Vanuit Keulen, 1 augustus in het jaar 1536 na Christus' geboorte

Tielmann Gravius, van harte geheel de uwe, hoe onbetekenend ook

Aan de heer Erasmus Schets, man van zeldzame geleerdheid, zakenman te Antwerpen, zijn heer en oprechte vriend

3137 *Van Jan Antonin*
Krakau, 9 augustus 1536

Ik doe u de hartelijkste groeten toekomen en ik beveel me aan. Hoewel u erg gebukt gaat onder uw gezondheid denkt u er toch aan om mij, uw nederige dienaar, te schrijven en met uw eerbiedwaardige vingers te ondertekenen terwijl u door jicht overal vergaat van de pijn.[1] Dat komt door de ongelofelijke genegenheid die Uwe Hoogheid voor mij koestert. Vandaar dan ook dat ik Uwe Hoogheid oneindig dankbaar ben en zal blijven. Hoe zal ik mij, barbaar die ik ben, voor mijn stilzwijgen verontschuldigen? Ik weet dat u niet de gewoonte hebt om uw trouwe vrienden te beoordelen naar het onderbreken van een normale bezigheid van brieven sturen, vooral als er zich geen serieus onderwerp aandient.

1. Brief 3128.
2. Zie Adagia 1101.

1. De laatste bewaard gebleven brief van Erasmus aan Antonin dateert van juni 1529: brief 2176. Waarschijnlijk heeft hij ook in augustus 1535 geschreven, tegelijk met brief 3049.

Ik heb u door anderen op de hoogte laten stellen van de dood en de rampspoed van enkele prominente mensen, geweldige beschermheren die met recht moeten worden gerespecteerd.[2.] Ik heb u namelijk zelf niet lastig willen vallen omdat u toch al zo druk bezet bent met talrijke belangrijke bezigheden. En nu uw zo broze, vermagerde en tengere lichaam zo slecht reageert op de geneesmiddelen, doet het mij vreselijk verdriet dat u niet hier bij ons bent: dan zouden we u kunnen helpen, want u bent iemand die echt de onsterfelijkheid verdient. Maar de Heer zal u verlichting geven wanneer het hem goeddunkt.

Josef, een familielid van me,[3.] is teruggekeerd. Hij geeft blijk van een intellectuele vorming die je bij een jongere zelden tegenkomt. Aan hem draag ik nu de fakkel over. Als u mij vraagt hoe ik het maak en waarmee ik mij bezighoud: wel, ik maak het goed, zij het dat ik een sterke wissel trek op mijn eigen toch al verzwakte lichaamskrachten doordat ik menig ander ondersteun met niet aflatende medische zorg. Het hof heb ik vaarwel gezegd. Dagelijks roep ik de Heer aan en vertrouw hem mijn zonden en nalatigheden toe, in alle rust onderricht ik mijn dochters, mijn dierbaarste bezit, tot vroomheid. En als het ware wakker geworden door het waarheidsgetrouwe verslag van de dood van Thomas More, zie ik in hoe gelukkig Diogenes moet hebben geleefd in zijn schelp[4.] en hoe uitmuntend de filosofie van Democritus is geweest. Ik kan niet onder woorden brengen hoeveel genoegen dat kostbare kleinood van u over de zuiverheid van de christelijke Kerk mij heeft gedaan.[5.]

De dag voordat onze bisschop, Piotr Tomicki, ons ontviel, heeft hij aan Uwe Hoogheid nog een brief laten schrijven om u over te halen om de kardinaalshoed te aanvaarden.[6.] Maar de executeurs, zoals men die noemt, vonden het niet gepast om die na de dood van hun meester nog naar Uwe Hoogheid te versturen, omdat hij als gevolg van zijn ziekte niet meer in staat was om de brief te ondertekenen. Omdat die brief echter duidelijk blijk gaf van de gezindheid die de vermaarde hogepriester bij zijn leven jegens u had, vond ik het op mijn beurt niet gepast om die achter te houden: daarom stuur ik die Uwe Hoogheid alsnog.

Georg Werner, raadsheer van koning Ferdinand en thesaurier van Hongarije, dringt er voortdurend bij mij op aan dat ik de grootste hoogachting die hij voor Uwe Hoogheid heeft bij u onder de aandacht breng. Het is niet verzonnen wat ik schrijf: hij verdiept zich graag in uw boeken en vereert en

2. Antonin doelt op de dood van Tomicki op 29 oktober 1535.
3. Josef Tectander (zie brief 3138).
4. Diogenes had zich teruggetrokken in een vat of ton. De schelp zal figuurlijk bedoeld zijn.
5. Zie brieven 3081 en 3086 aan Eschenfelder.
6. Brief 3066.

bewondert u in hoge mate. Als u hem ooit op mijn instigatie een brief wilt sturen, zal dat geen vergeefse moeite blijken. Mijn lieve vrouw en dochters wensen Uwe Hoogheid het allerbeste toe. Moge de Heer onze God Uwe Eerwaarde Hoogheid nog lang in goede gezondheid voor ons bewaren.

Geschreven te Krakau, 9 augustus 1536

Uwe Eerwaarde Hoogheid zeer toegewijd. Jan Antonin, medicus

Aan de eerwaarde en illustere heer meester Erasmus van Rotterdam, zijn grootste en beste beschermheer

3138 *Van Josef Tectander*
Krakau, 16 augustus 1536

Gegroet. Zeer edelachtbare heer, hoewel ik er vast van overtuigd ben dat u op dit moment, na het verduren van al die inspanningen en het vieren van al die literaire triomfen, niets liever heeft dan dat u de gelegenheid krijgt om in alle rust en buiten alle beroering en drukte om, uw vermoeide geest te laten herstellen, heb ik mij toch zodanig vermand - of het een onbezonnen poging is of dat het komt door het ongelofelijke verlangen om mijn respect voor u te tonen, weet ik niet - dat ik besloten heb om u, die ook nu nog door heel veel gewichtige zaken wordt afgeleid, met deze saaie brief te storen. De hoeveelheid diensten die u mij heeft bewezen is namelijk zo groot dat ik van iedereen met recht het stempel van ondankbaarheid opgedrukt zou krijgen als ik daar stilzwijgend aan voorbij zou gaan. Want u hebt mij niet alleen bij herhaling een vriendelijk gesprek waardig gekeurd, met de u kenmerkende welwillendheid jegens iedereen, maar u hebt mij ook bij mijn vertrek aanbevelingsbrieven aan hoogwaardigheidsbeklederes bij ons meegegeven.[1] Met die als steun heb ik tot hen gemakkelijk toegang, en wat ik hun ook vraag, ik krijg dat moeiteloos gedaan.

Maar ik ben onmogelijk in staat om u voor zoveel steun op passende wijze te bedanken, laat staan dat ik die kan goedmaken. Maar wat ik wel kan is plechtig verklaren dat ik mij hierom zeer nauw met u verbonden en mij aan u verplicht voel en zal blijven voelen. We lezen bij Homerus dat ooit velen bij Troje hebben gestreden die zich bij duels vaak erop beroemden dat zij afstamden van deze of gene held. Ik echter beschouw het als een bijzondere eer en voorrecht dat ik dankzij het aangename contact met u meer bekendheid heb gekregen, en bovendien dat ik dankzij uw voorbeeldige aanbeveling merk dat alles mij hier beter afgaat.

1. Deze brieven zijn niet overgeleverd.

Maar genoeg hierover. De gebeurtenissen bij ons zijn absoluut de moeite van het schrijven niet waard. Toevallig zijn ze van dien aard dat men altijd betere zou willen horen en zien. Van hetgeen bij ons over de kwestie van Justus Ludovicus wordt verspreid,[2] zou uw toegewijde vriend Jan Antonin u ongetwijfeld op de hoogte hebben gebracht. Maar hij is nu niet in Krakau, omdat hij door een zieke is weggeroepen. Daarom denk ik dat hij niet weet wat hier gebeurd is. Maar het zit zo. Toen Justus onlangs voor zijn genoegen op een landgoed van hem verbleef dat ongeveer zeven dagreizen van ons verwijderd is, en hij vandaar naar een nabij gelegen dorp was vertrokken om een kopergroeve te gaan bekijken, is hij gevangen genomen door iemand die zich bekendmaakte als tegenstander van het koninkrijk Polen en die, omringd door een handjevol rovers, op dat moment een hinderlaag voor hem had gelegd. Maar Justus hangt hierdoor verder geen gevaar of nadeel boven het hoofd, zoals wij inmiddels hebben begrepen. Want de tegenstander in kwestie is bereid om hem zonder bezwaar aan zijn familie terug te geven, op voorwaarde dat voor hem de schade die hem door lieden van de Poolse overheid is aangedaan op een of andere manier wordt hersteld. Dit wilde ik u over Justus meedelen, vooral om te voorkomen dat iemand die u later zou schrijven, u onnodig ongerust zou maken over wat uw vriend is overkomen, door de kwestie al te zeer aan te dikken. Wat het vervolg zal zijn, zal ik u mettertijd puntsgewijs beschrijven. Nu verzoek ik u alleen om mij voor altijd te blijven rekenen tot het gezelschap van uw gunstelingen. Het ga u goed in voorspoed, steun en toeverlaat van mij en van de hele wereld.

Krakau, 16 augustus in het jaar onzes Heren 1536

Uw zeer toegenegen Josef Tectander van Krakau

Aan de zeer illustere en edelachtbare heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn veruit beste beschermheer. Te Bazel

3139 *Van Fredericus Nausea aan koning Ferdinand*
Mainz, 18 augustus 1536

Fredericus Nausea wenst de zeer doorluchtige keizer Ferdinand, zijn zeer zachtmoedige heer, heil toe van de almachtige God

Keizer Ferdinand en driewerf beste koning, van alle werkelijk koninklijke en uitgesproken keizerlijke deugden waardoor wij u moeten erkennen als

2. Justus Ludovicus was Jost Ludwig Dietz.

een bijna van nature uitzonderlijke koning en keizer, is ongetwijfeld niet de onbelangrijkste dat u als het ware op grond van een erfelijk en onmiskenbaar koninklijk recht grote geleerden en talenten steeds buitengewoon begunstigt en beschermt. Daarin doet u allerminst onder voor uw voorouders die bijna allemaal, zowel van vaders- als van moederskant, koningen en keizers zijn geweest van grote roem. Het is zo typisch koninklijk dat vrijwel vanaf de schepping van de wereld alle grote koningen en keizers gewend waren om zuinig te zijn op geletterden en geleerden, maar ook om hen om zich heen te hebben als naaste adviseurs en hen met ambten en materiële middelen vooruit te helpen. Zij wisten natuurlijk heel goed dat grote geleerden en talenten verreweg het belangrijkste kapitaal van een staat vormen, dat er in een staat niets is waarmee men beter goede sier kan maken en dat er in tijden van tegenspoed geen grotere steun en toeverlaat is dan dat men in ruime mate beschikt over weldenkende en onderlegde mensen: want de staat in kwestie wordt net zo goed beoordeeld op moreel besef en kennis als op macht en gezag, aangezien die staat werkelijk dan gezegend is wanneer filosofen aan de macht zijn of koningen filosofie beoefenen of in elk geval hun filosofen en geleerden te vriend houden en koesteren.

Het is dan ook daarom dat de farao, koning van Egypte, ooit Abraham en Josef om zich heen had, Nebukadnezar Daniël, Hizkia Jesaja, David Nathan en Gad, Ptolemaeus Philadelphus de zeventig bijbelvertalers, Philippus en zijn zoon Alexander de grote Aristoteles, keizer Augustus Vergilius en Horatius, Trajanus Plinius de Jongere en Iuvenalis, de bekende keizer Maximilianus, uw voorvader, voor wie u zich geen moment hoeft te schamen, onder anderen de theoloog Gregor Reisch en de dichter en wiskundige Johann Stabe. Ik sla intussen andere keizers en koningen over, onder hen in de eerste plaats Titus Vespasianus en Theodosius, voorwaar zeer zachtmoedige en uitstekende leiders. De laatstgenoemde droeg weldenkende en geleerde mensen zo'n warm hart toe en deed in zijn sympathie zo zijn best om hen met ambten en eerbewijzen te verblijden, dat hij niemand van hen ook maar iets kon weigeren. Dus toen iemand hem op de man af vroeg of macht voor hem zo belangrijk was dat hij alles wat hij beloofde ook kon waarmaken, volstond hij, naar men zegt, met te antwoorden dat het een machthebber niet past dat iemand bedroefd bij de keizer weggaat. Deze Theodosius begunstigde geleerden en talenten dan ook zo ruimhartig en ondersteunde hen op koninklijke wijze zo vrijgevig dat hij het heel slecht kon hebben als literair geschoolden zich niet tot hem wendden, terwijl hij toch iedere geletterde beloningen in het vooruitzicht stelde en die ook gaf. Over iemand die zichzelf tekort had gedaan zei hij altijd dat zijn bescheidenheid en onzichtbaarheid te wijten waren aan niet getoonde durf, die zich niet liet beoordelen. Voor hem doet u, grootste

heerser en beste van alle koningen en machthebbers, keizer Ferdinand, werkelijk niet onder, met de hoogste en eeuwige roem die u geniet. Want als enige van alle huidige vorsten, zo blijkt, maakt u zich met uw koninklijke vrijgevigheid verdienstelijk voor alle echt toegewijde geleerden en geletterden, als het ware op grond van een wettelijk verankerde rechtsverplichting. Daarom zegt ieder die werkelijk geleerd is over u wat ooit de scherpe dichter over keizer Trajanus schreef:[1]

> Onze hoop en ons motief om te schrijven liggen louter bij de keizer,
> want hij is de enige die zich in deze tijd heeft bekommerd
> om de noodlijdende Muzen.

U ondersteunt namelijk de geleerden, vooral de katholieken, met uw hulp, devotie en gezag zodanig dat alleen dankzij u, de weldoende vorst, de onlangs opgezette studies van de humaniora en de theologie hun levensadem en bloed lijken te behouden. Daarvan is onder de talrijken die steeds dankzij uw vrijgevigheid ondersteuning konden krijgen (ooit zullen zij naam maken, met roem voor u als gevolg) de grote Erasmus van Rotterdam het nimmer te miskennen en onuitwisbare bewijs, geprezen zij zijn nagedachtenis. Hij is zeer onlangs overleden maar tot zijn laatste levensdagen heeft hij alleen dankzij uw buitengewone protectie (dat wist ik maar al te goed) en uw gezaghebbend optreden tegen alle mogelijke bedriegers, het algemeen welzijn en belang van de katholieke Kerk overeind weten te houden. Uwe Eerbiedwaardige Majesteit heeft hem en zijn wetenschappelijk werk ondersteund, met meer evenwicht tussen beloning en waardering dan ooit een Ptolemaeus, een Dionysus, een Philippus, een Alexander of enige andere wat royalere koning of machthebber heeft gedaan voor welke geleerde dan ook. Op grond hiervan heeft Uwe Heilige Majesteit overal ter wereld evenveel onvervalste eer en eeuwige roem bij het nageslacht verdiend als de grote Erasmus van Rotterdam zelf met zijn onschatbare wetenschappelijke werken en talenten. Bovendien, net zoveel als de meesten van ons aan Erasmus te danken hebben, danken wij ook aan Uwe Beroemde Majesteit: dat moeten we toch toegeven.

Hoeveel wij aan beiden te danken hebben, zal minder uitgebreid blijken uit mijn *Monodia.* Daarin heb ik onlangs voor allen die de christelijke devotie onderwijzen het heengaan van de grote Erasmus van Rotterdam zaliger nagedachtenis betreurd bij wijze van aansporing. Daarom wilde ik het werk ook het liefst uit aller naam opdragen aan Uwe Koninklijke Majesteit, met het nederige verzoek om dat goed te willen opvatten. Ik heb het niet kunnen

1. Iuvenalis, *Saturae* 7, 1-3.

vervolmaken vanwege de ongelofelijke pijn die ik deels door mijn ziekte heb opgelopen (waardoor ik mijn concentratie kwijtraakte), deels door de uiterst bittere dood van Erasmus zelf. Het is onbeschrijflijk hoe hevig mij, terwijl ik er toch al slecht aan toe was, de brief van de heer Johannes Fabri heeft aangegrepen, de zeer eerwaarde en edelachtbare vader, bisschop van Wenen en uiterst kundige adviseur van Uwe Heilige Majesteit. Daarin stelde hij, met de zeer geleerde vroomheid en zeer vrome geleerdheid hem eigen, ook zijn vriend Nausea op de hoogte van zijn overlijden. Toen ik de dood van de grote Erasmus van Rotterdam vernomen had, was ik dan ook zo van mijn stuk dat mijn eigen hand niet in staat bleek om terug te schrijven wat ik wilde. Mijn ontreddering door de dood van Erasmus was werkelijk zo groot dat, als ik niet had beseft dat dit volgens de natuur zijn lot was, ik bijna tegen God en de natuur een aanklacht had ingediend, omdat zij de wereld hadden beroofd van een zo groot licht, een zo groot sieraad, niet van één enkele stad maar, zou ik zeggen, van de hele aarde, een uniek sieraad van onze tijd. Met de dood van deze man hebben de studies van de schone letteren, de wetenschap in het algemeen en het moreel besef onmiskenbaar een groot verlies geleden. Want, zoals Uwe Eerbiedwaardige Majesteit weet, waren bij onze grote Erasmus de taalgeleerdheid en de kennis van al het menselijke en goddelijke zo nauw verbonden met een deugdzaam leven, dat in die ene man alles herleefd leek wat ooit het kenmerk was van de allergrootste geleerden. Hopelijk zal Uwe Heilige Majesteit dat duidelijk worden in mijn *Monodia* die hierna volgt en die ik graag overtroffen zou willen zien door anderen met meer talent, taalgevoel en tijd dan ik. Want Erasmus was een heilige. Hoe goed wij allemaal onze best doen om hem lof toe te zwaaien, toch zullen we met zijn allen te klein blijken voor zijn verdiensten en zijn grootheid. Dat is vergelijkbaar met mensen die samen naar de zon kijken: want ook al ziet de een wat meer of wat minder dan de ander, toch schieten allen tekort om de zon echt te zien. In alle bescheidenheid wacht ik natuurlijk graag het oordeel van Uwe Eerbiedwaardige Majesteit af. Moge het u nog heel lang goed gaan in voorspoed ten gunste van ons allen.

Vanuit Mainz, 18 augustus in het jaar van het menselijk heil 1536

3140 *Van Eustache Chapuys aan Erasmus Schets*
Londen, 23 september 1536

Het getuigt van mededogen en wellevendheid, mijn beste Schets, dat u zo liefdevol terugdenkt aan onze Erasmus, ik bedoel die unieke Erasmus, ook nu die niet meer onder ons is. Met recht betreuren alle weldenkende mensen het heengaan van zo'n groot man. Maar om de waarheid te zeggen, ik ben er nog niet helemaal uit of we verdriet om hem moeten hebben of hem gelukkig moeten prijzen. Natuurlijk moeten we deze formidabele en uiterst rechtschapen man op leeftijd gelukkig prijzen, nu hij, na zijn onafgebroken strijd tegen ziekten, na zijn voortdurende botsingen met onfatsoenlijke lieden die onverdraaglijker waren dan welke ziekte ook, als bevrijd bij zijn Jezus is gearriveerd, die hij zijn leven lang met zijn hart, zijn pen en zijn mond vol hartstocht heeft gepredikt. Als wij daarnaast iets moeten betreuren, waar genoeg reden voor is, dan zou het moeten zijn dat ons zo'n lichtend voorbeeld is ontnomen: hoewel het misschien christelijker zou zijn om de barmhartige God te bedanken, omdat hij ons in staat heeft gesteld zo lang over een zo groot man te kunnen beschikken. Toen hij nog leefde was mijn vurige wens om de man persoonlijk te ontmoeten, als mijn bezigheden mij daartoe enigszins de kans zouden hebben gegeven. Maar nu die kans verkeken is, zal ik proberen - meer kan ik niet doen - om uit de werken die hij heeft nagelaten iedere dag zijn sterkste kant steeds beter te leren kennen. Ik zal graag bevorderen dat ook anderen dat doen.

Het ga u goed, beste Erasmus, Londen 23 september 1536
Van harte uw Eustache Chapuys, voor wat het waard is
Aan de weledele en onkreukbare heer Erasmus Schets. Te Antwerpen

3141 *Van Bonifacius Amerbach aan Johann Paumgartner*
Bazel, 1 februari 1537

Deze brief vormt de opdracht van *Catalogi duo operum Des. Erasmi Roterodami ab ipso conscripti et digesti*, een nieuwe druk van de lijst van alle publikaties van Erasmus; oorspronkelijk was de lijst in april 1523 in Bazel verschenen bij Johann Froben, onder de titel *Catalogus omnium Erasmi Roterodami Lucubrationum.* Bonifacius Amerbach heeft de lijst van alle sinds die tijd verschenen publicaties van Erasmus eraan toegevoegd (vandaar *Catalogi duo* in de titel) en de uitgave opgedragen aan Johann Paumgartner. Het boek is in 1537 in Bazel bij Froben verschenen.

Bonifacius Amerbach aan de edelachtbare en doorluchtige heer Johann Paumgartner von Paumgarten, gegroet

U had mij opgedragen, edelachtbare en doorluchtige heer, om voor u alle werken van Desiderius Erasmus van Rotterdam aan te schaffen. Ongetwijfeld heeft u zich voorgenomen om die, na de dood van een man die sinds mensenheugenis werkelijk een grootheid was in de letteren, als een zeldzame schat te bewaren. Hoe graag ik u ook ter wille ben geweest - uw bijzondere kwaliteiten verdienden dit nu eenmaal, net zoals uw toewijding waardoor studenten ieder voor zich alles aan u als beschermheer van alle studies te danken hebben -, ik betreur het dat ik uw opdracht niet geheel naar mijn zin heb kunnen afwikkelen, omdat ik er na het afstruinen van alle boekhandels hier nog heel wat mis. U heeft zich echter duidelijk voorgenomen om hem, nu hij als groot man niet meer onder de levenden is, door middel van zijn nagelaten werken voor ogen te houden en hem zo tot een ware huisgenoot te maken: want dankzij die werken zal hij ons toespreken, maar bovendien zullen ook onze nakomelingen door hem in alle waardevolle takken van wetenschap worden onderwezen, vooral in de theologie. Daarin leeft namelijk het beste deel van hem voort, en dat was van zoveel grotere waarde dan zijn fysieke verschijning dat iedereen met een beetje gezond verstand ervan overtuigd is dat er geen edeler geest is geweest dan de zijne. De beroemde filosoof[1] zei ooit tegen een jongeman: ‘Zeg eens iets, opdat ik je kan plaatsen.’ Zo leerde hij hem dat men iemand moet beoordelen op grond van wat hij te zeggen heeft, en niet moet afgaan op een voorkomen of een gezicht.

Hoe groot als gevolg van zijn overlijden de klap is voor de studies van de talen, hoe groot de geslagen wond is voor de zaak van het christelijk geloof, is eerder een kwestie van gevoel dan dat het exact onder woorden te brengen is. Want hij leek voorbestemd om aan die studies zijn steun te verlenen en die vanuit een soort recht op repatriëring in hun zuivere vorm te herstellen. Aan welke tak van wetenschap heeft hij met zijn nachtelijke arbeid geen bijdrage geleverd? Welke leeftijdscategorie heeft hij met zijn inspanningen geen perspectief willen bieden, gezien het feit dat hij weer jong werd ten bate van de jongeren, dat hij zich inzette voor mensen van middelbare leeftijd en voor ouderen en zich met bewonderenswaardig vakmanschap wist te voegen naar ieders bevattingsvermogen en leeftijd? Als men sinds de oudheid geloofde dat stervelingen dan vooral in de voetsporen van goden treden als ze goede daden hebben verricht, moet dan niet van Erasmus met al zijn grote weldaden voor iedereen worden gezegd dat hij zich met hen kon meten? Het is werkelijk een wonder dat hij zichzelf heeft kunnen blijven, terwijl hij

1. Bedoeld is Socrates. Zie *Apophegmata* 3, 70.

onafgebroken bezig was om zich voor iedereen verdienstelijk te maken. Bij anderen nemen de verstandelijke vermogens aanmerkelijk af door de verzwakking die met het klimmen der jaren optreedt en gaat het geheugen achteruit. Weer anderen raken door ziekten totaal ongeschikt om nog een beetje geestelijk werk te doen. Ofschoon hij inmiddels verzwakt was door zijn leeftijd en zijn zeer slechte gezondheidstoestand (want bij zijn nierziekte was tot overmaat van ramp ook nog jicht gekomen) bleef hij zich niettemin zo onvermoeibaar inzetten om het belang van de goede studies en van de religiositeit te dienen, dat hij, levendig van geest, helder van geheugen en vol werklust, als oudere de jongeren de baas was en als zieke de gezonden.

Hoewel de goede man geen enkel ander oogmerk had dan in alle openheid een bijdrage te leveren aan de wetenschap, wist hij toch niet aan spionnen en kleineerders te ontkomen. Dat is niet zo verwonderlijk omdat afgunst geen oog heeft voor het alledaagse maar altijd op zoek is naar het bijzondere en daarom al sinds onheugelijke tijden de gewoonte heeft om afbreuk te doen aan opmerkelijke ondernemingen: dit is nu eenmaal altijd het lot van toonaangevende mensen. Want ieder die hoogbegaafd blijkt, komt wel een keer zijn kwelgeest tegen. Wie van de mensen uit de oudheid wier werken nog steeds met de grootste bewondering worden gelezen, heeft niet hetzelfde ondergaan? Van nature hechten wij liever waarde aan wat we horen dan aan wat we zien, zegt Velleius;[2] wij zijn jaloers op wat actueel is, wat voorbij is wordt bewonderd; we denken dat we door het eerste geïmponeerd raken en van het laatste iets kunnen leren. Overigens heeft het ook niet ontbroken aan mensen die van mening waren dat zij zijn zeldzame talenten zo veel mogelijk moesten benutten, en dat waren geen mensen uit de volksklasse, maar uit de wereld van vorsten, geen doorsnee geleerden, maar de coryfeeën van de hedendaagse letteren. Hij was immers adviseur van de onoverwinnelijke keizer Karel; de zeer doorluchtige keizer Ferdinand heeft hem alle mogelijke bewijzen van zijn steun geleverd. Met wat voor overweldigende geschenken heeft de christelijke koning François van Frankrijk hem uitgenodigd om weer naar Frankrijk te komen, en hoe liefdevol deed de zeer illustere koning Hendrik dat voor Engeland, waarbij hij de vrije keuze had om te wonen waar hij maar wilde? Over de verheven pausen Leo en Clemens hoef ik niets te zeggen. Dankzij hun steun heeft hij zich staande weten te houden tegen de bedenksels van een aantal intriganten. En kort geleden zou Paulus III hem nog een begunstiging toegedacht hebben, ware het niet dat hij er de voorkeur aan gaf om als gewoon burger te leven voor zichzelf en zijn studies, en hij de sympathie van de paus prefereerde boven lucratieve priesterschappen en hoge ambten. Dat was ook wel te verwachten bij iemand als hij, die niet

2. Velleius 2, 92; de passage is niet helemaal correct geciteerd.

vrekkig maar vrijgevig was voor armen, gul voor studenten, niet uit op eerbewijzen en niet intensief bezig met familiebezit maar tevreden. Hoe schatplichtig de allergrootste geleerden van onze tijd aan hem waren, wordt onmiskenbaar duidelijk uit de brieven die zij over en weer stuurden. Laat maar voldoende zijn dat hem lof toegezwaaid is; al is het niet door iedereen, dan toch in elk geval door mensen van naam; al is het niet door jan en alleman, dan toch in elk geval door hoogstaande en gelauwerde mensen. Had hij maar kunnen deelnemen aan het oecumenische concilie dat nu aangekondigd is, zoals bekend. Met zijn vaardigheid van geest, zijn onnoemelijke vermogen tot oordelen en met zijn voortdurende bestudering en uitleg van commentaren van oude theologen, had hij als man met de meeste ervaring om die brand van meningsverschillen te blussen, een grote bijdrage kunnen leveren. Maar Christus de Heiland heeft anders beschikt.

Wanneer u meer over zijn dood wilt weten bent u bij mij niet meer aan het juiste adres, na dat prachtige en geleerde voorwoord bij de uitgave van Origenes van de beroemde en zeergeleerde heer Beatus Rhenanus; die heeft alles waarheidsgetrouw opgetekend. Om nu niet de schijn te wekken dat ik u niet ter wille zou zijn, in het kort nog dit. Toen hij zo vaak door de doorluchtige en heldhaftige koningin Maria, zuster van keizer Karel, en door het hof van Brabant was uitgenodigd om terug te komen, begon hij na te denken over de Lage Landen, niet zozeer vanwege de eervolle uitnodiging, geloof ik, als wel uit vaderlandsliefde. Het staat immers vast dat ook bij Homerus die ‘vindingrijke man’ zijn Ithaca, dat als een nestje aan de rotsen hangt zoals Cicero zegt,[3] boven elk ander koninkrijk verkoos. Met dat voor ogen liet hij zijn bezittingen vanuit Freiburg im Breisgau naar hier transporteren, om ze bij de eerste gelegenheid na het voltooien van zijn *Prediker*, waarvoor hij speciaal naar Bazel was teruggekeerd, met de Rijn stroomafwaarts naar Brabant terug te laten brengen. Maar de jicht verhinderde zijn plan om te vertrekken: tegen de herfst kreeg hij zo'n last van die ziekte dat hij sindsdien nooit of zelden zijn bed heeft verlaten. U had zijn wonderbaarlijke incasseringsvermogen en bijna ongelofelijke zachtmoedigheid moeten zien, terwijl hij de vreselijkste pijnen leed. Om die tijd vol ondragelijke pijnen niet doelloos, zoals dat heet, voorbij te laten gaan, schreef hij aan bed gekluisterd een boekje over de zuiverheid van de tabernakel. Bovendien voorzag hij de herziene Origenes van commentaren en hij zou er nog een apologie aan toegevoegd hebben, gericht tegen degenen die een zo groot man zwart hadden durven maken, als niet dysenterie zijn bijna uitgeputte broze lichaam uit ons midden had weggenomen. Het overkwam hem natuurlijk niet onvoorzien of onverwacht, want hij zei keer op keer dat hij zijn taak al lang volbracht had

3. Cicero, *De Oratore* 1, 44, 196.

en dat zijn dood ophanden was. Hoe indrukwekkend hield hij zich tijdens het slotbedrijf van het menselijk leven, toen hij ieder moment zijn laatste adem uit kon blazen. Wat voor prachtige voorbeelden gaf hij van christelijke zachtmoedigheid, waarbij hij zijn liefde zo naar Christus liet uitgaan dat hij over niets anders sprak dan over de zoete naam van Jezus en herhaaldelijk bad om zijn barmhartigheid, hem keer op keer vroeg om zich over hem te ontfermen en hem smeekte er een einde aan te maken. Met die eerbiedwaardige woorden heeft hij op 11 juli tegen middernacht zijn ziel teruggegeven aan zijn Heiland, die hij zo vaak uit het diepst van zijn hart had aangeroepen, na meer dan twintig dagen gebukt gegaan te zijn onder dysenterie.

Toen heb ik de waarheid ingezien van wat men doorgaans zegt: dat de dood een afspiegeling is van het voorafgaande leven. Zoals we het leven zagen van die allereerlijkste man, zo was ook zijn dood. Hij heeft heel ingetogen geleefd, hij is ook zeer ingetogen gestorven. Afgezien van al zijn zeer godvruchtige studies heeft hij met zijn testament een prachtig herinneringsteken van zijn leven en van zijn sterven nagelaten: hij had dat vier maanden voor zijn dood geschreven,[4.] steunend op instructies in oorkonden van paus Clemens VII, keizer Karel en het stadsbestuur van Bazel. Daarin belastte hij mij, de benoemde erfgenaam, met een erfstelling over de hand om, afgezien van enkele legaten, zijn gehele nalatenschap te verdelen onder armen die er door hun leeftijd of gezondheid slecht aan toe zijn, onder meisjes wier armoede gezien werd als een bedreiging voor hun eerbaarheid, onder studenten en verder onder wie ook maar steun verdienen. Om zijn laatste wil uit te voeren liet hij mij secunderen door Hieronymus Froben en Nicolaus Episcopius als mede-executeurs, mensen van bewezen betrouwbaarheid. Natuurlijk vind ik het zoals het een goede erfgenaam betaamt van het grootste belang om bij het uitvoeren van de laatste wil van iemand die men zeer waardeerde ook binnen de termijn te blijven die door het Romeins recht is bepaald. Het komt allerminst bij mij op om mijzelf op grond van het senaatsbesluit van Pegasianus of Trebellianus een vergoeding toe te kennen:[5.] ik heb zelfs afstand gedaan van het erfdeel dat mij persoonlijk is nagelaten, want ik wil dat in gaan zetten voor goede doelen; ik ben namelijk van mening dat het, om recht te doen, een goede erfgenaam past om zich een juist beeld te vormen van de laatste wil van de erflater en dat het zelfs verantwoord is om te zorgen dat gedeelten van diens nalatenschap een breder bereik krijgen in de vorm van goede werken. Vandaar dat ik nu het stipendiumfonds instel, waarmee enkele veelbelovende jongeren in hun studies ondersteund kunnen worden. Ik

4. Vier maanden: ‘vijf maanden’ klopt beter.
5. Pegasianus: Gaius, *Institutiones* 2, 254-259; *Iustiniani Institutiones* 2, 23. Trebellianus: Gaius, *Institutiones* 2, 253-258; *Digesta* 36, 1.

denk dat het goed is om het deel van het nagelaten vermogen dat afkomstig is van de opbrengsten van wetenschappelijk werk, ook weer te bestemmen voor de vooruitgang daarvan, met uitzondering van de aalmoezen die jaarlijks per persoon aan de armen uitgedeeld moeten worden. Om dit alles in goede banen te leiden verlenen de executeurs hun medewerking en zegt het edelachtbare college hier zijn medewerking toe; de welwillende inzet van het college mag ik niet ongenoemd laten. Datzelfde geldt voor de inzet van de professoren van onze geleerde universiteit: samen met studenten hebben zij hem bij zijn begrafenis op hun schouders uitgedragen. Zij hebben ervoor gezorgd dat ze bij de uitvoering van wat moest en ook anderszins niets nagelaten om te getuigen van hun waardering voor die steunpilaar der letteren.

Ik kom nu terug op de boeken die ik voor u moest kopen. Alles wat ik daarvan heb kunnen vinden en kopen, heb ik overeenkomstig uw verzoek naar Straatsburg gestuurd. De overige vindt u in deze twee overzichten; ik heb ze voorzien van een aantekening. De enige reden om de overzichten nogmaals uit te geven was om u en onder uw naam alle belangstellenden zo te attenderen op de 'echte' werken behorend tot het oeuvre van Erasmus. Laster maakte altijd al de dienst uit, en ook in de oudheid waren mensen aan de top daarvan al het doelwit. Toch weet ik niet of er ooit een tijd is geweest waarin laster straffelozer zijn gang kon gaan noch of er sinds mensenheugenis iemand bestaan heeft die daarvan meer het mikpunt was dan Erasmus. Het is algemeen bekend hoe vaak hij zich ook al tijdens zijn leven genoodzaakt zag om die met zelf uitgegeven publicaties te bestrijden, terwijl nu de voorwoorden van de boeken die op de laatste jaarbeurs van Frankfurt zijn verschenen erop wijzen dat deze laster na zijn dood allerminst milder wordt voor hem. Als door de *lex Cornelia* het kwalijke verschijnsel van het gebruiken van een valse naam of toenaam binnen de perken kon blijven door straf op misleiding,[6.] wat moet men dan in redelijkheid besluiten over iemand die niet alleen met een valse titel de lezer een rad voor ogen draait, maar ook de naam van een gevierd auteur boven andermans geschrift zet en hem daarbij op een of ander gebied in opspraak brengt? Een vergrijp dat een nog strengere straf verdient, wanneer de naam van een gestorvene gebruikt wordt, die niet in staat is om de opgewekte verontwaardiging te temperen. Vroeger werd dat bij de heidenen als een halszaak beschouwd en van een vrij man vond men niets kwalijker dan gestorvenen met kwaadsprekerij te achtervolgen, tegen wie immers alleen wormen de strijd zouden moeten aanbinden, zoals het spreekwoord zegt.[7.] Nu maken christenen die naastenliefde belijden er

6. Lex Cornelia: Gaius, *Institutiones* 3, 124-125; *Digesta* 48, 10.
7. *Adagia* 153.

een spelletje van om zelfs de reputatie van gestorvenen te vernietigen door die bloot te stellen aan vervalste geschriften. O tijd, o zeden. Wat is dat verdorie toch, deze toegeeflijkheid van het christelijk gezag, dat de ogen sluit voor die ongebreidelde vrijheid om boeken te grabbel te gooien! Geen haar beter zijn al die mensen die in andermans werken lukraak naar bepaalde dingen op jacht gaan en op die manier trachten om hun eigen onbeduidende opvattingen bij anderen kracht bij te zetten, door te profiteren van andermans gezag. De rechtsgeleerde Celsus vond het onbehoorlijk om een antwoord of een oordeel te geven zonder een wet volledig te doorzien; even onbehoorlijk of een fatsoenlijk mens onwaardig is het om in geloofskwesties iemands opvatting met enkele losse zinnen, midden uit een zorgvuldig opgebouwd betoog geplukt, voor te leggen aan het ongeschoolde volk, dat die opvatting best zou begrijpen als de zinnen uitgebreider waren uitgelegd en verklaard. Als zo afgeweken wordt van de oprechtheid die christenen onderling zouden moeten betrachten, wat zal er dan in de commentaren van de oude theologen nog ongeschonden overblijven? Niets kan zo voorzichtig gezegd worden, niets zo heilig en ingetogen of het zal blootstaan aan spot en bedrog. Want wat wordt er allemaal niet uitgeprobeerd of bereikt door kwaadwillendheid en lust om te kleineren?

Daarom, zeer edelachtbare heer, zou ik graag zien dat godvrezende en oprechte mensen waar ook ter wereld er namens u op gewezen worden dat het complete oeuvre van Erasmus, alles wat hij met al zijn verdiensten voor de letteren en de godsdienst heeft nagelaten, te vinden is in deze twee catalogi, die tijdens zijn leven door hemzelf uitgegeven zijn; ik heb daaraan de overige, later geschreven publicaties toegevoegd, omdat ik zijn werk heel goed ken daar hij mij buitengewoon ter wille was. Als er verder nog iets onder zijn naam wordt uitgegeven, moet iedereen weten dat het onecht en vals is, ja zelfs pure oplichterij van een stel bedriegers. Dat wil ik uitdrukkelijk verklaard hebben, opdat de man die zich vanwege zijn vroomheid zo verdienstelijk heeft gemaakt, niet door de boosaardigheid van bedriegers in een kwaad daglicht komt te staan bij de godvrezenden of de schijn wekt bij zijn leven iets anders onderwezen te hebben dan na zijn dood, iets wat hem volkomen vreemd was. Ik ben wel degelijk op de hoogte van het loze gerucht - wie het verspreid heeft weet ik niet - als zouden er, nu hij dood is, enkele dingen tevoorschijn komen waarmee hij zijn opvatting over geloofskwesties op losse schroeven zou zetten. Alsof hij die opvattingen niet juist allerminst vrijblijvend, dus met gepaste bescheidenheid en eerbied, in zijn al lang verschenen werken naar voren gebracht, aan de wereld verkondigd en nagelaten heeft. Die opvatting bleef hij tot zijn levenseinde trouw, zo waarlijk moge God mij liefhebben. Het enige postume geestesproduct dat er nog lag,

was zijn herziening van Origenes, waarover gebogen hij de dood vond. Dat werk is bij gelegenheid van de laatste jaarbeurs van de persen van Froben gekomen en gepubliceerd. Wat moet ik er nog meer over zeggen? Er is geen reden om van deze onvergelijkelijke man nog andere werken te verwachten dan die in deze catalogi zijn genoemd. Ze zullen bij de grote geleerden en gelovigen van onze tijd ongetwijfeld in de smaak vallen, om zo te zeggen, en zij zullen ook bij het nageslacht zeer welkom zijn. Ik wens u er vruchtbaar plezier mee, zeer beminnelijke Paumgartner, voor al uw kwaliteiten reeds overladen met complimenten.

Het ga u goed. Bazel, 1 februari in het jaar 1537

Inscriptie van het monument in de hoofdkerk van de vermaarde stad Bazel

Aan Christus de Verlosser een groet

Voor Desiderius Erasmus van Rotterdam, een in alle opzichten uitzonderlijk man, wiens unieke geleerdheid in alle takken van wetenschap in combinatie met zijn even grote wijsheid door het nageslacht bewonderd en geroemd zal worden; voor hun beste beschermheer hebben Bonifacius Amerbach, Hieronymus Froben en Nicolaus Episcopius, de erfgenaam en de aange- wezen hoeders van zijn laatste wil, deze steen geplaatst, om zijn sterfelijke lichaam te bewaren, niet omwille van zijn nagedachtenis, die hij immers zelf door zijn uitgegeven werken onsterfelijk heeft weten te maken, waardoor hij, zolang de wereld bestaat, zal voortleven en met geleerden van alle volken in gesprek zal blijven.

Hij is gestorven op zeventigjarige leeftijd, op 12 juli van het jaar 1536 na Christus' geboorte.

Erasmus' laatste wil
Bazel, 12 februari 1536

In de naam van de heilige Drie-eenheid

Mij gesteund wetend door brieven van de keizer, de hogepriester de paus en de hoogste magistraat van de vermaarde stad Bazel, wijzig ik, Desiderius Erasmus van Rotterdam, met dit eigenhandig geschreven document mijn laatste wil. Ik wens dat de nieuwe wil, onder welke titel dan ook, wordt beschouwd als onveranderbaar en wettig en dat als ongeldig wordt beschouwd alles wat ik eventueel in andere tijden testamentair heb laten vastleggen.

Aangezien ik er zeker van ben geen enkele wettige erfgenaam te hebben, benoem ik de zeer vooraanstaande heer Bonifacius Amerbach tot erfgenaam van al mijn bezittingen en Hieronymus Froben en Nicolaus Episcopius tot executeurs testamentair.

> Mijn bibliotheek heb ik al eerder verkocht aan de Pool Jan Łaski, conform de tussen ons met het oog op deze transactie opgestelde overeenkomst: de boeken worden niet eerder overgedragen dan na betaling van tweehonderd florijnen aan de erfgenaam. Mocht hij van de overeenkomst willen afzien of eerder overlijden dan ik, dan staat het de erfgenaam vrij om met de boeken te doen wat hij wil.
> Aan de heer Ludwig Baer vermaak ik een gouden uurwerk,
> aan Beatus Rhenanus een gouden lepel en vork,
> aan de heer Pierre Vitré honderdvijftig gouden kronen,
> een even groot bedrag aan Philippus Montanus,
> aan mijn bediende Lambert, als hij bij mij is als ik sterf, tweehonderd florijnen, tenzij ik hem dit bedrag nog bij leven betaald heb,
> aan de heer Johannes van Broggingen een zilveren kruik,
> aan de heer Paul Volz honderd gouden florijnen,
> aan Sigmund Gelenius honderdvijftig dukaten,
> aan Johann Erasmius Froben twee ringen, waarvan één geen steen heeft en de andere een groenachtige steen die in Frankrijk turkoois genoemd wordt.
> Aan Hieronymus Froben vermaak ik al mijn kleding en al mijn wollen, linnen en houten huisraad; bovendien de beker met de onderscheidingstekens van de kardinaal van Mainz,

aan zijn echtgenote de ring met de beeltenis van een omkijkende vrouw,
aan Nicolaus Episcopius de beker met deksel, die in de voet gegraveerde versregels heeft,
aan zijn vrouw Justina twee ringen, waarvan de ene een diamant, de andere een wat kleinere turkoois heeft,
aan de heer Conradus Goclenius een zilveren beker, die bovenaan een beeltenis van Fortuna heeft.
Als een van de legatarissen is komen te overlijden, moet de erfgenaam over het legaat beslissen.

Afgezien van wat ik bij akte voor de erfgenaam persoonlijk heb bestemd, mag hij alles wat overblijft aan bekers, ringen of soortgelijke zaken tot het zijne rekenen: daaronder de bijzondere muntstukken, zoals de Portugese kreuzers, de munten met de beeltenissen van de koning van Polen en van Severyn Boner, en andere soortgelijke. Bovendien alle twee- en vierdukaatstukken. Het geld dat aan Conradus Goclenius in bewaring is gegeven, moet hij hem laten houden om het in Brabant uit te geven overeenkomstig mijn opdracht. Als er bij Erasmus Schets nog iets over is, moet hij hem dat terugvragen. Dat en al het andere geld dat overblijft, moet hij naar eigen goeddunken en in goed overleg met de executeurs verdelen ten gunste van hen die door leeftijd of ziekte in armlastige omstandigheden verkeren, evenzo ten gunste van huwbare meisjes en van veelbelovende jongeren, kortom ten gunste van iedereen die naar hun oordeel ondersteuning verdient.

Om deze laatste wil van mij nog betrouwbaarder te maken, heb ik die eigenhandig geschreven en heb ik die voorzien van mijn persoonlijke in mijn ring gegraveerde Terminuszegel, te Bazel in het huis van Hieronymus Froben op 12 februari in het jaar 1536 na de geboorte van de Heer.

Lijst van brieven

2987. Aan Damiaan van Goes	13
2988. Aan Paulus III	14
2989. Van Christoph Gering	17
2989a. Van Bonifacius Amerbach	18
2990. Van Tielmann Gravius	19
2991. Van Bonifacius Amerbach	21
2992. Van Erasmus Schets	21
2992a. Aan Bonifacius Amerbach	22
2993. Van Johann Koler	23
2994. Aan David Paumgartner	26
2995. Aan David Paumgartner	27
2995a. Van Bonifacius Amerbach	27
2996. Aan Bonifacius Amerbach	28
2997. Aan Erasmus Schets	29
2997a. Aan Bonifacius Amerbach	33
2997b. Van Bonifacius Amerbach	33
2998. Van Conradus Goclenius	34
2999. Van Wigle van Zwichem	36
3000. Aan Piotr Tomicki	38
3001. Aan Johannes Cochlaeus	41
3002. Van Giovanni Angelo Odoni	42
3003. Van Christoph Eschenfelder	75
3004. Van Johann Rinck	76
3005. Aan Pietro Merbeglio en Gian Battista Laurentia	78
3006. Van Johannes Caesarius	80
3007. Van Franciscus Rupilius	81
3008. Van Luigi Spinola	85
3009. Van Erasmus Schets	93
3010. Van Severijn Boner	95
3011. Van Ludwig Baer	96
3012. Aan Bonifacius Amerbach	98

3013. Van Bonifacius Amerbach 99
3014. Van Piotr Tomicki 100
3015. Aan Ambrosius van Gumppenberg 102
3016. Aan Julius Pflug 105
3017. Van Johannes Fabri 106
3018. Aan Jean de Pins 107
3019. Aan Damiaan van Goes 108
3020. Van Caspar Hedio 111
3021. Van Paulus III 113
3022. Van Hector van Hoxwier 115
3023. Van Ambrosius van Gumppenberg 117
3024. Van Pier Paolo Gualtieri 118
3025. Aan Erasmus Schets 118
3026. Van Pietro Bembo 119
3027. Van Petr Bechyně 120
3028. Aan Erasmus Schets 121
3029. Van Bartholomeus Latomus 122
3030. Aan Leonard van Eck 126
3031. Van Konrad Heresbach 127
3031a. Van Konrad Heresbach 135
3032. Aan Johann Koler 160
3033. Van Paulus III 179
3034. Van Paulus III aan Maria van Hongarije 180
3035. Aan Leonhard van Eck 181
3036. Aan Christoph van Stadion 182
3037. Van Conradus Goclenius 187

3038. Van Anselmus Ephorinus 191
3039. Van Pietro Merbeglio 192
3040. Van Tielmann Gravius 193
3041. Van Tielmann Gravius 195
3042. Van Erasmus Schets 201
3043. Aan Damiaan van Goes 203
3044. Aan de lezer 207
3045. Van Henricus Glareanus 208
3046. Aan Piotr Kmitha 208
3047. Van Ambrosius van Gumppenberg 209
3048. Aan Bartholomeus Latomus 212
3049. Aan Piotr Tomicki 215
3050. Van Johann Koler 222
3051. Van Bonifacius Amerbach 223
3052. Aan Conradus Goclenius 224
3053. Van Cornelis de Schrijver 225
3054. Aan Henricus Glareanus 226
3055. Van Henricus Glareanus 227
3056. Aan Ludwig Baer 229
3057. Van Vincenzo Mitelli 230
3058. Van Thomas Bedyll 231
3059. Aan Ludwig Baer 232
3060. Van Wigle van Zwichem 233
3061. Van Conradus Goclenius 234
3062. Aan Louis de Vers 236
3063. Aan Léonard de Gruyères 237
3064. Aan Francesco Maria Sforza 238
3065. Aan [Jakob Sturm?] 239
3066. Van Piotr Tomicki 240
3067. Van Erasmus Schets 246
3067a. Aan Bonifacius Amerbach 248
3068. Van Gilbert Cousin 249
3069. Van Paul Volz 250

3070. Van Pietro Merbeglio 251
3071. Van Wigle van Zwichem 253
3072. Van Conradus Pellicanus 254
3073. Van Christoph van Stadion 257
3074. Van Johann Georg Hermann 259
3075. Van Léonard de Gruyères 260
3076. Aan Damiaan van Goes 262
3077. Aan Damiaan van Goes 263
3078. Van Damiaan van Goes 264
3079. Van een Engelsman aan Damiaan van Goes 266
3080. Van Gilbert Cousin 267
3081. Aan Christoph Eschenfelder 271
3082. Van Jean de Boyssoné 272
3083. Van Nicolas Bérauld 273
3084. Aan Léonard de Gruyères 274
3085. Van Damiaan van Goes 275
3086. Aan Christoph Eschenfelder 277
3087. Aan Ferdinand 277
3088. Van Georg Hermann 278
3089. Aan Andrzej Krzycki 279
3090. Van Eustache Chapuys 281
3091. Van Pietro Merbeglio 285
3092. Aan Charles Blount 286
3093. Aan de lezer 286
3094. Van Jacobus Omphalius 287
3095. Aan Gilbert Cousin 289
3096. Van Juan Ginés de Sepúlveda 290
3097. Aan Bonifacius Amerbach 294
3098. Aan Bonifacius Amerbach 294
3099. Aan de lezer 294
3100. Aan mijn dierbare lezers 295
3101. Van Pierre Vitré 299
3102. Van Pierre Richardot 303
3103. Van François Bonvalot 305

3104. Aan Gilbert Cousin 305
3105. Van Bernhard von Cles 308
3106. Aan Pierre Vitré 308

3107. Aan Thomas Cromwell 309
3108. Aan John Longland 310
3109. Aan [Leonard de Gruyères?] 310
3110. Van Bernhard von Cles 311
3111. Van Conradus Goclenius 312
3112. Van Tiedemann Giese 319
3113. Van Johannes Sapidus 327
3114. Van Paul Volz 328
3115. Van Étienne Desprez 330
3116. Van Wigle van Zwichem 333
3117. Van Johann Georg Hermann 334
3118. Van Gilbert Cousin 335
3119. Van Erasmus Schets 336
3120. Van Philipp Melanchthon 337
3121. Van Martin Słap 339
3122. Aan François Bonvalot 341
3123. Van Gilbert Cousin 341
3124. Aan Adolf van der Noot 346
3125. Aan Erasmus Schets 347
3126. Aan Tiedemann Giese 347
3127. Aan Philipp Melanchthon 348
3128. Van Tielmann Gravius 350
3129. Van Johann Paumgartner 352
3130. Aan Conradus Goclenius 352
3131. Aan de lezer 354
3132. Van Damiaan van Goes 355
3133. Van Daniel Stiebar 358
3134. [Van Heinrich Stromer] aan Johannes Cochlaeus 359
3135. Van Johann Herwagen aan Beatus Rhenanus 360
3136. Van Tielmann Gravius aan Erasmus Schets 361
3137. Van Jan Antonin 362

3138. Van Josef Tectander 364

3139. Van Fredericus Nausea aan koning Ferdinand 365

3140. Van Eustache Chapuys aan Erasmus Schets 368

3141. Van Bonifacius Amerbach aan Johann Paumgartner 369

Inscriptie van het monument in de hoofdkerk van de vermaarde stad Bazel 377

Erasmus' laatste wil 378

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer.

Amerbach, Bonifacius 2989a, 2991, 2992a, 2995a, 2996, 2997a, 2997b, 3012, 3013, 3141, 3051, 3067a, 3097, 3098
Antonin, Jan 3137
Baer, Ludwig 3011, 3056, 3059
Bechynně, Petr 3027
Bedyll, Thomas 3058
Bembo, Pietro 3026
Bérauld, Nicolas 3083
Blount, Charles 3092
Boner, Severijn 3010
Bonvalot, François 3103, 3122
Boyssoné, Jean de 3082
Caesarius, Johannes 3006
Chapuys, Eustace 3090, 3140
Cles, Bernhard von 3105, 3110
Cochlaeus, Johannes 3001, 3134
Cousin, Gilbert 3068, 3080, 3095, 3104, 3118, 3123
Cromwell, Thomas 3107
Desprez, Etienne 3115
Eck, Leonard van 3030, 3035
Engelsman, een 3079
Ephorinus, Anselmus 3038
Eschenfelder, Christoph 3003, 3081, 3086
Fabri, Johannes 3017
Ferdinand, koning 3087, 3139
Gering, Christopher 2989
Giese, Tiedemann 3112, 3126
Glareanus, Henricus 3045, 3054, 3055
Goclenius, Conradus 2998, 3037, 3052, 3061, 3111, 3130
Goes, Damiaan van 2987, 3019, 3043, 3076, 3077, 3078, 3079, 3085, 3132
Gravius, Tielmann 2990, 3040, 3041, 3128, 3136
Gruyères, Léonard de 3063, 3075, 3084, [3109?]
Gualtieri, Pier Paolo 3024
Gumppenberg, Ambrosius van 3015, 3023, 3047
Hedio, Caspar 3020
Heresbach, Konrad 3031, 3031a
Hermann, Georg 3088
Hermann, Johann Georg 3074, 3117
Herwagen, Johann 3135
Hoxwier, Hector van 3022
Kmitha, Piotr 3046
Koler, Johann 2993, 3032, 3050
Krzycki, Andrzej 3089

Latomus, Bartholomeus 3029, 3048
Laurentia, Gian Battista 3005
Lezer(s) 3044, 3093, 3099, 3100, 3131
Longland, John 3108
Maria van Hongarije 3034
Melanchthon, Philipp 3120, 3127

Merbeglio, Pietro 3005, 3039, 3070, 3091
Mitelli, Vincenzo 3057
Nausea, Fredericus 3139
Noot, Adolf van der 3124
Odoni, Giovanni Angelo 3002
Omphalius, Jacobus 3094
Paulus III 2988, 3021, 3033, 3034
Paumgartner, David 2994, 2995
Paumgartner, Johann 3129, 3141
Pellicanus, Conradus 3072
Pflug, Julius 3016
Pins, Jean de 3018
Rhenanus, Beatus 3135
Richardot, Pierre 3102
Rinck, Johann 3004
Rupilius, Franciscus 3007
Sapidus, Johannes 3113
Schets, Erasmus 2992, 2997, 3009, 3025, 3028, 3042, 3067, 3119, 3136, 3125, 3140
Schrijver, Cornelis de 3053
Sepúlveda, Juan Ginés de 3096
Sforza, Francesco Maria 3064
Słap, Martin 3121
Spinola, Luigi 3008
Stadion, Christoph van 3036, 3073
Stiebar, Daniel 3133
Stromer, Heinrich [3134]
Sturm, Jakob [3065?]
Tectander, Josef 3138
Tomicki, Piotr 3000, 3014, 3049, 3066
Vers, Louis de 3062
Vitré, Pierre 3101, 3106
Volz, Paul 3069, 3114
Zwichem, Wigle van 2999, 3060, 3071, 3116

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de oudheid of de middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar de nummers van brieven.

A

Accolti, Benedetto (1497-1549), kardinaal van Ravenna, tevens gouverneur van Ancona en gezant van de Marche sinds 1532, wegens wanbeleid door Clemens VII van die functie ontheven en gearresteerd, maar dankzij interventie van de keizer en betaling van een enorme boete vrijgelaten, 97, 98
Aesopus, Grieks fabeldichter, althans de naam waaronder het merendeel van de Griekse fabels verzameld werd; deze naam komt al voor in de 5e eeuw v.Chr., 66
Agricola, Rodolphus (1444-1485), ook Agricola Phrisius genoemd, studie in Leuven, Pavia en Ferrara (voor het Grieks), hoveling van Ercole d'Este, in 1479 terugkeer naar Groningen, vroege humanist van de Lage Landen, 89, 177
Alciati, Andrea (1492-1550), jurist gespecialiseerd in Romeins recht, maar ook auteur van het beroemde boekje *Emblemata* (1531), 13, 62, 80, 115, 117
Aldridge, Robert (ca. 1495-1556), sinds zijn studie in Cambridge bevriend met Erasmus, 121, 201
Aleandro, Girolamo (Hieronymus Aleander, 1480-1542), Italiaans humanist, aartsbisschop van Brindisi, 17, 36, 80, 128, 167 e.v., 225, 344, 349, 354
Algoet, Lieven (†1547), 'famulus' van Erasmus, ook Levinus genoemd, 21, 31, 121
Alviano, Bartolomeo d' (1455-1515), *condottiere*, voornamelijk in dienst van Venetië, 170 e.v.
Amerbach, Basilius (1488-1535), broer van Bonifacius, studie klassieke talen en filosofie, zwakke gezondheid, 23, 98

Amerbach, Bonifacius (1495-1562), Zwitsers jurist en humanist, *2989a, 2991, 2992a, 2995a, 2996, 2997a, 2997b, 3012, 3013, 3141, 3051, 3067a, 3097, 3098*
Antonin, Jan (ca. 1499-ca. 1549), arts te Krakau, *3137*, 365
Arator (zesde eeuw n.Chr), subdiaken in Rome, auteur van *De Actibus Apostolorum*, in 544 opgedragen aan paus Vigilius, 360, 361
Aristoteles (384-322), Grieks filosoof, in Athene school houdend in het Lyceum, 366
Arlenius Peraxylus, Arnoldus (ca. 1510-ca. 1581), Arnt van Eyndhouts, uit Aarle in Brabant, vriend en medewerker van Torrentinus, 69, 110
Artolf, Hieronymus (†1541), bekende van Erasmus, vriend van Amerbach, 28, 33
Astudillo, Alvaro de (nawijsbaar 1530-1540), agent van Schets in Engeland, 94, 201 e.v., 231, 247
Augustinus, Aurelius (354-430), Latijns kerkvader, bisschop van Hippo, 27, 46 e.v., 110, 230, 292, 323, 351
Augustus (63 v.Chr.-14 na Chr.), eerste Romeinse keizer vanaf 27 v.Chr., 61, 366
Aventinus, Johannes (1477-1534), humanist, geschiedschrijver van de hertogen van Beieren, 126, 181
Averroës (ook Ibn Rushd, Abu al-Walid Muhammad, 1126-1198), filosoof uit Cordoba, tevens medicus, jurist, theoloog, wiskundige, 269
Aytta, Wigle van, *zie* Zwichem

B

Baer, Franz (†1580), jurist, jongste zoon van een halfbroer van Ludwig Baer, die zich inspande zijn neef tot kanunnik benoemd te krijgen, 240
Baer, Ludwig (1479-1554), theoloog te Bazel, vestigde zich na 1529 in Freiburg, 17, 41, *3011*, 108, 113, 117, 119, 120, 214, *3056*, *3059*, 238, 239, 290, 378
Baldus de Ubaldis, Petrus (1320-1400), Italiaanse jurist wiens geschriften ook in de zestiende eeuw nog veelvuldig voorgeschreven en bestudeerd werden, 71
Balenus, Andreas, *zie* Gennep, Andries van
Barbaro, Ermolao (ca. 1453/54-ca.1493), geen persoonlijke bekende van Erasmus, maar wel van veel Italiaanse relaties van Erasmus, auteur van publicaties over Griekse filosofen en klassieke natuurwetenschap, 167
Barbarossa, *zie* Khair ad-Din
Barbier, Pierre (†1551/1552), deken van het kapittel te Doornik, 32, 119, 201
Barre, Antoine de la Barre (†1547), sinds 1528 aartsbisschop van Tours, 301

Bartolus van Sassoferrato (1313-1357), Italiaanse jurist wiens geschriften ook in de zestiende eeuw nog veelvuldig voorgeschreven en bestudeerd werden, 71
Bechynĕ, Petr (nawijsbaar 1524-1558), studies in Wenen en in Italië, lid van de vriendenkring van Calcagnini en die van Bembo, *3027*
Béda, Noël (ca. 1470-1537), theoloog te Parijs, 125
Bedyll, Thomas (ca. 1486-1537), als secretaris van bisschop Warham verantwoordelijk voor betalingen aan Erasmus van het jaargeld van Aldington, 191, 202, 224, *3058*, 246, 306, 309, 310
Bellay, Jean du (1492-1560), in 1535 tot kardinaal van Parijs benoemd, 193, 207, 211, 302
Bembo, Pietro (1470-1547), humanist te Padua, 14, 62, 79, *3026*, 168, 203, 206 e.v., 262, 275
Bérauld, Nicolas (ca. 1470-ca. 1545), sinds 1506 bevriend met Erasmus, vooraanstaand lid van de Parijse humanistenkring, uitgever van de tekst van Lucretius en Plinius de Oudere, *3083*
Bibliander, *zie* Buchmann
Biondo, Flavio (1392-1463), auteur van geschiedkundige werken, o.a. *Roma Instaurata*, 103
Birckmann, Arnold (nawijsbaar 1508-1541), boekhandelaar in Keulen sinds 1508, met zijn broer van Franz Birckmann, vanaf 1525 een eigen zaak in Keulen, 200
Blount, Charles (1516-1544), zoon van de volgende, *3092*
Blount, lord Mountjoy, William (ca. 1478-1534), beschermheer van Erasmus, 286
Boleyn, Anne (ca. 1507-1536), dochter van Thomas Boleyn en Elisabeth Howard, tweede echtgenote van Hendrik VIII, op valse gronden veroordeeld en terechtgesteld, 336
Boleyn, Thomas (1477-1539), graaf van Wiltshire, als vertrouweling van Hendrik VIII diplomaat en ambassadeur, vader van Anne met wie Hendrik in 1533 in het geheim trouwde, 121, 217, 282
Bombace, Paolo (1476-1527), hoogleraar Grieks te Bologna in 1506, behulpzaam voor Erasmus wat betreft onderdak, studie Grieks en vertalingen, 108, 167
Bonamico, Lazzaro (1477/8-1552), hoogleraar Grieks en Latijn te Padua, 13, 203, 206, 275
Boner, Jan (1516-1562), oudste zoon van Severijn Boner, 95
Boner, Severijn (1466-1549), bankier in Krakau met relaties in Duitsland en Italië, vanaf 1523 ook hofbankier, in contact met Erasmus door de studiereis van zoon Jan, *3010*

Bonvalot, François (†1560), jurist, kanunnik te Besançon, bevoorrader van bourgondische wijn voor Erasmus, 261, 270, *3103*, 331, *3122*
Botzheim, Johann van, (†1535), humanist, kanunnik in Konstanz, 13, 98, 109
Boyssoné, Jean de (†na juni 1558), jurist, leerstoel in Toulouse, humanist, dichter, *3082*
Bruni, Leonardo (1370-1446), middelpunt van het Florentijnse humanisme in de eerste helft van de vijftiende eeuw, vanaf 1427 kanselier van Florence, 205
Buchmann, Theodoor (Theodorus Bibliander, ca. 1504-1564), studie Hebreeuws in Zürich, ook twee jaren bij Oecolampadius en Pellicanus in Bazel, in 1531 opvolger van Zwingli als hoogleraar Oude Testament in Zürich, 255
Bucer, Martin (1491-1551), reformator van Straatsburg, 42, 207, 349
Budé, Guillaume (1468-1540), Frans humanist, 123, 213
Burmania, Rienck van (†1563) (Irenicus Phrysius), sedert 1530 student rechten in Dole en in Pavia, later in Friesland grietman van Leeuwarderadeel, 117, 121, 233
Buschius, Hermannus (ca. 1468-1534), humanist, vriend en correspondent van Erasmus, althans tot 1523, 139

C

Caesarius, Johannes (ca. 1468-1550), student in Keulen en Parijs tot 1498, docent in Deventer, student Grieks in Italië, doctoraat medicijnen in Siena, verzorger van tekstuitgaven van klassieke auteurs, sinds 1515 bevriend met Erasmus, *3006*
Cajetanus, kardinaal (1469-1534), eigen naam Giacomo de Vio, kloosternaam bij de dominicanen Tommaso, theoloog met hoge kerkelijke en academische carrières, 298 e.v.
Calcagnini, Celio (1479-1541), sinds 1509 op de leerstoel Grieks en Latijn te Ferrara, priesterwijding in 1510, lid van de kanselarij van kardinaal Ippolito d'Este, diplomaat, 129, 207, 328
Calepino, Ambrogio (ca. 1435-ca. 1510), samensteller van een Latijns woordenboek, in 1502 verschenen in Reggio (in Emilia), een groot succes, 329
Campeggi, Lorenzo (1474-1539), Italiaans kardinaal en politicus, 97
Campen, Jan van (1491-1538), hoogleraar Hebreeuws aan het Drietalencollege te Leuven, 36
Capito, Wolfgang Faber (ca. 1478-1541), kerkhervormer te Straatsburg, 42, 47

Carondelet, Jean de (1469-1545), in 1519 aartsbisschop van Palermo, tevens sinds 1519 hoveling in Mechelen, in 1531-1540 voorzitter van de Geheime Raad der Nederlanden, 313
Castro, Alvaro de (nawijsbaar 1520-1526), Spaans koopman in Engeland, relatie van Schets, 2
Castro, Luis de (nawijsbaar 1520-1534), Spaans koopman in Engeland, relatie van Schets, 32, 94
Catharinus, *zie* Politi
Catherina de'Medici (1519-1589), enkele weken na haar geboorte al wees, als veertienjarige gehuwd met Henri, zoon van François I, en van 1547-1559 koningin van Frankrijk, 258
Cato, Marcus Porcius (234-149), actief militair en Romeins politicus, ook auteur van een geschrift over landbouw (*De Re Rustica*); de *Dicta Catonis* of *Catonis Disticha* stammen pas uit de derde eeuw n.Chr., 63 e.v., 136, 172, 206, 244, 250
Catullus, Gaius Valerius (ca. 84-ca. 54), Romeins dichter, 89
Chapuys, Eustache (†1556), ambassadeur van keizer Karel V bij de Engelse koning, 21, 31, 34, 93 e.v., 210 e.v., *3090*, 309, 311, 336, *3140*
Chrysostomus, Johannes (349?-407), Grieks kerkvader, met de naam 'Guldenmond', aartsbisschop van Constantinopel, 46 e.v., 111, 230
Cicero, Marcus Tullius (106-43), Romeins staatsman, schrijver en redenaar, 2989a, *passim*
Céneau, Robert (1483-1560), theoloog, bisschop van Avranches, auteur van polemieken tegen protestanten, 349
Clauthus, Johan († september 1534), 'famulus' van Erasmus, speciaal voor missies naar Engeland aangenomen in 1534, 21, 29 e.v., 34, 93, 121, 201, 226
Cles, Bernhard van (1485-1539), bisschop van Trente, kanselier van koning Ferdinand, 289, *3105*, *3110*
Cochlaeus, Johannes (†1552), docent Latijn, rector in Neurenberg, priester gewijd in Rome in 1519, auteur van pamfletten tegen Luther, van vertalingen en eigen werken, *3001*, 77, 318, *3134*
Coelho, Jorge (†1563), Portugese humanist en dichter, bewonderaar van Erasmus, 203, 262, 275
Coligny, Odet de (1517-1571), kardinaal van Châtillon sinds 1533, in 1534 bovendien aartsbisschop van Toulouse en in 1535 bisschop van Beauvais, 273
Colster, Abel van (1477-1548), lid van de Raad van Holland, secretaris van het Hof van Holland, 189

Coninx, Felix (†1549), ‘famulus’ van Erasmus, ook Felix Rex genoemd, met de bijnaam Polyphemus en bij Erasmus ook Cyclops, na 1534 bibliothecaris van de hertog van Pruisen, 224
Conti, Primo de' (ca. 1498-1593), student Latijn, Grieks, Hebreeuws en Chaldeeuws, docent retorica en later theologie, kloosterling, bewonderaar van Erasmus (brief 2959 van 20 augustus 1534 aan Erasmus), 13, 62 e.v.
Coomans, Lambert (†1583) uit Turnhout, in 1532-1534 secretaris van kardinaal Willem van Enckevoirt in Rome, vervolgens tot Erasmus' overlijden in dienst van Erasmus, 188, 225, 294, 306, 341
Cornelissen van Mierop, Vincent (1480-1550/51), thesaurier-generaal van de Nederlanden, 189
Cornier, Aimé (Erasmus Cornelius, nawijsbaar 1536-1550), vriend van Cousin, rector van de school van Montbéliard, later rector in Genève, 343
Cornier, Jean (Joannes Cornelius, nawijsbaar 1536-1550), vriend van Cousin, rector van de school van Nozeroy, later docent te Lausanne, 343
Corvinus, Antonius (Anton Rabe, 1501-1553), adviseur van Philippus landgraaf van Hessen en auteur van een antwoord op Erasmus' *De Concordia* van 1532, *2993*, 25, 139, 349
Cousin, Gilbert (1506-1572), Cognatus, vanaf 1530 als ‘famulus’ in dienst van Erasmus (secretaris en manusje-van-alles), 110, 236 e.v., *3068*, *3080*, *3095*, 294, *3104*, *3118*, 341, *3123*
Cranmer, Thomas (1489-1556), student in Cambridge, aan de zijde van Hendrik VIII inzake diens scheiding, sympathisant van Luther, in 1533 door Hendrik tot aartsbisschop van Canterbury benoemd, in het geheim inmiddels gehuwd, 191, 282
Cromwell, Thomas (ca. 1485-1540), in dienst bij kardinaal Wolsey, in 1523 parlementslid, in 1530 in dienst van Hendrik VIII, terechtgesteld na arrestatie, 41, 93, 191, 231 e.v., 306, *3107*, 336
Cyprianus (†258), Latijns kerkvader, bisschop van Carthago, martelaar, 56

D

Davidts, Maarten (†1535), kanunnik te Brussel, gastheer van Erasmus in 1516-1517, 36, 94, 108
Decius, *zie* Dietz
Demosthenes (384-322), beroemdste Griekse redenaar, 245, 326, 354
Desprez, Étienne (nawijsbaar 1529-1536), rector van de school van Besançon, betrokken bij transporten van wijn naar Erasmus in Freiburg en boeken van Froben naar Besançon, 303, 305, *3115*
Diana, godin uit de antieke mythologie, geboren op Delus, patrones van de jacht, 82, 98

Dietz, Jost Ludwig (ca. 1485-1545) (Jodocus Ludovicus Decius), secretaris van de bankier Jan Boner in Krakau, in 1520 secretaris van de koning van Polen, 96, 111, 209, 365
Dilft, Frans van der (†1550), 'famulus' van Erasmus, vanaf 1530 elders in dienst, 36, 109, 189, 224, 236, 317
Diogenes van Sinope (vierde eeuw v.Chr.), Grieks filosoof, eerste van de Cynici, onderwerp van vele anekdoten, 363
Dolet, Étienne (1508-1546), student in Parijs, Padua en Toulouse, zocht ruzie met Erasmus over diens oordeel over Cicero, 79, 80, 110, 225, 251, 285, 339, 344, 349, 353
Donatus, Aelius (midden 4e eeuw n.Chr.), grammaticus, auteur van een kleine en van een grote Latijnse grammatica, 161 e.v. Doria, Andrea (1466-1560), vlootvoogd van de keizerlijke vloot, 32
Doria, Filippo († na 1547), neef van Andrea Doria en een van zijn luitenants, 84
Duns Scotus, Johannes (1266-1308), filosoof en theoloog, docerend in Oxford, Cambridge, Parijs en Keulen, 269

E

Eck, Leonard van (1480-1550), doctoraat rechten in Siena, daarna privédocent van hertog Wilhelm IV van Beieren, in 1519 kanselier van Beieren, *3030*, *3035*
Eck von der Langenstrate, Hans († na 1536), eerst deserteur uit het bisschoppelijke leger, later overgelopen van het wederdoperse Münster naar de belegeraars, 131, 196
Egnazio, Giambattista (1478-1553), Venetiaans humanist, 167
Eleonora van Bourgondië (1498-1558), zuster van Karel V, als weduwe van Manuel I van Portugal in 1530 getrouwd met François I van Frankrijk, 189 e.v.
Engelsman, een verder niet bekende Engelsman, *3079*
Ephorinus, Anselmus (ca. 1505-1566), studie in Krakau, universitair docent en privéleraar, in begin 1531 begeleider van Jan Boner en een medestudent naar Duitsland en Italië, een reis van ruim zes jaren, waarvan bijna zes maanden bij Erasmus, 69, 95, *3038*, 307
Episcopius, Nicolaus (1501-1564), in 1520 burger van Bazel en werkzaam bij Froben, huwelijk met Justina Froben en partner in de firma, samen met Hieronymus Froben executeur van Erasmus' testament, 160, 333 e.v., 335 e.v., 359, 377
Eschenfelder, Christoph (nawijsbaar 1518-1546), hogere douanier te Boppard, in die functie Erasmus als passagier van een boot ontmoet en blij begroet, sindsdien contact gehouden, *3003*, *3081*, *3086*, 363
Eupolis, Atheens komediedichter uit de 5e eeuw v.Chr., 249

F

Faber Emmeus, Johannes (nawijsbaar vanaf 1526, †1542), drukker in Bazel, verhuisd naar Freiburg in 1529, 193, 194 e.v.
Fabri, Johannes (1478-1541), student theologie en rechten, priester, ten slotte bisschop van Wenen en raadgever van Ferdinand I, *3017*, 202, 220, 368
Farnese, Alexander (1520-1589), in 1534 tot kardinaal benoemd, kleinzoon van de volgende, 35
Farnese, Alexander (1468-1549), werd in 1493 kardinaal en in 1534 paus Paulus III, *2988*, *3021*, *3033*, *3034* en *passim*
Ferber, Moritz (1471-1537), student rechten in Rome en Siena, sinds 1523 bisschop van Warmia, oom van Tiedemann Giese, 326
Ferber, Nikolaus (†1535), uit Herborn, franciscaan, auteur van boeken tegen de reformatie waarin hij ook Erasmus aanviel, 225
Ferdinand I (1503-1564), broer van Karel V, sedert 1526 koning van Hongarije, 24, 32, 102, 107, 220, 228, 235, 239, 258, *3087*, 289, 311, 363, *3139*, 371
Fides, Romeinse godin, personificatie van het gegeven woord, 25
Fieschi, Battista (Genua 1471), doctor in het burgerlijk en kerkelijk recht, misschien degene die schuilgaat achter het pseudoniem Eusebio Renato, 62, 63
Fileno, *zie* Lunardi
Filonardi, Ennio (c. 1466-1549), kerkelijke carrière begonnen als jongeman in dienst van de Romeinse curie, bisschop van Veroli, diplomaat en bestuurder, in 1536 kardinaal, 17, 97
Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester, op 22 juni 1535 terechtgesteld, nog tot kardinaal benoemd op 31 mei 1535, *2996*
Fisher, Robert (†1511), verwant van John Fisher, als student in Parijs bijlesleerling van Erasmus, 295 e.v.
Froben (niet gespecificeerd), *passim*
Froben, Hieronymus (1501-1563), drukker-uitgever te Bazel, zoon van Johann Froben, 19, 22, 122, 200, 223, 271, 290, 335, 346, 377, 378
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker-uitgever te Bazel, 99, 126, 296, 369, 373
Froben, Johann Erasmius (1515-1549), zoon van Johann, tevens Erasmus' petekind, 99, 361, 378
Fugger, Anton (1493-1560), lid van de Augsburgse bankiersfamilie Fugger, 23 e.v., 105, 186

G

Gelenius, Sigmund (ca. 1498-1554), hellenist, in 1524 in dienst getreden van uitgeverij Froben, tevens verzorger van Griekse tekstedities, 38, 109 e.v., 207, 209, 263, 271, 339, 346, 378
Gennep, Andries van (Andreas Balenus, 1484-1568), uit Baelen, hoogleraar Hebreeuws aan het Drietalencollege in Leuven, 187, 225, 354
Gellius, Aulus (2e eeuw na Chr.), auteur van de *Noctes Atticae*, 53, 168, 206
Gering, Christoph (nawijsbaar 1534-1541), secretaris van Johann Paumgartner, *2989*
Giese, Tiedemann (1480-1550), studie in Leipzig, kanunnik en later bisschop van Warmia, *3112*, *3126*
Glareanus, Henricus (1488-1563), Zwitsers humanist, *3045*, *3054*, *3055*
Goclenius, Conradus (†1539), Latijnse school te Deventer, studie in Keulen en Leuven, priester gewijd, hoogleraar Latijn van het Drietalencollege in Leuven, door Erasmus hogelijk als vriend gewaardeerd, 9, *2998*, 94, *3037*, *3052*, *3061*, *3111*, 336, 346, 347, *3130*, 379
Goes, Damiaan van (1502-1574), Portugees edelman, page aan het hof van Manuel I, later in diplomatieke dienst van koning Jan III, in 1534 in Freiburg gast van Erasmus, *2987*, *3019*, *3043*, *3076*, *3077*, *3078*, *3079*, *3085*, *3132*
Gogreve, Johann (†1554), jurist, in dienst van de hertog van Kleef als kanselier, 134, 136
Grapheus, Cornelius (ca. 1482-1558) (Cornelis de Schrijver, ook Scribonius), vriend van Erasmus, stadssecretaris van Antwerpen, leraar, dichter 2997, 3053, 30 e.v.
Gravius, Bernard (nawijsbaar 1533-44), Tielmanns zoon, in 1533 een tijdje bij Erasmus in huis in Freiburg, maar teruggeroepen naar Keulen wegens gemaakte schulden, 193 e.v., 195
Gravius, Tielmann (nawijsbaar 1496-1544), werkzaam bij de bisschop van Keulen en het kathedrale kapittel, 11, *2990*, 127, *3040*, *3041*, 253, *3128*, *3136*
Gresbeck, Heinrich, schrijnwerker te Münster, een van de overlopers uit de wederdoperse stad, tevens auteur van *Meister Heinrich Gresbeck's Bericht von der Wiedertäufe in Münster*, 131
Gruyères, Léonard de (†1540), officiaal van Besançon, keizerlijk ambassadeur in Zwitserland in 1535-1536, *3063*, *3075*, *3084*, 298, 303, *[3109?]*, 343
Grynaeus, Simon (ca. 1494-1541), hoogleraar Grieks te Bazel, 29, 34, 271, 339
Gualtieri, Pier Paolo (1501-1572), vervangend apostolisch secretaris, student Ethiopisch en later ook vertaler, secretaris voor de Latijnse brieven van Marcello Cervini, de latere paus Marcellus II, *3024*, 211

Gumppenberg, Ambrosius van (†1574), na zijn studie snelle carrière in kerkelijke functies, vanaf 1525 in Rome diplomaat van de pausen, deel van de groep rond Cajetanus, in 1545 terug naar Duitsland, 25 e.v., 82 e.v., 97 e.v., *3015*, 105, *3023*, 160, 193, *3047*, 222 e.v., 252, 285

H

Hadrianus (76-138), Romeins keizer 117-138, 137
Al-Hasan ben Muhammad, sultan van Tunis 1526-1542, gevlucht uit Tunis, verslagen en naar Spanje uitgeweken in 1534, maar in 1535 door Karel V weer op zijn troon gezet, 236
Hedio, Caspar (1494-1552), reformator te Straatsburg, *3020*
Heraclius, keizer van het Oostromeinse Rijk 610-641, 138
Hercules, held uit de Grieks-Latijnse mythologie, 35, 72, 265, 268
Heresbach, Konrad (1496-1576), na verschillende studies corrector bij Froben in Bazel, docent Grieks te Freiburg en huisleraar van Wilhelm V van Kleef, *3031*, *3031a*, 200, 206, 253
Hermann, Georg (1491-1552), na studie in dienst bij de firma Fugger in de sector mijnbouw, waarin hij ook zelf investeerde, en gebrand op een goede opvoeding voor zijn zonen, *3088*
Hermann, Johann Georg (1513-1562, zoon van de vorige), in 1528 voor studie naar Bourges gestuurd, in 1531 samen met Wigle van Zwichem onderweg naar Padua op bezoek bij Erasmus, in 1535 door Van Zwichem weer meegenomen naar Speyer, *3074*, *3177*
Herostratus, in 356 v.Chr. verwoester van de Artemistempel in Ephese door brandstichting uit zucht naar onsterfelijke roem, 65
Herwagen, Johann (1497-ca. 1558), drukker in Straatsburg, later compagnon van de firma Froben in Bazel als tweede echtgenoot van Gertrud Lachner, in 1531 eigen drukkerij, 99, 126, 264, 346, *3135*
Hesiodus (8e/7e eeuw v.Chr.), Grieks schrijver van leerdichten, 112
Hieronymus (347/48-419/20), Latijns kerkvader, 46 e.v., 292, 322 e.v., 344, 351, 355
Hofmann, Melchior, wederdoper, naar wie de sekte der Melchioristen genoemd is, 77, 137
Homerus (8e/7e eeuw), dichter van de *Ilias* en de *Odyssee*, *passim*
Horatius Flaccus, Quintus (63-8), Romeins dichter, 88
Hörmann, *zie* Hermann
Hoxwier, Hector van (1502-1547), student van Goclenius, vriend van Wigle van Zwichem, vanaf 1534 student rechten bij Alciati, met aanbeveling van Erasmus, *3022*

Hoya, Johann van (†1535), in dienst van Lübeck in de oorlog tegen Christiaan III van Denemarken, veldslag verloren en gedood, 199
Hugwald, Ulrich (1496-1571), verantwoordelijk voor de eerste clandestiene uitgave van Erasmus' *Compendium*, en voor de opdracht aan een niet geïdentificeerde Petrus Fabricius, 295

I

Inghirami, Tommaso (1470-1516), ook Phaedra genoemd naar zijn rol van Phaedra in de opvoeringen van Euripides' *Hippolytus* te Rome in 1486, later secretaris en bibliothecaris van het Vaticaan, sinds 1509 bevriend met Erasmus, 167
Ingenwinkel, Johan (1469-1535), proost in Deventer, Utrecht, Emmerich en Xanten, kamerheer van de paus, iemand met grote invloed in de curie, 179, 180, 210, 235
Ippolito de'Medici (1511-1535), neef van Clemens VII, heel onverwacht overleden, 97, 233
Isocrates (436-338), Atheens redenaar, 136, 323
Iuvenalis, Decimus Iunius (67-ca. 140?), Romeins satirendichter, 367

J

Johan III (1502-1557), koning van Portugal, 13
Johann III (1490-1539), hertog van Kleef, samen met zoon Willem V bondgenoot van de bisschop van Münster tegen de wederdopers, 127
Johann Friedrich van Saksen (1503-1554), keurvorst van Saksen, genaamd ‘der Grossmütige’, grote steun voor Luther, 207

K

Khair ad-Din (ca. 1466-1546), bijnaam Barbarossa, admiraal van de Ottomaanse vloot, sinds augustus 1534 bijna een jaar lang machthebber in Tunis, 40, 84, 128, 190, 211
Künring, Balthasar von (†1547), Oostenrijkse baron, in 1529 student aan het Drietalencollege in Leuven bij Goclenius, 224 e.v., 234, 318
Klopreis, Johann (†1535), afkomstig uit Bottrop bij Essen (D), priester, wederdoper, stierf op 1 februari 1535 op de brandstapel in Keulen, 20, *2990*

Kmitha, Piotr (1477-1553), page van keizer Maximiliaan, hoveling van koning Sigismund, politieke carrière, patroon van humanisten, dichters, prozaschrijvers, *3046*

Koler, Johann († voor 21 maart 1538), kanunnik te Augsburg, proost van Chur, *2993*, 82 e.v., *3032*, 210, *3050*
Krechting, Bernhard (†1536), broer van Heinrich, minister in Münster, met Jan van Leiden en Knipperdolling terechtgesteld, 156
Krechting, Heinrich (1501-1580), als kanselier lid van het driemanschap dat het Sion van de wederdopers bestuurde, de enige van de leidende figuren die wist te ontsnappen, 157
Krzycki, Andrzej (1482-1537), student in Bologna, priester gewijd, kanselier van het kapittel van Poznan, secretaris van Sigismund I, aartsbisschop van Griezno, dichter, *3089*

L

Lactantius Firmianus, Lucius Caelius (tweede helft derde eeuw, †325), christelijk auteur uit Afrika, leraar retorica in Nicomedia, 204
Lagnier, Simon (nawijsbaar 1531-1536), notaris te Besançon, 306, 332
Lambelin, Jean (†1538), stadssecretaris te Besançon, terechtgesteld na veroordeling wegens ketterij en machtsmisbruik, 306, 332
Lando, Ortensio (c. 1505-ca. 1555), als augustijn Fra Geremia, auteur van een dialoog *Cicero relegatus* (verbannen) en *Cicero ab exsilio revocatus* (teruggeroepen), tevens van het onder pseudoniem in Bazel verschenen *In Des. Erasmi Roterodami Funus*, 1540, 110
Langenrack, Gijsbert (Utrecht 1507-1543 Rostock), student in Keulen, later studie medicijnen in Ferrara, docent in Utrecht, rector en geneesheer in Deventer, 205
Łaski, Jan (1499-1560), opgevoed aan het bisschoppelijke hof van zijn oom en naamgenoot, studie in Italië, priester gewijd, in 1525 een halfjaar te gast bij Erasmus, afspraak over de koop van Erasmus' bibliotheek, proost van het kapittel van Gniezno, 101, 219, 340, 378
Latomus, Bartholomeus (ca. 1498-1570), rechtenstudie in Freiburg bij Zasius, docent aldaar, student Latijn aan het Drietalencollege, dichter, koninklijke leerstoel Latijn in Parijs in 1534, vele publicaties en tekstedities, *3029*, 188, *3048*
Laurentia, Gian Battista (nawijsbaar 1535-1536), kennis van Merbeglio, *3005*, 252, 286
Leiden, Jan van (1509-1536), eerder Jan Beukelszoon geheten, onwettige zoon van een geestelijke, wederdoper, koning van het nieuwe Jeruzalem (Münster), 40, 140 e.v., 198, 234, 333
Lezer(s), *3044*, *3093*, *3099*, *3100*, *3131*
Levinus, *zie* Algoet

Livius, Titus (59 v.Chr.-17 n.Chr.), Romeins geschiedschrijver, auteur van *Ab Urbe Condita*, een geschiedenis van de groei van het Romeinse Rijk vanaf de stichting van Rome, 74, 103
Logau, Georg von (†1553), studie in Krakau, Wenen en Italië, deelnemer aan de discussie over Erasmus' waardering van Cicero, dichter en tekstuitgever, 79
Longland, John (1473-1547), studies in Oxford, priester gewijd, befaamd prediker, adviseur van Hendrik VIII, in 1521 bisschop van Lincoln, al voor 1520 bevriend met Erasmus, 217, *3108*
Longolius, Gisbertus, *zie* Langenrack
Lotharingen, Antoine van (1489-1544), hertog van Lotharingen, 171
Lucianus van Samosata (ca. 120-ca. 180), Grieks satiricus, 39, 59, 141, 175
Lucretius Carus, Titus (ca. 97-55), Romeins dichter van didactische epiek, met de titel *De Rerum Natura* en als onderwerp de filosofie van Epicurus, 242
Lucretius, *zie* Widmanstetter
Lunardi, Fileno (ca. 1510-na 1537), student rechten in Bologna, lid van de evangelische groep, met Odoni in 1534 naar Straatsburg voor theologiestudie, bezoek aan Erasmus in 1535, 10, 42
Lyre, Nicolaus van (†1349), filosoof en exegeet, die tot zijn dood in Parijs doceerde, 269

M

Manuzio, Aldo (†1515), Aldus Manutius, leraar, sinds 1490 in Venetië, van 1495 tot zijn dood drukker van 126 edities, waarvan 94 eerste edities van klassieke en latere Griekse auteurs, en waarvan Erasmus' *Adagia* een bestseller was, 167
Maffei, Mario (1459-1537), abt in Volterra, kanunnik van de St.-Pieter, bisschop van Aquino en van Cavaillon, 166
Maria van Oostenrijk (1505-1558), zuster van Karel V, koningin van Hongarije, landvoogdes der Nederlanden, 11, *3034*, 220
Maruffo, Raffaele (nawijsbaar 1497-1535), afkomstig uit Genua, koopman en bankier in Engeland tot 1535, teruggekeerd naar Genua via Freiburg, 118, 201
Master, Richard (1484-ca. 1552), benoemd als rector van het rectoraat Aldington, en als zo danig belast met uitbetaling van het jaargeld van twintig ponden aan Erasmus, 309
Melanchthon, Philippus (1497-1560), Duits hellenist en kerkhervormer 3120, 3127, 204 e.v., 207, 326 e.v., *3120*, 347, *3127*

Mencia de Mendoza (nawijsbaar 1524-1541), markiezin van Zenete, echtgenote van Hendrik van Nassau-Dillenburg, na diens dood gehuwd met Ferdinand van Aragon hertog van Calabrië, 353
Merbeglio, Pietro (nawijsbaar 1509-1548), studie in Erfurt, twintig jaren secretaris van de hertog van Milaan, Francesco II Sforza, *3005*, *3039*, 210, *3070*, *3091*
Merino, Estéban Gabriel (†1535), aartsbisschop en sinds 1533 kardinaal van Bari, 98, 211
Merula, Gaudenzio (1500-1555), docent in Milaan en elders, auteur van schoolboeken en geschiedkundig werk, boekhandelaar, 349, 353
Mesuë senior en zijn zoon, negende eeuw, hofartsen in Bagdad; ook een pseudoniem gebruikt door de auteur(s) of compilator(en) van een antidotarium uit de twaalfde eeuw, 269
Migli, Emilio de' (ca. 1480-1531), vertaler in het Italiaans van Erasmus' *Enchiridion* (uitgave Brescia 1531, samen met zijn brief aan Erasmus en diens positieve reactie), 61
Mitelli, Vincenzo (nawijsbaar 1532-1571), literator in Brescia, *3057*
Morison, Richard (†1556), diplomaat en schrijver over politieke zaken na studie Grieks in Italië, sedert 1534-1535 in dienst van Thomas Cromwell, 41 e.v.

N

Nachtigall, Ottmar (1487-1537), ook wel Luscinius genoemd, predikant van het munster te Freiburg, medebewoner van het huis ‘zum Walfisch’ aldaar, 24
Nausea, Fredericus (ca. 1496-1552), studie in Leipzig, doctor in de rechten in Padua, in dienst bij Lorenzo Campeggi, priester, hofprediker van Ferdinand, bisschop van Wenen, bewonderaar van Erasmus, *3139*
Noot, Adolf van der (1486-1543), doctor in de rechten te Bologna, in 1532 kanselier van Brabant, 314, *3124*, 353
Novatianus, in 251 tegenpaus, die zich verzette tegen vergiffenis aan berouwvolle afvalligen, 143
Nyder, Konrad (nawijsbaar 1523-1546), arts te Koblenz, 76

O

Odoni, Cesare, broer van Giovanni, student rechten in Bologna, 70
Odoni, Giovanni Angelo (ca. 1510-na april 1551), student medicijnen in Bologna, lid van een groepje dat hoopte op kerkhervorming naar ideeën van Erasmus en Bucer, 10, *3002*

Ogmius, Keltische godheid, soms gelijkgesteld aan Hercules, 268
Olahus, Nicolaus (1493-1568), secretaris en raadsheer van Maria van Oostenrijk, 189
Omphalius, Jacobus (1500-1567), docent Latijn te Parijs, 272, 273 e.v., *3094*
Origenes (ca. 185-253/54), Grieks kerkvader, 49, 230, 325, 350, 354, 360, 372 e.v.
Ovidius Naso, Publius (43 v.Chr.-17 na Chr.), Romeins dichter, 245

P

Palladius, Blosius (†1550) (Biagio Pallai), achtereenvolgens privé-secretaris van de pausen Clemens VII, Paulus III en Julius III, dichter en redenaar, 115, 180
Panaetius (ca. 185-ca. 110), Grieks filosoof, hoofd van de stoïsche school, 87
Panizzone, Giovanni Domenico (nawijsbaar 1531-1548), secretaris van hertog Francesco Sforza van Milaan en ambassadeur van Milaan in Zwitserland, 262
Paulus II (Pietro Barbo), paus van 1464-1471, 35
Paulus III, *zie* Alexander Farnese
Paumgartner, David (1521-1567), jongste zoon van Johann, *2994*, *2995*, 105
Paumgartner, Johann (1488-1549), gehuwd met Regina Fugger, hoofd van een bloeiende handelsfirma (zilvermijnen), 17, 23 e.v., 105, 186, 223, 265, 318, *3129*, *3141*
Pellicanus, Conradus (1478-1536), franciscaan, studie Hebreeuws, gardiaan in Bazel en hoogleraar theologie, in 1526 naar Zürich verhuisd op uitnodiging van Zwingli, getrouwd met Anna Fryesin, *3072*
Persius Flaccus, Aulus (34-62), Romeins satirendichter, 222
Petrarca, Francesco (1304-1374), Italiaans dichter, 58 e.v., 205
Peutinger, Konrad (1465-1547), na studie in Bazel en acht jaren in Italië ambtenaar in Augsburg, in 1534 ontslag ingediend na de alteratie van de stad en zich gewijd aan kunst, geschiedenis, epigrafie, 360 e.v.
Pflug, Julius (1499-1564), studie in Leipzig en Italië, assessor van het Hooggerechtshof in Leipzig, kanunnik, nog twee jaar Italië tot 1528, benoemd tot bisschop van Naumburg, contact met Erasmus sinds 1530, *3016*
Phaedra, Tommaso, *zie* Inghirami, Tommaso
Phalaris, berucht tiran van de stad Agrigentum (zesde eeuw v.Chr.)., 144
Phrysius, Irenicus, *zie* Burmania, Rienck van
Pins, Jean de (ca. 1470-1537), na studie in Frankrijk en Italië priester gewijd in 1497, daarna weer verblijf in Italië tot 1508, inclusief kennismaking met Erasmus, in 1516 Frans ambassadeur in Venetië, in 1523 bisschop van Rieux, *3018*, 274

Pio, Alberto (1475-1531), prins van Carpi, diplomaat in Franse dienst, 64, 104, 167 e.v.
Plato (428/27-347), Grieks filosoof, 136, 141 e.v., 323, 343 e.v.
Plautus, Titus Maccius (ca. 250-184), Romeins komediedichter, 25
Plinius Secundus, Caius (23/24-79), Plinius de Oudere, auteur van *Historia Naturalis*, 103, 109, 165
Plinius Secundus, Caius Caecilius (61/62-ca. 112), Plinius de Jongere, Romeins politicus, auteur van *Epistulae*, zijn eigen brieven en in boek 10 ook de antwoorden van keizer Trajanus, 345, 367
Politi, Lancellotto de' (1484-1553), met pseudoniem Ambrosius Catharinus, doctor in de rechten, dominicaan, verdediger van het katholieke geloof tegen Luther en tegen kardinaal Cajetanus en Erasmus, 350
Poliziano, Angelo (1454-1494), Italiaans humanist, 167
Pompeius Festus, Sextus (tweede eeuw n.Chr.), grammaticus, samensteller van een uittreksel uit *De verborum significatu* van Verrius Flaccus, met eigen toevoegingen, 297
Portogallus, Martinus (1490-1547), Dom Martinho van Portugal, ambassadeur van Portugal bij de heilige Stoel en daarna aartsbisschop van Funchal (Madeira), 211
Pucci, Lorenzo (1458-1531), uit Florence, kardinaal sinds 1513, titularis van de kerk SS. Quattro Coronati te Rome, 97 e.v., 233
Pythagoras van Samos, (vroeg 6e eeuw v.Chr.-497/496), Grieks filosoof, op circa veertigjarige leeftijd naar Croton in Zuid-Italië vertrokken op politieke gronden, wetgever in Croton, 77, 159, 221

Q

Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35-100), auteur van de *Institutio Oratoria*, 74, 91, 167 e.v.
Quirinus (nawijsbaar 1524-1535), in 1532-1533 in dienst van Erasmus, die zich door hem verraden voelde, 188

R

Rem, Lukas 2987, koopman uit Augsburg, zijn vakkennis opgedaan in Venetië, ook later vaak in het buitenland verblijvend, 13, 108, 203, 223, 262, 264
Renato, Eusebio, pseudoniem van de voorman van een groep Italiaanse sympathisanten van Erasmus, Luther en de hervormingsbeweging, 62
Rennenberg, Hermann von (†1585) en Kaspar von (1511-1544), broers, studenten in Freiburg in 1533-1534, aanvankelijk bij Erasmus in huis., 135

Rex, Felix, *zie* Conincx
Reich von Reichenstein, Peter (†1540), kanunnik in Bazel, samen met de rest van het kapittel in 1529 naar Freiburg verhuisd, in 1535 koper van Erasmus' huis in Freiburg, 248
Rescius, Rutger (ca. 1497-1545), hoogleraar Grieks aan het Drietalencollege in Leuven, tevens drukker-uitgever, 225, 317, 354
Resende, André de (†1573), Portugees humanist, dichter, dominicaan, 203
Rhenanus, Beatus (1485-1547), Duits humanist en geschiedschrijver 3135, 251, 328, *3135*, 372, 378
Richardot, Pierre (ca. 1503-1541), jurist, kanunnik in Besançon, vriend van Cousin 3102, 271, *3102*, 331, 341
Rieger, *zie* Valeriani
Rinck, Johann (†1566), zoon van de burgemeester van Keulen, jurist, raadslid van Keulen, *3004*
Rogge, Eberhard (Everard) (nawijsbaar 1536, neef van de volgende), in 1536 op visite bij Erasmus met een aanbevelingsbrief van Melanchthon en een brief van Tiedemann Giese voor Erasmus, 326, 339, 347
Rogge, Eberhard (Everard), burgemeester van Kulm en vriend van Melanchthon, 347
Rothmann, Bernhard (c. 1495-1535), geestelijke in de Lambertusparochie te Münster, eerst luthers geworden, vervolgens wederdoper, opgeklommen tot intellectuele leidsman van de wederdopers, omgekomen bij de verovering van Münster, 133 e.v., 198, 234
Rupilius, Franciscus (nawijsbaar 1514-1541), in Bourges medestudent bij Alciati van Wigle van Zwichum, in Padua eveneens, daarna verbonden aan de familie Paumgartner, *3007*, 98, 105, 160, 179, 211, 222

S

Sadoleto, Jacopo (1477-1547), door Leo X benoemd tot apostolisch secretaris, samen met Bembo, bisschop van Carpentras, verdediger van zijn vriend Erasmus, 62, 79, 168, 204
Salomon, koning van Israël, zoon van David, 148, 186
Sapidus, Johannes (1490-1561), vanaf 1514 bevriend met Erasmus, humanist uit Sélestat, rector van de bloeiende Latijnse school aldaar, later in Straatsburg 3113, 251, *3113*, 329
Sasbout, Josse (1487-1546), jurist, lid van de Raad van Holland, 189, 224, 235
Scaliger, Julius Caesar (1484-1558), lijfarts van de bisschop van Agen in Frankrijk, sinds 1528 Frans burger, zocht ruzie met Erasmus over diens oordeel over Cicero, 64, 79 e.v., 110, 285, 307, 343, 349

Scarpinelli, Agostino (nawijsbaar 1520-1535), kennis van Erasmus sinds 1516-1517, tien jaar lang ambassadeur van de hertog van Milaan in Engeland, zwaar onderbetaald, iemand met grote belangstelling voor klassieke auteurs, vooral Cicero, 80
Schenck, Georg (†1540), gouverneur van Friesland, vanaf 1528 van Overijssel, 145
Schets, Erasmus (†1550), koopman en bankier in Antwerpen, 11, *2992*, 34, *2997*, *3009*, 108, *3025*, *3028*, 189, 200, *3042*, *3067*, 281, *3119*, *3125*, 354, *3136*, *3140*, 379
Schmotzer, Georg (†na 1549), jurist te Freiburg, tweemaal rector magnificus, gebruiker van de stal bij Erasmus' huis in Freiburg, 208
Schönberg, Nikolaus von (1472-1537), dominicaan, opgeklommen tot procureur generaal van de orde, sinds 1520 aartsbisschop van Capua, 211, 241
Schoenmaker, Harmen (volgens anderen: Peter), wederdoper, afkomstig uit de omgeving van Appingedam, stierf in 1535 in gevangenschap, *2990*
Schrijver, Cornelis de, *zie* Grapheus
Scipio Aemilianus, Publius Cornelius (ca. 185-129), in de familie Scipio geadopteerd, van jongs af vertrouwd met de Griekse literatuur en filosofie, vriend van Panaetius, 87
Scipio Maior, Publius Cornelius (ca. 250-183), Romeins politicus en generaal in de Tweede Punische Oorlog, 171
Seneca, Lucius Annaeus (4 v.Chr-65 na Chr.), Romeins filosoof, tragediedichter en staatsman, 163 e.v., 335, 360
Sepúlveda, Juan Ginés de (ca. 1490-1573), Spaans theoloog en filosoof 3096, 105, *3096*
Sforza, Francesco Maria (1495-1535), zoon van de hertog van Milaan en Beatrice d'Este, in 1522 zelf hertog van Milaan dankzij Karel V, *3064*, 258, 262, 349
Sforza, Guido Ascanio (1518), in 1534 tot kardinaal benoemd, 35
Simard, François (†1554), docent theologie in Dole, kanunnik in Besançon, 271
Sinapius, Johannes (ca. 1505-1561), student Grieks, in 1529 opvolger van Grynaeus, in 1532 in Ferrara als student medicijnen, hofarts van Ercole II d'Este en Renée van Frankrijk, in 1548 hofarts van de prins-bisschop van Würzburg, 42 e.v.
Słap Dąbrówski, Martin (†voor 19 november 1550), Pools priester, huisgenoot van Erasmus, *3121*
Soliman (1494-1566), Ottomaanse sultan, 84, 262
Sophocles (497-406/405), Grieks tragediedichter, 105, 172, 323

Spinola, Luigi (nawijsbaar 1508-1535), uit Genua, humanistische scholing, zwakke gezondheid, enthousiaste steun voor Erasmus, 62 e.v., *3008*
Stadion, Christoffel van (1478-1543), bisschop van Augsburg, 23, 128, *3036*, 217, *3073*
Stesichorus (ca. 630 v.Chr.), Grieks dichter van koorlyriek, 165
Stiebar, Daniel (1503-1555), tijdens studieverblijf in Freiburg gast van Erasmus, kanunnik en raadsman van Konrad von Thüngen, prins-bisschop van Würzburg, *3133*
Stopius, Martinus (†1581), uit Aalst, student medicijnen in Padua, later decaan aan de universiteit van Wenen, broer van Nicolaus Stopius van Aalst in Venetië., 328
Stromer, Heinrich (1482-1452), docent aritmetica in Leipzig, daarna studie medicijnen, in 1516 hoogleraar pathologie, vanaf 1517 in vriendschappelijk contact met Erasmus, *[3134]*
Sturm, Jakob (1489-1553), uit Straatsburg, na studies theologie en recht aldaar secretaris van de proost van het kapittel, na de alteratie vooraanstaand lid van de raad van de stad, 207, *[3065?]*, 240
Suetonius Tranquillus, Caius (ca. 70 - † na 121), Romeins biograaf, auteur van *De vita Caesarum*, 244

T

Tectander (Zimmermann), Josef (ca. 1507 - ca. 1543), als docent klassieken ook student medicijnen, doctoraat in Ferrara, medicus in Polen en vertaler van Galenus, bezoek aan Erasmus begin 1536, 363, *3138*
Terentius Afer, Publius (ca. 190-159), Romeins komediedichter, 95, 103, 161, 195, 244, 342
Theocritus (begin derde eeuw v.Chr.), Grieks dichter, 55
Theodosius (347-395), Romeins keizer 379-395, 138, 366
Theophilus Antecessor, (6e eeuw n.Chr.), jurist te Constantinopel, waarschijnlijk de vertaler in het Grieks van de Latijnstalige *Institutiones Iuris Civilis*, 317
Thurzo, Stanislaus (†1540), bisschop van Olomouc, 109
Tomicki, Piotr (1464-1535), jurist met doctorstitel van Bologna, vicekanselier van Polen, bisschop van Krakau, correspondentie met Erasmus sinds 1527, *3000*, *3014*, *3049*, *3066*, 290, 306, 363
Torrentinus, Laurentius (ca. 1500-1563), eigenaar van de boekhandel van de Duitsers in Bologna (Laurens van den Bleeck, uit Gemert in Brabant), sinds 1547 hertogelijk drukker van Cosimo in Florence, 69
Tudor, Margaret (Margeret Beaufort, 1443-1509), gehuwd met Edmund Tudor, moeder van Hendrik VII, 184

Tybold (Theobaldus), Thomas (†1550), als student ingeschreven in Leuven, als spion van de Engelse regering uit op informatie over protestantse kringen in de Nederlanden en Duitsland, 224

U

Ulrich, Georg (nawijsbaar 1525-1536), drukker in Straatsburg, 251
Utenheim, Christoph van (†1527), bisschop van Bazel sinds 1503, 217
Uutenhove, Karel (nawijsbaar 1524-1577), student Drietalencollege in Leuven, in 1528-1529 in Bazel gast van Erasmus, 224

V

Valeriani, Urbano (c. 1443-1524), ook Rieger en Bolzanius, franciscaan, reislustig, ca. 1490 privéschool in Venetië, auteur van *Institutiones graecae grammaticae*, 167
Velleius Paterculus, C. (ca. 20 v.Chr.-†?), Romeins geschiedschrijver, 371
Vergilius Maro, Publius (70-19), Romeins dichter, *passim*
Vers, Louis de (†1553), verwant van Cousin, abt van twee cisterciënserkloosters, *3062*, 289, 304, 332
Vianden, Melchior van (ca. 1490-voor maart 1535), student en docent te Leuven, later te Doornik, steeds in briefcontact met Erasmus, 36, 108
Viglius, *zie* Zwichem
Vigo, Giovanni da (1450-1525), chirurg uit Rapallo, lijfarts van paus Julius II, 269
Villenovanus, Simon (1495-1530), Simon Villeneuve (uit het Belgische Neufville), vroegere docent retorica van Dolet in Padua, 225
Vio, Tommaso de, *zie* Cajetanus
Vitré, Pierre (†1540), docent aan het Collège de Navarre te Parijs, *3101*, *3106*, 378
Vlatten, Johann van (ca. 1498-1562), raadsheer van hertog Johann III van Kleef, 134 e.v., 200
Volz, Paul (1480-1544), theoloog, abt van Honcourt bij Sélestat, bevriend met Erasmus vanaf 1515 en ook in diens testament bedacht, *3069*, *3114*, 378

W

Waldeck, Franz van, prins-bisschop van Münster, tevens bisschop van Osnabrück en Minden, 38, 137

Widmanstetter, Johann Albrecht (1506-1557), door zichzelf bijgenaamd ‘Lucretius’, student filosofie, rechten, Grieks en Hebreeuws in Tübingen en later in Rome Arabisch en Syrisch, 211

Wied, Hermann van (1477-1552), in 1515 aangesteld als aartsbisschop van Keulen, protestants geworden, in 1547 gedwongen afgetreden, 199, 350
Wilhelm van Kleef (1516-1592), hertog van Kleef in 1539, in zijn jeugd onderwezen door Konrad Heresbach en door Erasmus geëerd met enige aan hem opgedragen boeken, 127, 147, 199, 235, 253, 337
Wolfe, Reyner Wolfe († eind 1573), afkomstig uit Druten in het Land van Maas en Waal, sedert 1530 boekhandelaar in Londen, sedert 1542 ook drukker, in 1547 benoemd tot King's Printer, 29, 34
Württemberg, Ulrich van (1487-1550), in 1519 van zijn hertogdom beroofd, in juni 1534 weer in bezit ervan gesteld, 3000, 3049, 39, 220

Z

Zápolya, János (1487-1540), gouverneur van Transsilvanië, in 1526 tot koning van Hongarije gekozen, 102, 107
Zasius, Udalricus (1461-1535), als dertiger student rechten in Freiburg, in 1506 hoogleraar rechten aldaar, door Amerbach in contact gekomen met Erasmus, 23, 106, 124, 208, 272 e.v., 306, 352
Zoïlus (4e eeuw v.Chr.), Grieks geleerde die kritiek op Homerus uitte, spreekwoordelijk voor kleingeestig beoordelaar, 66, 339, 342
Zwichem, Wigle van (Viglius Zuichemus, Viglius van Aytta, 1507-1577), student in Leuven, in Frankrijk, docent in Padua, jurist, officiaal in Dulmen bij Münster, in 1535 assessor van het Reichskammergericht in Speyer, hoogleraar rechten en vanaf 1542 in keizerlijke dienst als diplomaat, 159, *2999*, *3060*, *3071*, *3116*
Zwingli, Hyldrich (1484-1531), kerkhervormer te Zürich en hoogleraar Oude Testament aldaar, 255 e.v., 357